Stakingen in Nederland

Arbeidersstrijd 1830-2008

Tweede herziene versie

door

Sjaak van der Velden

Rotterdam 2009

Copyright 2009 by Sjaak van der Velden, Rotterdam.

All rights reserved, including those of translation into foreign languages. No part of this book may be reproduced in any form, by photoprint, microfilm or any other means, nor transmitted into a machine language without written permission from Sjaak van der Velden, Spangesekade 78a, 3027 GK Rotterdam.

De uitgever heeft getracht alle rechthebbenden op copyright te voldoen. Wie toch aanspraak meent te maken op copyright wordt verzocht contact op te nemen met Sjaak van der Velden.

Inhoudsopgave

Stakingen in Nederland 1
Voorwoord 5
Inleiding 7
1. Het doel van dit boek 7
2. De gevolgde werkwijze 9
3. De opzet van het boek 9

..... 11
Hoofdstuk 1. 11
Wat is een staking? 11
1. Het gebruik van het woord 12
2. De inhoud van het begrip 13
3. Verschillende soorten staking 14
4. Andere strijdvormen van loonarbeiders 16
5. Ziekteverzuim als voorbeeld 18
6. Bedrijfsbezetting als alternatief voor staking 19
7. De uitsluiting als spiegelbeeld 21
8. Indicatoren voor het meten van stakingsactiviteit 22
9. Samenvatting 24
Hoofdstuk 2 25
Wie zijn bij stakingen betrokken? 25
1. Wie zijn de stakers en wie steunen hen? 25
1. Stakers zijn arbeiders 25
2. Bestaat er een arbeidersklasse? 26
3. Het begin van de vakbeweging 28
4. De ‘moderne’ beweging 30
5. 1903. De scheiding compleet 31
6. De weg naar integratie 32
7. 1918. Een ‘revolutionair’ intermezzo 33
8. Verdergaande integratie 33
9. 1945-heden. Van integratie naar identificatie 35
10. ‘Schreeuwen en sussen’, de rol van de vakbeweging 36
11. Niet-stakers zijn ook arbeiders 38
2. Wie zijn de tegenstanders van stakers? 39
1. Ondernemers 39
2. Werkgeversorganisaties 41
3. Het wapen van de uitsluiting 42
4. De overheid als wetgever 44
5. De uitvoerende macht 45
6. De rechterlijke macht 48
3. De Christelijke kerken als derde partij 49
4. Samenvatting en conclusie 51

Hoofdstuk 3 53

Waarom staken arbeiders en wat voor gevolgen heeft hun staken? 53
1. Algemeen 54
2. Beschrijving van de gestelde eisen 57
1. Secundaire arbeidsvoorwaarden 59
2. Stakingen tegen het bedrijfsbeleid 60
3. Staken voor of tegen bepaalde personen 63
4. Sympathiestakingen 65
5. Staken voor de bond 66
6. Politieke stakingen 68
7. Staken uit eigenbelang? 69
8. Algemeen overzicht van de stakingseisen 71
3. Stakingen van enige bijzondere groepen arbeiders 74
1. “De strikende strijksters”. Vrouwenstakingen 75
2. Staken door niet-Nederlanders 77
3. Staken door jongeren 79
4. Het resultaat van stakingen voor de stakers 81
5. Gevolgen van staken 84
6. Samenvatting en conclusie 86
Hoofdstuk 4 136
Enkele kenmerken van stakingen 136
1. Ontwikkeling van de stakingsduur 137
2. Maand van uitbreken 140
3. Aantal stakers per conflict 142
4. Het verloop van een staking 144
1. ‘Een vrij ernstige combustie’, stakingen van ongeschoolde arbeiders 145
2. Geweld en leiderschap in de negentiende eeuw 146
3. Nieuwe groepen stakers vanaf 1860 147
4. Vakbondsstakingen rond de eeuwwisseling 148
5. Het interbellum: de bonden verstevigen hun greep 150
6. Een tussenbalans: de kloof compleet 151
7. 1945-1970. De arbeiders nemen het heft weer in handen 152
8. 1970 en verder, de bonden herwinnen terrein 153
9. Geleide en spontane stakingen, een karakterisering 154
10. De Rotterdamse haven 1979, een typische wilde staking 155
11. Bouwvak 1995, een typische vakbondsstaking 156
12. Conclusie 158
5. Stakingstypen 158
6. Spontane en geleide stakingen 159
1. Algemeen 159
2. De houding van de verschillende stromingen in de vakbeweging 162
7. Samenvatting 166

..... 168
Hoofdstuk 5 169
Verschillen in stakingsbereidheid 169
1. De verdeling in beroepsgroepen en sectoren 170
2. Stakingsgedrag per sector 171

1. Veen- en mijnstakingen 173
2. Landbouw en visserij 175
3. Dienstensector 177
4. Industrie 184
5. Een bijzondere groep met een hoge stakingsbereidheid: de werkverschaffing 193
3. Invloed van het soort bedrijf op het stakingsgedrag 195
1. Bedrijven waar veel gestaakt is 198
4. Regionale verschillen in stakingsbereidheid 201
1. Het verschil tussen Amsterdam en Rotterdam 204
5. Samenvatting en conclusie 209

..... 211
Hoofdstuk 6 212
Is de stakingsactiviteit toe- of afgenomen? 212
1. CBS-registratie, 1901-1940 213
2. CBS-registratie, 1940-1995 217
3. Aanvulling op de CBS-gegevens 218
4. Het meten van stakingsactiviteit 221
5. Ontwikkeling van de stakingsindex, 1911-1995 228
6. Een vereenvoudigde index voor de 19e eeuw 231
7. Samenvatting en conclusie 233

..... 234
Hoofdstuk 7 235
Welke factoren bepalen de fluctuaties in de 235
stakingsactiviteit? 235
1. Op zoek naar een model 235
1. Eerder onderzoek 235
3. De onafhankelijke variabelen 241
A: Spiegel 251
B: Nationaal inkomen 251
2. Invloed van de lange golven 256
1. De internationale ontwikkeling 257
2. Ook een lange golf in Nederland? 260
3. Stakingsbeweging, orde of chaos? 262
1. Chaos, de theorie 262
2. Een Russisch stakingsonderzoek 263
3. Toeval en noodzaak in de stakingsbeweging 264
3. Samenvatting en conclusie 265
Appendix bij hoofdstuk 7 268
Uitkomsten van de regressiemodellen 268
Hoofdstuk 8 297
Samenvatting en conclusie 297
1. Samenvatting van de voorgaande hoofdstukken 297
2. Kort chronologisch overzicht van de Nederlandse stakingsbeweging, 1830-1995

.....301
1. De negentiende eeuw, 1830-1914 301
2. Wereldoorlogen en interbellum, 1914-1945 312
3. Tussen welvaart en onvrede, 1945-1973 313
4. 1973-1995, jaren van defensieve strijd 315
3. Beantwoording van de hoofdvragen van het onderzoek 316
Nawoord 317
Bijlagen.....319
1. Documentatie van het computerbestand 319
3. Onafhankelijke variabelen, 1850-1995.....328
1. Indexcijfer reëel loon, 1990'100 328
2. Indexcijfer prijsniveau gezinsconsumptie, 1990'100 328
3. Indexcijfer nominaal loon, 1990'100 328
4. Werkloosheid in procenten van de loonafhankelijke beroepsbevolking 328
5. Conjunctuurspiegel.....328
6. Nationaal Inkomen per hoofd van de bevolking in constante prijzen, 1990'100 328
7. Collectieve sector als percentage van het Nationaal Inkomen 328
8. Loonquote als percentage van het Nationaal Inkomen 328
9. Institutionele beperkingen opgelegd aan stakers.....328
10. Op linkse partijen uitgebrachte stemmen in procenten 328
11. Percentage ministers, afkomstig uit linkse partijen 328
12. Vakbondsleden als percentage van alle werkzame werknemers 328
13. Percentage arbeiders dat onder een collectieve regeling valt 328
4. De berekening van het aantal werkzame loonafhankelijken en hun arbeidsvolume. 334
5. Verantwoording van de formules 337

Voorwoord

September 1970. Rotterdam is in rep en roer. Duizenden stakende havenarbeiders houden een tocht door de Maastunnel, PvdA-burgemeester Thomassen waarschuwt dat in Albanië opgeleide Peking-communisten de arbeiders voor hun karretje spannen en geruchten doen de ronde dat de regering het leger wil inzetten.

Als zestien-jarige scholier ging dit alles niet aan mij voorbij. Sinds enkele maanden was ik actief in de Rotterdamse Oranje-Vrijstaat, een uitvloeisel van de Provo-beweging van midden jaren zestig. Wat wij deden was leuk; zo bezetten wij het Staelduinse Bos toen de eigenaar daar een golfbaan van wilde maken, maar het zette niet veel zoden aan de dijk. Terwijl het ons niet lukte macht te ontplooien, bleken tienduizend Rotterdamse arbeiders zelfs de regering schrik aan te kunnen jagen. Mannen die behoorden tot het klootjesvolk, zoals de onder kabouters gangbare benaming luidde voor iedereen die net als mijn vader dagelijks naar zijn baas ging. Dat zette mij aan het denken.

Via een vriend op school kwam ik in contact met die ‘Peking-communisten’ en al snel werd ik in hun gelederen opgenomen. De dogmatische verering van de ‘klassieken’ Marx-Engels-Lenin-Stalin-Mao die in deze kringen heerste, leidde er echter toe dat ik het na anderhalf jaar voor gezien hield. Ik trok me terug uit de marxistisch-leninistische beweging, maar mijn belangstelling voor arbeidersbeweging en arbeidersstrijd was gewekt. Ook gedurende mijn studie geschiedenis hield ik me hier veelvuldig mee bezig.

In de jaren zeventig was binnen kringen van progressieve studenten de interesse voor de arbeidersbeweging groot. Er waren zelfs studenten die -evenals progressieve intellectuelen omstreeks 1900-arbeiders als de nieuwe mens zagen. Van de arbeiders zou in hun optiek de totstandkoming van een betere wereld afhangen. Alleen hun strijd was immers in staat om maatschappelijke macht te ontplooien en de ‘Umwertung aller Werte’ te bespoedigen. Sommigen (en ikzelf behoorde daar ook toe) droomden zelfs van een revolutie, arbeidersraden en een socialistische democratie. Nu klinkt dat misschien belachelijk, maar we mogen niet vergeten dat de arbeiders toen in verschillende landen massaal in verzet waren gekomen. Het jaar 1970 is al genoemd. Twee jaar daarvoor hadden Franse arbeiders president De Gaulle bijna op de knieën gekregen, Italië en Duitsland kenden een hete herfst, Engelse mijnwerkers brachten de Engelse regering ten val, in Portugal brak de Anjerrevolutie uit en ook in Polen kwamen arbeiders massaal in verzet. Kortom, het waren roerige jaren, zelfs als we de bevrijdingsstrijd in Vietnam, Angola en diverse andere derde-wereldlanden vergeten.

Dat velen dachten dat een revolutie op handen was, is dus minder vreemd dan we nu geneigd zijn te denken. Arbeidersstrijd en stakingen zouden best wel eens kunnen uitmonden in een revolutie. Wat mij echter in die jaren al bevreemdde, is dat bestudering van de officiële stakingscijfers slechts tot de conclusie kon leiden dat er in de jaren zeventig weliswaar veel werd gestaakt, maar dat dit toch in het niet viel bij de eerste jaren na 1945 en al helemaal bij de jaren twintig. In 1975 verscheen van de hand van Ger Harmsen en Bob Reinalda de studie *Voor de bevrijding van de arbeid*, waarin zij een reeks cijfers publiceerden van het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS). Uit die cijfers bleek dat in 1970 99 stakingen hadden plaatsgevonden met 263.000 geregistreerde stakingsdagen. Dat was dan het roerige jaar 1970. In 1946 vonden 270 stakingen plaats en gingen 682.000 arbeidsdagen voor de productie verloren en dat jaar zonk weer in het niet bij 1920: 481 stakingen en 2.355.000 gestaakte dagen[1].

Niemand in linkse kringen had een verklaring voor deze gigantische daling van de stakingsbeweging in de laatste halve eeuw. Er waren weliswaar geluiden te horen dat de cijfers van het CBS onvolledig zouden zijn, maar of de omissies het gat konden dichten was nog maar de vraag. Als er werkelijk zo’n teruggang in de stakingsactiviteit had plaatsgevonden, dan leek de conclusie op zijn plaats dat een revolutie niet echt ophanden kon zijn.

Deze gedachte heeft mij lang bezig gehouden[2] en is er de reden van dat ik de Nederlandse stakingsgeschiedenis tot onderwerp van een wetenschappelijke studie heb gemaakt. Dit boek vormt de neerslag van dit promotieonderzoek. Na verschijnen van het proefschrift in 2000 heb ik het onderzoek voortgezet. Er verscheen een aantal recensies waarvan die van Van der Bie van het CBS het uitgebreidst was. Het gehele verhaal heb ik vervolgens samengevat in een populaire versie.

Deze internetversie van mijn proefschrift is op een aantal plaatsen aangepast. Ondanks dat ik de database heb bijgewerkt tot in het heden zijn de grafieken niet aangepast. Met de op internet beschikbare database staat het iedereen vrij dergelijke 'updates' zelf te maken.

Inleiding

> "Men houde wel in het oog, dat de omvang der stakingsbeweging in eenig jaar geenszins kan worden afgeleid uitsluitend uit het *aantal* stakingen in dat jaar uitgebroken." (Centraal Bureau voor de Statistiek, *Werkstakingen en uitsluitingen gedurende het jaar 1905*, p. 1)

1. Het doel van dit boek

In de bijna tweehonderd jaar dat het Koninkrijk bestaat, hebben werknemers in Nederland bijna 15.000 keer naar het stakingswapen gegrepen om een conflict te beslechten. Soms hebben stakingen geleid tot wetswijziging, er zijn tientallen doden gevallen en in het algemeen hebben stakers economische en juridische ontwikkelingen beïnvloed. Zo wordt door onderzoekers algemeen aanvaard dat stakende arbeiders in het begin van de jaren zestig het toen heersende systeem van industriële verhoudingen hebben ontwricht. Vooral de bouwstaking van 1960 is in dit opzicht berucht geworden.

Ondanks deze feiten is in al die jaren nooit een totaal-overzicht van de stakingsbeweging in Nederland gepubliceerd. Er zijn honderden tijdschriftartikelen en boeken verschenen over deel-aspecten, bijvoorbeeld het juridische, en over korte periodes of lokale stakingsbewegingen. Ook zijn de meest in het oog springende stakingen onderwerp van boeken geweest, zoals de spoorwegstakingen van 1903 en 1944 die beide uitputtend door Rüter zijn beschreven. Enkele stakingen hebben zich zelfs in de aandacht van romanschrijvers mogen verheugen[3]. Een studie die de Nederlandse stakingsbeweging over langere tijd als onderwerp heeft, bestaat daarentegen niet.

Eigenlijk moet dit feit ons verbazen. Er zijn in de loop der jaren immers tientallen historici geweest die zich socialist noemden en de keuze van hun onderwerp door hun maatschappelijke opvattingen lieten bepalen. In dit verband kunnen we Ger Harmsen en Theo van Tijn noemen, maar Jan Romein hoort ook in dit rijtje thuis. Zij voelden zich echter nauw verbonden met één bepaalde partij-stroming in de arbeidersbeweging. Daardoor hadden zij veelal geen oog voor het optreden van arbeiders buiten de organisaties om. Zo kon het gebeuren dat vrijwel de gehele stakingsbeweging van vóór het ontstaan van vakbonden door hen werd veronachtzaamd. Alle strijd die arbeiders hadden gevoerd plaatsten zij in het kader van wat wel de 'georganiseerde arbeidersbeweging' is genoemd. Stakingen van vóór plusminus

1870 of de spontane acties van Rotterdamse havenarbeiders in later jaren betekenden in hun ogen niet veel, omdat er geen vakorganisatie bij was betrokken. In de woorden van Harmsen en Reinalda: "Buiten de georganiseerde arbeidersbeweging - in de vorm van socialistiese en kommunistiese partijen en vakorganisaties- om, is geen fundamentele verandering van de maatschappij mogelijk gebleken."[4]

Het eerste doel van dit boek is het opvullen van deze lacune in de geschiedschrijving. Het werd tijd dat er een overzichtswerk kwam over de stakingsbeweging in Nederland. Voor andere landen werd dergelijk onderzoek overigens wel verricht, vaak met een moderniseringsgedachte in het vizier. Zo zou volgens diverse schrijvers een lineaire ontwikkeling hebben plaatsgevonden van primitief protest naar rationalisering van de arbeidsverhoudingen. Volgens deze gedachte, die verwant is aan het neo-klassieke economische denken, zouden werknemers tegenwoordig nog slechts het werk neerleggen na een soort van kosten-baten analyse[5]. Men richtte zich vooral op de 'natuurlijke geschiedenis van de staking', die zou uitmonden in het verdwijnen van diezelfde staking. Later keerden veel historici zich af van het onderzoek naar langetermijnontwikkelingen. Er kwam toen meer aandacht voor de details van stakingen, lokale geschiedenissen en onderzoek naar bedrijven. Een soortgelijke ontwikkeling in de historiografie trad ook in andere vakgebieden van de historische wereld op en voor een Leids historicus was dat reden om te spreken van 'Vertellers op drift'[6]. De Britse historicus James E. Cronin riep in reactie op deze versplintering van het geschiedbeeld op om weliswaar niet terug te keren naar de 'natuurlijke geschiedenis van de staking', maar wel de trends in de ontwikkeling weer te gaan analyseren[7]. Dit boek is een poging een dergelijke analyse voor Nederland te maken.

Daarbij is het van belang zich te realiseren dat op grond van de conclusies die in dit boek zullen worden getrokken geen oordeel kan worden geveld over de ontwikkeling van de klassenstrijd, hier beschouwd als het conflict tussen sociaal-economische groepen om het economisch product, de sociaal-economische verhoudingen en de politieke macht. Stakingen zijn slechts één van de vele uitingen van klassenstrijd. Weliswaar een zeer in het oog lopende, maar ook niet meer dan dat. Naast werkstakingen is er ook nog sprake van andere actievormen, zoals sabotage en langzaam-aan-acties. En dan hebben we het nog slechts over de strijd zoals die van de zijde van arbeiders wordt gevoerd. De kant van hun tegenstanders met actievormen als massa-ontslagen, uitsluitingen, institutionele beknotting en dergelijke komt daar nog bij.

Het tweede doel is tweeledig. Het bestaat aan de ene kant uit het zoeken naar een antwoord op de vraag of er tegenwoordig meer of minder wordt gestaakt dan vijftig, honderd of honderd-vijftig jaar geleden. Beantwoording van deze vraag is minder eenvoudig dan op het eerste gezicht lijkt. Als we de beschikking hebben over een lijst met stakingen zou het toch een kwestie van het tekenen van een grafiek moeten zijn om die vraag te beantwoorden. De samenleving is echter gedurende de periode van onderzoek aanzienlijk veranderd. Zo heeft Nederland nu veel meer inwoners dan in 1813 en ook zijn de stakers van tegenwoordig andere mensen, die op een andere wijze zijn georganiseerd dan in de negentiende eeuw. We hoeven hiervoor slechts te wijzen op de verschillende niveaus van scholing. De stakingsbeweging dient op enigerlei wijze aan die veranderingen te worden gerelateerd. We zullen daarom trachten een objectieve methode van berekenen te ontwikkelen waarin rekening wordt gehouden met maatschappelijke veranderingen.

Aan de andere kant wordt in deze studie onderzocht of er voor eventuele fluctuaties in de tijdreeks van stakingen bepaalde verklaringen zijn aan te wijzen. Deze schommelingen kunnen samenhangen met ontwikkelingen op andere terreinen van de maatschappij, bijvoorbeeld veranderingen in de sociaal-economische of politieke structuur. Hierbij kan men zich bovendien afvragen of een eventueel gevonden verklaring ook voorspellende waarde heeft.

2. De gevolgde werkwijze

Om te voldoen aan de beide doelstellingen van dit onderzoek was het noodzakelijk de stakingsactiviteit zo volledig mogelijk in kaart te brengen. Doordat ik al in 1972 was begonnen met het bijhouden van een knipselarchief over stakingen was er een begin. Die knipsels werden uitgebreid met kaartenbakken waarin stakingen uit de literatuur en uit publicaties van het Centraal Bureau voor de Statistiek werden geregistreerd. Hoewel het voor de hand lijkt te liggen om de gegevens van het CBS integraal over te nemen zal ik in hoofdstuk 6 aantonen dat een dergelijke handelwijze zoveel bezwaren met zich meebrengt, dat we daarmee niet kunnen volstaan.

In 1990 ging mijn onderzoek het computer-tijdperk binnen en veranderden de kaartenbakken in een database of gegevensbestand. Aanvankelijk op een Apple IIc begonnen zette ik het bestand later om in een DOS-versie met achtereenvolgens de programma's dBase IIIplus, dBase IV, dBase V voor Windows en tenslotte MS Access. Bestond het bestand oorspronkelijk nog uit losse tabellen, de laatste versie is een zogenaamde relationele database.

Het bestand wordt door mij nog steeds bijgehouden en uitgebreid en door het IISG op internet ter beschikking gesteld. Ook de jaren voor 1830 zijn op basis van literatuuronderzoek toegevoegd, maar compleet is het bestand nog steeds niet. Lokaal onderzoek in bijvoorbeeld politie-archieven zou ongetwijfeld nog vele tientallen stakingen aan het licht kunnen brengen.

Wanneer men niet wil volstaan met descriptie is voor het analyseren van zoveel gegevens een theoretisch kader onmisbaar. Daartoe is literatuur gezocht die handelt over de diverse aspecten van stakingen. Men kan hierbij denken aan vragen als wat precies een staking is, wie de deelnemers zijn, wie zich er tegen verzetten, waarom stakers handelen zoals ze doen, aan groepen die meer en groepen die minder staken en hoe de wetgever over stakingen denkt. Overigens is niet geprobeerd eerst een alomvattend theoretisch kader te zoeken. De beschrijving van diverse aspecten van de Nederlandse stakingsbeweging spreekt grotendeels voor zich. Waar dat te pas kwam is evenwel op tamelijk eclectische wijze aansluiting gezocht bij bestaande theorie-vorming.

3. De opzet van het boek

De titel van het boek suggereert dat de onderzoeksperiode loopt van 1830 tot 1995. Inderdaad beperken de meeste analyses en beschrijvingen zich tot het tijdperk na

1830, maar in enkele gevallen zal worden teruggegrepen op de jaren tussen 1810 en 1830. De lage stakingsfrequentie in die jaren en het gebrek aan overige gegevens over die twintig jaar bemoeilijken echter het maken van verantwoorde analyses. Bovendien heb ik in het computer-bestand ook gegevens over de jaren 1996-1999 opgenomen.

Het resultaat van een groot deel van de analyses die wel zijn gemaakt is neergelegd in grafieken en tabellen. Veelal wordt dan als bronvermelding verwezen naar 'onderzoeksbestand' en dat is uiteraard het computerbestand.

Na de inleiding is deze studie ingedeeld in drie delen: achtergronden, analyse en conclusie. Het eerste deel omvat de hoofdstukken 1 tot en met 3. In hoofdstuk 1 *Wat is een staking?* wordt een werkdefinitie van het begrip staking ontwikkeld. Aan welke voorwaarden moet een maatschappelijk verschijnsel voldoen om als staking te worden beschouwd? Hoofdstuk 2 *Wie zijn bij stakingen betrokken?* bevat een overzicht van de personen die als staker op kunnen treden en van hen die niet meedoen of zich zelfs verzetten tegen de staking. Ook komen de organisaties aan de orde die stakers en hun tegenstanders in het leven hebben geroepen (de vakbeweging en ondernemersorganisaties) om hun belangen te vertegenwoordigen. Bovendien wordt de rol van de overheid belicht. Hoofdstuk 3 luidt *Waarom staken arbeiders en wat voor gevolgen heeft hun staken?* Hierin komt de vraag aan de orde waarom stakingen plaatsvinden en of ze succes hebben.

In het tweede deel wordt onderzocht hoe de stakingsbeweging zich metterdaad heeft ontwikkeld. Het bestaat uit de hoofdstukken 4 tot en met 7. In hoofdstuk 4 *Enkele kenmerken van stakingen* onderzoek ik of er veranderingen zijn opgetreden in de duur van stakingen, de maand van uitbreken en het aantal deelnemers. Veel aandacht wordt besteed aan het verloop of ritueel van stakingen en de veranderingen die daarin optreden. Hoofdstuk 5 is getiteld *Verschillen in stakingsbereidheid*. Aan de hand van een door de Amerikaanse onderzoekers Kerr en Siegel ontwikkelde hypothese wordt in dit hoofdstuk onderzocht of, en zo ja, waarom er verschillen bestaan in de stakingsbereidheid van groepen arbeiders. Ook besteden we aandacht aan regionale verschillen. Omdat in de twee grootste steden een zeer groot deel van de stakingsactiviteit heeft plaatsgevonden wordt dit deel van het hoofdstuk toegespitst op het verschil tussen Amsterdammers en Rotterdammers. Hoofdstuk 6 *Is de stakingsactiviteit toe- of afgenomen?* levert zoals de titel al aangeeft een antwoord op de eerste hoofdvraag van het boek. De verschillende methodes om stakingsactiviteit te meten komen aan de orde, evenals de indicatoren die voor die meting van belang zijn. Nadat eerst de afzonderlijke indicatoren zijn geanalyseerd worden deze in een index opgenomen, waardoor het mogelijk wordt de eerste hoofdvraag te beantwoorden. Hoofdstuk 7 tenslotte luidt: *Welke factoren bepalen de fluctuaties in de stakingsactiviteit?* In dit hoofdstuk construeren we op grond van literatuuronderzoek een model ter verklaring van die fluctuaties. Diverse onafhankelijke variabelen worden aangevoerd en hun invloed op de stakingsbeweging wordt uitgebreid getest. De variabelen komen uit de sfeer van de economie, de politiek en de institutionele omgeving. Ook onderzoeken we de vraag of het verloop in Nederland overeenkomt met de ontwikkeling in de belangrijkste kapitalistische landen. Tenslotte wordt bekeken of de chaos-theorie voor ons onderwerp van nut kan zijn.

Het derde deel van het boek bestaat uit hoofdstuk 8 *Samenvatting en conclusie* . De inhoud hiervan spreekt voor zich: eerst worden de conclusies van de voorgaande hoofdstukken nog eens op een rij gezet. Aan de hand daarvan wordt vervolgens een chronologisch overzicht geschetst van de ontwikkeling van de stakingsbeweging in

Nederland in de periode van onderzoek. Tenslotte worden de hoofdvragen van het onderzoek kort samengevat.

Enkele bijlagen met cijfermateriaal, een verantwoording van de gebruikte formules en de wijze van berekenen van aantallen arbeiders en arbeidsvolume completeren het boek.

Hoofdstuk 1.

Wat is een staking?

> "Engeland, dat zich juist door zijne coalitiën onder de werklieden, zijne *trade-unions* en zijne *strikes* zoo berucht gemaakt heeft" (S. Vissering, *Handboek van praktische staathuishoudkunde*, Amsterdam 1860, p. 431)

> "Het uiterste middel, waarvan de aldus georganiseerde arbeiders zich bedienen om bevrediging te erlangen van hunnen wenschen, is de *strike*, de werkstaking" (N.G. Pierson, *Leerboek der staathuishoudkunde*, deel 2, Haarlem 1912, p. 81)

Alvorens over te gaan tot de geschiedkundige ontwikkeling en analyse van het stakingsverschijnsel in Nederland zal ik in dit hoofdstuk uiteenzetten wat ik onder een staking versta. En ook wat volgens mij niet tot het verschijnsel behoort.

Achtereenvolgens komen aan de orde: de inhoud van het woord staking, de diverse vormen die een staking aan kan nemen, een aantal alternatieve strijdvormen van arbeiders, de bedrijfsbezetting en de uitsluiting. Tenslotte volgt een paragraaf over de wijze waarop in dit onderzoek de stakingsactiviteit wordt gemeten.

1. Het gebruik van het woord

De titel van dit boek zou de indruk kunnen wekken dat vanaf het begin van de periode 1830-1995 stakingen een als zodanig bekend verschijnsel zijn geweest. Weliswaar kwam het werkwoord 'staken' al in de zestiende eeuw voor in de betekenis van ergens mee ophouden[8], maar als intransitief[9] dat een arbeidsconflict aanduidt, treffen we het pas vanaf het eind van de vorige eeuw aan.

Uiteraard is in vroeger tijd wel sprake geweest van arbeidsconflicten, maar met de term staking werden deze niet aangeduid. Als we afzien van mogelijke werkstakingen in de oudheid en ons beperken tot de moderne samenleving met zijn tegenstelling tussen loonarbeid en kapitaal dan zien we dat in ieder geval al in de veertiende en vijftiende eeuw 'stakingen' voorkwamen. In een brief van Karel de Stoute van 22 juni 1473 naar aanleiding van een dreigend conflict van de vollers[10] staat te lezen: "hebben doen verbieden den volres en de volres gezellen ende knechten van der drapperie binnen onser stede van Amstelredamme dat zij noch nyement van hunluyden geen uutgangen noch ruyminge uut der voirscr. stede maken en souden."[11] Dergelijke 'uutgangen' kwamen vaker voor en betekenden dat de knechts niet alleen stopten met werken, maar ook uit angst voor zware straffen de stad verlieten.

Vanaf de 17e eeuw deden arbeidsconflicten zich vaak voor in de vorm van 'vuilverklaringen' en ook werd de term 'uitscheidingen' gebezigd[12]. In zijn *Geschiedenis van Amsterdam* noemt Wagenaar een keur uit 1744 "Tegen de ongeregeldheden der Katoendrukkers-knegts, die, te onvrede over 't loon, welk hun toegelegd werdt, somtyds, plagten samen te spannen, om alle de winkels...vuil te verklaaren..., dat is, de knegts te verleiden, om het werk te staaken, tot dat hun meerder loon werdt toegelegd"[13]. In een onderzoek naar de achttiende eeuwse Leidse lakennijverheid werd zelfs een respectabel aantal van dit soort conflicten gevonden[14].

Na de Franse Tijd kwam het steeds vaker voor dat loonwerkers de arbeid neerlegden. In een rapport over de Friese veenderijen uit 1823 staat, als om aan te geven dat dit niet vreemd zou zijn, dat "Geene staking van werk ware te duchten" [15]. Het werkwoord staken in de betekenis van de arbeid neerleggen was echter nog niet in gebruik. In de loop van de eeuw werd die term steeds meer gebezigd, maar staken

werd nog wel als een vreemd verschijnsel beschouwd. Dat blijkt bijvoorbeeld uit het commentaar dat het *Leidsch Dagblad* aan het eind van de zestiger jaren van de negentiende eeuw op diverse stakingen leverde. Toen in april 1868 veenarbeiders in Heerenveen in staking gingen was dat volgens genoemde krant "om in 't klein de Engelsche en Fransche arbeiders na te volgen in hun stelsel van werkstakingen."[16] En als om het on-Nederlandse van een staking extra te benadrukken werden soms de buitenlandse termen 'strike' en 'en grève' gebruikt in de berichtgeving. Een sterk staaltje van het niet serieus nemen van stakingen leverde het *Algemeen Dagblad van Nederland* in zijn commentaar op een staking aan de Hollandse IJssel: "t schijnt dat de eisch om hooger loon meer een voorwendsel geweest is, om ook eens een 'werkstaking' te kunnen spelen en den baas een leelijken poets te bakken."[17]

Toch bleek het staken de Nederlandse arbeiders niet echt vreemd te zijn en met de toename van het verschijnsel werd ook het gebruik van het woord 'staking' gemeengoed.

2. De inhoud van het begrip

Als we de literatuur over stakingen overzien, blijkt dat de auteurs een grote mate van eensgezindheid aan de dag leggen over de betekenis van het woord. Meestal zijn ze het er over eens dat een staking een collectieve daad is waarbij loonarbeiders tijdelijk ophouden met werken met als doel de inwilliging van bepaalde eisen.

In het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* komen we de volgende omschrijving tegen: "Ophouden met den arbeid, het werk (tijdelijk) neerleggen ten einde betere arbeidsvoorwaarden te kunnen bedingen of als protest, *werkstaken*". Naast deze beknopte aanduiding kunnen we de Duitse definitie uit het *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften* leggen: "Staking is het gezamenlijk en georganiseerd neerleggen van de arbeid door een grote groep arbeiders binnen een beroep of bedrijf als strijdmiddel met het doel om na inwilliging van de eisen of beëindiging van het arbeidsconflict weer aan het werk te gaan"[18]. Het zou weinig moeite kosten om een hele reeks omschrijvingen en definities op te sommen, maar alle zouden erg op elkaar lijken. Toch zal ik er nog een tweetal noemen. Op de eerste plaats die van de socialist Eduard Bernstein: "Onder werkstaking wordt verstaan het staken van den arbeid met het doel strijd te voeren"[19]. Op de tweede plaats een recente definitie uit het *Bulletin of comparative labour relations*: "een collectieve en overeengekomen arbeidsweigering met het doel op vreedzame wijze bepaalde beroepseisen ingewilligd te krijgen"[20].

De definitie die ik hanteer neem ik over van het Centraal Bureau voor de Statistiek, dat tegenwoordig de volgende kernachtige omschrijving geeft[21]:

> "Het tijdelijk stopzetten van de werkzaamheden door werknemers om tegemoetkoming aan gestelde eisen af te dwingen".

Op grond van deze definitie hanteer ik in dit onderzoek een drietal criteria om te bepalen of een actie als staking moet worden beschouwd. Er dient ten eerste sprake te zijn van een actie van *loonafhankelijken*, zodat stakingen van studenten, scholieren en boeren erbuiten vallen. Overigens zijn stakingen van arbeiders in de werkverschaffing, dienstplichtigen, vervullers van vervangende dienstplicht en gevangenen wel

meegeteld. Zij verrichten immers arbeid in een ondergeschikte positie en ontvangen daar een vergoeding voor.

Ten tweede moet het werk *tijdelijk* gestaakt worden met het doel iets te bereiken of tegen iets te protesteren; het nemen van collectief ontslag bijvoorbeeld laat ik buiten beschouwing. Het derde criterium is dat het om een *collectieve* actie dient te gaan, waarbij ik als collectiviteit een groep van twee of meer personen beschouw.[22]

Er kan zich een situatie voordoen waarin formeel nog geen sprake is van het uitvoeren van arbeid, terwijl de arbeiders toch reeds staken. Dit is het geval in bij voorbeeld de scheepvaart, visserij of veenderij. In die beroepen weigerden arbeiders geregeld als pressiemiddel om aan te monsteren of bij de aanvang van het seizoen aan het werk te gaan. Algemeen werd deze handelwijze als staking beschouwd en in dit onderzoek ben ik in die opvatting meegegaan.

In de scheepvaart wordt trouwens soms nog een ander afwijkend criterium gehanteerd. Volgens het onderwerp van het onderzoek moeten stakingen hebben plaatsgevonden in Nederland, maar zeelui staken vaak juist niet in Nederland maar in het buitenland. Toch dienen stakingen van zeelui in enig land te worden geteld en ik heb ervoor gekozen om als norm te nemen het land waarin de rederij zijn zetel heeft. Stakingen bij de Holland Amerika Lijn bijvoorbeeld zijn daarom bij de Nederlandse stakingen geteld, ook al vonden ze plaats aan de overkant van de oceaan. Dat heeft geleid tot een onverwachte toename van het aantal stakingen tijdens de Tweede Wereldoorlog, omdat tijdens de bezetting door zeelui op Nederlandse schepen in Engeland en de Verenigde Staten het werk diverse malen is neergelegd.[23]
Omgekeerd zijn stakingen in Nederlandse havens op schepen van buitenlandse rederijen in dit onderzoek niet meegeteld.

Tenslotte dient er nog nadrukkelijk op gewezen te worden dat voor het overige slechts stakingen in het onderzoek zijn betrokken die hebben plaatsgevonden op Nederlands grondgebied. Grensarbeiders uit Nederland die deelnamen aan stakingen in België of Duitsland zijn niet in de tellingen opgenomen. De 300 stakers uit Glanerbrug die in 1953 samen met hun Duitse collega's het werk neerlegden bij de spinnerij Eilermark in Gronau zal men -om slechts één voorbeeld uit vele te noemen- tevergeefs in het onderzoeksbestand zoeken[24].

3. Verschillende soorten staking

Er bestaat een heel scala van verschijnselen, die aan de gestelde criteria voor een staking voldoen maar die tegelijk in diverse opzichten van elkaar verschillen. In deze paragraaf zal ik een beeld trachten te geven van de verschillende vormen die een staking kan aannemen.

Als eerste kennen we de *klassieke* staking. De stakers leggen het werk voor onbepaalde tijd neer met de bedoeling pas weer aan het werk te gaan als hun eisen zijn ingewilligd. Een voorbeeld van een dergelijke staking is het conflict uit 1947 bij Lalleman in Montfoort, dat aardig is om te noemen omdat de stakers er zelf niet voor uit wilden komen dat ze staakten. Ze formuleerden de bijna perfecte definitie van een klassieke staking: "Zij deelden echter mede dat zij niet staakten maar weer zouden beginnen te werken zodra een en ander geregeld was!"[25]

Ten tweede kennen we de speerpuntenactie, *selectieve* staking, of zoals vroeger meestal gezegd werd: de partiële of gedeeltelijke staking. Daarbij worden van een bedrijf of bedrijfstak een of meer onderdelen uitgekozen om daar door middel van staking resultaten te bereiken die geldig zijn voor het gehele bedrijf. Hierbij wordt door de arbeiders dus een efficiënt gebruik gemaakt van het stakingswapen en voor een zo groot mogelijke groep tegen zo laag mogelijke kosten resultaat bevochten. Het bekendste voorbeeld van een dergelijke staking is die uit 1977 tegen afschaffing van de automatische prijscompensatie. Door 35.000 mensen werd actie gevoerd volgens het volgende scenario: "In elke sector zullen zorgvuldig een aantal bedrijven uitgekozen worden, waar de vakbonden hun geschut op richten. Allerlei soorten ondersteunende acties moeten het publiek en de overige werknemers de ernst van de situatie duidelijk maken en de speerpunt-stakers tonen dat zij het werk niet alleen opknappen."[26].

Nauw verwant aan de selectieve staking is het type van de *estafette-staking*. Telkens op een andere plaats wordt daarbij gestaakt om voor allen resultaat te bereiken. Toen in 1995 politie-agenten actie voerden voor betere werkomstandigheden deden ze dat op diverse manieren, waaronder het steeds in een andere plaats het werk neerleggen.

Als vierde en laatste vorm kennen we de *werkonderbreking* of proteststaking. Voor korte tijd wordt het werk neergelegd om de werkgever of de overheid duidelijk te maken dat de arbeiders bereid zijn om tot actie over te gaan. Het voorbeeld bij uitstek van een proteststaking vond plaats op 15 december 1970 toen op initiatief van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen (NVV) vele honderdduizenden het werk een uur lang neerlegden om de regering ertoe te bewegen een voorgenomen loonmaatregel niet uit te voeren. Een dergelijke staking kan overigens ook plaatsvinden in de vorm van een vergadering onder werktijd of een mars over het bedrijfsterrein. Het kenmerkende is dat de duur van de staking van tevoren bepaald en vooral kort is.

Naast het onderscheid naar vorm is het ook mogelijk stakingen meer inhoudelijk in te delen aan de hand van de gestelde eisen. De eerste en meest voorkomende categorie is de *arbeidsvoorwaardenstaking* waarvan sprake is als er eisen op het terrein van loon, arbeidsduur, bedrijfsbeleid, regeling en inhoud van het werk of massa-ontslag worden gesteld. Het tweede type is de *personele staking*, die onderverdeeld kan worden in stakingen die zich richten tegen bepaalde personen en stakingen die uitbreken ter ondersteuning van bestrafte of zelfs ontslagen collega's. Een deel van de stakingen om personen betreft strijd tegen het ontslag van vakbondsleden of woordvoerders van de arbeiders. Deze raken weer een andere categorie: de *vakbondsstakingen*, die meestal zijn gericht op het verwerven van het recht zich in vakbonden te organiseren.

Daarnaast kennen we de *sympathiestaking*, ook wel solidariteitsstaking[27] genoemd. Het doel hiervan is om door het neerleggen van de werkzaamheden stakers in een ander bedrijf te ondersteunen. We kunnen hierbij denken aan de eerste spoorwegstaking van januari 1903.

Tenslotte is er nog de *politieke staking*. Ook hier is het mogelijk een onderverdeling aan te brengen waarbij het eerste sub-type zich richt tegen algemeen overheidsbeleid zoals het aannemen van de anti-revolutiewet van 1920, jodenvervolgingen in 1941 of het uitblijven van een goede wettelijke regeling van abortus in 1980. Daarnaast bestaan er stakingen van een tweede type, gericht tegen

overheidsbeleid betreffende arbeidsvoorwaarden. Bijvoorbeeld de tweede spoorwegstaking van 1903. Men zou zelfs zover kunnen gaan om alle loonstakingen uit de periode van de geleide loonpolitiek (1945-1963) tot dit sub-type te rekenen, aangezien ze eigenlijk verzet tegen de regeringspolitiek betekenden. Overigens is dat in dit onderzoek niet gedaan.

Op basis van het bovenstaande kunnen we alle stakingen, die in ons land gedurende de onderzoeksperiode hebben plaatsgehad, nu naar vorm en inhoud indelen volgens het volgende schema. De relatieve verdeling ziet er als volgt uit:

Tabel 1. *Typeverdeling stakingen, 1830-1995, in % van het totaal*[28]

Type Eis	Klassiek	Selectief	Estafette	Protest	Totaal
Arbeidsvoorwaarden	61,1	3,0	2,1	4,1	70,6
Personen	4,3	0,0	0,0	0,0	4,3
Vakbond	2,0	0,0	0,0	0,2	2,2
Sympathie	2,3	0,1	0,0	0,1	2,5
Politiek, algemeen	2,8	0,0	0,0	1,7	4,5
Politiek, arbeidsvoorwaarden	0,1	0,2	4,5	8,8	13,6
Diverse	2,2	0,0	0,0	0,3	2,5
Totaal	74,8	3,3	6,6	15,2	100,0

Bron: onderzoeksbestand

Uit dit schema kunnen we aflezen dat het overgrote deel (84,2 %) van de stakingen over arbeidsvoorwaarden ging. Driekwart van de stakingen behoorde tot het klassieke type. Op de verdeling in de loop van de tijd wordt in hoofdstuk 3 nader ingegaan.

Een onderscheid dat ook wel wordt gemaakt is dat tussen defensieve en offensieve stakingen. Defensieve stakingen zijn stakingen gericht op behoud van bepaalde verworvenheden. Offensieve stakingen dienen om verbeteringen te bewerkstelligen.

Het is tenslotte ook mogelijk om stakingen te onderscheiden naar de manier waarop ze geïnitieerd en geleid worden. Een opvallend verschil is dat tussen stakingen die door een vakbond zijn uitgeroepen en stakingen, die spontaan door de arbeiders zijn begonnen. In het dagelijks taalgebruik worden deze stakingen respectievelijk als ‘geleid’ en ‘wild’ aangeduid. Aangezien het begrip ‘wild’ negatieve associaties oproept en deze stakingen soms toch een heel gedisciplineerd verloop hebben, geef ik de voorkeur aan de term ‘spontaan’.

4. Andere strijdvormen van loonarbeiders

Arbeiders hebben om bepaalde eisen af te dwingen niet slechts de mogelijkheid om het werk neer te leggen. Er staan hen nog andere middelen ter beschikking om druk op ondernemers of overheden uit te oefenen. In deze paragraaf zullen we een aantal van die middelen kort de revue laten passeren. Eerst wil ik er echter op wijzen dat tijdens stakingen diverse actievormen kunnen worden gebezigd, die niet in stakingsstatistieken tot uitdrukking komen. We kunnen daarbij denken aan het naar huis 'begeleiden' van onderkruipers of het na afloop van de staking besmet verklaren van een bedrijf.

In 1952 schreef Knowles al, dat arbeiders ook kunnen overgaan tot langzaam-aan-acties en absenteïsme als alternatief voor stakingen[29]. In een latere studie noemde dezelfde auteur als middelen om onvrede te uiten ook nog verloop, ziekteverzuim, ongevallen, sabotage, drankmisbruik en politieke activiteit [30]. Aan dit rijtje kunnen we diefstal en mishandeling toevoegen, terwijl we als negentiende-eeuwse vorm van absenteïsme het 'maandaghouden' nog kunnen vermelden[31].

Kenmerkend voor de meeste uitingen van onvrede, is dat ze individueel zijn. Verloop bijvoorbeeld is een persoonlijke reactie van een arbeider op omstandigheden die hem of haar niet bevallen; er wordt gewoon een andere baas gezocht. Het individu kan zo weliswaar een beter loon bedingen of er in een ander opzicht op vooruit gaan, maar in de vorige werkkring hoeft niets te veranderen. Als daarentegen in korte tijd veel mensen ontslag nemen zal een dergelijke verandering zich mogelijk wel voordoen. Individueel gedrag kan dan toch een collectief gevolg hebben. Collectief ontslag nemen komt ook voor en dat lijkt meer op een staking. Op 27 september 1978 namen bijvoorbeeld elf taxichauffeurs in Maastricht collectief ontslag uit protest tegen hun slechte arbeidsomstandigheden.[32] Bij een aantal stakingen is trouwens niet helemaal duidelijk of het een staking was of collectieve ontslagname. Deze verwarring kunnen we illustreren met het volgende voorbeeld. In april 1915 legden twee metselaars in Zoetermeer het werk neer omdat ze hun loon te laag vonden. De patroon ontkende het bestaan van een staking, maar beweerde dat de arbeiders gewoon waren weggelopen. Ze zouden dus ontslag hebben genomen en daarom nam het CBS deze actie niet op in de statistiek.

Een wel heel bijzondere vorm van actie voeren is de gezamenlijk uitgevoerde hongerstaking. In 1952 vond een dergelijke actie plaats toen negen zeelui, waaronder de Rotterdammer J. van Zijp, "een hongerstaking begonnen uit protest tegen het feit, dat zij op een eiland nabij Manila worden vastgehouden in afwachting van hun repatriëring"[33]. In 1980 stelden het districtsbestuur en de kaderleden van de Industriebond FNV voor om tot hongerstaking over te gaan uit protest tegen de gang van zaken bij het noodlijdende aardappelmeelbedrijf Avebe. Het bestuur van de bond wees de hongerstaking als actiemiddel uit ethisch oogpunt echter af[34]. Drie jaar later ging de 58-jarige A. van der Meulen in hongerstaking uit protest tegen het beleid dat werd gevoerd in kaasfabriek Het Klaverblad. Dit was een individuele actie van een kaderlid van de Voedingsbond FNV, die hem echter wel steunde in zijn verzet dat elf dagen duurde[35]. In diezelfde maand weigerden acht Turkse arbeiders van de failliete Utrechtse lompenhandel Kaptein gedurende vijf dagen te eten[36]. Het jaar 1983 geeft een mini-golfje te zien van hongerstakingen in de Nederlandse arbeidsverhoudingen, want in november werd wederom op deze manier actie gevoerd. Vanaf 3 November stopten twintig personeelsleden van de inrichting voor zwakzinnigen Boldershof in Druten met eten. Zij deden dit uit protest tegen het dreigende ontslag van een groepsleider en voerden in een soort ploegendienst actie. Telkens weigerden twee

medewerkers gedurende drie dagen te eten, maar na acht dagen werd de actie reeds beëindigd[37]. Andere gevallen van hongerstaking ben ik in de Nederlandse geschiedenis van arbeidsverhoudingen niet tegengekomen. De meeste alternatieve strijdvormen zijn individueel van karakter en daarom is het voor een aantal misschien juister ze niet te betitelen als strijdvorm, maar als reactie. Dat geldt zeker voor het ziekteverzuim, waarvan het Instituut voor Praeventieve Gezondheidszorg in 1962 concludeerde dat het eerder "als een graadmeter voor de sociaal-economische toestand dan als een zuivere weerspiegeling van de algemene gezondheid" moet worden gezien.[38]

5. Ziekteverzuim als voorbeeld

Gelet op de opzet van deze studie is het hier niet de plaats om nader in te gaan op de verschillende alternatieve strijdvormen. Voor één vorm dient echter een uitzondering te worden gemaakt: het verzuim wegens ziekte.

Het ziekteverzuim wordt niet alleen beschouwd als een graadmeter voor de gezondheidstoestand, maar ook als een graadmeter voor de sociaal-economische verhoudingen. Knowles liet zien dat onder Engelse mijnwerkers het vrijwillig verzuim hoog was in tijden van lage stakingsactiviteit en omgekeerd[39]. Voor de Nederlandse situatie legde Hans Metz een verband tussen ziekteverzuim en de stakingscijfers tijdens de stakingen van 1977. Hij ontdekte dat er in bedrijfstakken waar gestaakt was minder dan 'normaal' werd verzuimd [40]. Deze gegevens kunnen erop duiden dat ziekteverzuim misschien een alternatief vormde voor stakingsactiviteit.

Toch mogen we niet vergeten dat ziekteverzuim alleen in bijzondere omstandigheden beschouwd kan worden als een alternatieve strijdvorm voor openlijk verzet. In de meeste gevallen worden mensen gewoon ziek door virussen of bacteriën. We kunnen ons toch moeilijk voorstellen dat de arbeiders tijdens de Spaanse griep van 1918, die aan duizenden het leven kostte, alleen maar hun verzet tegen de arbeidsvoorwaarden tot uiting hebben willen brengen.

Maar bij een goede financiële compensatie van ziekteverzuim ligt het voor de hand om een deel ervan als een moderne variant te beschouwen van het negentiende eeuwse 'maandaghouden'. Daarnaast kan het gebeuren dat arbeiders die om een bepaalde reden niet openlijk actie willen voeren, zich tijdens een staking ziek melden. Toen op 16 januari 1922 arbeiders van de meelfabriek Holland in Amsterdam in staking gingen tegen een loonsverlaging, meldden 45 van hun collega's zich ziek[41]. Overigens kunnen ze dit ook hebben gedaan uit angst voor de stakers.

Bovendien zijn de omstandigheden binnen een bedrijf of de samenleving als geheel ook van invloed op het welbevinden van de mensen en dus op hun ziektegeschiedenis. Hetzelfde kan gesteld worden van ongevallen in een bedrijf. Zo constateerde de Duitse onderzoeker Helle in 1958 aan de hand van een enquête onder havenarbeiders uit een aantal West-Europese havens dat arbeiders met een negatieve houding ten opzichte van hun werk vatbaarder zijn voor ongevallen dan hun positiever ingestelde collega's[42].

Wat ik in deze paragraaf vooral heb willen benadrukken is dat voorzichtigheid geboden is bij het bestempelen van ziekteverzuim tot een alternatieve strijdvorm. Dat

element kan erin zitten, maar andere factoren spelen zeker ook een rol. Het zal duidelijk zijn dat een dergelijke relativering minder op zijn plaats is bij sabotage, langzaam-aan-acties of stipt werken. Daar is het verzetselement veel duidelijker aanwezig en zeker in situaties van extreme terreur kan het de enig mogelijke vorm van verzet blijken te zijn.

6. Bedrijfsbezetting als alternatief voor staking

Nog duidelijker is het verzetselement aanwezig bij de bedrijfsbezetting. Weliswaar wordt deze in de gangbare statistieken niet opgenomen, maar toch gaat het hier om een openlijke strijdvorm van arbeiders, die niet onder de 'alternatieve strijdvormen' valt. In de in 1986 verschenen dissertatie over bedrijfsbezettingen in Nederland van de hand van J. Visser treffen we de volgende definitie aan: "een industrieel actiemiddel, waarbij werknemers de vervulling van bepaalde eisen hetzij door werkweigering, hetzij door voortzetting van de productie in eigen beheer, daarbij de productieruimten ook buiten de reglementaire arbeidsuren bezet houdend, proberen af te dwingen" [43]. We dienen de bedrijfsbezetting te beschouwen als een aanvulling op het stakingsmiddel, met dien verstande dat ik bezetting ruimer opvat dan alleen als een *industrieel* actiemiddel. Ook een kantoor of school kan worden bezet en zelfs met een marineschip kan dat gebeuren. De muiterij op de Zeven Provinciën in 1933 was in feite een bedrijfsbezetting. De deelnemers protesteerden tegen loonsverlaging en namen het commando over. Het resultaat was dat de regering een bom op het schip liet gooien waardoor 24 personen omkwamen.[44]

De bedrijfsbezetting wijkt in minstens twee opzichten af van de staking. Het is niet noodzakelijk dat het werk wordt onderbroken. Sterker nog, doorwerken kan juist dienen om het doel van de actie te steunen. Bijvoorbeeld door de publieke opinie op de hand van de bezetters te brengen of het mogelijk te maken de actie langer vol te houden door verkoop van producten. De bezetting in 1973 van de Franse horlogefabriek Lip, toen de bezetters horloges bleven maken en in eigen beheer verkochten, levert hiervan het bekendste voorbeeld. Verder wijkt een bedrijfsbezetting ook af van een staking doordat -uiteraard- de actievoerders het bedrijf niet verlaten.

Als we de definities van staking en bedrijfsbezetting naast elkaar plaatsen treedt meteen een belangrijke overgangsvorm aan het licht: de korte staking waarbij de arbeiders hun werkplaats niet verlaten, maar wel na de reglementaire arbeidstijd vertrekken. Zo'n actie wordt wel een sit-in of sit-down staking genoemd en draagt kenmerken van beide hoofdvormen in zich, vandaar dat hij ook wel passieve bezetting wordt genoemd. De eerste keer dat iets dergelijks in Nederland plaatsvond, was in 1882 toen in Leiden drukkers van de Leidsche Katoenmaatschappij opkwamen tegen het ontslag van een van hun woordvoerders[45].

In het buitenland vonden bedrijfsbezettingen dikwijls plaats in revolutionaire situaties zoals tijdens de Russische en Duitse revoluties van 1917-1918. Ook in andere perioden kwam het verschijnsel echter voor. De eerste bedrijfsbezetting vond volgens Visser in 1873 plaats in een Poolse mijn[46]. Buiten Polen zou volgens hem alleen nog een bedrijfsbezetting hebben plaatsgevonden in 1905 in Italië. In de Verenigde Staten kwam in 1884 echter ook al een bedrijfsbezetting voor en bij de

grote staalstaking van 1892 werd de fabriek van Carnegie door stakers bezet. Bij de ontruiming vielen zestien doden[47].

Tijdens de grote crisis van de jaren dertig deed zich een internationale golf van bedrijfsbezettingen voor in de tweede helft van het decennium. Ter illustratie mag dienen dat in de Verenigde Staten in 1936 48 en een jaar later 477 sit-downstakingen plaatsvonden, waaronder de beroemde 'Flint sit-down'. Bij deze staking kwam het tot een veldslag toen op 11 januari tijdens de *Battle of the running Bulls* de politie op de vlucht werd gejaagd[48]. De sympathie in links-radicale kringen voor deze acties was voor het NVV reden om zich uit te spreken tegen deze wijze van actievoeren.

In de Eerste Kamer verklaarde de Minister van Binnenlandse Zaken bij de in 1937 aan de orde zijnde grondwetswijziging "dat het artikel gericht tegen het met onwettige middelen verstoren van de bestaande rechtsorde, zonder den minstens twijfel ook van toepassing is op het aansporen tot het bezetten van fabrieken (...)"[49].

In de eerste jaren na 1945 kwam het in Nederland diverse malen tot sit-downstakingen, maar het zou tot de jaren zeventig duren voor het middel van de bedrijfsbezetting voor het eerst op grotere schaal in ons land werd gebruikt. Het werd toen vooral gehanteerd als middel om voorgenomen bedrijfssluitingen tegen te houden, waar stakingen een averechts effect zouden hebben gehad. Overigens verbood de politie van Den Haag nog in 1967 het tijdens een demonstratie meevoeren van een spandoek met de leus: 'Tegen bedrijfssluiting de bedrijfsbezetting'[50].

In grafiek 1 is de ontwikkeling van het aantal bedrijfsbezettingen en sit-downstakingen, behorend tot het totale stakingsbestand van dit onderzoek, weergegeven.

Grafiek 1. *Bedrijfsbezettingen en sit-downstakingen in Nederland, 1880-1995*
Bron: onderzoeksbestand

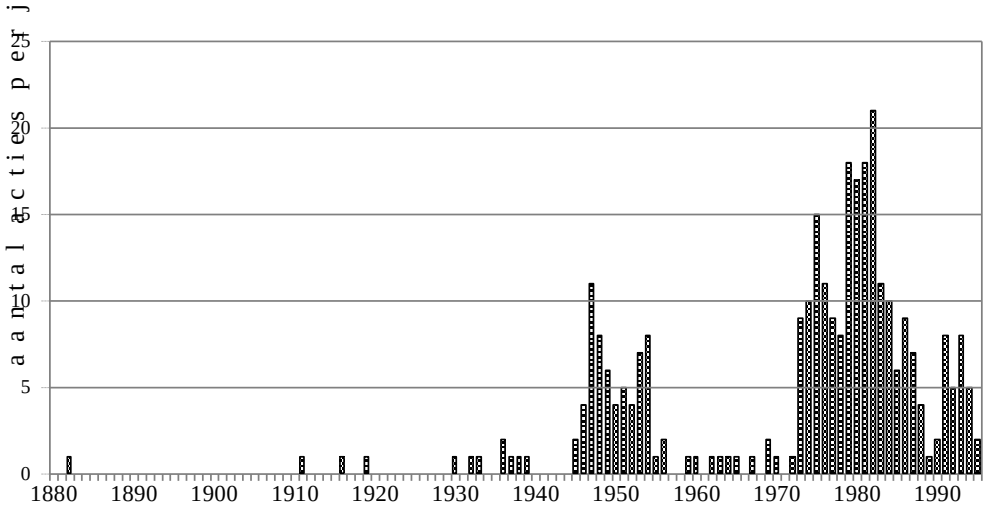

Gezien de nauwe verwantschap van staking en bedrijfsbezetting als collectief strijdmiddel van loonafhankelijken heb ik bedrijfsbezettingen en sit-ins of sit-downstakingen in alle volgende beschouwingen betrokken. Wel heb ik om een vergelijking met de CBS-statistieken mogelijk te maken, de bezettingen apart in de tellingen vermeld.

7. De uitsluiting als spiegelbeeld

In officiële statistieken worden bedrijfsbezettingen niet opgenomen. Een actievorm die we in die statistieken wel tegenkomen is de uitsluiting. Deze kunnen we in navolging van Van der Ven als volgt omschrijven: “Niet verschaffen van werk en het niet betalen van loon door een of meer werkgevers, gebezigd om arbeiders in hun dienst of in dienst van andere werkgevers (...) te bewegen een bepaalde daad te stellen of na te laten, met de bedoeling van werkgeverszijde om de arbeiders weer werk te verschaffen en loon uit te betalen, zodra het beoogde doel is bereikt”[51]. De uitsluiting is dus precies het tegenovergestelde van een staking. De eerste wordt uitgevoerd door de patroon of ondernemer, terwijl de staking een strijdmiddel van de arbeiders is.

Albert Rees heeft erop gewezen, dat we de staking en de uitsluiting niet samen mogen nemen als we willen onderzoeken of er een relatie bestaat tussen economische ontwikkeling en stakingsgedrag. Bij een opgaande conjunctuur kunnen we volgens Rees verwachten dat arbeiders eerder het werk zullen neerleggen, terwijl tijdens een neergaande conjunctuur ondernemers meer belang hebben bij het stilleggen van de productie[52]. Hoewel Rees deze woorden reeds in 1954 neerschreef, beweerden in 1992 Ivo Kuypers en Peter Schrage nog dat er goede argumenten zijn te geven voor de stelling geen onderscheid te maken tussen staking en uitsluiting[53]. Helaas lieten zij achterwege te vermelden welke argumenten dat zijn. Mogelijk zijn hun beweegredenen dat het in de praktijk vaak moeilijk is beide strijdvormen uit elkaar te houden[54] en dat internationaal is afgesproken om stakingen en uitsluitingen bij elkaar te tellen.

In een boek dat gaat over stakingen, dus acties van arbeiders, is het echter niet logisch om uitsluitingen op te nemen. Hoewel de reactie van arbeiders op uitsluiting daar wel binnen zou vallen, heb ik er voor gekozen om de strijdmiddelen van ondernemers niet te behandelen. Slechts in twee gevallen zou het voor de hand liggen om deze wel op te nemen. Op de eerste plaats wanneer men de gevolgen van acties voor de productie als invalshoek neemt en op de tweede plaats als men een totaaloverzicht van de klassenstrijd wil schetsen. In het eerste geval is het legitiem om stakingen en uitsluitingen op een hoop te vegen, zoals het CBS inderdaad vanaf 1930 gedaan heeft. In het tweede geval zal op analytische gronden toch een onderscheid gemaakt dienen te worden tussen beide strijdwijzen. Om een metafoor te gebruiken: als we willen weten hoe sterk de voorhoede van Feyenoord in een bepaald seizoen was, tellen we de door Ajax gemaakte doelpunten niet op bij die van de Rotterdammers. De scoringsdrift van de Amsterdammers is wel van belang als we de strijd tussen Ajax en Feyenoord willen analyseren of willen weten hoeveel doelpunten de toeschouwers te zien hebben gekregen.

Overigens zal in het volgende hoofdstuk wel nader worden ingegaan op de wijze waarop het wapen der uitsluiting door ondernemers is gebruikt.

8. Indicatoren voor het meten van stakingsactiviteit

Hoewel ik hier in de hoofdstukken 6 en 7 nog nader op inga, wordt op deze plaats alvast aangeven hoe stakingen worden gemeten, aangezien dat van belang is voor de volgende hoofdstukken. Daarin worden immers diverse aspecten van het stakingsverschijnsel belicht voordat we overgaan tot de hoofdvragen van het onderzoek.

In de statistieken van het CBS worden per jaar gegevens gepubliceerd over het aantal stakingen, het aantal stakers en het aantal verloren arbeidsdagen. Deze drie indicatoren noemt men ook wel: frequentie, intensiteit en duur van stakingen. Tot en met 1981 vermeldden de publicaties ook het aantal betrokken ondernemingen, maar toen stopte het CBS daar mee.

In de loop van bijna een eeuw registratie van stakingen zijn de criteria die het CBS hierbij hanteerde diverse keren gewijzigd, iets waar we in hoofdstuk 6 nog op terug komen. In deze paragraaf komen de indicatoren, zoals ik die toepas tot aan hoofdstuk 6, aan bod. Overigens kunnen bij het afzonderlijke belang van elk der indicatoren vraagtekens worden gezet. In het bijzonder is dat het geval bij de frequentie ofwel het aantal stakingen. Het lijkt immers niet erg logisch om een staking waar tienduizend deelnemers bij betrokken zijn, op te tellen bij een staking van twee arbeiders. Het belang van de frequentie zit hem in het feit dat deze aangeeft hoe verspreid stakingsactiviteit in een bepaald jaar heeft plaatsgevonden. Als we slechts naar het aantal stakers of de gestaakte dagen zouden kijken, zou het karakterverschil tussen twee jaren ons ontgaan. Laten we aannemen, dat in beide jaren tienduizend arbeiders hebben gestaakt. In het ene jaar legden al deze mensen het werk neer tijdens één conflict terwijl in het andere jaar duizend stakingen hebben plaatsgevonden met telkens tien stakers. Het moge duidelijk zijn dat beide jaren een compleet verschillende stakingsbeweging te zien geven. Om die reden is de frequentie als

indicator zeker van belang. Een andere, meer pragmatische reden is dat deze indicator in de officiële statistieken en de literatuur steevast gebruikt wordt.

In de volgende hoofdstukken behandelen we de verschillende groepen mensen die hebben gestaakt, de redenen waarom ze dat hebben gedaan en een aantal kenmerken van stakingen, zoals maand van uitbreken, tijdsduur en aantal deelnemers per conflict. Omdat in deze hoofdstukken sprake is van relatieve aandelen in de totale stakingsactiviteit was het zaak een meer omvattende maatstaf voor dat aandeel te ontwikkelen. Het is uiteraard mogelijk om telkens te kijken naar het aandeel in de afzonderlijke indicatoren frequentie, intensiteit en duur. Het moge echter duidelijk zijn dat het overzicht in dat geval spoedig verloren zou gaan.

Om die reden is ervoor gekozen om de drie indicatoren met elkaar te verbinden door het ongewogen gemiddelde van hun respectievelijke aandelen te berekenen. In een formule uitgedrukt:

$$A_x = \frac{100}{3} * \left(\frac{N_x}{\sum N} + \frac{S_x}{\sum S} + \frac{D_x}{\sum D}\right) \qquad (1)$$

A staat in deze formule voor stakingsactiviteit, N voor de frequentie, S voor het aantal stakers en D geeft het aantal gestaakte dagen weer. Het subscript $_x$ vertegenwoordigt de beroepsgroep of regio waarvan de relatieve stakingsactiviteit wordt berekend, terwijl $\sum$ staat voor het landelijk totaal der afzonderlijke indicatoren voor een jaar.

In deze formule is dus geen wegingsfactor opgenomen. We kunnen met uitsluitend gebruikmaking ervan de ontwikkeling van de stakingsactiviteit in de tijd niet berekenen, daarvoor zullen we in een later stadium de stakingsbereidheid in het onderzoek betrekken (zie hoofdstuk 5). Het feit dat de indicatoren niet worden gewogen betekent uiteraard in feite toch een weging: aan de drie indicatoren wordt een gelijk gewicht gegeven. Het is denkbaar om iedere indicator een gewicht te geven, zo zou ik er de voorkeur aan geven het aantal stakers zwaarder te wegen dan de andere indicatoren. Een econoom, die de invloed van stakingsgedrag op het Nationaal Inkomen wil onderzoeken, zou vermoedelijk meer gewicht toekennen aan het aantal gestaakte dagen. Ook is het mogelijk om de frequentie zwaarder te wegen, maar elke keus is subjectief en daarom is weging achterwege gelaten[55].

Een voorbeeld kan het gebruik van de formule verduidelijken. Als we willen weten wat in 1919 het aandeel van de sigarenindustrie van Deventer in de landelijke stakingsactiviteit was moeten we voor dat jaar de drie indicatoren relateren aan de landelijke cijfers. In 1919 werd in Deventer één keer het werk door sigarenmakers neergelegd; het aantal stakers bedroeg 90 en de staking kostte 540 arbeidsdagen. De respectievelijke aandelen van deze drie indicatoren in de totale landelijke indicatoren voor alle stakingen bedragen: 0,1372%, 0,1544% en 0,0530%. Als we vervolgens het ongewogen gemiddelde van deze drie percentages berekenen krijgen we als uitkomst: 0,1149%. Anders gezegd: 0,1149% van de Nederlandse stakingsactiviteit in 1919 vond plaats in de Deventer sigarennijverheid.

Eenzelfde berekening kunnen we ook uitvoeren voor bijvoorbeeld de Nijmeegse sigarenindustrie en dan is de uitkomst 0,0690%. Het aandeel van de sigarenindustrie in Deventer in de landelijke stakingsactiviteit blijkt in dat jaar dus ongeveer twee keer zo groot te zijn geweest als dat van de Nijmeegse[56].

Deze wijze van berekenen kan voor alle groepen van arbeiders, gemeenten, stakingseisen, resultaat enz. toegepast worden. Het voordeel is dat in één cijfer het aandeel van een bepaald soort stakingen in de totale stakingsactiviteit kan worden samengevat en dat dit cijfer vervolgens op eenvoudige wijze kan worden vergeleken met andere variabelen zoals de omvang van de beroepsbevolking.

Als in het vervolg sprake is van 'aandeel in de stakingsactiviteit' is een dergelijke berekening uitgevoerd. Trouwens, tabel 1 van dit hoofdstuk is al op deze manier berekend.

9. Samenvatting

In dit hoofdstuk hebben we kunnen zien hoe het begrip staking pas gedurende de negentiende eeuw werd gebruikt voor een verschijnsel dat van oudere datum is. Kenmerkend voor een staking is dat loonafhankelijken tijdelijk weigeren om verder te werken, hetzij met de bedoeling dat hun eisen worden ingewilligd, hetzij als uiting van protest.

Een staking kan verschillende vormen aannemen (klassiek, selectief, estafette- of als werkonderbreking), maar ook naar inhoud verschillen (arbeidsvoorwaarden, personeel, politiek of sympathie), terwijl vrijwel alle mengvormen denkbaar zijn. Arbeiders kunnen ook op andere manieren uiting geven aan hun onvrede (verhoogd ziekteverzuim, sabotage, verloop enzovoort), maar voorzichtigheid is hier geboden. Het gaat te ver om iedere handeling van arbeiders als verzet te bestempelen, hoewel veel handelingen uiteraard wel reacties zijn op hun bestaan als arbeider.

De enige vorm van arbeidersverzet anders dan de werkstaking die wel deel uitmaakt van dit onderzoek is de bedrijfsbezetting omdat die in veel opzichten op de staking lijkt. De bedrijfsbezetting heb ik dan ook in mijn tellingen gelijkgesteld aan de staking.

In tegenstelling tot wat gebruik is in officiële statistieken zijn uitsluitingen niet meegeteld, omdat deze precies het tegenovergestelde zijn van stakingen.

In de hoofdstukken 2 tot en met 5 zullen we gebruik maken van het begrip 'aandeel in de stakingsactiviteit' om daaraan bepaalde groepen arbeiders, hun eisen enz. te kunnen relateren. Stakingsactiviteit is hier opgevat als het ongewogen gemiddelde van het aandeel in frequentie, intensiteit en duur van een bepaalde verzameling van stakingen.

Hoofdstuk 2

Wie zijn bij stakingen betrokken?

> "De doorsnee-werkgever is een oprechte fan van de vakbeweging. Gematigd, verstandig, bereid tot luisteren en intelligent, zeggen verschillende werkgevers over vakbondsbestuurders. 'We gebruiken elkaar over en weer'." (Margreet Vermeulen,
>
> 'De gemiddelde werkgever is een fan van de vakbeweging', in: *De Volkskrant* 28 augustus 1996)

In het vorige hoofdstuk is het verschijnsel staking omschreven en afgegrensd van andere uitingen van een arbeidsconflict. In dit hoofdstuk behandel ik de diverse acteurs in een staking. Wie zijn de stakers, wie steunen hen en wie zijn hun tegenstanders? Dat zijn in het kort de vragen die aan de orde komen.

1. Wie zijn de stakers en wie steunen hen?

1. Stakers zijn arbeiders

Uit de definitie van een werkstaking, zoals in het vorige hoofdstuk gegeven, blijkt dat het om een actie gaat van werknemers of anders gezegd arbeiders. In deze paragraaf ga ik in op de vraag wie dat zijn. We kunnen de inhoud van het begrip werknemer op verschillende manieren bekijken, bijvoorbeeld taalkundig. In het normale spraakgebruik worden met het woord arbeider in de eerste plaats mensen bedoeld die lichamelijke arbeid verrichten voor een ander.

Het woord werknemer is ruimer en duidt mensen aan die lichamelijke of geestelijke arbeid verrichten voor een ander[57]. Het verschil tussen de begrippen arbeider en werknemer wordt in de spreektaal dus vooral bepaald door het al dan niet verrichten van lichamelijke arbeid. Uit dit taalgebruik is ook de juridische inhoud van de begrippen ontstaan. In de Nederlandse wetgeving is het woord arbeider pas in 1907 duidelijk omschreven voor een groep die tevoren vooral als werklieden werd aangeduid. In het *Burgerlijk Wetboek* van 1838 was sprake van 'huur van dienstboden en werklieden', 'dienstboden en werkboden', 'arbeiders en handwerkslieden' en tenslotte 'dienstboden en arbeidslieden'. Het gebruik van verschillende termen leidde tot onzekerheid over het geldingsbereik van de wettelijke regeling en daaraan zou zoals gezegd pas in 1907 een eind komen.[58]

In het *Burgerlijk Wetboek* van dat jaar werd de arbeidsovereenkomst geregeld, waarbij "de ene partij, de arbeider, zich verbindt, in dienst van de andere partij, de werkgever, tegen loon gedurende zekere tijd arbeid te verrichten."[59] In de Memorie van Toelichting op het wetsontwerp werd als essentieel voor de arbeidsovereenkomst verondersteld dat sprake is van een 'verhouding van ondergeschiktheid'.

Na de Tweede Wereldoorlog werd door de wetgever het begrip werknemer geïntroduceerd, niet zozeer op juridische gronden maar meer omdat het woord arbeider in onbruik raakte. In het *Buitengewoon Besluit Arbeidsverhoudingen 1945* (BBA) artikel 1, lid d werd het begrip werknemer feitelijk in de plaats gesteld van het begrip arbeider uit het Burgerlijk Wetboek. In 1997 tenslotte verdween het woord arbeider zelfs geheel uit het nieuw BW dat op 1 april van dat jaar in werking trad. Zowel in het spraakgebruik als juridisch heeft de term arbeider dus niet tijdens de gehele periode waarover dit onderzoek zich uitstrekt bestaan. Voor de twintigste eeuw blijkt echter dat het begrip werknemer inhoudelijk nauw aansluit bij het begrip arbeider. Economisch gezien namen tussen 1830 en 1995, de periode van mijn onderzoek, arbeiders en werknemers eenzelfde plaats in. Beide begrippen hebben betrekking op mensen die in een ondergeschikte positie in ruil voor loon arbeid verrichten.

2. Bestaat er een arbeidersklasse?[60]

In oudere, vooral marxistische, werken wordt het bestaan van klassen als vrijwel vanzelfsprekend beschouwd. Deze gedachte is misschien niet helemaal terug te voeren op, maar zeker wel te illustreren met de woorden uit het *Communistisch Manifest*: "De moderne maatschappij, uit de ondergang der feodale maatschappij voortgekomen, heeft de klassentegenstellingen niet opgeheven. Zij heeft slechts nieuwe klassen, nieuwe voorwaarden van onderdrukking, nieuwe vormen van strijd in de plaats van de oude gesteld"[61]. De ironie wil dat juist Marx geen antwoord heeft gegeven op de vraag wat een klasse is. Toen hij in deel drie van Het Kapitaal was toegekomen aan die vraag overleed hij en 'brak het manuscript af'[62]. Op deze situatie doelde Therborn in 1984: "het is belangrijk in het geheugen te houden, dat voor de opkomst van het sociaal-wetenschappelijk marxisme in de jaren '60, de klassenanalyse -qua theorie, methodologie en praktijk- in ruwweg dezelfde gefragmenteerde staat verkeerde, als toen Marx zijn pen neerlegde"[63].

Een van de belangrijkste problemen waar theoretici voor kwamen te staan was de vraag wat men aan moest met loonafhankelijken die niet werkzaam zijn in de materiële productie. Dezen kwamen in de periode waarin het marxisme ontstond immers slechts sporadisch voor. Het feit dat ook zij geen eigenaar zijn van of zeggenschap hebben over de productiemiddelen of het kapitaal, maakt deze witteboordenwerkers of employés gewoon tot een onderdeel van de arbeidersklasse. Uiterlijkheden als loonhoogte of woonomstandigheden doen hier niets aan af [64]. Het kenmerkende van mensen die tot de arbeidersklasse behoren, is dat ze geen productiemiddelen bezitten en hun arbeidskracht moeten verkopen om in hun levensonderhoud te voorzien. Daarvoor maakt het principieel niet uit of ze veel of weinig verdienen, of het geld dat ze voor hun werken ontvangen loon of salaris heet en of ze vooral met hun handen of met hun hoofd werken. Een historisch voorbeeld kan dit verduidelijken. Na de ontdekking van nieuwe diamantvelden in Zuid-Afrika brak in Amsterdam rond 1870 de Kaapse Tijd aan. Gedurende die periode steeg de

vraag naar diamantbewerkers zo sterk dat ze werkelijk elk loon konden bedingen dat ze maar wilden. Een waarnemer uit die tijd beschreef dit als volgt: “Het grenst aan het ongeloofelijke -zegt de Rott.Courant- wat door diamantslijpers tegenwoordig te Amsterdam wordt verdiend. Een werkman, die F 200 ‘s weeks ontvangt, betekent niet veel; er zijn er die F 400, F 500 en meer ‘s weeks ontvangen, en die zich dan ook met een rijtuig naar de fabriek laten brengen”[65]. De diamantbewerkers uit die tijd leefden op grote voet, maar niemand zal beweren dat ze daarom geen arbeiders meer waren. Het is niet aannemelijk, dat het verschil tussen dit Amsterdamse diamantproletariaat en Drentse veenarbeiders kleiner was dan dat tussen een uit Marokko afkomstige slachter en een ‘medewerker’ van een bank anno 1995. Er hebben altijd grote verschillen bestaan tussen groepen loonafhan-kelijken. Desondanks bleef er een factor bestaan die deze groepen gemeen hadden, of ze zich dat nu bewust waren of niet.

Bepalend voor de vraag of van een arbeidersklasse kan worden gesproken is het al dan niet bestaan van een groep vrije producenten zonder het eigendom van of de beschikking over productiemiddelen. Arbeiders bezitten geen kapitaal en bevinden zich in dat opzicht in een tegengestelde positie aan die van de eigenaars van kapitaal. Deze tegengestelde positie impliceert doorgaans ondergeschiktheid en strijd. Tronti drukte dit als volgt uit: “De arbeiders worden als arbeidersklasse in het kapitaal opgenomen en worden als zodanig gereduceerd tot een deel van het kapitaal. Het kapitaal heeft nu echter zijn vijand in zichzelf”[66]. Dat strijd inherent is aan de klassentegenstelling wil nog niet zeggen dat alle arbeiders altijd openlijk strijden en als klasse optreden. Benschop wees er in 1993 op dat een viertal differentiaties binnen de arbeidersklasse van belang is voor hun bewustzijn en handelen. Hij noemde achtereenvolgens de heterogeniteit van positie (zoals het verschil tussen vakarbeiders en ongeschoolden), de graad van sociale mobiliteit die binnen een zekere groep bestaat, de ‘ascriptieve heterogeniteit’ (zoals ras, geloof en sekse) en als vierde de ‘cumulatie van privileges’ (bijvoorbeeld scholing en toegang tot de gezondheidszorg)[67].

Voor het voeren van strijd is stabiliteit en duurzaamheid van posities nodig, ofwel een klassengemeenschap. Juist deze gemeenschap wordt in de loop van de geschiedenis steeds weer opgebouwd en afgebroken. Veranderingen in de productie veranderen keer op keer de posities en onderlinge verhoudingen van arbeiders. De Rotterdamse haven bijvoorbeeld kende in de jaren zeventig van deze eeuw een strijdbare groep arbeiders, maar door de technische veranderingen rond het containervervoer is deze groep versnipperd. Overigens is het zeer wel mogelijk, dat werknemers strijd voeren en bijvoorbeeld in staking gaan, zonder dat ze uiting geven aan een klassenbewustzijn. Sterker nog, in het vervolg van dit onderzoek zullen we talloze voorbeelden tegenkomen van stakende arbeiders, die zich absoluut niet als onderdeel van een internationale klasse van proletariërs zagen. Wel voelden ze zich door de omstandigheden gedwongen de strijd aan te binden met hun patroon of de overheid. In die zin lijkt de wel gevoerde discussie over het bestaan van een klasse-an sich tegenover een klasse-für sich voor een onderzoek naar stakingen niet erg zinvol. Of arbeiders de maatschappij nu wel of niet willen veranderen, van tijd tot tijd gaan sommige groepen over tot actie om hun belang veilig te stellen. Deze acties, deze strijd om een deel van het nationaal product of macht, zijn vormen van klassenstrijd. Die strijd kan zich overigens op velerlei wijze uiten en is zeker niet slechts beperkt tot handelingen binnen de bedrijfspoorten. Ze heeft echter minder van doen met uiterlijkheden als het zwaaien met vlaggen of het zingen van De Internationale.

Mensen die deze uiterlijkheden verwarren met klassenstrijd kunnen licht in de verleiding komen om in de huidige samenleving geen klassentegenstellingen of klassenstrijd meer te ontwaren.

Samengevat kunnen we stellen dat er zowel in de vorige als in deze eeuw sprake was en is van een arbeidersklasse, maar dat het feit of deze klasse als zodanig optreedt van diverse secundaire factoren afhangt. Bovendien is het zo dat die klasse in voortdurende ontwikkeling is. Aan het begin van de negentiende eeuw behoorde een kwart van de beroepsbevolking tot de arbeidersklasse, tegenwoordig drie kwart. Daar komt nog bij dat binnen de arbeidersklasse altijd grote verschillen hebben bestaan; er was in de negentiende eeuw evenmin als tegenwoordig sprake van een eenvormige klasse. Daarom dient men zich bij alles wat in het navolgende beweerd en geconstateerd wordt te realiseren, dat het behoren tot de arbeidersklasse voor stakers en niet-stakers slechts één aspect van hun leven is. Mensen leven daarnaast in een lokale of regionale traditie, geslacht en leeftijd spelen een belangrijke rol en zo zijn er talloze zaken die van belang zijn voor het handelend optreden.

3. Het begin van de vakbeweging

Aangezien we staking als een collectieve actie hebben gedefinieerd is het noodzakelijk om aandacht te besteden aan ontstaan en ontwikkeling van de vakbeweging. Arbeiders die staken gaan een verbond met elkaar aan met het doel iets te bereiken en als ze een duurzaam verbond aangaan noemen we dat een vakvereniging. Zo'n vakvereniging is volgens de nog steeds geldende definitie van het echtpaar Webb uit 1894: "een voortdurend verbond van loonarbeiders, ten doel hebbende hunne arbeidsvoorwaarden te handhaven en te verbeteren"[68]. In de volgende paragrafen komt in kort bestek de geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging aan de orde. Daarbij zal de nadruk liggen op de landelijke ontwikkelingen, omdat deze voor landelijk stakingsonderzoek het meest van belang zijn. Uiteraard hebben arbeiders naast vakorganisaties nog andere verenigingen opgericht, waarbij we kunnen denken aan ziekenbussen, begrafenisfondsen en dergelijke. In het bestek van dit boek zullen we ons echter uitsluitend bezighouden met de vakbeweging en een enkel uitstapje maken naar politieke partijen.

In 1811 werd in Nederland de Franse *Code Pénal* van kracht en daarin was het zogeheten coalitieverbod opgenomen. Artikel 415 luidde: "Alle onderlinge zamenspanning of vereeniging van de zijde der werklieden, om te gelijker tijd het werk te doen ophouden, het werk in een fabriek of werkplaats te verbieden, het te werk komen en blijven voor of na zeker uur te beletten en in 't algemeen, om den arbeid te doen staken, te beletten of duurder te maken, zoo wanneer er eenige poging in het werk gesteld of een aanvang met de uitvoering gemaakt is, zal gestraft worden met een gevangenis van ten minste een maand, en ten hoogste drie maanden. De hoofden of aanleggers zullen gestraft worden met een gevangenzetting van twee tot vijf jaren"[69]. Dit verbod werd in Nederland enkele malen gebruikt om via de rechter stakers te bestraffen, maar nooit om een vakvereniging te verbieden.

In 1872 werd het verbod opgeheven. In juridisch opzicht was daarmee de weg vrij voor vakvereniging en werkstaking. Typografen hadden ondanks het coalitieverbod de eerste schreden al gezet op weg naar vakorganisatie en dat leidde tot oprichting van de Algemeene Nederlandsche Typografenbond (ANTB) in 1866. Ook andere,

vooral geschoolde arbeiders organiseerden zich en gezamenlijk richtten zij in 1871 het Algemeen Nederlandsch Werklieden Verbond (ANWV) op. Het ANWV was een zeer gematigde organisatie en onderhield nauwe kontakten met vooruitstrevende ondernemers. Oudegeest, een geschiedschrijver van de Nederlandse vakbeweging, gaf later de volgende typering: "De geschiedenis van het Algemeen Nederlandsch werkliedenverbond is de geschiedenis van goedwillende mannen, voor een groot gedeelte voortgekomen uit de élite der arbeidersklasse (handwerkers) die strijd voeren tegen de sociaal-democratie en de organisatie van de massa der arbeiders"[70].

Al vanaf het prille begin van de vakbeweging kunnen we een tegenstelling constateren tussen de directe belangen van de leden en de belangen van de organisatie. In de definitie van de Webbs heeft de vakbeweging een duurzaam karakter en deze duurzaamheid kan botsen met onmiddellijke belangen. Al na drie jaar kwam deze tegenstelling bij de ANTB tot uiting. In juli 1869 gingen tweehonderd typografen in Amsterdam in staking, maar de bond weigerde hen te steunen. "Het bondsbestuur had geen verlof gegeven tot deze werkweigering en alzoo hadden de stakers geen recht op uitkeering uit de bondskas"[71].

In deze jaren organiseerden ongeschoolde arbeiders zich nauwelijks en de organisaties van geschoolde arbeiders waren zeer gematigd. Toch was het liberale ANWV nog te radicaal voor arbeiders die in geestelijk opzicht onder Christelijke leiding stonden. Toen het ANWV zich in meerderheid uitsprak voor de neutrale school stichtten christelijke werklieden in 1876 Patrimonium. De kerkelijke scheiding, die zich onder de naam Doleantie in protestants Nederland voltrok leidde ook tot een splitsing in Patrimonium. De Hervormden richtten de Christelijke Nationale Werkmansbond (1890) op en in 1910 zag daarnaast het Nederlandsch Luthersch Werklieden Verbond nog het licht. Al deze organisaties waren algemene werkliedenverenigingen en geen vakorganisaties. Kenmerkend voor vakorganisaties is dat zij hun leden rekruteren onder vakgenoten, dus typografen bij typografen, smeden bij smeden enz. Het ANWV en de christelijke organisaties organiseerden hun leden niet langs de lijnen van vak of beroep, maar alle werklieden die de grondslag onderschreven konden lid worden. Vanuit Patrimonium werden vanaf 1890 echter vakverenigingen gesticht en dat leidde in 1900 tot de oprichting van het Christelijk Arbeidssecretariaat (CAS). Dit CAS maakte in 1909 plaats voor een echt onafhankelijke vakcentrale, het Christelijk Nationaal Vakverbond (CNV).

Ook Rooms-katholieke arbeiders organiseerden zich in eigen organisaties. In 1868 werden de eerste St.Josephsgezellenverenigingen opgericht, die zich in 1909 bundelden in het Bureau voor de Rooms-Katholieke Vakorganisatie en later het Rooms-Katholiek Werklieden Verbond (RKWV, 1925).[72]

In de jaren negentig van de negentiende eeuw vonden in Nederland vrij veel stakingen plaats. Deze stakingsbeweging leidde tot een groei van de vakbeweging en ook tot een zekere radicalisering. In andere landen was dit eveneens het geval, zodat men overging tot het aanknopen van internationale contacten in de Socialistische Internationale. Vanuit de Nederlandse afdeling van deze Internationale werd in 1893 het Nationaal Arbeids Secretariaat (NAS) opgericht. Hierin vonden diverse vakbonden en andere arbeidersorganisaties elkaar en nu niet meer alleen organisaties van geschoolde arbeiders[73].

Om het NAS te typeren laten we een van de mannen van het eerste uur, A. van Emmenes, aan het woord: "De onafhankelijke vakorganisatie stelt zich ten doel: propaganda te maken voor de algemeene werkstaking; anti-militaristische propaganda

met kracht te voeren; den dagelijkschen strijd te voeren voor betere toestanden; zich gereed te maken tot overname der productieregeling uit de handen van ‘t kapitalisme, opdat dit niet worde opgedragen aan een staat met z’n dwang en discipline”[74]. Het NAS steunde vrijwel iedere staking die uitbrak, maar wilde geen permanente stakingskas vormen. Iedere keer opnieuw werden oproepen aan de arbeiders gedaan om hun stakende collega’s financieel te steunen. Deze solidariteit was volgens de NAS-opvatting evenzeer een vorm van strijd voeren als het staken-zelf.

4. De ‘moderne’ beweging

In de periode dat het NAS werd opgericht ontstond ook de hoofdstroming van de Nederlandse vakbeweging, die op Engelse leest geschoeid werd. Na een spontaan begonnen staking van diamantbewerkers in Amsterdam werd in 1894 de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkers Bond (ANDB) opgericht. Deze bond werd volgens uit Engeland overgenomen inzichten georganiseerd. Om het verschil met de vroegeren opvattingen en methoden te accentueren noemde men de vakbeweging naar Engels model de ‘moderne beweging’.

Kenmerkend voor de moderne vakbeweging was in de woorden van H. Polak: “Op hare leden moet zij onder alle omstandigheden kunnen vertrouwen. Zij moet er zeker van zijn, dat hare besluiten, eventueel die van hare besturende colleges, stiptelijk nageleefd worden. Bovendien moet zij beschikken over ruime geldmiddelen en tenslotte behoort de leiding toevertrouwd te zijn aan bezoldigde bestuurders, die aldus al hun tijd, kennis en kracht aan de organisatie, haar inwendig beheer en haar optreden naar buiten kunnen wijden”[75]. De praktijk was uiteraard weerbarstiger dan deze mooie woorden. Binnen de ANDB gingen er bijvoorbeeld enkele jaren overheen voor er een huishoudelijk reglement was. Het kostte de bestuurders, waaronder twee bazen, ook veel moeite om de leden zo ver te krijgen dat ze bereid waren contributie te betalen. De geringe bereidheid van de leden om de bestuursbesluiten ‘stiptelijk’ na te leven leidde er op 25 september 1895 toe dat de bestuursleden het bijltje erbij neer wilden gooien. Duizenden arbeiders gingen daarop in proteststaking en op een manifestatie “gaven verschillende aanwezigen de verzekering, in het vervolg alles te zullen doen, dat de verschillende bestuurslichamen in het belang van den Bond meenden van hen te moeten vorderen”[76].

Binnen een jaar keerden de leden zich toch weer tegen het bestuur. Op een vergadering in mei 1896 wilde het bestuur het spreekrecht ontzeggen aan een lid met contributieachterstand. “Bij deze weigering ontstond een verbazend tumult. Toen er eenige stilte kwam, deed de Voorzitter een beroep op de vergadering. Maar ondanks dit werd bij meerderheid van stemmen besloten, Samson het woord te verleenen. De voorzitter legde daarop den hamer neer en verliet het podium”[77].

Toch lukte het geleidelijk aan om vrijwel alle diamantbewerkers te organiseren en de ANDB op ‘moderne’ leest te schoeien. Bij deze vorm van vakbeweging hoorde ook een andere visie op de arbeidersstrijd dan in het NAS leefde. We hebben reeds gezien dat het NAS zich ten doel stelde het kapitalisme omver te werpen. Binnen de moderne beweging werd uitsluitend als doel gesteld de verbetering en handhaving van arbeidsvoorwaarden.

5. 1903. De scheiding compleet

De tegenstellingen tussen moderne en revolutionaire/onafhankelijke vakbeweging kwamen scherp tot uitdrukking in 1903. In januari van dat jaar brak in Amsterdam een havenstaking uit om het verplichte lidmaatschap van de bond af te dwingen, nota bene een stokpaardje van de modernen. Verplicht lidmaatschap, ook uit Engeland - waar het 'closed shop' heette- overgenomen, betekent dat in een bedrijf alle arbeiders verplicht lid zijn van een vakbond. De staking hiervoor leidde tot een spontane sympathiestaking van het spoorwegpersoneel. Dit was echter tegen de zin van de bestuurders van de spoorwegvakbond. "Voor de bezonnen bestuurders en zeker voor het hoofdbestuur (...) kon deze bereidheid tot staking, die ruim 300 man op slag het werk deed neerleggen, niet anders dan bedenkelijk zijn", aldus Rüter in zijn boek over deze staking[78]. Tevergeefs trachtten de bestuurders de strijd te beperken. De staking bleef zich desondanks uitbreiden en na enkele dagen behaalden de arbeiders de overwinning.

In reactie op deze stakingsbeweging, die het hele land in rep en roer bracht, besloot de regering-Kuyper een wetswijziging aan de Tweede Kamer voor te leggen waarin stakingen van overheids- en spoorwegpersoneel werden verboden. Als de 'worgwetten' van Kuyper ging deze wijziging van het *Wetboek van Strafrecht* de geschiedenis in.

De niet-confessionele vakbeweging maakte na de januari-staking een stormachtige groei door en moest zich wel verzetten tegen de door de regering voorgestelde inperking van de stakingsvrijheid. Besloten werd de spoorwegarbeiders op te roepen tot een politieke staking op 5 april 1903. Ook andere bedrijfstakken zouden in de strijd betrokken moeten worden. De vakbondsbestuurders Polak en Oudegeest en SDAP-voorman Troelstra verzetten zich echter tegen de plannen voor een algemene staking. Zij achtten de arbeidersbeweging te zwak voor een dergelijke krachtmeting en zij kregen gelijk.

De staking werd een fiasco, het voorstel wet en vele duizenden arbeiders kregen ontslag. Voor de modernen was het mislukken van de tweede spoorwegstaking een grote teleurstelling, maar tevens een bevestiging van hun opvattingen. Bewonderend keken zij op naar de ANDB, "een burcht van verwonderlijke kracht. Het was menschelijk, die kracht te beschouwen als in hoofdzaak voortvloeiend uit het goede organisatie-beginsel van den bond, van de juiste tactiek die hij volgde, van de bekwaamheid zijner leiders en de trouw der leden"[79].

Het succes van deze bond werd maatstaf voor de vakbeweging, maar vergeten werd dat dit succes ook was te danken aan de bijzondere omstandigheden waaronder het diamant-proletariaat leefde. De benodigde vakbekwaamheid, de centralisatie van het beroep in een aantal Europese steden en het luxe-karakter van het product waren de materiële basis van het succes[80]. Het succes van de modernen stak schril af tegen de achteruitgang van het NAS. Deze organisatie steunde vrijwel iedere uiting van arbeidersverzet, maar pleegde daardoor als organisatie langzaam zelfmoord. Het ledental daalde in acht jaar tijd met 10.000 tot 8.000 eind 1903.

Het werd voor de modernen steeds onvermijdelijker om een eigen centrale organisatie op te richten, vooral ook omdat de ANDB, die evenveel leden telde als het NAS, altijd buiten dat NAS was gebleven. Toen vanuit het NAS de modernen ook nog eens werden uitgedaagd zulks te doen kwam het er van. Vertegenwoordigers van

een vijftiental vakbonden kwamen bijeen om een nieuwe vakcentrale op te richten. Op 1 januari 1906 trad het Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen (NVV) in werking en het telde meteen bijna zes keer zoveel leden als het NAS. Het NVV was nauw verbonden met de Sociaal-Democratische Arbeiders Partij, de in 1894 opgerichte 'moderne' politieke partij.

Deze band en ook het feit dat de confessionele organisaties min of meer waren gelieerd aan de kerkgenootschappen was voor een flink aantal hoofdarbeiders reden om een neutrale vakcentrale op te richten. In 1912 ontstond het Nederlandsch Verbond van Neutrale Vakvereenigingen (NVNV). Na fusie met bonden van overheidspersoneel, een mislukte poging tot samengaan met het NVV, afsplitsing en weer aansluiting van handelsbedienden ontstond hieruit in 1929 de Nederlandsche Vak Centrale (NVC). De NVC zou tot aan de Duitse inval vooral hoofdarbeiders organiseren en stond politiek op een neutraal, liberaal standpunt.

6. De weg naar integratie

Kenmerkend voor het NVV was een organische opvatting over de vakbeweging. Voorzitter Polak vergeleek de vakvereniging met "een lichaam als van een mensch, bestaande uit tal van onderdeelen, welker verband onverbrekelijk is, die harmonisch samenwerken, bestuurd vanuit een centraal punt, vanwaar alles wordt beheerscht en overzien, vanwaar alle actie uitgaat, waarin alle communicatiedraden uitloopen, en dat dus het uitgangspunt van het leven zelf is"[81].

Deze opvatting had voor wat het gebruik van het stakingswapen betreft tot gevolg dat stakingen door het bestuur dienden te worden goedgekeurd alvorens steun aan stakers werd verleend. Dat dit in de loop der jaren gemakkelijk tot onverkwikkelijke situaties aanleiding kon geven moge duidelijk zijn. Zo verklaarde Polak naar aanleiding van een tegen de zin van het NVV uitgeroepen staking aan de spinnerij De Bamshoeve in Enschede, dat "wanneer weder een dergelijke aanslag op het brood der arbeiders zou worden gedaan ter wille van den strijd tegen ons, dat zij (de NVV-leden, SvdV.) dan zulk een staking zouden breken, door het werk van de stakers op te nemen"[82].

Deze tegen het NAS gerichte opvatting leidde ook in eigen kring tot veel protest, maar desondanks werd ze kenmerkend voor de moderne vakbeweging. Toch zou het een misverstand zijn te denken dat het NVV stakingen schuwde of omgekeerd dat in het NAS dit soort 'moderne' gedachten niet leefden. Ook binnen het NAS overheerste steeds meer de gedachte dat de organisatie niet mocht worden opgeofferd aan de luimen van de leden. Bij diverse stakingen komen we het verwijt aan NAS-leden tegen dat zij het bestuur niet hadden ingelicht. Op 11 maart 1908 bijvoorbeeld legden sigarenmakers in Wijhe spontaan het werk neer, wat aan de NAS-federatie het volgende commentaar ontlokte: "Openlijk verklaren wij ons tegen deze taktiek onzer leden". Vier jaar later staakten de lijstenmakers van de firma Mars in Amsterdam tegen een loonsverlaging. De NAS-bond was bereid om steun te verlenen, maar stelde wel: "Nu valt het niet te ontkennen, dat deze daad, n.m. het werk neer te leggen zonder eerst de organisatie daarin te erkennen, moet worden afgekeurd"[83].

De ontwikkeling binnen het NAS werd in 1931 door Slotemaker de Bruïne als volgt beschreven: "Langzaam-aan ziet men zich genoopt met de zuiver-revolutionaire theorieën te breken en zich 'moderne', ja 'burgerlijke' middelen eigen te maken"[84].

De officiële geschiedschrijver van het NVV constateerde zelfs: “Maar juist dat N.A.S. kwam (...) op een veel realistischer en men zou haast kunnen zeggen ‘moderner’ standpunt te staan: soms scheen het ‘t N.V.V. te naderen”[85]. Aan de andere zijde naderden de christelijke organisaties in de dagelijkse praktijk van het vakverenigingsbestaan het NVV ook meer en meer.

De vakbeweging werd in de jaren tussen het ontstaan van het NVV en de Tweede Wereldoorlog steeds verder betrokken in de organisatie van het sociaal-economisch leven. Het begon met het afsluiten van *Collectieve Arbeids Overeenkomsten* (CAO’s), van één in 1904 tot bijna 500 overeenkomsten tien jaar later. De volgende stap was het inschakelen van de vakbonden bij de steun aan werklozen tijdens en na de Eerste Wereldoorlog.

Voor de bonden was het gevolg van deze inschakeling tweeledig. Aan de ene kant werd een ledenadministratie onder staatstoezicht noodzakelijk, aan de andere kant werd het lidmaatschap van de bonden aantrekkelijker voor de arbeiders.

7. 1918. Een ‘revolutionair’ intermezzo

Als graadmeter voor de mate van integratie van de vakbeweging in het kapitalistische stelsel kunnen we de houding beschouwen die de verschillende stromingen aannamen tijdens de November-revolutie van 1918. De aanvoerder van de SDAP, Troelstra, sprak in Rotterdam de befaamde woorden: “Zoo gezien, is in Nederland op dit oogenblik een revolutionaire toestand ingetreden. Hij plaatst de arbeidersklasse voor een geweldige taak. Verzuimt het oogenblik niet, grijpt de macht, die u in den schoot wordt geworpen, en doet, wat gij moet, en kunt doen”[86]. Geheel in overeenstemming met de gedachtegang van de moderne vakbeweging wilde Troelstra niet dat de straat zou regeren, maar wenste hij alles in ordelijke banen te leiden via de organisaties van de arbeidersbeweging, SDAP en NVV. Aan het eind van zijn rede bezwoer hij de arbeiders dan ook zich niet te laten “verleiden door droombeelden, door avonturiers en fantasten”[87].

Deze Nederlandse versie van het verschijnsel van opstand en revolutie dat zich aan het eind van de ‘grote wereldbrand’ in verschillende landen voordeed, werd door de confessionelen met grote weerzin beschouwd. Zij schaarden zich als één man achter God en Oranje en hielpen mee om de reactie te organiseren. De economische tak van de sociaal-democratie, het NVV, liet zich evenmin meeslepen door Troelstra’s sentimenten. Ze was vastbesloten vast te houden aan het bewandelen van legale wegen bij de pogingen het lot van de arbeiders te verbeteren. Het NAS daarentegen schaarde zich met hart en ziel achter wat later een storm in een glas water bleek te zijn.

8. Verdergaande integratie

Al maakte Nederland dan geen revolutie door, de leidende groepen waren wel degelijk geschrokken. Tal van verbeteringen, die voorheen onbespreekbaar leken, werden nu in een hoog tempo doorgevoerd. Algemeen mannenkiesrecht, Arbeidswet

en acht-urendag, uitvoering van de Invaliditeitswet en de Ouderdomswet vormden de meest in het oog lopende veranderingen. Maar met het omslaan van de economische conjunctuur holden overheid en ondernemers de verbeteringen al snel weer uit. De vakbonden werden in het defensief gedrongen, maar waren voorgoed overtuigd van de mogelijkheid om via legale weg voor de arbeiders verbeteringen te kunnen bereiken. Er werden plannen opgesteld om het kapitalisme een menselijker gezicht te geven. Daarin werd nog wel gesproken van (democratisch) socialisme, maar de gedachte uit het Communistisch Manifest van 'opheffing van de private eigendom' werd prijsgegeven.

De reeds gememoreerde ontwikkeling binnen het NAS naar een 'moderner' standpunt en de nauwe banden die ontstonden met de Communistische Partij Holland (CPH) leidden in 1923 tot de afsplitsing van het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond (NSV)[88]. Syndicalisten zijn immers van mening dat de vakbeweging los van politieke partijen het kapitalisme omver moet werpen. Toen de CPH in 1927 meeging met een zwenking in de politieke lijn van de Communistische Internationale werd het contact met het NAS verbroken. Gevolg was dat NAS en NSV weer trachtten tot elkaar te komen. Dat leidde tot afsplitsing van anarcho-syndikalisten uit het NSV en dezen stichtten het Syndicalistisch Verbond van Bedrijfsorganisaties (SVB). Toen de fusie-besprekingen tussen NAS en NSV mislukten, keerde het SVB weer terug in het NSV. Kwantitatief had dit alles niet veel te betekenen, maar de invloed van deze splinters tijdens diverse stakingen is groter geweest dan hun ledentallen zouden doen vermoeden.

Meer en meer namen de besturen van de drie grote vakcentrales Polak's standpunt over dat de leden van de bonden gelijk waren te stellen met soldaten die door een centrale legerstaf geleid werden. De organisatie werd van lieverlede een belang in zichzelf. Een trieste uiting van dit organisatie-fetisjisme deed zich voor aan het begin van de Duitse bezetting, toen veel vakbondsbesturen hun organisatie in stand wilden houden.

Een voorval dat deze denkwereld van de bestuurders treffend illustreert, is het volgende. Na de februari-staking van 1941 werd voormalig NVV-voorzitter Kupers gearresteerd en naar de gevangenis gebracht. "Toen hij na een verhoor eens werd weggeleid, passeerde hem een van de collega's en lotgenoten. -En hoe was het daar?- vroeg de collega. Kupers bleek verontwaardigd. Omdat hij gevangen gehouden werd? Omdat ze hem langdurig hadden ondervraagd? Nee: -D'r deugt niets van de organisatie. Je moet er uren wachten. Gewoon een schande!"[89]

Kan men hier nog om glimlachen, kwalijker is dat leden van de Nederlandse Vereniging van Spoor- en Tramwegpersoneel, die bedankten, met een advocaat werden bedreigd[90]. Uiteraard kan men niet alle bonden en centrales over één kam scheren, maar de neiging om de organisatie in stand te houden bestond alom. Het NAS kon deze neiging niet botvieren omdat het als revolutionaire organisatie door de bezetter direct was verboden.

Het NVV mocht blijven bestaan, maar werd onder toezicht van de bezettende macht gesteld door de benoeming van een stroman. Deze, H.J. Woudenberg, was voorzitter geweest van de Nationale Werknemers Vereeniging. Dit was een in 1933 opgerichte fascistische vakbond, die zich ten doel stelde "het algemeen welzijn van haar leden te behartigen en hun bestaansvoorwaarden zoo gunstig mogelijk te maken" door "het streven naar de corporatieve gemeenschapsgedachte"[91].

Een van de eerste daden van Woudenberg was een fusie te bewerkstelligen tussen NVV en NVC. Tenslotte werden in juli 1941 de drie nog bestaande vakcentrales door de Duitsers gedwongen tot fusie. Binnen het CNV heerste echter de principiële houding 'Wij zijn *christelijke* vakbeweging of wij zijn *niet*'[92] en vrijwel alle bestuursleden traden af en ruim tachtig procent van de leden bedankte voor het lidmaatschap. In 1942 werden de restanten van de vakbeweging omgezet in het Nederlands Arbeids Front (NAF).

9. 1945-heden. Van integratie naar identificatie

Nederland kwam ontredderd uit de oorlog vandaan. Een deel van het productie-apparaat was ontmanteld, er heerste gebrek aan primaire voorzieningen, een kwart miljoen mensen was omgekomen. Kortom, er viel heel wat te herstellen. De vroegere vakcentrales NVV, CNV en RKWV (nu Katholieke Arbeidersbeweging-KAB) keerden terug met de intentie om mee te werken aan dat herstel. Daartoe werden zij opgenomen in de *Stichting van de Arbeid*, een adviesorgaan van de regering, dat nog tijdens de bezetting was opgericht en uiting gaf aan de wil tot samenwerking. Dit lidmaatschap leverde de vakcentrales het predikaat 'erkend' op. Uiteraard moesten de arbeiders ook meewerken aan het economisch herstel en het woord staking verdween uit het vakbondsvocabulaire. De Amerikaanse onderzoeker Windmuller vatte in 1969 de houding van de vakbeweging aldus samen: "Gedurende het grootste deel van de jaren '40 en '50 stelden zij het algemeen belang, zoals zij dat zagen en mede omschreven, boven het onmiddelijke belang van de klasse die zij zeiden te vertegenwoordigen"[93].

Er werd een stelsel van arbeidsverhoudingen in het leven geroepen dat voortbouw-de op ontwikkelingen en ideeën van voor 1940. De Nederlandse economie werd tot op grote hoogte 'geordend' en ook de arbeidersstrijd zou gereguleerd worden en zo mogelijk verdwijnen. De vakbeweging werkte hier van harte aan mee, omdat men deze ontwikkeling beschouwde als een vervulling van vooroorlogse verlangens. De 'ingroei', om in de termen van Frits de Jong te spreken, was voltooid[94].

Onder deze omstandigheden ontstond ruimte voor een vakorganisatie die zich niet aan het nieuwe stelsel verbond. Deze ruimte was er ook omdat de oude organisaties zich tijdens de bezetting in de ogen van velen hadden gecompromitteerd. Het NAS keerde niet terug, maar wel kwam reeds in 1944 in de bevrijde gebieden de Eenheids Vak Centrale (EVC) tot stand[95]. De EVC wilde echter ook in aanmerking komen voor erkenning en daarom trad ze aanvankelijk zeer terughoudend op. Pas toen bleek dat men erkenning wel kon vergeten werden stakingen zonder aarzeling uitgeroepen of gesteund.

De organisatie was toen al over zijn hoogtepunt heen. Bovendien begon de EVC de gevolgen te ondervinden van de greep die de CPN had op de EVC-leiding. Onder het motto 'Tegen het misdadig gewroet der CPN' scheidden zo'n tienduizend leden zich in 1948 af in het Onafhankelijk Verbond van Bedrijfsorganisaties (OVB)[96]. Het OVB bestaat nog steeds als kleine vakcentrale, maar de EVC ging na wederom een scheuring roemloos in 1964 ten onder.

Het zou tot in de jaren zestig duren voor de erkende bonden zich weer voorzichtig aan het stakingswapen waagden. Pas na druk van onderop gebeurde dit. Er heerste

toen krapte op de arbeidsmarkt, waardoor er sprake was van een opwaartse druk op de lonen. Vanwege de geleide loonpolitiek werd het verhoogde loon zwart uitbetaald. De officiële lonen mochten van de regering maar matig stijgen en daarom bedongen de arbeiders zwarte lonen of probeerden ze elders meer te verdienen, bijvoorbeeld in België of Duitsland. Een enkele keer gingen de arbeiders nu met steun van de bonden in staking.

Pas in de jaren zeventig waren de centrales weer bereid het stakingswapen vrijelijk te gebruiken. Dat gebeurde na een ongekend felle, spontane, dus buiten de bonden om georganiseerde stakingsgolf in 1970. De bonden begrepen nu dat ze moesten vechten, wilden ze hun geloofwaardigheid jegens leden, ondernemers en overheid niet verliezen. In 1973 organiseerden de Industrie-bonden over de hele linie een staking voor loonnivellering en later in het decennium organiseerde de vakbeweging een aantal defensieve stakingen. Overigens betekende dat niet dat de vakbeweging een principiële ommezwaai had gemaakt. Dat uitte zich heel duidelijk toen 1973 tevens het beginjaar van een economische crisis bleek te zijn. Nadat deze crisis had geleid tot grote werkloosheid, die moeilijk terug was te dringen, was de vakbeweging opnieuw bereid de korte-termijnbelangen van de werknemers opzij te schuiven. In 1982 kwamen vakbeweging en ondernemers tot het *Akkoord van Wassenaar*. Afgesproken werd dat de ondernemers hun best zouden doen banen te scheppen; in ruil waarvoor de vakbeweging haar looneisen zou matigen.

Inmiddels waren de centrales elkaar dichter genaderd. In 1981 fuseerden NVV en NKV (sinds 1964 de voortzetting van de KAB) tot Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV). Het CNV dat niet meeging in de fusie, kreeg een behoorlijke groeiimpuls doordat een aantal katholieke bonden ook niet meeging. Zij sloten zich bij het CNV aan.

De fusie tussen NVV en NKV leidde ook tot oprichting van een vakcentrale voor het hogere personeel. In 1974 werd de Vakcentrale Middelbaar en Hoger Personeel (MHP) opgericht, die zich evenals zijn voorloper, de NVC, op een neutraal standpunt stelde. In 1990 tenslotte werd door een aantal categorale organisaties, waaronder de Ambtenaren-Centrale, de Algemene Vak Centrale (AVC) gesticht, die inmiddels in de FNV is opgegaan.

10. ‘Schreeuwen en sussen’[97], de rol van de vakbeweging

Na de voorafgaande korte schets van de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging dient de veranderende plaats van de Nederlandse vakbeweging binnen de arbeidersklasse aan de orde te komen. De vraag welke plaats dat is, werd vanaf het ontstaan van de vakbeweging vele malen gesteld. Globaal gezien bestonden er aanvankelijk twee opvattingen over de rol van de vakbeweging. Deze opvattingen hingen nauw samen met de algemeen heersende gedachten over de maatschappelijke ontwikkeling, maar meer nog met de plaats die de drager van deze ideeën zelf in de maatschappij innam.

De ideeën van Polak, die eerder zijn aangehaald, zijn typisch de opvattingen van een praktijk-man. Hij stond midden in de vakbondsactiviteit, had te maken met de problemen van alledag en kon haast niet anders dan zijn opvattingen daarnaar modelleren. In zijn visie is de vakvereniging “eene blijvende en gereglementeerde

aaneensluiting van beroeps-genooten, ten doel hebbende zoo gunstig mogelijke arbeidsvoorwaarden te bedingen en te handhaven, vooral door het vervangen van de individueele onderhandeling tusschen arbeider en werkgever door de gemeenschappelijke onderhandeling namens vele of alle arbeiders, met een, met meerdere, of met alle werkgevers"[98]. Deze opvatting komen we bij diverse tijdgenoten van Polak tegen. Ook in de confessionele vakbeweging werd er zo over gedacht, gezien de omschrijving, die Kuiper in zijn geschiedenis van de Rooms-katholieke vakbeweging gaf: "een vereeniging waarin arbeiders of over het algemeen werknemers zich vereenigen, met het doel de verhoudingen, waaronder zij hun levensonderhoud verdienen, zoo goed en rechtvaardig mogelijk geregeld te krijgen"[99].

De opvatting dat de vakbeweging dient om binnen de bestaande maatschappij voor de arbeiders zo gunstig mogelijke omstandigheden te bedingen werd aan het begin van deze eeuw niet door iedereen gedeeld. In het NAS werd de revolutionaire opvatting gehuldigd, dat de vakbeweging daarnaast ook moest streven naar omverwerping van het kapitalisme. Voor de dagelijkse praktijk had dit weinig gevolgen. In de richtingenstrijd tussen beide opvattingen won het pragmatisme van de tot 'modern' bestempelde stroming. Zoals we hebben gezien veranderde ook het NAS in 'moderne' richting, maar bleef het niet meer dan een splinter.

De diverse stromingen binnen de vakbeweging hebben alle een soortgelijke ontwikkeling doorgemaakt. Het deel-belang van de arbeiders werd niet meer alleen behartigd, maar ook afhankelijk gesteld van het algemeen belang. Een van de geschiedschrijvers van de Christelijke vakbeweging, Ruppert, schreef reeds in 1953: "Thans wordt de vakbeweging ingeschakeld en erkend bij de loon- en prijspolitiek, de opvoering van de arbeidsproductiviteit (de bevordering van de industrialisatie, de verhoging der efficiency, de uitbreiding der werkgelegenheid), de vraagstukken van de volksgezondheid, de buitenlandse economische betrekkingen (...) enz. enz."[100].

Het is duidelijk dat de uitvoerders van al deze taken niet meer de arbeiders zijn, die in hun vrije tijd een vakbond organiseren, zoals in de beginperiode het geval was. In die begintijd waren de vakbondsbestuurders bevlogen arbeiders. Na een werkdag van 10-12 uur gaven zij leiding aan hun bond en niet zelden werden ze hiervoor bestraft met ontslag en lange perioden van brodeloosheid.[101] Ruppert vond nog dat bestuurders uit eigen kring moesten voortkomen, maar de praktijk werd anders. Diverse woordvoerders en kopstukken van de huidige vakbeweging zijn uit het Hoger Beroepsonderwijs, de Universiteit of Nijenrode voortgekomen. Deze ontwikkeling vergrootte vanzelfsprekend de al bestaande tegenstelling tussen leiding en leden.
Henriëtte Roland-Holst beschreef deze verwijdering als volgt: "Zoolang de leiding een van geest was met de massa, waren de voordeelen der centralisatie veel grooter dan haare naadeelen. Maar naar gelang de psychische gesteldheid der vakvereenigingsburokratie onder de onvermijdelijke inwerking van haar eigen milieu en haar specialen arbeid meer van die der gewone leden ging afwijken (...), in diezelfde mate moest de wil der leiding vaak door de massa worden gevoeld als een vreemde wil- een wil die eenmaal uit haar was voortgekomen maar die thans haar eigen krachten overheerschte, als de ruiter het paard beheerscht"[102].

De vakbonden zijn in de loop van ruim honderd jaar veranderd van een spontane actiegroep in een bureaucratisch apparaat met onroerend goed, aandelenpakketten, enzovoort. Het kon derhalve niet anders of de leden kregen steeds minder invloed op het beleid. Het arbeidersbelang maakte meer en meer plaats voor het 'algemeen belang' met een accent op het arbeidersbelang. Dit alles wil overigens niet zeggen dat

de vakbeweging niets meer betekent voor haar leden of deze heeft ‘verraden’. Integendeel, als ‘verkoopkartel van de arbeidskracht’ behoedt de vakbeweging in tijden van economische malaise de arbeiders nog steeds voor te grote verslechteringen van hun levenspeil. Wel blijkt het zo te zijn, dat leden en arbeiders de bonden alert moeten houden. Keer op keer hebben arbeiders nieuwe bonden opgericht om de bureaucratisering te omzeilen. Maar evenzoveel keren ontstond opnieuw eenzelfde soort verwijdering tussen leiding en leden. Deze verwijdering heeft niets van doen met ‘verraad’ van de kant van de leiding. De vakbondsleiding streeft het belang na van de leden die zij vertegenwoordigt, maar wel binnen de grenzen die de maatschappij daaraan stelt. Het doel van de vakbeweging is immers de behartiging van de belangen harer leden binnen de kapitalistische maatschappij.

11. Niet-stakers zijn ook arbeiders

Tot hier hebben we het uitsluitend gehad over arbeiders die staken en/of lid zijn van een vakbond. We mogen echter niet vergeten dat in geen enkele periode van onze geschiedschrijving stakers of vakbondsleden een meerderheid vormden. Volgens een berekening van Visser bedroeg in de periode tussen 1913 en 1985 de hoogste organisatiegraad 44,4% en wel in 1951[103]. Het percentage arbeiders dat in enig jaar in staking ging was, zoals we verderop zullen zien, nog weer lager.

Het behoren tot de arbeidersklasse betekent niet dat mensen daadwerkelijk strijd voeren. Evenmin als het slaaf zijn kan worden afgemeten aan deelname aan slavenopstanden. Arbeiders die tijdens een staking niet meedoen of zich zelfs aanbieden om de staking te breken zijn in de loop der jaren verwend met vele bijnamen: onderkruiper, maffer, bal gehakt, duikboot en, heel netjes, werkwillige[104]. De redenen waarom arbeiders hun collega’s in de steek laten tijdens een staking kunnen erg verschillend zijn.

Ten eerste kan de reden van dezelfde aard zijn als die waarom stakers staken. Ik doel hier op financiële redenen. Een staking kost nu eenmaal geld en een arbeider met een groot gezin of een huizenhoge hypotheek heeft meer belemmeringen dan een vrijgezel of iemand met een goedkope huurwoning. Hieraan zagen Marx en Engels voorbij toen zij schreven dat de arbeiders “niets te verliezen dan hun ketenen” hebben[105]. Arbeiders zijn niet alleen arbeider, maar op de eerste plaats mens. Een ziek kind dat medicijnen nodig heeft kan dus een goede reden zijn om niet aan een staking mee te doen. Dat het in zo’n situatie de huisvrouw is die haar man van staken af houdt, ligt voor de hand, hoewel in legio gevallen de vrouwen stakers juist aanvuurden.

Heel anders is het gesteld met ideologische redenen. Er zijn arbeiders die weigeren te staken omdat zij daarmee in strijd zouden komen met hun geloofsovertuiging. In 1988 vond bijvoorbeeld slechts een kwart van de CNV-leden een staking toelaatbaar[106]. Ook het behoren tot een bepaalde politieke stroming kan voor iemand een belemmering zijn om te staken. Leden van de voormalige Communistische Partij van Nederland hebben het hiermee soms heel moeilijk gehad. Vaak werd van hen verwacht dat ze de strijd in de bedrijven zouden bevorderen, maar in de eerste jaren na de nederlaag van het Duitse nationaal-socialisme keerde hun voorman Paul de Groot zich tegen stakingen. Tot deze stakingen werd volgens hem opgeroepen door “provocateurs, trotzkisten, vrijgelaten NSB-ers, of andere lichte jongens”[107].

Overigens dienen we ons wel te realiseren dat communisten in de praktijk van alledag zich vaak minder aantrokken van de partij-directieven dan het partijbestuur misschien voor wenselijk heeft gehouden. Ook voor CNV-leden gold dit. Zo staakten in 1906 Amsterdamse melkbezorgers en de twaalf christelijk georganiseerden deden gewoon mee hoewel zij zo tegen de bond ingingen[108].

Wat voor stakers keer op keer zuur is geweest te moeten constateren, is dat niet-stakers wel profiteerden van eventuele uit een staking voortkomende verbeteringen. De geschiedenis laat dan ook zien dat niet-stakers over het algemeen op weinig begrip konden rekenen, ook al waren hun motieven begrijpelijk. In dit verband is de mildheid opvallend waarmee NAS-voorman Van Emmenes schreef over onderkruipers: "Wij moeten, dat spreekt vanzelf, de ellendige onderkruiperij bestrijden met alle kracht, die in ons is, doch gevoelen medelijden met deze menschen, die door honger in de maag en ingestompte vrees voor hel en vagevuur in 't hoofd, overal invliegen, waar een grijpstuiver te verdienen is"[109].

2. Wie zijn de tegenstanders van stakers?

1. Ondernemers

Tegenover de arbeiders staan zij die wel eigendom of zeggenschap over de productiemiddelen hebben, de kapitalisten. In het vervolg zal ik meestal de term 'ondernemers' hanteren, hoewel dat strikt genomen niet per sé kapitalisten hoeven te zijn. Kleine zelfstandigen zijn namelijk ook ondernemer, maar geen kapitalist.

Ondernemers zijn de 'natuurlijke' tegenstanders van arbeiders en al helemaal van stakers. Toch hoeft dat niet te betekenen dat zij onder alle omstandigheden een staking afwijzen.

Dat komt ten eerste doordat individuele ondernemers niet alleen tegenstander zijn van arbeiders, maar ook in een concurrentiestrijd zijn verwikkeld met andere ondernemers. Als bij een bepaald bedrijf de loonkosten lager zijn dan elders heeft dit bedrijf een voordeel ten opzichte van zijn concurrenten. Deze concurrenten zullen het dan allicht als een voordeel zien als een staking uitbreekt met als doel de lonen op gelijk niveau te brengen. Zo'n geval deed zich voor toen in 1900 de Rijnvaartslepers staakten. De ondernemers gingen zelfs zover dat ze de stakers tienduizend gulden voor de stakingskas gaven[110]. Een ander voorbeeld treffen we aan in het steenbakkersbedrijf. Hier bestond een kartel onder de naam *Extra Rood Contract* waarin in 1931 was vastgelegd dat stakingen bij niet-leden door het kartel zouden worden ondersteund[111].

Josephus Jitta, jarenlang rijksbemiddelaar bij arbeidsconflicten schreef in 1929: "Meer dan eens heb ik zelfs zeer sterk den indruk gekregen, dat een aantal georganiseerde patroons, die een collectief contract hadden gesloten, de leiders van de arbeiders trachten te beïnvloeden, om een staking te beginnen bij de niet-georganiseerde patroons, die zich niet hielden aan het collectieve contract"[112].

Er is nog een tweede situatie waarin ondernemers belang kunnen hebben bij een staking. Indien de marktsituatie zo is dat ze met grote onverkoopbare voorraden

kampen, kan het een uitkomst zijn wanneer de arbeiders het werk neerleggen. Ze ontvangen dan geen loon en verlagen zo voor de ondernemer de variabele kosten. Als de arbeiders niet zelf tot staking overgaan kan de ondernemer zijn arbeiders uitsluiten. Een Insider (zoals hij zijn eigen artikel ondertekende) uit de Twentse textielindustrie beweerde iets dergelijks naar aanleiding van de staking en uitsluiting van 1923-1924. "Zes weken voor de uitsluiting plaats vond, was de toestand in de textielindustrie nog een zodanige dat het voor de fabrikanten voordeliger was te stoppen dan te draaien en het besluit van de werkgeversorganisaties om tot uitsluiting over te gaan moet in deze periode genomen zijn"[113].

De derde situatie waarin ondernemers een staking kunnen steunen doet zich voor bij ondernemers die het algemeen belang zoals zij dat zien op het oog hebben. Hun standpunt wordt vaak bepaald door de plaats die deze ondernemers innemen in het economisch leven. Roland Holst wees hier op toen zij constateerde dat het handelskapitaal, in de persoon van reders, cargadoors, expediteurs en groothandelaren, aan de meest brute uitbuiting gestalte gaf.[114] Zij hadden behoefte aan een reservoir van ongeschoolde arbeiders waar ze naar believen uit konden putten. Een arbeider die zijn naam kon schrijven was hen niet meer waard dan een analfabeet. We kunnen daar de moderne industrie, zoals die eind vorige eeuw tot stand kwam, tegenover stellen. Onder industriëlen ontstond het inzicht dat zij belang hadden bij arbeiders met een zekere mate van ontwikkeling. Om te bereiken dat een dergelijke groep arbeiders zou ontstaan, riepen deze moderne ondernemers diverse instellingen in het leven. Deze instellingen dienden ertoe dat de arbeiders een grotere bestaanszekerheid kregen (pensioenfonds, winstdeling, ziekenfonds) en meer aan het bedrijf gebonden werden (premiestelsel, spaarregeling). Tevens zagen zij in dat arbeiders het prettig vinden om serieus te worden genomen en dat leidde tot de instelling van de Kern, een voorloper van de Ondernemingsraad. In dit verband is het overigens aardig om een Romeins schrijver uit de eerste eeuw van onze jaartelling aan te halen. Deze Columella schreef een handboek over de landbouw en daarin komen we met betrekking tot de omgang met slaven de volgende passage tegen: "Bovendien, merk ik dat zij meer bereid zijn een stuk werk te verzetten waarvan zij het idee hebben dat hun mening is gevraagd en hun advies opgevolgd"[115].

De Delftse fabrikant Jacques van Marken vertolkte het moderne standpunt in 1882: "Wij wenschen in de fabriek mannen, die meer kunnen, meer weten en begrijpen, daardoor meer belangstelling, meer liefde en toewijding tot den arbeid hebben en daardoor het werk voordeeliger en beter doen dan thans het geval is"[116]. Vanuit deze opvattingen steunde Van Marken in 1888 textielstakers in Almelo en in 1896 stakers bij Regout in Maastricht. Zijn steun aan arbeiders in abominabele omstandigheden betekent niet dat hij geen klassebesef had. Zo berispte hij twee stakers die in 1888 in een onderhoud met hun patroons hun pet hadden opgehouden en een sigaar opstaken. Trots vermeldde Van Marken dat de arbeiders antwoordden: "Neen, mijnheer, het was verkeerd; de werkman moet den patroon de eer geven, die hem toekomt"[117].

Op de vierde plaats tenslotte, kan een ondernemer stakers steunen wanneer hij als afnemer belang heeft bij het product dat de stakers maken. Diverse gevallen zijn bekend van ondernemers die aandringen op toegeven bij een bouwpatroon waar wordt gestaakt. Toen in 1947 gestaakt werd bij de bouw van een KLM-gebouw in Den Haag drong Plesman, de directeur van de KLM, aan op toegeven. Na afloop van de staking schonk hij de stakers zelfs duizend gulden ter leniging van de nood. Dit leverde hem

een conflict op met Minister Vos, want het werd als een algemeen belang beschouwd dat de lonen niet zouden stijgen[118].

Al deze beschouwingen over de diverse stromingen binnen de klasse van ondernemers kunnen echter niet verhullen dat deze tegenstellingen geenszins in de plaats komen van de tegenstelling tussen arbeiders en kapitalisten. In verreweg de meeste gevallen stellen ondernemers zich hard op tegen stakers. Ze hebben immers tegengestelde belangen en het is logisch dat beide partijen in een conflict hun eigen stellingen betrekken. Zoals de arbeiders zich in vakorganisaties hebben verenigd, zo hebben ook de ondernemers zich georganiseerd. Evenals het geval was bij de vakbeweging beperken we ons in dit onderzoek uitsluitend tot de ondernemersorganisaties die primair een rol hebben gespeeld rondom arbeidsvoorwaarden. Daarnaast hebben van oudsher ook verenigingen bestaan die zich een ruimer doel stelden, zoals algehele bevordering van de industrie. Voorbeelden van dit laatste type vereniging zijn de *Nederlandsche Maatschappij voor Nijverheid* en de *Vereeniging tot bevordering van fabrieks- en Handwerksnijverheid in Nederland*. Hoewel zeker de *Vereeniging* zich ook bezig heeft gehouden met de sociale kwestie, kunnen we deze organisaties typeren als economische organisaties waarnaast zich de sociale organisaties bewogen, die in de volgende paragraaf aan de orde komen[119].

2. Werkgeversorganisaties

Een van de eerste ondernemersorganisaties was die van de sigarenmakerspatroons. In 1873 kwamen zij bijeen als reactie op een staking in Amsterdam, die diende om een loonsverhoging te verkrijgen. Ze slaagden erin de strijd te winnen en de Nederlandsche Sigarenmakersbond kapot te maken. Bovendien richtten ze een vereniging voor patroons en werklieden op waarvan een der doeleinden was de “voor beide zoo verderfelijke werkstakingen te voorkomen”[120].

Een ander voorbeeld van een ondernemersorganisatie is de Enschedesche Fabrikantenvereeniging ter voorkoming van werkstakingen, die in 1888 werd opgericht naar aanleiding van de staking bij Scholten[121]. De leden beloofden elkaar financiële en morele steun bij toekomstige stakingen. Het, naderhand systematisch, beantwoorden van een staking met een uitsluiting kreeg zelfs bekendheid onder de naam ‘Twents stelsel’. Nog een ander voorbeeld levert de Rotterdamse haven, waar vlak na de grote staking van 1889 de Vereeniging van Cargadoors werd opgericht. Deze organisatie was weliswaar geen lang leven beschoren, maar na de staking van 1907 riep een aantal ondernemers hun collega’s per manifest op zich wederom te organiseren[122]. Deze oproep leidde tot de oprichting van de Scheepvaart Vereeniging Zuid (SVZ), waarin de Rotterdamse havenondernemers zich verenigden.

Een laatste voorbeeld om te illustreren dat de ondernemers zich vooral organiseerden om het hoofd te bieden aan het opkomende arbeidersverzet is het volgende. Eind 1907 werd de Scheepsbouwers en Fabrikanten Vereeniging te Rotterdam en Omstreken opgericht, waarvan de leden zich verplichtten binnen 48 uur na het uitbreken van een staking het bestuur hiervan in kennis te stellen en om instructies te vragen. Als doel van de vereniging werd in artikel 1 van de statuten genoemd: “De belangen der leden bevorderen en in het bijzonder deze belangen te beschermen en te verdedigen tegen werklieden of verenigingen van werklieden, die door staking of

door andere middelen trachten onnodig belemmerende voorwaarden aan de door leden uitgeoefende bedrijven op te leggen"[123].

De ondernemers organiseerden zich dus vooral om het opkomend arbeidersverzet te weerstaan. Het was dan ook onvermijdelijk dat deze werkgeversorganisaties zich evenals hun opponenten, de vakbonden, landelijk organiseerden. De eerste belangrijke nationale werkgeversorganisatie kwam voort uit de ongerustheid onder Twentse textielfabrikanten over de *Ongevallenwet* die in 1899 in voorbereiding was.

De geschiedenis van de diverse organisaties die sedertdien zijn ontstaan, zal ik heel beknopt behandelen. De organisatie die in 1899 ontstond was de Vereeniging voor Nederlandsche Werkgevers (VNW), waaruit in 1968 het Verbond van Nederlandse Ondernemingen (VNO) voortkwam[124]. Naast deze algemene organisatie ontstonden ook aan ondernemerskant verzuilde verenigingen, maar hier had dat minder verstrekkende gevolgen. In de meeste gevallen volgden de Rooms-katholieke en protestantse organisaties hun grote broer. Bovendien ontstond reeds in 1921 een Kring van Werkgeverscentralen, waarin de drie stromingen samenkwamen om te overleggen. Eventueel kon men in deze Kring tot coördinatie van activiteiten overgaan. De ondernemers zagen hun klassebelang beter in dan de arbeiders in hun geheel versnipperde organisaties[125].

Al was de versnippering bij de ondernemers kleiner, ook daar bestonden uiteraard verschillen van opvatting. Zo konden afzonderlijke ondernemers als een soort van omgekeerde stakingsbrekers de zwakke schakels worden in een conflict. En zoals stakers onderkruipers bestraften, zo werden door ondernemersorganisaties vaak hoge boetes gesteld op het buiten de organisatie om onderhandelen. Desondanks zien we in veel stakingen dat met het verstrijken van de tijd het eenheidsfront van ondernemers scheuren vertoont.

De verschillen kunnen soms terug worden gevoerd op verschillen in kracht van de tegenstander. Binnenveld wees erop dat de vakbeweging onder metaalbewerkers in Rotterdam zwakker was dan in Amsterdam, zodat de organisaties van werkgevers dienovereenkomstig een standpunt innamen. De Rotterdamse afdeling van de Metaalbond had minder rekening te houden met een sterke vakbeweging en stelde zich veel harder op dan de Amsterdamse collega's. De Directeur-generaal van de Arbeid schreef in 1924 een brief aan zijn minister waarin hij hetzelfde als volgt onder woorden bracht: "Uwe excellentie weet, dat er een hemelsbreed verschil bestaat tusschen de opvattingen der Rotterdamsche leden van den Metaalbond en de overige, speciaal de Amsterdamsche. Te A'dam streeft men naar overleg en een behoud van zoo gunstig mogelijke arbeidsvoorwaarden(...) Te R'dam daarentegen is het doel, waarnaar onder leiding van Dijkgraaf, Wilton e.a. gestreefd wordt, een volkomen onderwerping der arbeiders"[126].

3. Het wapen van de uitsluiting

In hoofdstuk 1 is er op gewezen dat de uitsluiting een wapen is van ondernemers en daarom niet mag worden gelijkgesteld aan een staking. In dit hoofdstuk over het gedrag van ondernemers kom ik op deze kwestie terug.

Het genoemde voorbeeld van de uitsluiting van sigarenmakers in 1873 staat niet alleen. In 1890 sloten de fabrikanten in Twente vierduizend textielarbeiders uit als reactie op een staking bij één van hen. Aan het begin van de vorige eeuw zijn er jaren

geweest waarin meer arbeidsdagen verloren gingen door uitsluitingen dan door stakingen. Een feit dat door veel onderzoekers wordt veronachtzaamd. Harmsen en Reinalda bijvoorbeeld vermeldden in hun studie *Voor de Bevrijding van de Arbeid* het jaar 1904 als jaar van heftige klassenstrijd. Volgens door hen geraadpleegde gegevens van het Centraal Bureau voor de Statistiek waren er toen 102 arbeidsgeschillen en 658.000 "geregistreerde stakingsdagen"[127]. Na eliminatie van de uitsluitingen blijven 89 stakingen en 91.000 stakingsdagen over, waaruit blijkt dat verreweg de meeste niet gewerkte dagen het gevolg waren van uitsluitingen. Het jaar 1904 was dan misschien wel een jaar van heftige klassenstrijd; gestaakt werd er niet veel. De eerlijkheid gebiedt overigens te zeggen dat de socioloog Hoefnagels wel oog had voor dit onderscheid tussen staking en uitsluiting. Hij verklaarde het overwicht van de uitsluiting op de staking in de eerste tien jaar van de twintigste eeuw uit het verzet van ondernemers tegen de opkomende vakbeweging[128]. Na de eerste wereldoorlog werd de uitsluiting steeds minder door ondernemers toegepast. Direct na de tweede wereldoorlog herleefde het gebruik van dit middel echter, maar nu minder frequent dan vroeger. De bewering van Albeda en Dercksen dat "uitsluiting sedert 1945 niet voorgekomen" is[129], is dan ook al te stellig geformuleerd. Bovendien kwam het toen bij een aantal havenstakingen voor dat de havenondernemers de 'boekjes' van havenarbeiders innamen. Dit hield in dat werknemers tijdelijk niet meer konden werken en daarom feitelijk waren uitgesloten. Deze gevallen zijn niet in grafiek 2 opgenomen.

Grafiek 2. *Aantal uitsluitingen in de periode 1903-1993 (5-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde)*
Bron: CBS, diverse publicaties. Archief Ministerie van Sociale Zaken (SZ)

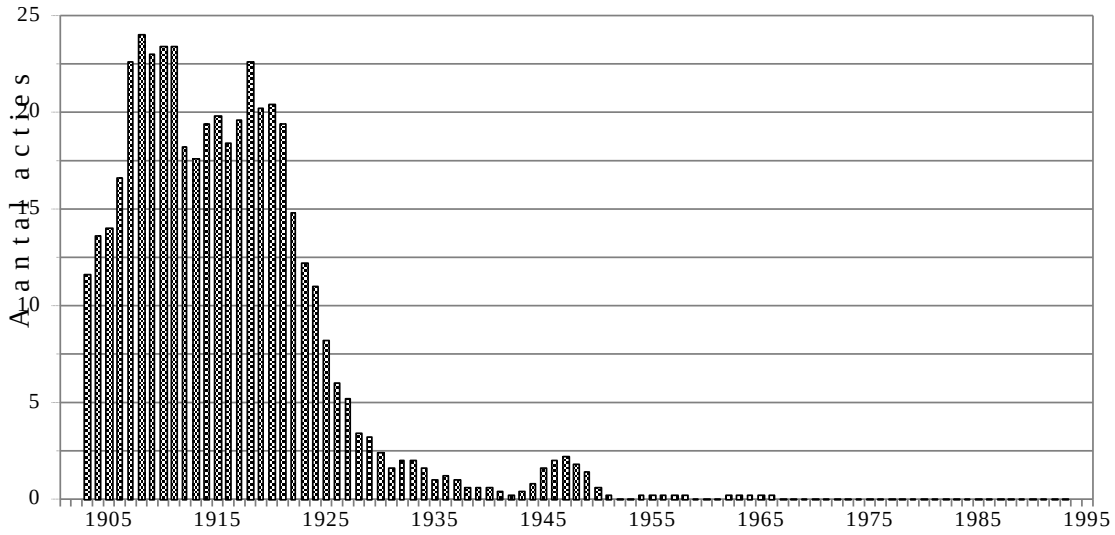

4. De overheid als wetgever

De overheid heeft op verschillende manieren met stakingen te maken, aangezien zij zowel werkgever is als wetgever en uitvoerder van wettelijke regelingen betreffende staking en in die hoedanigheid verantwoordelijk is voor de openbare orde. In de loop van de twintigste eeuw is de rol van de overheid als werkgever sterk toegenomen. Haar optreden bij stakingen van overheidspersoneel is uiteraard ook een afgeleide van de rollen van de overheid als wetgever en uitvoerder van wetten. Daarnaast is de rechterlijke macht volgens de *Trias Politica* weliswaar onafhankelijk, maar heeft zij te maken met door de wetgever gemaakte wetten en bepaalt de Minister van Justitie indirect wie wordt vervolgd en voor de strafrechter verschijnt.

In Nederland is de stakingsvrijheid nooit wettelijk vastgelegd. Wel is het verbod tot staken een aantal malen bij wet geregeld. Bij de behandeling van de vakbeweging is reeds gewezen op de bepalingen in de *Code Pénal*, waarbij het werd verboden om in 'coalitie' te streven naar loonsverhoging. Deze in het liberale, individualistische denken gewortelde regel werd in 1872 als anachronisme aan de kant geschoven[130]. Elders in Europa heeft men soortgelijke verboden tussen 1863 en 1879 eveneens opgeheven. De enige uitzondering hierop was Engeland, de bakermat van het industriële kapitalisme, waar het coalitieverbod reeds in 1824 werd geschrapt[131]. Tijdens de behandeling van de opheffing in de Tweede Kamer verklaarde minister Jolles dat werkstaking geen misdrijf kon zijn aangezien deze in het burgerlijk recht nimmer als onrechtmatige daad werd aangemerkt[132]. Er bestond in de jaren vanaf 1872 dus stakingsvrijheid, maar verder was er niets geregeld. Tot 1888, toen de *Code Pénal* werd vervangen door het *Wetboek van Strafrecht*, bestond nog wel een strafbaarstelling van inbreuk op andermans vrijheid om te arbeiden.

In 1903 kwam aan deze situatie een eind. In dat jaar brak de reeds vermelde spoorwegstaking uit, die voor de regering reden was de stakingsvrijheid in te perken. Op straffe van vrijheidsberoving werd het aan spoorwegpersoneel en ambtenaren verboden om te staken. Ondanks heftig verzet werd het ontwerp reeds op 11 april 1903 wet in de vorm van artikel 358 bis, ter en quater van het *Wetboek van Strafrecht*. Aan een kleine, maar belangrijke groep arbeiders werd zo het stakingsrecht ontnomen.

Dit stakingsverbod voor ambtenaren en spoorwegpersoneel werd tijdens de Tweede Wereldoorlog door de Duitse bezetter uitgebreid tot alle arbeiders. De Nederlandse regering in ballingschap vaardigde van haar kant op 6 juni 1940 *Koninklijk Besluit A5* uit waarin werd geregeld, dat de minister van defensie maatregelen mocht vaststellen om onderdanen te verplichten op de koopvaardij te blijven varen. In de praktijk waren zeelieden verplicht om permanent in dienst te blijven tot het eind van de oorlog en was ook aan hen het recht tot staken ontzegd[133].

Na afloop van de oorlog bleven de worgwetten van Kuyper geldig tot 1980. Nog in 1970 werd een actie bij de Nederlandse Spoorwegen door de rechter verboden met een beroep op het bewuste artikel. Tien jaar later ratificeerde Nederland echter het uit 1961 daterende *Europees Sociaal Handvest* (ESH), waarmee de staat zich verplichtte alle werknemers stakingsvrijheid te geven. Het verbodsartikel werd uit het *Wetboek van Strafrecht* geschrapt, maar de geest van Kuyper waarde nog rond. Bij het Handvest maakte Nederland een voorbehoud wat betreft de collectieve actie van

overheidspersoneel. Het spoorwegpersoneel kreeg dus wel stakingsvrijheid, maar ambtenaren kregen die niet. Later bepaalde de regering Lubbers dat nog slechts voor militairen en bepaalde groepen burgerlijk defensiepersoneel geen volledige stakingsvrijheid zou gelden[134].

Een bijzonder geval deed zich voor bij stakingen van zeelieden. Op schepen komen stakers gemakkelijk in conflict met de daar geldende gezagsverhoudingen die in het *Wetboek van Koophandel* zijn geregeld, waarbij een staking al snel wordt opgevat als muiterij. In maart 1955 staakten, om een voorbeeld te noemen, 23 zeelui van de Holland-Amerika Lijn tegen de slechte voedselvoorziening aan boord. Toen zij in Rotterdam aankwamen werden ze direct in de boeien geslagen[135].

5. De uitvoerende macht

Sinds 1872 heeft de overheid dus, behalve tijdens de bezetting, weinig geregeld met betrekking tot het stakingsrecht. Dat weerhield de uitvoerende macht er niet van om geregeld op te treden tijdens stakingen. De aanleiding voor optreden was dan niet de staking op zich, maar verstoring van de openbare orde. Verstoring van die orde is vaak reden geweest voor een optreden van politie, leger of marechaussee. Vooral was dit het geval wanneer onderkruipers misbruik maakten van de ontstane situatie.

Grafiek 3. *Percentage stakingen waarbij de politie of het leger ingreep, 1810-1993 (5-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde)*
Bron: onderzoeksbestand

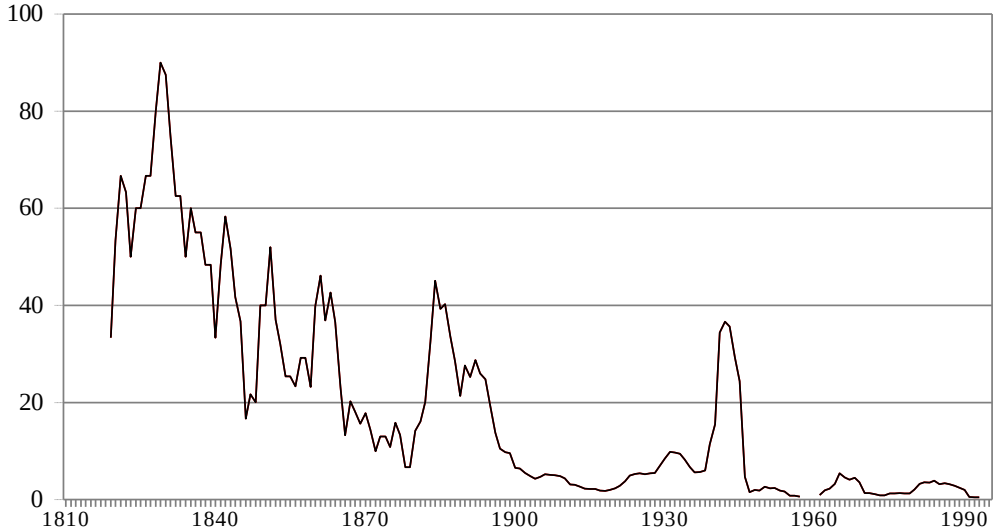

Vóór de jaren vijftig van de vorige eeuw werden onderkruipers regelmatig door grote groepen stakers of buurtbewoners naar huis begeleid. Dit soort optochten, waaraan soms duizenden demonstranten deelnamen, eindigde geregeld in

vechtpartijen met de politie. Ook wanneer geen sprake was van wanordelijkheden kon de politie ingrijpen. In 1903 was namelijk artikel 426 bis aan het *Wetboek van Strafrecht* toegevoegd. In dat artikel was een verbod opgenomen om zich aan een derde tegen diens nadrukkelijke wil op te dringen of hem op hinderlijke wijze te blijven volgen[136].

Tijdens de stakingen van grondwerkers en veenarbeiders in de negentiende eeuw was vrijwel altijd sprake van overheidsgeweld. Dat geweld was op de eerste plaats een reactie op door de stakers gebruikt geweld, maar diende vaak ook om de stakers te intimideren. Diverse malen werden legereenheden naar de veenderijen e.d. gestuurd wanneer nog slechts het vermoeden bestond dat een staking op komst was. Bijvoorbeeld in 1841. Toen werden 53 mineurs naar Bennekom gezonden omdat daar 400 arbeiders waren geconcentreerd vanwege de aanleg van de spoorlijn Amsterdam-Arnhem. Niet dat er sprake was van onlusten, maar deze arbeiders leden 'uiterst gebrek', welk feit reeds als 'gevaarlijk' werd beschouwd[137].

Het geweld dat in die jaren soms werd uitgeoefend is voor onze begrippen buitensporig en zelfs vielen er af en toe doden. In de negentiende eeuw zijn voor zover ik heb kunnen achterhalen in Nederland zeven stakers gedood[138]. In 1823 werden twee stakende polderjongens (Toon Sulman en Guus Oosterling) door aannemer Huyskens doodgeschoten; Huyskens bracht het er vervolgens zelf ook niet levend af. In 1830 schoot een korporaal de dijkwerker Pieter Joseph Berten dood en twintig jaar later joegen werkwilligen een staker zo op, dat hij in het water viel en verdronk. Stalmeester W. Maes schoot in 1866 een stakende polderjongen dood, waarop hij zelf door veldwachters werd neergeschoten en vervolgens door de stakers nog eens ernstig mishandeld. Tijdens een textielstaking in 1872 te Vriezenveen joegen 1.500 mensen de huzaren op de vlucht, maar er viel wel een slachtoffer. In 1894 tenslotte liet volgens berichten de Rotterdammer W. Neyhof het leven door politieoptreden tijdens een staking bij Van Nelle (een speurtocht in archieven leverde tot op heden trouwens geen bevestiging hiervan op).

Een beschrijving van geweld geeft de Rotterdamse havenarbeider Hein Mol in zijn memoires. Hij vertelt daarin over een aanval van stakers op onderkruipers (die de bijnaam 'Calandstraters' hadden naar de straat waar ze werden aangenomen) tijdens de grote havenstaking van 1907. "In blinde woede sloegen de bootwerkers op de 'Calandstraters' los, pardon werd niet gegeven. Verscheidene van hen sprongen in doodsangst overboord op de langszij liggende lichters en velen moesten dien sprong met gebroken ledematen boeten. Wat niet overboord sprong werd eenvoudig over 'de muur' gesmeten en het gekerm en angstgeschreeuw was vreeselijk. Een politie-agent kreeg een messteek, terwijl enkele agenten om lijfsbehoud smeekten en hun sabels, als bewijs van overgave in de hoogte staken. Intusschen was er assistentie ingeroepen en verscheen er weldra een groote militaire en politiemacht, bijna honderd man sterk. Die begonnen het schip schoon te vegen en dat zulks niet zachtzinnig geschiedde zal ieder begrijpen!"[139].

In de twintigste eeuw werd onder Nederlands bestuur nog vijf maal een staker gedood als we de 24 doden die vielen tijdens de muiterij op de Zeven Provinciën niet meetellen. In de zeeliedenstaking van 1911 viel tijdens de *Bloednacht van Kattenburg* een dode. In 1922 sloegen onderkruipers in Groningen de stakende houtbewerker Jacob Pantjes dood en zeven jaar later liet de Groningse landbouwarbeider Eltjo Siemens tijdens de grote staking van dat jaar het leven in een gevecht met de marechaussee. In hetzelfde jaar 1929 kwam tijdens de Maastrichtse zinkwitstaking de

staker Hubert Beckers door politiekogels om het leven. Ook een agent overleed trouwens door schoten van zijn collega's.

De Februaristaking van 1941 kostte aan 27 stakers het leven en in 1943 sneuvelden tientallen stakers, maar deze doden zijn niet het gevolg van 'normaal' stakingsgeweld. Tijdens de bezetting golden immers andere normen.

Na de oorlog viel nog één keer een dode tijdens een staking. In juni 1966 overleed de Amsterdamse bouwvakker Jan Weggelaar tijdens een bouwvakstaking, maar de oorzaak van zijn dood is omstreden.

Gaandeweg werd de overheid terughoudender in het gebruik van geweld. Na een opleving rond de jaren negentig van de negentiende eeuw, toen zich ook een piek voordeed in de totale stakingsactiviteit, daalde het geweld tot aan de crisisjaren. Vooral bij stakingen in de Werkverschaffing van de jaren dertig trad de politie weer vaker op.

Tijdens de bezetting drukten de Duitsers de enkele stakingen, die ondanks het stakingsverbod uitbraken, met geweld en tientallen executies de kop in. Na de Tweede Wereldoorlog deed zich opnieuw een daling voor, maar wanneer de overheid daar aanleiding toe zag, werd geweld niet geschuwd. Overigens kon optreden van politie of leger ook zonder geweld gepaard gaan, zoals in 1945 toen Canadese troepen in Rotterdam schepen losten tijdens een havenstaking. Een voorbeeld van recent gebruik van geweld is het door de Mobiele Eenheid in 1988 ontruimen van een schip waarop de buitenlandse bemanning staakte. Ook tijdens de Rotterdamse havenstaking van 1979 kwam het tot felle gevechten tussen arbeiders en politie.

Na de oorlog kreeg de politie ondersteuning van activiteiten die door de Binnenlandse Veiligheids Dienst (BVD) werden ontplooid[140]. De BVD was in die tijd zo gefixeerd op arbeidersbeweging en communisme en infiltreerde zo frequent in de EVC dat binnen de Inlichtingen Dienst Buitenland het volgende grapje over hun collega's de ronde deed[141]:

-Bestaat de BVD nog? *Dat weet ik niet.*
Bestaat de EVC nog? *Ja, die bestaat nog.*
O, dan bestaat de BVD ook nog-

Overigens zag de BVD slechts in de niet-erkende vakbeweging een tegenstander, want met de erkende werd samenge-werkt. Dat blijkt bijvoorbeeld uit BVD-rapport 50077 uit 1948, waarin sprake is van een permanent contact, dat werd onderhouden "met de bona-fide vakbeweging en de leiding van de grotere bedrijven te Amsterdam"[142].

De uitvoerende taak van de overheid wordt niet alleen door leger en politie uitgeoefend, maar ook door gemeentebesturen. Burgemeesters zijn vele malen opgetreden als bemiddelaar tijdens een staking. Gelukkig ging dat niet altijd op de manier zoals Vliegen beschreef met betrekking tot de Enschedese burgemeester Van der Zee. Tijdens een staking in 1886 bij Scholten intervenieerde Van der Zee. "De manier, waarop hij dat deed, was vaak deze, dat hij een aantal arbeiders bij zich liet ontbieden, en dan ging hij ze met vloeken en scheldwoorden te lijf, zeide, dat ze nog blij moesten wezen te mogen werken voor zooveel loon, want dat ze eigenlijk geen schot kruit waard waren, en zoo voort"[143].

Hoe het ook kon, had de Leidse burgemeester De Laat de Kanter zes jaar eerder laten zien. Hij bemiddelde toen tijdens een staking bij het textielbedrijf De Heyder tussen de directie en de driehonderd stakers[144].

Eind negentiende eeuw riep de regering een instelling in het leven, de *Kamers van Arbeid*, die zou bemiddelen bij arbeidsconflicten. Dit was toen nog een vrijblijvende

aangelegenheid, maar in 1924 werden Rijksbemiddelaars benoemd. Burgemeesters werden verplicht deze Rijksbemiddelaars te rapporteren over arbeidsconflicten van meer dan vijftig arbeiders. De taak van de bemiddelaars bestond er dan uit deze staking of uitsluiting te voorkomen of te helpen beëindigen. Voor *De Tribune*, het dagblad van de Communistische Partij Holland, was dat aanleiding deze bemiddelaars "rijksstakingbrekers" te noemen[145].

Uit de tussen 1923 en 1940 verschenen jaarverslagen van de Rijksbemiddelaars blijkt dat ze inderdaad vele malen kans hebben gezien om escalatie van een conflict te voorkomen. Zij hebben daarmee zeker bijgedragen aan de daling van het aantal stakingen en uitsluitingen in deze jaren.

Na 1945 kreeg het *College van Rijksbemiddelaars* (CvR) meerdere taken, maar een daarvan bleef het bemiddelen bij arbeidsconflicten. Aan burgemeesters werd dat toen expliciet verboden en ook het CvR mocht pas optreden nadat het werk was hervat. Alleen bij conflicten in kleine gemeenten mocht de burgemeester na overleg met het Arbeidsbureau bemiddelend optreden. Door de *Wet op de Loonvorming* van 1970, die het *BBA* verving, werd het College van Rijksbemiddelaars opgeheven.

6. De rechterlijke macht

Dat het stakingsrecht in Nederland slechts mondjesmaat wettelijk werd geregeld betekent niet dat de rechter zich er niet mee heeft ingelaten. Integendeel, juist omdat een wettelijke regeling ontbrak is het stakingsrecht een jurisprudentie-recht geworden. Rechters hebben inhoud gegeven aan het antwoord op de vraag welke staking wel en welke niet geoorloofd is.

Door rechters is staking in het particuliere bedrijfsleven nooit principieel ongeoorloofd geacht. Wel legden zij de voorwaarden vast waaraan een staking diende te voldoen alvorens geoorloofd te zijn. Overigens bleef in de eerste jaren na de opheffing van het coalitieverbod nog wel artikel 1638 van het *Burgerlijk Wetboek* van 1838 van toepassing. Daarin werd het volgende bepaald: "De meester wordt op zijn woord, des gevorderd met eede gesterkt, geloofd"[146]. Deze juridische onderschikking van de arbeider aan zijn baas gold slechts in arbeidsconflicten, maar gaf de arbeider in een conflict voor de rechtbank weinig kans. De bepaling bleef geldig tot het nieuwe BW van 1907. Voor zeelieden was de Nederlandse wetgever nog vele malen strenger. Artikel 9 van de *Wet van 7 mei 1856, houdende bepalingen omtrent de huishouding en tucht op koopvaardijschepen* luidde: "Muiterij, gewelddadig verzet, dienstweigering, bedreiging jegens meerderen in rang, of jegens hen, die met eenig tijdelijk gezag zijn bekleed, en weigering van bijstand bij muiterij of gewelddadig verzet en bij het arresteren van schepelingen, kunnen met gelijke disciplinaire sluiting in de boeijen gedurende drie dagen, zelfs verhoogd door kromsluiting in de boeijen gedurende den dag, door den schipper worden gestraft"[147]. Deze negentiende eeuwse wet bleef tot 1929 geldig.

Als in de jaren na 1907 in een rechtszaak sprake was van werkstaking werd de staker *individueel* aangesproken op grond van artikel 1639 BW 'Van de verplichtingen des arbeiders' en artikel 1401 waarin aan de plegers van een onrechtmatige daad vergoeding opgelegd wordt. Door tijdens de staking geen arbeid te verrichten werd de staker namelijk geacht een wanprestatie te leveren. In 1937 deed de *Hoge Raad* uitspraak over 'uitgelokte' wanprestatie en deze uitspraak werd later

gebruikt voor een andere kwalificatie van het verschijnsel staking. Een staking is zoals we hebben gezien een *collectieve* actie van arbeiders en dat kwam in botsing met de *individuele* benadering in de jurisprudentie. Eind jaren vijftig legde een aantal arbeiders een rechterlijke uitspraak om aan het werk te gaan naast zich neer en de dwangsommen bleken niet invorderbaar. Daarom werd in het zogeheten *Panhonlibco-arrest*[148] bepaald dat niet alleen de individuele staker, maar ook de organiserende, 'uitlokkende' organisatie aansprakelijk was voor de wanprestatie. Nu konden ook de vakbonden met hun grote financiële reserves worden aangepakt.

Vanaf 1972 volgden de rechters weer een andere benadering. Ze beschouwden staking niet meer als wanprestatie, maar als het opschorten van de arbeidsovereenkomst. Daarmee was de vakbond ook geen uitlokker van wanprestatie meer. In 1980 werd het *Europees Sociaal Handvest* (ESH) geratificeerd (zie hierboven paragraaf 4) en sindsdien wordt staking in het algemeen als recht van collectieve actie erkend. Wel dient te zijn voldaan aan een aantal voorwaarden. Zo moet het middel evenredig zijn aan het doel, mogen de rechten van anderen niet worden belemmerd en moeten alle andere mogelijkheden om tot een oplossing van het conflict te komen, zijn uitgeprobeerd[149].

Binnen de gegeven juridische grenzen zijn er vele uitspraken van rechters geweest. Het grote nadeel van het jurisprudentie-recht, dat vanwege de vage omschrijving in het ESH nog steeds bestaat, is echter dat de uitspraken van rechters vaak als arbitrale uitspraken worden opgevat. De rechter treedt op als bemiddelaar in arbeidsconflicten en stuurt partijen als voorwaarde om te mogen staken eerst naar de onderhandelingstafel.

3. De Christelijke kerken als derde partij

In 1895 vond in Boxmeer een arbeidsconflict plaats, waarvan niet helemaal duidelijk is of het een staking of uitsluiting was. Tijdens deze strijd riep de burgemeester per advertentie sigarenmakers op om als onderkruiper te komen werken. Oudegeest vermeldt in zijn geschiedschrijving naast dit feit ook, dat "de geestelijke openlijk den vrouwen der stakers aanraadt hare echtelijke plichten te staken"[150].

Dit voorval is slechts één uit vele. De Rooms-katholieke en protestantse geestelijken hebben zich vaak gemengd in arbeidsconflicten en meestal niet ten gunste van de stakers. De stichtelijke brochure van dominee Van Koetsveld uit 1900 over metselaar Jan Smit bijvoorbeeld leidde tot de conclusie dat zijn meedoen "aan die ellendige werkstaking" een "booze herinnering" werd[151]. In dit verband is het interessant de opvattingen van de Amsterdamse predikant A. Kuyper daar tegenover te stellen. In 1872 schreef hij over patroons, die weigeren de werklieden recht te doen: "In dit geval bezit de zwakke een rechtsmiddel: de werkstaking. Wat men ook daartegen inbrenge, de feiten hebben bewezen, dat, dank zij de werkstakingen door de Trade-unions in het leven geroepen, in de laatste veertig jaar het loon in Engeland minstens 15 percent, op sommige plaatsen 50 percent gestegen is.(...) De Kerk, die sinds negentien eeuwen, zonder aanzien des persoons, de rechten van allen verdedigt, staat hier den arbeider volkomen ter zijde"[152].

Opvattingen als die van Kuyper leefden in breder kring binnen het Christendom. Het lijkt er echter sterk op dat de consequenties niet werden overzien. Zo gauw

namelijk arbeiders echt in verzet kwamen, schrokken dominees en priesters vaak terug voor de gevolgen. Al bestond er dan sympathie voor de arbeiders, dat wilde nog niet zeggen dat zij de klassenstrijd mochten voeren. De opvattingen over de eerste spoorwegstaking van 1903 zijn in dit opzicht verhelderend. Deze staking betrof een normaal arbeidsconflict in de Amsterdamse haven, maar door de solidariteit van het personeel van de spoorwegen waren de maatschappelijke gevolgen groot. De eensgezindheid waarmee de arbeiders strijd voerden, bracht een paniek-reactie teweeg onder de behoudende krachten in de samenleving. Een goed voorbeeld daarvan is de preek die dominee Hoedemaker op 1 februari hield en waarin hij de volgende woorden sprak: "Wat wij *te vreezen* hebben? De beweging die tot Amsterdam beperkt scheen, moet zich nu of straks uitbreiden over heel de wereld; zij mondt in de wereldrepubliek. En die Republiek wordt wat zij in het wezen der zaak reeds is, de eenhoofdige regeering aangegord met de Satanische macht, zich keerende, *als de volken niet vinden wat zij zoeken*, tegen God en zijn gezalfde"[153]. Dominee Kuyper, die inmiddels regeringsleider was, vreesde de kracht van de stakers ook. Hij wilde voorkomen dat arbeiders in dienst van overheid of spoorwegen in de toekomst nog eens het land op een soortgelijke wijze zouden kunnen ontwrichten. Daarom stelde zijn kabinet de in paragraaf 2.4 behandelde wijziging van het wetboek van strafrecht voor, die door tegenstanders van Kuyper al gauw 'de worgwetten van Kuyper' werden genoemd.

In 1891 werd voor zowel katholieken als protestanten de basis gelegd voor hun standpunt over staking. Om met de laatsten te beginnen. In dat jaar werd het *Eerste Christelijk Sociaal Congres* gehouden, waar richtlijnen werden opgesteld voor een protestantse visie op stakingen. In twee punten samengevat komt deze op het volgende neer. Het recht van werkstaking kan niet worden ontkend, maar het christelijk geweten eist wel dat van dit recht slechts in laatste instantie gebruik wordt gemaakt[154]. In datzelfde jaar 1891 verscheen ook de pauselijke encycliek *Rerum Novarum*. Hierin signaleerde de paus dat er veel werd gestaakt en dat dit schade berokkende. De overheid had hier tot taak deze stakingen te bestrijden, maar ook te voorkomen door "het wegnemen der oorzaken, die gewoonlijk den strijd tusschen arbeidgevers en arbeiders in het leven roepen"[155].

Beide stromingen binnen het Christendom zagen in deze periode in dat er iets moest gebeuren ten gunste van de arbeiders. De protestanten erkenden dat in bijzondere gevallen mocht worden gestaakt, de RK-kerk liet dat vooralsnog in het midden. In de encycliek *Quadragesimo Anno* van 1931 werd echter ronduit gesteld: "Stakingen zijn verboden"[156].

De gevolgen van beide standpunten hebben diverse malen geleid tot situaties zoals aan het begin van deze paragraaf gesteld. In de na-oorlogse jaren zijn in kerkelijke kring de standpunten aanmerkelijk verzacht. Eerst kwam nog het bisschoppelijk mandement van 1954, waarin het katholieken verboden werd lid te worden van socialistische organisaties als het NVV. Binnen de KAB leefde echter veel onvrede over het mandement, zodat al na twee jaar de door het mandement bevroren samenwerking met socialistische vakbonden werd hervat[157]. Tezelfdertijd is in Rooms-katholieke kringen het recht tot staken min of meer erkend. Zo lezen we in de *Sociale Katechismus* van de RK-kerk dat een staking wettig is "1. Wanneer er een ernstige en rechtvaardige reden voor bestaat; 2. wanneer zij bovendien werkelijk kans van slagen heeft; 3. wanneer vreedzame oplossingen hebben gefaald"[158]. Deze punten

lijken erg veel op de criteria voor een rechtmatige staking die later door rechters werden gesteld.

Niet alle individuele lidmaten van de verschillende kerkgenootschappen hebben zich altijd aan de richtlijnen gehouden. Dat geldt zowel voor arbeiders, als voor gezagsdragers binnen de kerken. In 1910 staakten in Kaatsheuvel de schoenmakers van Van Schijndel en zij kregen ondanks het spontane begin van de actie, steun van de Rooms-Katholieke vakbond en de lagere clerus. Na de staking werden deze geestelijken door de bisschop als straf echter overgeplaatst[159]. Toen in 1979 in de Rotterdamse haven werd gestaakt organiseerde de Rotterdamse dominee Visser een inzameling ten behoeve van de stakers en riep hij ook vanaf de kansel op tot steun. Deze individuele actie leidde er uiteindelijk toe dat de Raad van Kerken een brief aan minister Albeda schreef met de aansporing zijn best te doen de arbeidsverhoudin-gen te verbeteren[160].

Uiteraard spelen tijdens stakingen nog andere groepen dan de kerken een rol. Een belangrijke plaats neemt de pers in, waarbij het opvalt dat stakers vaak moesten constateren, dat een groot deel van de pers niet op hun hand was. In het vorige hoofdstuk heb ik enkele citaten uit negentiende-eeuwse dagbladen aangehaald waaruit niet bepaald een liefdevolle benadering van stakers bleek. Het zou te ver voeren in dit boek een uitgebreid onderzoek te doen naar de rol van de pers tijdens stakingen[161], maar mijn indruk is dat stakers meestal niet veel hoefden te verwachten van de berichtgeving.

4. Samenvatting en conclusie

We hebben in dit hoofdstuk gezien dat stakingen gevoerd worden door mensen in loondienst. Door arbeiders kortom, die geen eigendom van of beheer over productiemiddelen hebben. Het ontbreken van deze zeggenschap bepaalt of iemand arbeider is en niet de hoogte van het loon of de grootte van het huis.

Allerlei factoren spelen een rol bij de vraag of een arbeider staker wordt of niet. Er zijn ook arbeiders die om diverse redenen besluiten niet aan stakingen mee te doen.

In de negentiende eeuw ontstonden, vaak als gevolg van een staking, vakverenigingen die tot doel hadden voor de leden goede arbeidsvoorwaarden te bedingen. Een tijdlang heeft er binnen de vakbeweging een stroming bestaan waarin gedacht werd dat deze beweging een rol kon spelen in de omverwerping van het kapitalisme. Deze stroming heeft zich echter overleefd en kon het niet bolwerken tegen de pragmatici, die de vakbeweging binnen het kapitalistische stelsel als verkoopkartel van de arbeidskracht wilden laten optreden.

In reactie op de verschijnselen van staking en vakbeweging organiseerden ook de patroons, ondernemers of kapitalisten zich. Deze organisaties hebben zich een tijdlang teweer gesteld tegen arbeidersbonden en stakingen. In de beginperiode maakten de ondernemers veelvuldig gebruik van het wapen van de uitsluiting. Allengs groeide echter het besef dat het ook in het belang van de ondernemers was om met de vakbeweging samen te werken[162].

De overheid reageerde op twee manieren op stakingen: repressief en preventief. Aanvankelijk had de eerste reactie de overhand, maar ook binnen de staatsmacht groeide het besef dat de vakbeweging een nuttige rol kan spelen in het

maatschappelijk verkeer. In voorkomende gevallen is de overheid echter nog steeds gerechtigd en bereid zijn geweldsmonopolie op te eisen.

De repressieve actie van de zijde van overheid en ondernemers ondervond lange tijd steun vanuit kerkelijke kring en van grote delen van de vaderlandse pers.

Hoofdstuk 3

Waarom staken arbeiders en wat voor gevolgen heeft hun staken?

> "Arbeiders, die een strike ondernemen, trachten toch altijd hun lot te verbeteren met behoud van de tegenwoordige maatschappelijke orde. Zij kanten zich niet tegen de inrichting der maatschappij aan, maar pogen alleen binnen de grenzen dier inrichting hun toestand te verheffen. Zij vragen een hooger loon; maar juist door dit te vragen, handhaven zij in beginsel het salariaat." (N.G. Pierson, 'Economisch overzicht III', in: *De Gids* jrg. 33, 1869, p. 181)

Uit de gegeven definitie van een staking volgt dat de handelende personen in een staking loonarbeiders zijn. Daarmee is echter nog niets gezegd over de redenen waarom arbeiders in staking gaan. In dit hoofdstuk zal ik op die vraag ingaan en tevens een aantal groepen arbeiders behandelen die specifieke redenen hebben om te staken. Daarnaast wordt onderzocht wat de resultaten van stakingen zijn.

Aan de hand van het in hoofdstuk 1 ontwikkelde begrip 'stakingsactiviteit' zullen we per groep stakingseisen aangeven wat het relatieve belang van iedere groep is binnen de totale stakingsactiviteit per jaar. In dit hoofdstuk komen derhalve vooral procentuele aantallen aan bod. De ontwikkeling van deze aantallen vormt geen indicatie voor het verloop in de tijd van de totale stakingsactiviteit.

We kunnen dit met een voorbeeld verduidelijken. Als in een jaar slechts twee stakingen hebben plaatsgevonden, bijvoorbeeld: één voor loonsverhoging en één tegen het ontslag van een collega, dan is de stakingsactiviteit voor beide groepen eisen vijftig procent[163]. Wanneer nu in het volgende jaar tien stakingen uitbreken, waarvan negen voor loonsverhoging en één tegen ontslag voor een collega, dan zijn de aandelen respectievelijk negentig en tien procent. Uiteraard kunnen we niet zonder meer concluderen dat de arbeiders in het eerste jaar veel altruïstischer waren dan in het tweede, maar wel dat ze in het tweede jaar strijdbaarder waren. Ze staakten immers vijf maal zo vaak als in het eerste jaar. We zullen daarom in dit hoofdstuk alleen maar werken met het aandeel in de totale stakingsactiviteit. Om het gesignaleerde probleem te ondervangen werken we in de uiteindelijke analyse vooral met meerjaarlijkse gemiddelden, terwijl in de beschrijving van de afzonderlijke stakingseisen wel naar de aandelen per jaar wordt gekeken. In hoofdstuk 6 komt de ontwikkeling van de strijdbaarheid nader aan bod, wanneer we het verloop van de stakingsactiviteit in zijn geheel beschouwen.

1. Algemeen

In het vorige hoofdstuk is erop gewezen dat de samenleving gedurende de gehele periode waarover het onderzoek zich uitstrekt een klassenmaatschappij is geweest. Klasse is een sociaal-economisch begrip en inherent aan het bestaan van klassen zijn conflicten over de verdeling van het maatschappelijk product. De mensen die arbeid leveren eisen een deel van dat product op, de verschaffers van kapitaal eisen ook een deel op en onderling voeren deze groepen strijd over de verdeling. Wie krijgt welk deel?

De klasse van werknemers, de *arbeid*, en de klasse van ondernemers, het *kapitaal*, staan tot elkaar in een relatie, een ruilverhouding. De ondernemers kopen van de arbeiders hun vermogen om te werken teneinde hun productiemiddelen in beweging te zetten en zo mogelijk het kapitaal te vergroten. In ruil voor dat vermogen, die arbeidskracht, krijgen arbeiders loon of salaris. De ruilwaarde van de arbeidskracht vertegenwoordigt in een gegeven maatschappij op elk moment een bepaald bedrag. Toch zullen werknemers proberen van dat bedrag naar boven af te wijken. In het zoeken naar evenwicht treden vraag en aanbod op als bemiddelaars. In periodes dat de arbeid schaars is, bijvoorbeeld doordat mensen niet meer bereid zijn bepaald werk te verrichten omdat de verdiensten in ander werk hoger liggen, vertonen de lonen de tendens om te stijgen. Vanzelfsprekend hebben de arbeiders het hierin niet voor het zeggen. Om op ons voorbeeld door te gaan, mensen kunnen geneigd zijn om bepaald werk niet meer te willen doen, maar om aan die neiging toe te geven moet er wel ander werk zijn. We hebben het immers over loonarbeiders, die economisch gezien niets anders bezitten dan hun vermogen om te werken. Omgekeerd kunnen de ondernemers proberen de vraag naar arbeid te verkleinen door het invoeren van arbeidsbesparende technieken. Ook kunnen ze het aanbod van arbeid vergroten door arbeiders van elders aan te trekken.

Vraag en aanbod spelen zo een rol in de uiteindelijke bepaling van de hoogte van het loon. Daarnaast beschikken arbeid en kapitaal over strijdmiddelen om elkaar de hoogte van ieders aandeel in het maatschappelijk product te betwisten. Tijdens onderhandelingen over de vergoeding voor het leveren van arbeidskracht en de voorwaarden waaronder deze ter beschikking wordt gesteld, hebben de werknemers bijvoorbeeld de mogelijkheid hun arbeid tijdelijk te stoppen om zo druk uit te oefenen.

Voordat het werk kan beginnen moeten eerst de hoogte van het loon, de arbeidstijd en andere arbeidsvoorwaarden zijn afgesproken. In de negentiende eeuw gebeurde dat vaak tussen patroon en arbeider als individu (het coalitieverbod verbood immers ‘onderlinge zamenspanning’) later meestal tussen organisaties van ondernemers en organisaties van werknemers. Overigens was in het grondwerk en zeker de vervening geen sprake van een dergelijke individuele overeenkomst; daar stonden vanouds de verveners en de arbeiders als groepen tegenover elkaar om het seizoenstarief te bepalen.

Nadat de arbeidsvoorwaarden ofwel de ruilwaarde zijn vastgelegd bestaat theoretisch gezien de volgende situatie. Arbeiders hebben geen belang meer bij de feitelijke levering, de realisering van hun arbeidskracht ofwel de gebruikswaarde, die immers verkocht is en een al dan niet goede prijs heeft opgeleverd. Een schoenenverkoper, die schoenen verkoopt zoals een arbeider zijn arbeidskracht, heeft er

ook geen direct belang bij dat de door hem verkochte schoenen goed zitten! Op de arbeidsplaats speelt zich daarom ook weer een strijd af. Ondernemers willen een zo hoog mogelijke opbrengst van de arbeidskracht, arbeiders streven ernaar zo prettig mogelijk de reeds verkochte arbeidsdag door te komen.

In werkelijkheid zien arbeiders het uiteraard wel als hun belang om goed te werken. Arbeiders kennen vaak een zekere beroepstrots en bedrijfsbinding. Dat kan worden geïllustreerd met de opmerking van een metaalarbeider van Wilton-Feijenoord, gemaakt tegen Hans Binneveld: “Tijdens een gesprek met één van Wiltons meest bekende stakingsleiders wees deze mij op de wereldnaam, die Wilton-Feijenoord op het gebied van scheepsreparaties bezit. Toen ik hem zei, dat de RDM ook een wereldnaam heeft op dat gebied, antwoordde hij, dat dit bedrijf toch duidelijk de mindere van Wilton is, en dat er genoeg karweien waren geweest, waar de Wiltonmensen hun hand niet voor hadden omgedraaid, maar waar de RDM-mensen niet zouden zijn uitgekomen”[164]. Naast deze beroepstrots is het voor werknemers ook van belang dat hun baas tevreden is, want zo stellen ze hun werkgelegenheid misschien veilig.

Van zijn kant is het voor het kapitaal een zaak van groot belang om zijn commando over de arbeiders uit te oefenen. Ondernemers proberen de macht die arbeiders hebben over het hoe en hoelang van bepaalde handelingen tot een minimum te beperken. De lopende band van autobouwer Ford en de ontleding in deelhandelingen door F.W. Taylor waren pogingen om de autonomie over hun werk, die negentiende-eeuwse vaklieden hadden, aan hen te ontnemen. Deze strijd duurt tot in onze dagen voort, nu veel werknemers weliswaar in prachtvolle kantoortuinen werken, maar heel hun handelen door de computer geregisseerd en geregistreerd wordt.

De strijd tussen de klassen speelt zich dus af op twee fronten. Bij de koop en verkoop van de arbeidskracht en bij de feitelijke realisering van het vermogen om te werken tijdens de dagelijkse arbeid. Uit het voorgaande kan een belangrijk deel van de eisen die stakers kunnen stellen worden afgeleid.

Bij het indelen van mijn stakingenbestand zijn 35 eisen onderscheiden, gegroepeerd in acht hoofdgroepen.

Tabel 2. *Stakingseisen, onderverdeeld in acht hoofdgroepen*

	Hoofdgroep eisen
	Primaire arbeidsvoorwaarden
	Secundaire arbeidsvoorwaarden
	Vakbondszaken
	Ondernemingsbeleid
	Politiek
	Voor of tegen bepaalde personen
	Sympathiestakingen
	Overige eisen

Bron: computerbestand.

Aan de hand van grafieken wordt in de volgende paragrafen het verloop in de tijd van de diverse stakingseisen onderzocht.

Op grond van hun maatschappelijke positie en hun overtuiging stellen werknemers bepaalde eisen. Voor ons onderzoek is de vraag van belang wanneer ze bereid zijn daarvoor in staking te gaan. Waarschijnlijk willen alle arbeiders graag meer loon, maar toch gaat slechts een fractie van hen de strijd daarvoor aan. Het maatschappelijk conflict tussen kapitaal en arbeid wordt niet altijd met gebruikmaking van het uiterste middel uitgevochten. Mensen sluiten voortdurend compromissen en wegen hun belangen af.

De vraag kan worden gesteld hoe mensen die belangen afwegen. Economisch gezien zijn arbeiders participanten op de arbeidsmarkt en als zodanig vergelijkbaar met deelnemers aan andere marktprocessen. Veel economen nemen aan dat de spelers op de markt rationeel handelen (ze maximaliseren te verwachten nut)[165]. Voor collectief gedrag bestaat een verwante aanname, de ‘rational choice’ theorie[166]. Deze theorie onderzoekt hoe collectief gedrag kan worden verklaard uit het streven van individuen naar maximalisering van nut. Op stakingen toegepast: als we het (verwachte) nut van het deelnemen aan stakingen door alle arbeiders kunnen berekenen, dan zijn we in staat om voorspellingen te doen over hun bereidheid om te staken.

Het is echter de vraag of we dat nut in een onderzoek kunnen operationaliseren. Het is zelfs de vraag of arbeiders dat voor zichzelf kunnen, iets dat met het volgende

voorbeeld valt te illustreren. In 1970 werd in Rotterdam een onderzoek uitgevoerd naar de arbeidssatisfactie van havenarbeiders waaruit bleek dat dezen in grote meerderheid tevreden waren over hun werk[167]. Desondanks brak in dat jaar een van de grootste na-oorlogse stakingen in de Rotterdamse haven uit!

Het lijkt daarom twijfelachtig of een staking kan worden beschouwd als een optelsom van individuele verlangens. Uit de eerste resultaten van de experimentele economie[168] is in ieder geval gebleken, dat de aanname dat mensen handelen op grond van een nutsverwachting twijfelachtig is. In de economische wetenschap is sprake van complementaire goederen (goederen die in hun samenhang met elkaar een grotere waarde hebben dan het totaal van elk goed apart). Het frame van een fiets ontleent zijn waarde aan de bijgeleverde wielen, afzonderlijk is hun waarde beperkt. Zo zijn ook de wensen en motieven van een massa mensen van een ander karakter dan de optelsom van alle individuele wensen en motieven. Alleen doordat ze deel uitmaken van een massa durven individuen dingen die ze anders wel uit hun hoofd zouden laten. Vrijwel geen arbeider durft zonder toestemming van het werk weg te lopen, maar gesteund door de wetenschap dat anderen het ook doen, durft een groep individuen een staking aan. Overigens bestaat onder een aantal onderzoekers ook nog de opvatting, dat stakingen eigenlijk slechts bestaan bij de gratie van informatiegebrek aan de kant van de arbeiders. Als ze beter op de hoogte zouden zijn van de sociaal-economische situatie, dan zouden ze het wel uit hun hoofd laten om te staken[169]. Deze onderzoekers gaan uit van een neo-klassiek standpunt, waarin wat goed voor de economie is, automatisch goed is voor de mensen. Hiertegenover concludeerde John Godard in 1992 op grond van een statistische analyse, dat stakingen vooral bestaan als uiting van onvrede onder arbeiders en dat is wat ik hierboven ook heb betoogd[170].

Op macro-niveau zijn historici misschien wel in staat achteraf zinnige dingen te zeggen over de redenen waarom arbeiders op een bepaald moment tot staking zijn overgegaan. De omgekeerde weg om, uitgaande van de maatschappelijke situatie en de psyche van een groep arbeiders, van te voren een staking te voorspellen, lijkt ondenkbaar. In mijn onderzoek houd ik mij daarom niet bezig met de psychologische achtergronden van de vele honderdduizenden stakers. Uitgaande van de bestaande klassentegenstellingen wordt in het navolgende onderzocht welke eisen delen van de klasse van loonarbeiders in deze anderhalve eeuw hebben gesteld.

2. Beschrijving van de gestelde eisen

In hoofdstuk 1 zijn in tabel 1 reeds enkele cijfers gepresenteerd waaruit duidelijk blijkt dat de overgrote meerderheid van de stakingsactiviteit in de periode van onderzoek de primaire arbeidsvoorwaarden (loon en arbeidsduur) betrof. In 9.231 van de conflicten stelden de stakers zich als hoofdeis een verbetering van de primaire arbeidsvoorwaarden ten doel.

Grafiek 4. *Aandeel van eisen voor primaire arbeidsvoorwaarden in procenten van de totale stakingsactiviteit, 1830-1938, 1947-1993 (5-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde) (N =9231)*[1]
Bron: onderzoeksbestand

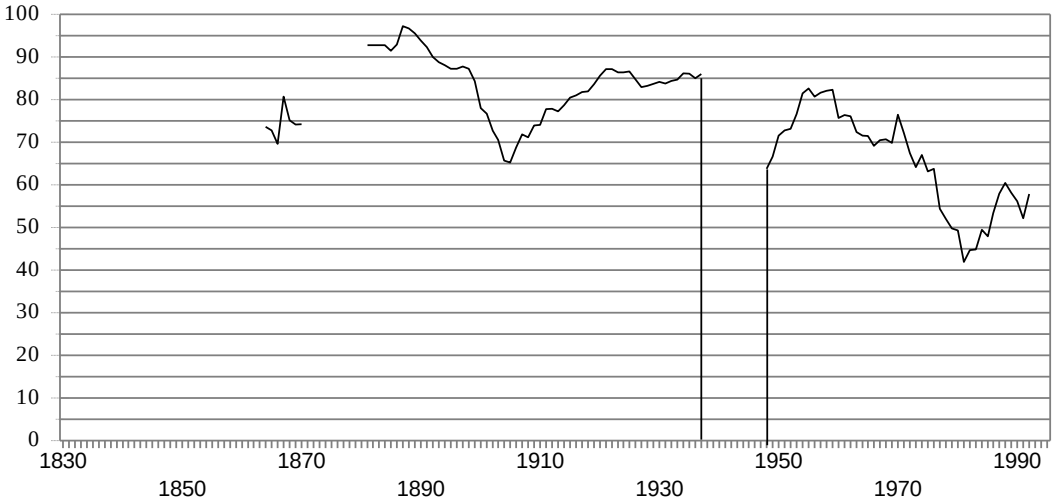

Grafiek 4 bevestigt het beeld. Slechts tijdens de Tweede Wereldoorlog en aan het begin van de jaren 1980 was het aandeel van stakingen voor primaire arbeidsvoorwaarden korte tijd lager dan vijftig procent. Het stakingsverbod dat in de oorlog door de bezetter werd afgekondigd leidde tot het vrijwel verdwijnen van stakingen voor primaire arbeidsvoorwaarden. Verderop zullen we zien dat de daling aan het begin van de tachtiger jaren van de twintigste eeuw een gevolg is van een vergroot aandeel van staken tegen de overheid en tegen het ondernemingsbeleid.
Het grote aandeel van arbeidsvoorwaardenstakingen is geen verrassing. Wat echter opvalt is de trendmatige afname van dat aandeel. De daling is feitelijk reeds aan het eind van de negentiende eeuw begonnen, maar werd in de jaren vlak voor en na de eerste wereldoorlog afgebroken. De crisisperiode tot de tweede wereldoorlog laat vervolgens een toename zien van het aandeel hoewel het peil van eind negentiende eeuw niet meer werd bereikt. Na de oorlog vervolgt de dalende lijn in hoog tempo zijn gang om aan het eind van de periode weer naar boven om te buigen.

De ontwikkeling van het aandeel van primaire arbeidsvoorwaarden in het totale staken is uiteraard het complement van de ontwikkeling van het aandeel van de andere redenen om te staken. Aan het eind van deze paragraaf kom ik bij de behandeling van grafiek 12 terug op de grootste groep redenen, maar eerst zullen we de ontwikkeling van de andere motieven bekijken. Per groep van motieven om te staken wordt een grafiek gepresenteerd van het aandeel in de totale stakingsactiviteit, waarna ik bekijk of uit die grafiek een duidelijke ontwikkeling valt af te lezen. De

1 N geeft hier het totaal aantal stakingen aan, waarin een dergelijke eis als eerste eis door de stakers werd gesteld. Het totaal aantal genoteerde eerste eisen bedraagt voor het gehele onderzoeksbestand 12.510.

opvallendste pieken (waarvoor ik een tamelijk willekeurige grens van tien procent hanteer) worden vervolgens toegelicht.

Het in de grafische lijn weergegeven aandeel in de totale stakingsactiviteit heeft, zoals gezegd, betrekking op het ongewogen gemiddelde van de aandelen van frequentie, intensiteit en duur van de betreffende groep eisen in het totaal van deze drie indicatoren.

1. Secundaire arbeidsvoorwaarden

Staken voor secundaire arbeidsvoorwaarden is slechts in een viertal jaren boven een aandeel van tien procent uitgekomen. Verder schommelt de grafiek voortdurend rond een gemiddeld aandeel van iets minder dan vier procent. In 539 van de meer dan twaalf duizend stakingen had de hoofd-eis betrekking op het verbeteren van de secundaire arbeidsvoorwaarden.

Grafiek 5. *Aandeel van stakingen voor secundaire arbeidsvoorwaarden in procenten van de totale stakingsactiviteit, 1830-1995 (N=539)*
Bron: onderzoeksbestand

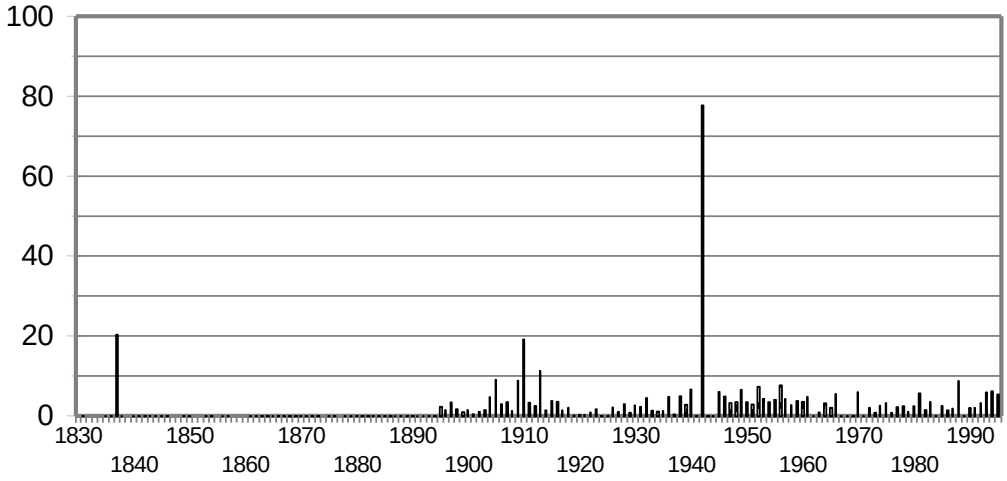

De eerste piek die in deze grafiek voorkomt, vond plaats doordat in 1837 de arbeiders van de Nederlandsche Stoomboot Maatschappij (NSM) op Feijenoord het werk neerlegden als protest tegen een aan hen opgelegde straf. Dat deze staking in de grafiek voorkomt is overigens vooral gevolg van het feit dat er in dat jaar nog slechts één andere staking is geweest. In deze fase van de geschiedenis kwamen stakingen nog zo weinig voor, dat iedere staking een grote indruk maakte. Ook in de statistiek. Het is om deze reden dat dergelijke pieken, die het gevolg zijn van een zeer gering

aantal conflicten, in het vervolg niet meer zullen worden gepresenteerd. De volgende grafieken beginnen in 1868, het jaar waarin het aantal stakingen voor het eerst de tien oversteeg.

Na de staking bij de NSM onder de rook van Rotterdam zou het ruim zeventig jaar duren voor het aandeel weer boven de tien procent uitkwam. In 1910 legden 261 arbeiders van textielbedrijf Menko in Enschede het werk neer. Ook zij staakten tegen strafmaatregelen, maar tevens voor het recht om onder werktijd naar de dokter te mogen en voor deksels op de 'privaten'. De stakers hielden het ruim drie-en-een-halve maand vol en werden gesteund door achtduizend collega's die volgens het beruchte 'Twentse stelsel' waren uitgesloten.

Het derde jaar dat er in de grafiek enigszins uitspringt is 1913. Meer dan 1200 vissers uit Velsen staakten toen tevergeefs bijna tachtig dagen om het voedsel aan boord door de reder betaald te krijgen. Vier jaar eerder hadden ze daar ook al bijna een maand lang het werk voor neergelegd, maar de gedeeltelijke winst van die strijd was weer verloren gegaan. De vierde piek tenslotte is evenals die uit 1837 vooral een gevolg van een laag aantal stakingen in dat jaar. Hij wordt veroorzaakt door een staking in 1942 van drieduizend Stork-arbeiders in Hengelo, die om betere luchtbescherming vroegen. Hun metaalbedrijf was eerder doelwit geweest van geallieerde bombardementen waarbij twee collega's het leven hadden verloren. De onrust die in die jaren op de Nederlandse koopvaardij heerste valt moeilijk in aantal stakingen, stakers en gestaakte dagen uit te drukken. In zijn studie over de koopvaardij ten tijde van de oorlog geeft Bezemer de volgende totaalcijfers over het aantal stakers en deserteurs op een aantal datums: 12 november 1941- 6 tot 700, 13 oktober 1942- 896, 13 oktober 1943- 824 en op 11 oktober 1944-597[171]. De meeste zeelui legden het werk neer of weigerden uit te varen omdat de situatie op zee erg onveilig was.

In de jaren die volgden kwamen in deze categorie nog vele tientallen stakingen voor. In de jaren 1945-1950 werd meer dan honderd maal het werk neergelegd omdat arbeiders ontevreden waren over de organisatie van het werk, de veiligheid of het arbeidstempo. Het waren immers de jaren van 'herstel' na de verwoestingen van de wereldoorlog, waarin van de arbeiders een uiterste arbeidsinspanning werd verwacht. Na deze jaren daalde het aantal stakingen voor secundaire arbeidsvoorwaarden tot een niveau van enkele per jaar, maar ze komen nog steeds voor. In 1995 bijvoorbeeld staakten vijftig agenten van de Rotterdamse parkeerpolitie voor het recht om een wapenstok te mogen dragen.

2. Stakingen tegen het bedrijfsbeleid

Grafiek 6 laat aan het eind van de periode van onderzoek een duidelijke toename zien van het aandeel staken tegen het bedrijfsbeleid. Daarvóór heeft slechts een beperkt aantal van dergelijke stakingen plaatsgevonden. In 1833 (Geldrop) en 1838 (Veen-endaal) is in textielbedrijven een tweetal malen gestaakt tegen het doorvoeren van technische veranderingen, omdat de arbeiders zich in hun bestaan voelden bedreigd.

Grafiek 6. *Aandeel van stakingen tegen het bedrijfsbeleid in procenten van de totale stakingsactiviteit, 1868-1995, (N = 528)*
Bron: onderzoeksbestand

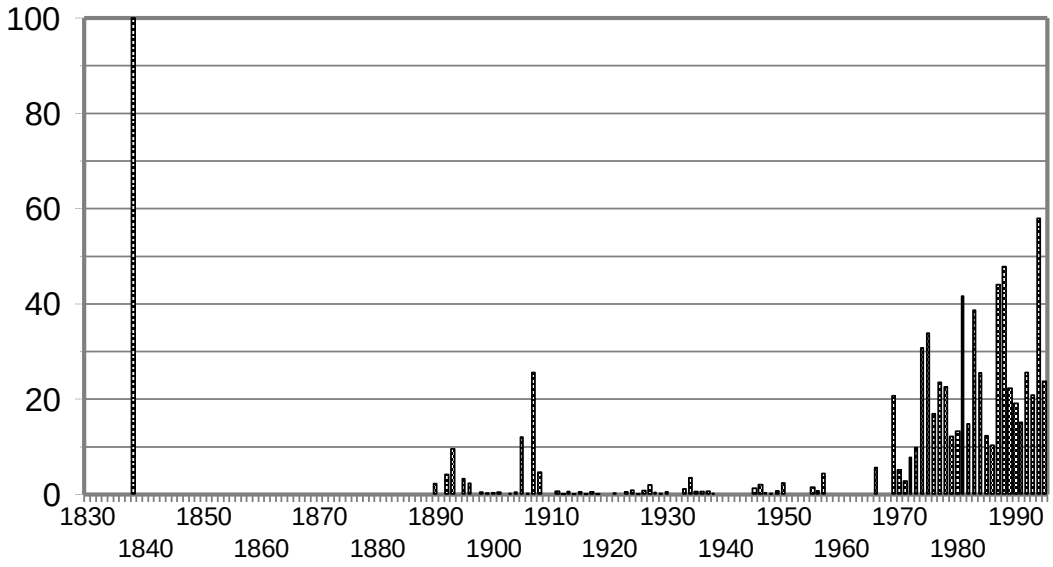

In 1905 legden zevenhonderd Rotterdamse havenarbeiders het werk neer omdat zij het niet eens waren met het invoeren van een mechanische wijze van lossen van het graan. Voorheen werden de graanboten met de hand gelost, maar de directies achtten de tijd gekomen om elevatoren aan te schaffen. Dat zijn een soort grote stofzuigers waarmee de arbeiders het graan uit het schip kunnen zuigen om het daarna in binnenvaartschepen te storten. De arbeiders vreesden voor een groot verlies aan banen en legden het werk neer. Op straat zongen de stakers op de wijs van Speenhoffs lied *De Schutterij*:

"De elevatoren, ze zuigen het graan,
De arme werkman gaat naar de maan.
Door nieuwe machines wordt alles gelost,
Dat honderden mensen hun boterham kost"[172].

Na twee weken besloten de ondernemers onder druk van Duitse graanhandelaren, die hun aanvoer zagen opdrogen, om toe te geven. Twee jaar later was het echter opnieuw raak, want de Graan Elevator Maatschappij (GEM) was niet voor niets opgericht. De elevatoren verschenen weer in de haven en 3300 arbeiders legden het werk neer. Meer dan twee maanden hielden zij het vol, maar dat was niet voldoende. Ze verloren de staking en vanaf dat moment waren de elevatoren niet meer uit de haven weg te denken.

Overigens was in 1896 in de Rotterdamse haven ook al gestaakt tegen de gevolgen van een technische vernieuwing toen kranen werden geplaatst voor het lossen van erts. Omdat dat voor de arbeiders betekende dat de arbeidsploegen kleiner werden, legden zij het werk neer, maar tevergeefs. Het piekje in 1893 is het resultaat van stakingen tegen machinaal dorsen in Noordbroek en het gebruik van een machine bij het graven van een kanaal in Stadskanaal. Wat opvalt bij deze stakingen tegen 'de

vooruitgang' is dat de arbeiders niet zozeer tegen de technische vooruitgang streden, maar vooral tegen de sociale gevolgen van die technische veranderingen. Omgekeerd hebben stakingen diverse keren aanleiding geleid tot het invoeren van nieuwe productiemethoden. Zo schaften de boeren te Vlagtwedde in 1912 een rooimachine aan nadat hun driehonderd arbeiders een staking van elf dagen voor loonsverhoging hadden gewonnen[173].

Na 1907 vormde het staken om beleidsredenen tientallen jaren lang slechts een fractie van het totaal, tot aan de economische recessie van het midden van de jaren 70. Toch wil ik uit die periode een voorbeeld geven, omdat het een geruchtmakende staking was, die in 1955 uitbrak. Metaalbedrijf Hensen in Rotterdam weigerde in dat jaar een Ondernemings Raad in te stellen, zoals volgens de wet van 1954 zou moeten. De Algemene Nederlandse Metaalbewerkers Bond van het NVV riep zijn leden vervolgens op tot een staking, maar in een kort geding won Hensen van de ANMB. Wat deze staking zo bijzonder maakt is dat dit een van de weinige keren in dit tijdperk was dat het NVV officieel een staking uitriep.

In de laatste twintig jaar van de onderzoeksperiode nemen we een sterke toename waar van het aandeel van staken tegen het ondernemingsbeleid. In deze tijd van crisis kwamen talrijke bedrijfssluitingen voor, bedrijven die overleefden voerden flexibilisering door en de overheid privatiseerde een aantal sectoren. De bedrijfsbezetting in 1972 van het kunstzijdebedrijf Enka in Breda heeft indruk gemaakt als de eerste door een vakbond georganiseerde bedrijfsbezetting in Nederland. Niet alleen met bezettingen verweerden arbeiders zich tegen bedrijfssluitingen en reorganisaties, maar ook met, soms massale, stakingen. In 1979 bijvoorbeeld legden 2700 arbeiders van Verolme het werk een dag neer en een jaar later staakte het gesubsidieerde toneel in het hele land twee dagen tegen reorganisatieplannen. In 1989 besloten Burgemeester en Wethouders van Amsterdam de gemeentesecretarie te reorganiseren wat een verlies van driehonderd banen ten gevolge zou hebben. 1300 mensen legden daarom op 24 januari het werk buiten de bonden om neer en op 2 februari herhaalden ze deze actie. Het comité dat leiding gaf aan de acties stelde: "Dit linkse bestuur blijkt keer op keer een slechter werkgever dan de rechtse bazen"[174].

De gedeeltelijke privatisering van het openbaar vervoer leidde ook tot enkele massale stakingen of werkonderbrekingen. In 1992 legden 10.000 personeelsleden van de Nederlandse Spoorwegen het werk, zonder resultaat, neer in verband met de flexibilisering die op stapel stond en drie jaar later staakten de buschauffeurs van het streekvervoer. De Vervoersbond FNV riep een staking uit tegen flexibilisering die mogelijk een verlies van 500 banen zou betekenen. Overigens waren de chauffeurs in Zeeland, Groningen en Drenthe al een week eerder buiten de bond om in staking gegaan. Dat werd door de FNV betreurd, omdat -zoals een regionaal bestuurder het uitdrukte: "de reiziger de dupe was van de wilde actie"[175]. Na een korte werkhervatting werd de staking harder en namen ook de tegenstellingen tussen FNV en CNV toe. De meeste leden van de christelijke organisatie hervatten op een gegeven ogenblik het werk waarmee ze hun historische rol van stakingsbreker weer opvatten. Dat zette bij de andere chauffeurs kwaad bloed en scheldpartijen en dreigementen waren het gevolg. Na vier weken actie voeren moesten de stakers zich gewonnen geven.

Het eind van de periode van onderzoek is een tijd geweest van herstel van de machtsverhoudingen. In de jaren zestig en zeventig waren de arbeiders telkenmale in staat hun verlangens gerealiseerd te krijgen. Vanaf de eerste oliecrisis veranderde dat.

De werkloosheid steeg tot een hoogte die niet meer voor mogelijk was gehouden en de arbeiders werden weer in het defensief gedrongen. Rationalisatie en technische veranderingen gaven in hoog tempo het werk een ander aanzien en het is daarom niet vreemd dat juist in deze jaren het staken tegen het bedrijfsbeleid een hoge vlucht nam.

3. Staken voor of tegen bepaalde personen

In deze groep zijn stakingen opgenomen waarin geprotesteerd wordt tegen ontslag of bestraffing van een enkele collega (massa-ontslagen vinden we onder beleidsstakingen), behalve wanneer dat duidelijk verband houdt met vakbondsactiviteiten (deze conflicten vinden we in paragraaf 5). Ook stakingen tegen arbeiders van buiten de eigen kring of meer specifiek tegen bepaalde personen (als vervelend ervaren chefs, tijdopnemers, sommige collega's) vinden we in deze groep.

Grafiek 7. *Aandeel van stakingen vanwege personen in de totale stakingsactiviteit, 1868-1995 (N = 963)*
Bron: onderzoeksbestand

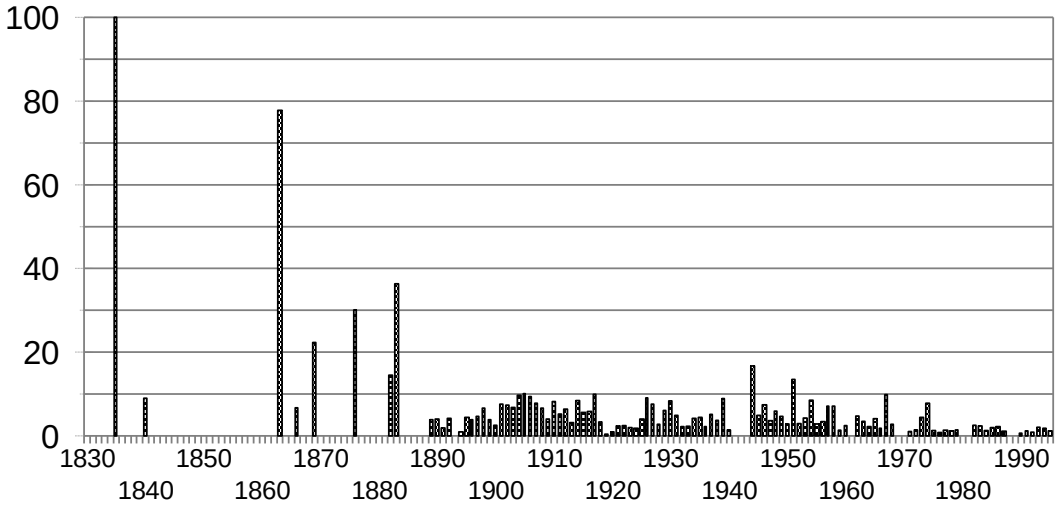

Weliswaar bestaat deze categorie stakingen uit twee nogal diametraal tegen over elkaar staanden groepen, namelijk conflicten die gericht zijn op het betuigen van groepssolidariteit aan de ene kant en aan de andere kant conflicten waarbij de stakers andere arbeiders trachten uit te sluiten. Maar omdat deze laatste groep -zoals we nog zullen constateren- zeer klein is, heb ik besloten dit bezwaar niet zwaar te laten wegen.

In 1835 staakten 250 arbeiders van De Maere in Almelo-Lonneker tegen het bevoordelen van Duitse arbeiders. Omdat er ook een poging werd ondernomen om een vijftiental Duitsers om die reden te vermoorden kregen vijf stakers later ieder twee jaar gevangenisstraf opgelegd. Vijf jaar later probeerden 200 poldergasten in de

Haarlemmermeer hun Belgische collega's te verjagen en in 1863 deed zich een soortgelijke staking voor, maar ook een staking uit solidariteit met een collega.

In 1869 is het weer raak als duizenden Zeeuwse grondwerkers in beweging komen om Belgische arbeiders te verjagen die volgens de actievoerders het loonpeil zouden drukken. Zeven jaar later legden de arbeiders van Werkspoor in Amsterdam het werk neer uit protest tegen de komst van collega's uit Alblasserdam! In 1883 deed zich bij dit bedrijf weer een staking voor, nu tegen de aanwezigheid van Engelse arbeiders en in dat jaar staakten ook de arbeiders van de Veenendaalsche Stoomspinnerij tegen het in dienst nemen van Engelse arbeiders. Het is trouwens van belang om in het oog te houden dat dit soort stakingen niet zozeer tegen personen was gericht als wel tegen het -vermeende- loondrukkende karakter van hun aanwezigheid. Bovendien zijn dergelijke conflicten na WOII niet meer voorgekomen.

Overigens geven de negentiende-eeuwse pieken in zoverre een vertekend beeld, - dat er over de hele periode 1830-1995 slechts 18 stakingen plaatsvonden waarbij de kwestie ging om niet-autochtonen. De overgrote meerderheid van de stakingen in deze groep (801 van de 963) brak uit om te protesteren tegen de behandeling van een collega. Ook werd in ruim een derde van de stakingen een 'persoonlijke' eis als tweede eis gesteld. Dit gegeven maakt het belang van deze groep eisen voor de totale geschiedenis van het staken in Nederland groter dan uit de 963 hoofdeisen blijkt. Een dergelijke eis gold nogal eens als aanleiding voor een staking, waarbij een andere eis meer gewicht kreeg toebedeeld.

De eerste piek na de Tweede Wereldoorlog is voor een aanzienlijk deel terug te voeren op stakingen die uitbraken omdat de arbeiders protesteerden tegen de terugkeer van politieke delinquenten. Toen in augustus 1946 de directie van Gebr. Pel in Leiden uit gevangenschap terugkeerde, weigerde het personeel onder hen aan het werk te gaan. Deze arbeidsconflicten om 'goed vaderlanderschap' konden echter ook tot onverkwikkelijke situaties leiden, zoals dat vaak gaat bij eigenrichting. In 1948 legden 180 Haarlemse arbeiders van kledingbedrijf Hin het werk neer omdat ze weigerden samen te werken met een Duitse arbeider. De trieste ironie wil echter dat deze zelfde Duitser van 1936 tot 1941 al bij Hin had gewerkt. In 1941 was hij door de Sicherheits Dienst gearresteerd als dienstweigeraar in het Duitse leger.

In 1951 vonden enkele grote stakingen in Velsen en Amsterdam plaats uit solidariteit met collega's, acties die de laatste piek boven de tien procent van het staken tot gevolg hadden. Het betreft hier ten eerste een staking bij het Haagse aannemersbedrijf Boele & Van Eesteren op het Hoogovensterrein waaraan 450 arbeiders tevergeefs deelnamen. Na bijna een maand legden zij het hoofd in de schoot. De tweede staking vond plaats bij aannemersbedrijf Practica en een bedrijf waarvan de naam niet bekend is. Nadat aanvankelijk 654 arbeiders het werk hadden neergelegd, hielden 180 van hen de strijd -eveneens tevergeefs- nog 41 dagen vol.

Aan het eind van de periode van onderzoek deed zich nog een klein aantal conflicten uit de hier behandelde categorie voor. In 1985 bijvoorbeeld staakten tachtig havenarbeiders in Dordrecht tegen het ontslag van een Turkse collega, die weigerde de kantine aan te vegen. De stakers, die succes hadden, hielpen zo aan de ene kant een collega, maar ook zichzelf. In deze tijd werd in de havens namelijk strijd gevoerd tegen de uitholling van functies in het kader van de flexibilisering: een veger dient te vegen en een havenarbeider schepen te lossen.

Eén voorbeeld van stakingen uit deze groep mag niet onvermeld blijven. In 1991 wilde de Vereniging Nederland-USSR een nieuwe directeur aanstellen bij haar

reisbureau Vernu. De tien personeelsleden waren hier niet van gediend en begonnen een reeks acties. Het bestuur van deze vereniging, die tientallen jaren propaganda had gemaakt voor het arbeidersparadijs aan de Wolga, stapte vervolgens naar de rechter. Die verbood verdere acties van het personeel!

4. Sympathiestakingen

In deze groep treffen we stakingen aan waarbij arbeiders het werk neerleggen vanuit gevoelens van solidariteit om een actie elders, in een andere afdeling, een andere fabriek of zelfs een ander land te ondersteunen, zonder dat ze rechtstreeks met hun eigen werkgever in conflict zijn.

Grafiek 8. *Aandeel van sympathiestakingen in de totale stakingsactiviteit, 1868-1995 (N = 270)*
Bron: onderzoeksbestand

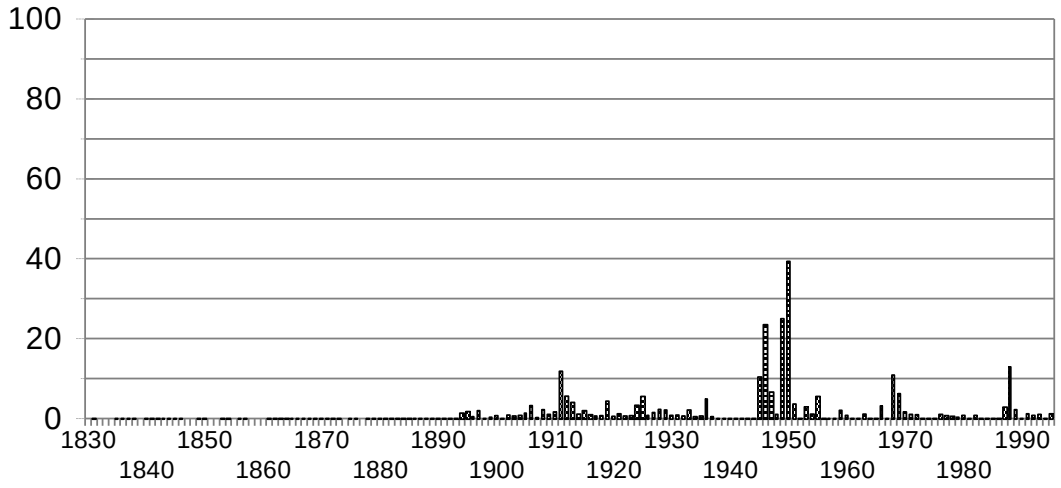

Grafiek 8 geeft een zevental pieken te zien, waarbij opvalt dat de beroemde eerste spoorwegstaking van 1903 geen piek heeft veroorzaakt. Dit is eenvoudig te verklaren uit het feit dat er in dat jaar zo vaak werd gestaakt, dat dit conflict slechts voor drie procent van de totale stakingsactiviteit in dat jaar zorg droeg.

De eerste piek valt in 1911 toen er veel solidariteit werd betoond met stakende Amsterdamse zeelieden en havenarbeiders. Jan Mens schreef in 1950 een aangrijpende roman over deze staking onder de titel *Er wacht een haven*. We moeten daarna dertig jaar verder gaan in de tijd voor er weer veel sympathiestakingen plaatsvonden. In 1945 vond in Deventer een grote staking plaats van twaalfduizend mensen ter ondersteuning van de arbeiders van Noury & van der Lande, die in staking

waren voor erkenning van de EVC. Een jaar later legden 10.000 havenarbeiders het werk neer uit solidariteit met stakende zeelieden.

In 1949 vonden zestien sympathiestakingen plaats, waarvan een behoorlijk deel diende om stakende havenarbeiders in Amsterdam te steunen. In Rotterdam werd het werk in de haven neergelegd om de Engelse zeelui een steuntje in de rug te geven. In het daarop volgende jaar legden in Amsterdam drieduizend bouwvakkers het werk neer uit solidariteit met stakende steenzetters en in Rotterdam steunden tienduizend havenarbeiders hun Antwerpse collega's.

Na 1950 zou het een tijd duren vooraleer sympathiestakingen weer enige betekenis kregen. In 1968 en 1969 waren het Amsterdamse bouwvakkers die van zich deden spreken. In het eerste jaar gebeurde dat door de stakers bij bouwbedrijf Banero te steunen en in het volgende jaar legden honderd bouwvakkers het werk korte tijd neer ter ondersteuning van de studenten die het Maagdenhuis hadden bezet.

Het volgende piekjaar was 1988. Toen staakten 2.100 mensen van het Amsterdamse Gemeentelijk Vervoer Bedrijf om hun collega's bij de Gemeentereiniging te steunen. Die waren in actie gekomen tegen de voorgenomen privatisering.

Gedurende de gehele periode kwamen 270 sympathiestakingen voor. Dat is gemiddeld anderhalve staking per jaar. Een aanzienlijk deel van deze conflicten kwam voor rekening van havenarbeiders, die voor veertig procent van de stakingsactiviteit van sympathiestakingen tekenden. Op de tweede plaats staan bouwvakarbeiders met negentien procent en de derde plaats wordt ingenomen door de metaalarbeiders (elf procent). Eens te meer zien we hier het beeld bevestigd van havenarbeiders als een zeer klassebewuste groep arbeiders.

5. Staken voor de bond

In het verlengde van sympathiestakingen liggen stakingen die dienen om algemene eisen van de vakbond te steunen, voornamelijk in de strijd om erkenning van de bond. In beide gevallen dient de staking niet het directe belang van de arbeiders.

Grafiek 9. *Aandeel van stakingen voor de vakbond in procenten van de totale stakingsactiviteit, 1868-1995 (N = 395)*
Bron: onderzoeksbestand

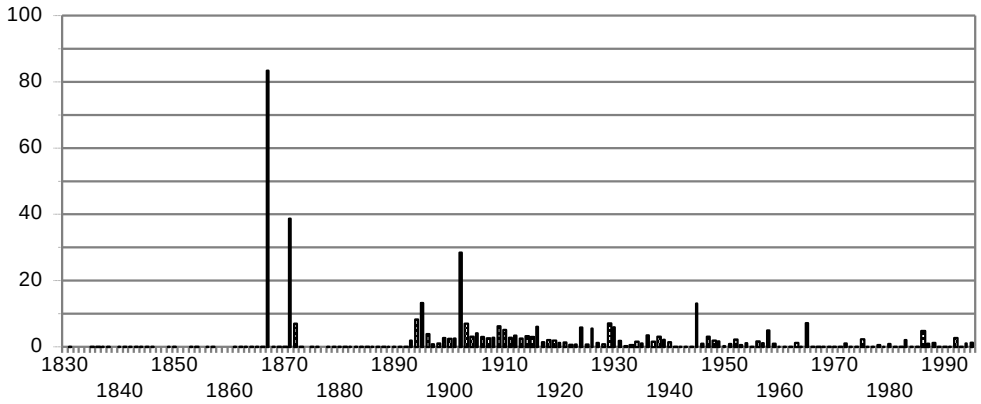

De jaren van de opkomst van de vakbeweging rond 1870 laten een golfje zien van staken voor vakbondsbelangen. In 1867 werd drie maal in de grafische sector gestaakt voor erkenning van de bond en tegen het ontslag van een vakbondsvertegenwoordiger. In 1871/72 vonden soortgelijke acties plaats, waarna het een kleine twintig jaar rustig was op dit front. In 1894 en 1895 kwamen dergelijke stakingen opnieuw voor. Bij Van Nelle in Rotterdam waren twintig vakbondsleden ontslagen en daarop legden 74 arbeiders het werk neer. Naast erkenning van hun bond eisten ze ook loonsverhoging, maar ze moesten na een strijd van ruim vier-en-een-halve maand het hoofd buigen. Hoe fel het eraan toeging, blijkt uit het feit dat een staker, W. Neyhof, door politieoptreden het leven verloor, een feit dat reeds gememoreerd is.

In 1895 deden zich twee grote stakingen voor om vakbondskwesties. Beide vonden plaats in Amsterdam, waar het werk door grote groepen arbeiders langdurig werd neergelegd. Bijna vierhonderd sigarenmakers staakten drie maanden voor het verplichte lidmaatschap van alle sigarenmakers, zonder resultaat. In hetzelfde jaar legden Amsterdamse diamantbewerkers ten getale van 8.500 het werk ruim een maand neer. Ook zij eisten een verplicht lidmaatschap, ofwel een closed shop.

Ruim drieduizend diamantbewerkers herhaalden deze actie in 1902. Ze waren toen met minder, maar hielden het drie keer zo lang vol. Het jaar daarop is het jaar van de spoorwegstakingen, waarvan de eerste eveneens uitbrak vanwege de eis van verplicht lidmaatschap.

Bij de behandeling van de uitsluitingen hebben we reeds geconstateerd dat de jaren tot de eerste wereldoorlog de jaren waren waarin de vakbeweging haar bestaansrecht moest bevechten tegenover de ondernemers. Toen dat recht voor grote delen van de vakbeweging was verworven, bleek de noodzaak om voor de bond te staken niet vaak meer aanwezig. Wel zien we in de eerste tijd na de tweede wereldoorlog nog een kleine opleving van het aandeel van staken voor de vakbond. Toen ging het erom dat arbeiders diverse malen de strijd aangingen voor erkenning van de EVC. Deze erkenning werd niet bereikt en het staken voor de bond verdween daarna nagenoeg helemaal naar de achtergrond.

Midden jaren zestig werd een paar keer het werk neergelegd voor het verkrijgen van een geldelijke bijdrage van ondernemers aan de vakbondskas, het zogeheten ‘vakbondstientje’, maar daar bleef het bij. Een enkel voorbeeld wil ik nog vermelden. In april 1994 weigerde DAF-Eindhoven een vakbondsman op het fabrieksterrein toe te laten. Tweehonderd man legde toen spontaan het werk enige uren neer. Dit voorbeeld brengt ons op een opvallend aspect van stakingen voor de vakbond. Als we het totale aantal van deze stakingen over de gehele onderzoeksperiode bekijken blijkt dat 42%, voor zover bekend, spontaan is uitgebroken. Arbeiders hebben dus regelmatig op eigen initiatief hun nek uitgestoken om op te komen voor de rechten en belangen van hun bond. Bij staken tegen straf of ontslag voor een arbeidersvertegenwoordiger was het aandeel van spontane acties nog groter. Het doel van deze - stakingen ligt immers dichter bij huis.

Overigens werd een eis in het directe belang van de bond slechts in 395 van de stakingen als hoofdeis gesteld.

6. Politieke stakingen

Meer nog dan voor stakingen voor de bond geldt voor politieke stakingen dat het doel een abstract karakter heeft: het ligt vaak, hoewel niet altijd, ver verwijderd van de behartiging van directe belangen. De oudste politieke staking die ik ben tegengekomen was een conflict van twee dagen in 1848. Arbeiders legden toen in Loosdrecht het werk neer uit protest tegen het nieuwe provinciale veenreglement.

Daarna zou het tot 1903 duren voor er weer een politieke staking uitbrak, namelijk de tweede spoorwegstaking. Daarover is door de studie van Rüter veel bekend, zodat we daar in dit verband niet nader op in gaan[176].

Grafiek 10. *Aandeel van politieke stakingen in procenten van de totale stakingsactiviteit, 1868-1995 (N = 96)*
Bron: onderzoeksbestand

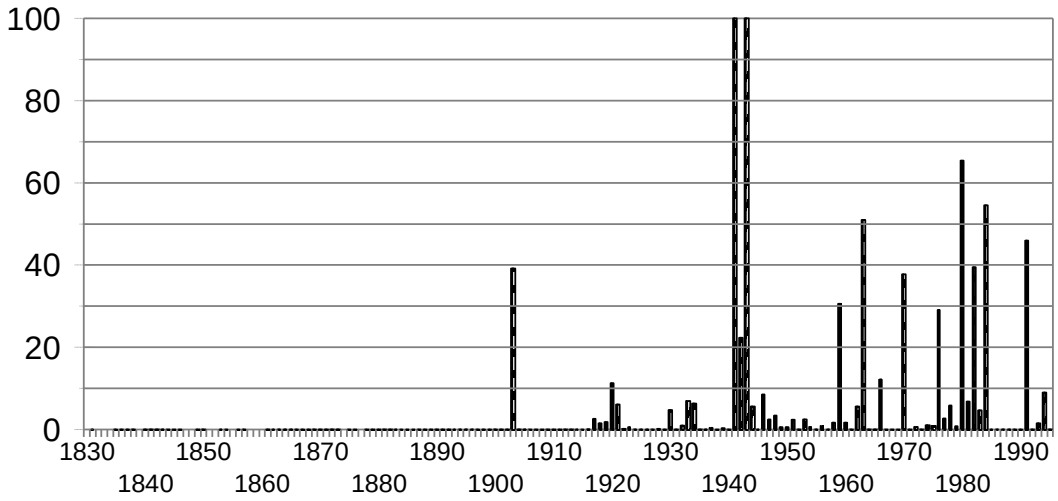

Uit grafiek 10 blijkt duidelijk dat het zwaartepunt van staken om politieke redenen in de laatste vijftig jaar is gesitueerd. Daarvóór lag de staking van 1903 en in 1920 is door 20.000 mensen het werk een dag neergelegd om te protesteren tegen het wetsontwerp ter voorkoming van ‘revolutionaire woelingen’. Deze actie van NVV en NAS samen had geen positief resultaat, waarna het op enkele kleine politieke stakingen in de crisisjaren na weer rustig werd.

Tijdens de Duitse bezetting hebben arbeiders een aantal malen massaal het werk neergelegd om te protesteren tegen maatregelen van de bezetter. In 1941 vond in en om Amsterdam de februari-staking plaats. Twee dagen lang werd er geprotesteerd tegen de discriminerende behandeling waar joodse landgenoten onder leden.

Enkele dagen voor de februari-staking hadden ruim tweeduizend arbeiders van de NSM in Amsterdam al een dag gestaakt tegen de verplichte uitzending van arbeiders naar Duitsland. Twee jaar later staakten honderdduizenden Nederlanders in vooral de oostelijke en noordelijke provincies omdat de Duitsers Nederlandse soldaten weer in krijgsgevangenschap wilden voeren. Nog weer een jaar later legde het grootste deel

van het spoorwegpersoneel, na een oproep van de Nederlandse regering in ballingschap, het werk neer om zo de Duitse oorlogvoering te bemoeilijken.

Doordat de overheid na de oorlog een sterke greep kreeg op het sociaal-economische leven werd de strijd voor betere arbeidsvoorwaarden in toenemende mate een strijd tegen de regering. Toch heb ik stakingen voor loonsverhoging uit de jaren van de wederopbouw niet geregistreerd als politieke stakingen. Alleen die stakingen die een uitdrukkelijk protest inhielden tegen bepaald algemeen overheidsbeleid zijn als zodanig geteld.

Zo legden in 1959 bijna vijfduizend grafici het werk neer omdat de uitspraak van het College van Rijksbemiddelaars over hun nieuwe CAO lang op zich liet wachten. In 1963 voerden in totaal 25.000 arbeiders wilde acties tegen de loonstop en vooral in de jaren zeventig en tachtig was het hek van de dam. Ik noem hier: een algemene staking in 1970 tegen een loonmaatregel van de regering, acties tegen de loonmaatregel van 1976, tegen het beleid van de regering met betrekking tot de metaalsector in 1978, een loonmaatregel in 1980, acties tegen de door de sociaal-democraat Den Uyl voorgestelde verlaging van het ziekengeld in 1982, de korting op de uitkeringen in 1984 en tegen de ontmanteling van de WAO in 1991. Vooral de drie laatstgenoemde stakingen zijn een duidelijk teken van solidariteit geweest en nauwelijks gericht op direct eigenbelang van de actievoerders. Een saillant detail bij deze stakingen is dat de vakbondsleider, die bij de eerste twee acties als woordvoerder van de stakers optrad, Wim Kok, bij de derde actie de minister was die verantwoordelijkheid droeg voor de ontmanteling van de WAO.

Naast deze acties hebben nog twee stakingen plaatsgevonden tegen algemene politieke beleidsmaatregelen.

In 1981 werd het werk neergelegd met het oog op een goede, wettelijke regeling van het recht van vrouwen om zwangerschappen af te breken, de ‘abortus-wet’. Op 10 mei 1984 legden enkele honderdduizenden het werk korte tijd neer om te protesteren tegen de plaatsing van nieuwe Amerikaanse wapens (de cruise missiles of kruisraketten) op Nederlands grondgebied.

In totaal hebben in de periode 1810-1995 96 politieke stakingen plaatsgevonden, waarvan de helft betrekking had op arbeidsvoorwaarden. Een opvallend kenmerk van politieke stakingen is hun grote omvang. Gemiddeld namen aan politieke stakingen meer dan 26.500 arbeiders deel, tegen een gemiddeld aantal deelnemers aan alle stakingen van 357. Het is uitsluitend aan dit feit te danken dat over de hele periode genomen achttien procent van de totale stakingsactiviteit voor rekening van de politieke stakingen kwam.

7. Staken uit eigenbelang?

Een verwijt dat stakende arbeiders wel wordt gemaakt is dat ze alleen uit zijn op eigenbelang en dat ze hogere belangen van collectieve aard uit het oog verliezen. Bij een staking voor loonsverhoging is het overduidelijk dat de stakers slechts hun eigen belang nastreven. In het voorgaande is er echter al verscheidene keren op gewezen dat stakers niet altijd het directe eigenbelang nastreven.

Grafiek 11. *Staken met een altruïstisch doel als percentage van de totale stakingsactiviteit, 1868-1995 (N = 1564)*
Bron: onderzoeksbestand

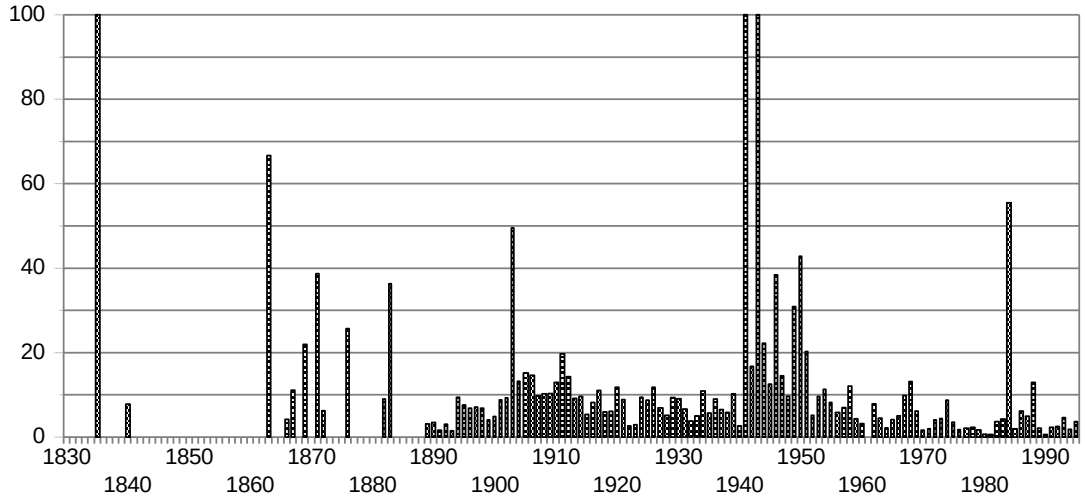

In grafiek 11 zijn stakingen tegen het ontslag van collega's, voor vakbondsbelangen, politieke stakingen die niet met arbeidsvoorwaarden in verband staan en sympathiestakingen samengenomen. Zij vormen het totaal aan stakingsactiviteit voor andere dan de eigen belangen, dat over de periode 1890-1995 elf procent van alle activiteit omvatte.

De jaren rond 1870, de tijd van het begin van de vakbeweging, zijn duidelijk te herkennen in de grafiek. In veel van de toen gevoerde stakingsacties speelde de strijd om erkenning van het recht van vakorganisatie een rol. In de twintigste eeuw zijn twee golven waarneembaar. De eerste aan het begin van de eeuw, gevolg van diverse vakbondsstakingen, maar uiteraard ook van de eerste spoorwegstaking van 1903. De tweede golf is een resultaat van de politieke stakingen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Aan de Februari-staking tegen de Jodenvervolgingen namen ongeveer 50.000 arbeiders deel. De staking was een ongekend staaltje van moed, en wordt niet voor niets nog jaarlijks herdacht.

Hetzelfde geldt voor de april-meistakingen van 1943, die hoewel massaler van omvang minder bekend zijn. Zij worden niet jaarlijks herdacht, iets dat mogelijk te maken heeft met het feit dat ze niet in Amsterdam plaatsvonden, maar in de periferie van ons land. Belangrijker is echter waarschijnlijk, dat ze minder dan de februari-staking zijn opgeëist door een bepaalde politieke stroming. Tegen de conclusies van het onderzoek van Sijes in heeft de na-oorlogse CPN de eer van de organisatie van de Februari-staking voor zich opgeëist, hetgeen jarenlang aanleiding heeft gegeven tot heftige discussie.

Na de oorlog vonden nog enkele sympathie-stakingen plaats, maar ook een staking in 1946 in de haven van Rotterdam tegen het lossen van sinaasappelen uit Spanje. De stakers boycotten deze schepen omdat Spanje geregeerd werd door Franco, een dictator en voormalig bondgenoot van Hitler en Mussolini. Een soortgelijke actie werd in 1972 in Rotterdam gevoerd toen havenarbeiders weigerden Chileens koper te

lossen uit solidariteit met de regering van Allende. Deze socialistische president had de kopermijnen genationaliseerd, waarna het onteigende Amerikaanse bedrijf probeerde het koper, dat in Rotterdam in een schip zat, op te eisen.

Recent deden zich alleen in 1984 en 1988 nog flinke pieken voor. De eerste was het gevolg van een werkonderbreking tegen de kruisraketten en een staking tegen de door de regering voorgestelde korting op de sociale uitkeringen. De tweede, veel kleinere, piek was het resultaat van de eerder vermelde sympathie-staking van het Amsterdamse bus- en trampersoneel in 1988.

Over het algemeen kunnen we constateren dat het na-oorlogse peil over de hele linie lager ligt dan in de periode daarvoor. In de jaren 1890-1940 bedroeg het aandeel van altruïstische stakingsactiviteit negen procent van het totaal. In de periode 1945-1995 was dit percentage eveneens negen procent, maar dat was vooral het gevolg van het jaar 1984 toen het percentage 55 bedroeg. Zonder 1984 daalt het aandeel in 1945-1995 tot zeven procent en in de laatste tien jaar van de periode van onderzoek was het nog slechts vier procent.

Gedeeltelijk kan de daling worden verklaard uit de institutionalisering van de arbeidsverhoudingen. Doordat er strengere landelijke regels voor ontslag werden ingevoerd, komen willekeurige ontslagen bijvoorbeeld minder voor en hoeft daar dus ook minder tegen te worden geageerd. Verder moet de verklaring voor de afname van stakingen met een altruïstisch doel mogelijk worden gezocht in de individualisering van de samenleving. Deze individualisering heeft geleid tot verstrooiing van gemeenschappen[177], een uiterste consequentie van het liberalisme. Overigens lijkt het blote bestaan van altruïstische acties de redenering van de Rational Choice-theorie te ontkrachten. De Februari-staking bijvoorbeeld valt met geen mogelijkheid te verklaren uit nutsmaximalisatie van de deelnemers. Betreft het hier dan nog een niet-economische staking, hetzelfde lijkt mij van toepassing op acties tegen het ontslag van een collega of tegen aantasting van arbeidsongeschiktheidsuitkeringen, die wel een economisch karakter hebben.

8. Algemeen overzicht van de stakingseisen

In grafiek 4 presenteerden we een overzicht van de stijging en daling in stakingsactiviteit voor primaire arbeidsvoorwaarden. De fluctuaties hierin hangen direct samen met het verloop van de eisen voor andere doeleinden die in de vorige zeven paragrafen werden behandeld. Grafiek 4 laat zich nu beter begrijpen, maar om het overzicht duidelijker te maken presenteren we hieronder grafiek 12, waarin de verschillende groepen van eisen in een staafdiagram zijn weergegeven.

Grafiek 12. *Aandelen van zeven groepen stakingseisen in procenten van de totale stakingsactiviteit waarvan de eisen bekend zijn, 1870-1990 (10-jaarlijkse gemiddelden)*
Bron: onderzoeksbestand

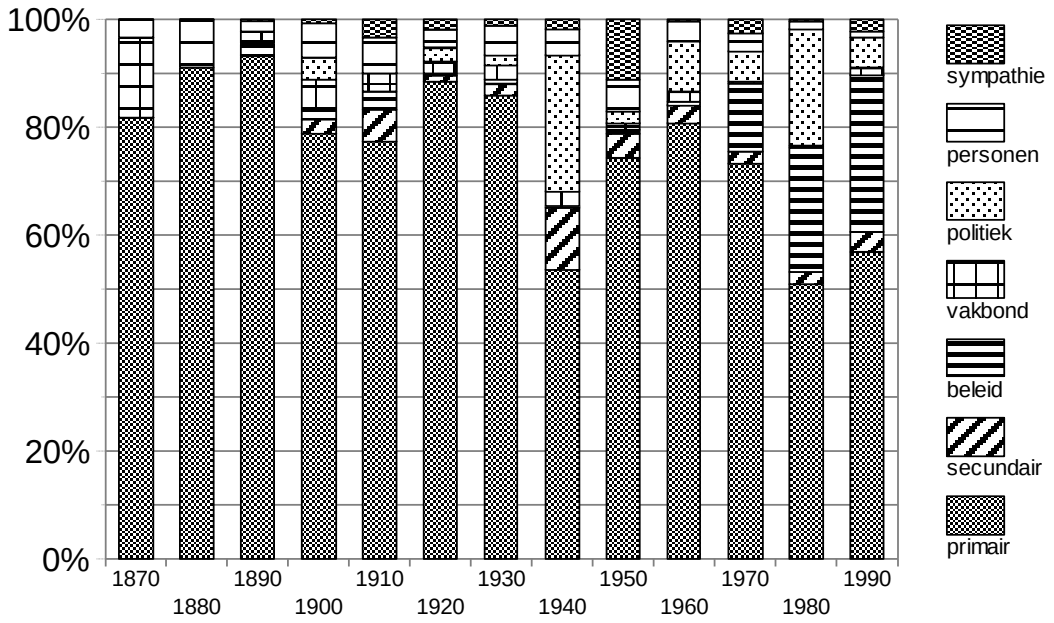

Een eerste blik op deze figuur leidt tot de volgende generalisatie. De Nederlandse arbeiders hebben de afgelopen 120 jaar vooral gestaakt voor het verbeteren van hun loon en arbeidsduur, maar enkele periodes vormen een uitzondering op dit beeld. De jaren rond 1870, toen de vakbeweging voorzichtig haar eerste schreden op het sociaal-economische toneel zette, tonen een flink aandeel van stakingen voor vakbondszaken (erkenning van het recht op organisatie, verplicht lidmaatschap en tegen het ontslag van vakbondsleden). Door de Duitse bezetting was in de tien-jaarlijkse periode rond 1940 veel stakingsactiviteit gericht tegen de overheid. In de laatste dertig jaar (1965-1995) leverden de werknemers relatief veel strijd om de macht: stakingen waren gericht tegen de overheid en tegen het bedrijfsbeleid. In de volgende alinea's wordt dit beeld nader uitgewerkt.

De daling in het staken voor loon en arbeidsduur, die aan het eind van de vorige eeuw inzette, was het resultaat van een periode waarin vakorganisatie bij een deel van de ondernemers op aanzienlijke weerstand was gestuit. Er vonden in de jaren tot aan de eerste wereldoorlog relatief veel stakingen plaats ter ondersteuning van vakbondsactiviteiten, uit solidariteit met strijdende mede-arbeiders en ook tegen de overheid als die zich aan de zijde van de ondernemers schaarde. In deze situatie durfden arbeiders zich ook meer teweer te stellen tegen willekeur die hun collega's soms ontmoetten en vonden er heel wat stakingen plaats tegen ontslagen. Daarnaast waren dit de jaren waarin het Nederlandse kapitalisme gestalte kreeg in de vorm van vergaande mechanisatie. Tegen de nadelige gevolgen daarvan voerden de direct betrokken arbeiders een aantal felle stakingen.

In vijf groepen van eisen (vakbond, sympathie, politiek, persoonsgericht en beleid) valt daarom tijdens de jaren tot aan de eerste wereldoorlog een toename te

constateren. Bovendien waren het jaren van economische voorspoed, zodat er voor de arbeiders meer 'te halen viel' en zij ook op het gebied van de secundaire arbeidsvoorwaarden meer eisen durfden te stellen. Het uitbreken van de grote wereldbrand leidde in alle landen die de gevolgen van de oorlog ondervonden tot een toename van de arbeidersstrijd. In hoofdstuk 2 is reeds gewezen op de November-revolutie van 1918 en hoewel het woord revolutie voor deze gebeurtenis te zwaar-wichtig is, kon ze slechts plaatsvinden in een klimaat van toegenomen opstandigheid. De arbeiders zagen op verschillende fronten kans om oude eisen ingewilligd te krijgen. Na tientallen jaren van verzoekschriften en actie werd in 1919 het algemeen kiesrecht ingevoerd[178], terwijl ook een wet tot stand kwam waardoor de 8-urige werk-dag een feit werd.

Daarna, toen de arbeiders hun eerste na-oorlogse overwinningen hadden behaald, trad een tijdperk van reactie in. Ondernemers en overheid zetten een aanval in tegen de behaalde voordelen voor de arbeiders waarbij ze steun kregen van een economische crisis. Vanaf het begin van de jaren twintig waren de arbeiders gedwongen hun eisen te matigen en restte hen weinig anders dan te strijden voor het behoud van behaalde of verkregen verworvenheden. In grafiek 13 wordt het aandeel van deze defensieve strijd voor behoud van verworvenheden weergegeven als het omgekeerde van de strijd voor meer loon.

Grafiek 13. *Aandeel van staken voor loonsverhoging in procenten van de totale stakingsactiviteit voor looneisen, 1868-1993 (5-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde)*
Bron: onderzoeksbestand

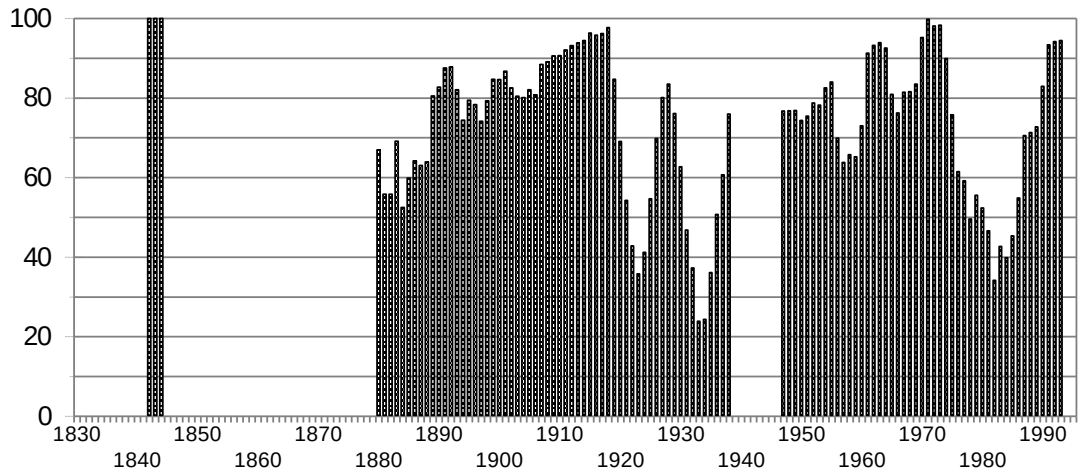

In de grafiek is het percentage stakingsactiviteit voor loonsverhoging weergegeven als percentage van alle stakingsactiviteit betreffende loonshoogte. Als de lijn van de grafiek daalt, betekent dit dat de stakingsactiviteit tegen loonsverlaging evenredig is toegenomen. De geheel witte gedeelten (tot 1880 en 1940-1945) betekenen overigens niet dat toen slechts tegen loonsverlaging werd gestaakt, maar zijn het resultaat van een totaal gebrek aan gegevens of het zelfs in het geheel niet voorkomen van stakingen voor looneisen.

Na 1919 daalde het aandeel van staken voor loonsverhoging van bijna honderd procent naar minder dan de helft, ten gunst van staken tegen loonsverlaging. Na een korte opleving daalde het aandeel na de conjunctuuromslag in 1929 nog verder tot even boven een derde. Arbeiders en vakbeweging, die bijna twintig jaar in de aanval waren geweest, werden in de verdediging gedrongen. Behoud van het levenspeil werd weer een belangrijke reden om te staken, evenals staken tegen het opvoeren van het werktempo en tegen rationaliseringen die werden doorgevoerd om de crisis te bestrijden[179].

Even voor 1940 trad er een kentering in, maar het uitbreken van de oorlog belette zowel een vergaand herstel van de economie als een hernieuwde aanval van de arbeiders, hoewel daar wel een begin mee werd gemaakt. Tijdens WOII vond in Nederland een drietal massale politieke stakingen plaats tegen het beleid van de Nazi's. Stakingen in verband met arbeidsvoorwaarden kwamen slechts een enkele keer voor. Ze waren verboden en na de februari-staking was het voor iedereen duidelijk dat de Duitsers niet schroomden met het meest brute geweld alle verzet in de kiem te smoren.

Na de oorlog vonden eerst verscheidene stakingen plaats die verband hielden met de nieuwe na-oorlogse verhoudingen. Strijd voor erkenning van de EVC, stakingen tegen terugkeer van Nazi-sympathisanten en een aantal stakingen tegen armoedige omstandigheden. Om een voorbeeld van dat laatste te noemen, in juni 1945 brak in de Rotterdamse haven een grote staking uit waarbij een van de eisen het verschaffen van beter 'schoeisel' was. Toen de Nederlandse economie zich in hoog tempo herstelde, steeg het aandeel van stakingen voor loonsverhoging in korte tijd weer boven de tachtig procent. Dat duurde niet heel lang en vanaf het begin van de jaren zestig, toen de lonen flink waren gestegen, daalde het aandeel staken voor primaire arbeidsvoorwaarden meer en meer. In 1970 voerden de arbeiders nog een hevige actie voor hogere lonen, maar daarna zien we de lijn in grafiek 4 snel dalen. Er was toen evenals een halve eeuw daarvoor sprake van een economische crisis en wanneer er gestaakt werd over lonen gebeurde dat in toenemende mate tegen loonsverlaging, zoals grafiek 13 laat zien. Daarnaast werd echter vooral gestaakt en bezet tegen bedrijfssluitingen, flexibilisering van de arbeid en privatisering van overheidsbedrijven. Verder werd in de laatste kwart eeuw van de onderzochte periode een aantal malen strijd geleverd tegen het beleid van de overheid. Vanaf het midden van de jaren tachtig hervatten de arbeiders weer de strijd voor hogere lonen.

In een volgend hoofdstuk zal ik nader ingaan op de relatie tussen stakingsbeweging en conjuncturele ontwikkeling. Uit het omslaan van de aard van de looneisen, zoals in grafiek 13 weergegeven, valt te vermoeden dat hier een bepaald verband zal liggen.

3. Stakingen van enige bijzondere groepen arbeiders

Stakers kunnen specifiek worden ingedeeld naar beroep en woonplaats, zoals in hoofdstuk 5 zal geschieden. Daarnaast is het mogelijk om in meer algemene zin enkele groepen arbeiders te onderscheiden op grond van een bijzonder kenmerk, zoals sekse, leeftijd of nationaliteit. Deze arbeiders staken al dan niet mee met hun collega's voor zaken als hoger loon, arbeidstijdverkorting of tegen een bedrijfssluiting.

Wanneer ze in zo'n staking participeren onderscheiden ze zich in de meeste gevallen nauwelijks van de andere stakers. Wel kan de vraag worden gesteld of deze arbeidersgroepen ook groepsspecifieke verlangens hebben, die hen ertoe brengen daarvoor zo nu en dan in staking te gaan. Er valt hierbij te denken aan stakingen tegen seksistisch gedrag van collega's of het invoeren van een afzonderlijk jeugdloon.

1. "De strikende strijksters"[180]. Vrouwenstakingen

In de periode waarover mijn onderzoek zich uitstrekt hebben er 524 stakingen plaatsgevonden met uitsluitend vrouwelijke deelnemers. In een veelvoud daarvan participeerden vrouwen en mannen tezamen, maar in deze 524 gevallen was slechts of in overwegende mate sprake van staaksters. Meer dan de helft daarvan betrof stakingen van jonge vrouwen.

Dit grote aandeel van meisjesstakingen is een gevolg van het feit dat tijdens een groot deel van de periode betaalde, loonafhankelijke vrouwenarbeid vaak meisjesarbeid was. Het is nog niet zo lang geleden dat in Nederland vrouwen zich na hun huwelijk terugtrokken in het gezinsleven en nog steeds stoppen veel vrouwen na de geboorte van hun eerste kind met werken[181]. Het was zelfs tot 1957 gebruikelijk dat vrouwen die voor de overheid werkten, na hun huwelijk werden ontslagen. Een aanwijzing voor het feit dat vrouwenarbeid grotendeels meisjesarbeid was, is dat in 1980 bijna de helft van de vrouwen tussen 15 en 24 jaar tot de beroepsbevolking behoorde, maar van de vrouwen tussen 25 en 50 jaar bedroeg dit percentage nauwelijks veertig. Bij de mannen waren deze aandelen respectievelijk de helft en 95 procent[182].

Een derde deel van alle vrouwenstakingen zijn stakingen voor hoger loon geweest en bijna vier-vijfde van de stakingsactiviteit betrof de primaire arbeidsvoorwaarden.

Klachten over ongewenste seksuele intimiteiten zijn van alle tijden, al werden ze vroeger anders benoemd. Een vrouw die in de jaren dertig als meisje bij Jamin in Rotterdam had gewerkt, vertelde een halve eeuw later het volgende: "En dan over die heren, want dat waren ook van die 'mooie'. Als ze zo'n meid aan de haak konden slaan, dat je met ze meeging naar de kleedkamer of de kelder. Ik heb het zelf ook meegemaakt, nou dan was je de beste hoor, dan kreeg je wel opslag en dan kreeg je een schort voor niks of een goud ringetje"[183].

Hoewel het verschijnsel ongewenste seksuele intimiteiten dus ook vroeger bekend was, zijn mij geen stakingen bekend die uitbraken om daar een eind aan te maken. Elf vrouwenstakingen waren gericht tegen het optreden van bepaalde personen en bij drie stakingen werd deze eis als tweede gesteld. Als we de stakingen niet meetellen waarin de persona-non-grata een vrouw of bijvoorbeeld de bedrijfseconoom[184] was, dan blijven er in totaal zeven stakingen over waarin seksuele intimidatie een rol *kan* hebben gespeeld. Een van die gevallen betreft een staking bij het kartonnagebedrijf van Mortelmans in Den Haag. Daar vond in 1903 een staking plaats van 49 jongens en meisjes en de stakers wezen onder andere op het "minder kies" optreden van een onderbaas[185].

De tweede specifieke vrouweneis is die van 'gelijk loon voor gelijk werk'. Deze is in totaal tien keer gesteld, hetzij als eerste, hetzij als tweede eis. In 1896 staakten de vrouwen van de Schiedamse glasfabriek Apollo omdat ze eenzelfde loonsverhoging

wilden als de mannen hadden gekregen, wat niet helemaal hetzelfde is als ‘gelijk loon voor gelijk werk’, maar wel nauw daaraan verwant is. In 1946 werd die eis voor het eerst wel gesteld. Zes keer legden in de eerste vijf jaar na de oorlog vrouwen het werk neer om dit te bereiken en daarna duurde het weer een hele tijd. In 1969 staakten vijftig vrouwen drie weken lang in Nieuwe Pekela bij een sigarenfabriek. Als woordvoerder trad overigens een man op, het latere CPN-kamerlid Fré Meis. In 1973 streden 180 vrouwen met steun van de Industriebond NVV twee weken lang bij het Winschotense ritssluitingbedrijf Optilon. De steun werd niet van harte gegeven, want de bond vond de eis overdreven en schrok terug omdat de staking ook werd ondersteund door radikaal-feministische groeperingen.

De laatste keer dat vrouwen voor deze eis staakten was in 1989 toen 22 vrouwen bij balpennenfabriek Bic in Roosendaal de strijd aangingen.

Van de meer dan vijfhonderd stakingen door vrijwel uitsluitend vrouwen waren er slechts 21 met specifieke vrouweneisen. De andere stakingen betroffen gewone arbeiderseisen, zoals arbeiders die ook in de 14.000 andere stakingen stelden. Voor de eerder genoemde politieke staking in 1981 vanwege de abortus-wetgeving geldt dit laatste uiteraard niet.

Grafiek 14. *Stakingsactiviteit van uitsluitend vrouwen als aandeel van de totale stakingsactiviteit, 1870-1995 (N = 524)*
Bron: onderzoeksbestand

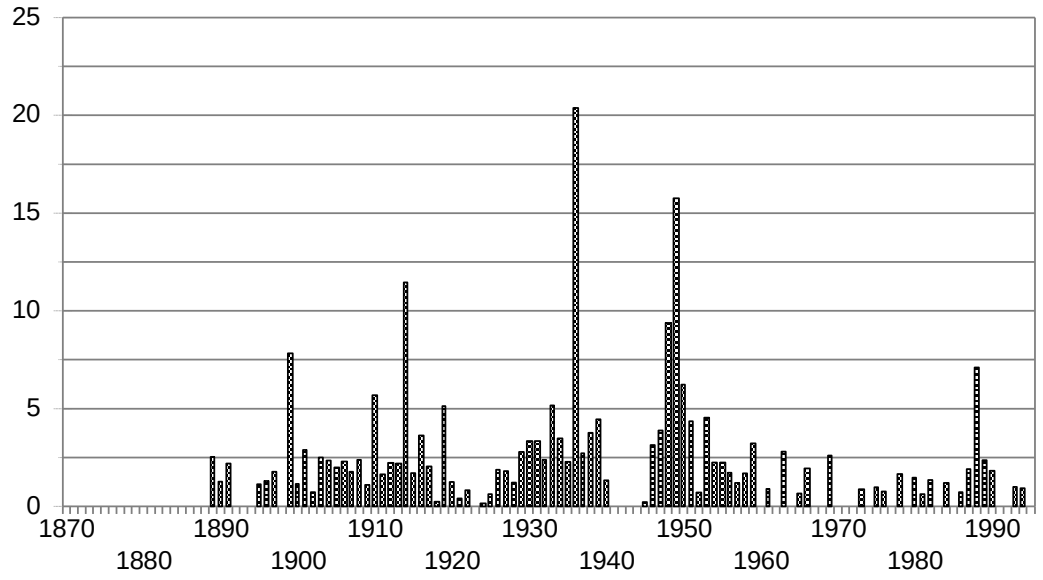

Grafiek 14 laat zien dat stakingsactiviteit van uitsluitend vrouwen slechts in enkele jaren boven de tien procent uitkwam[186]. Stakingen waarin mannen en vrouwen gezamenlijk strijd voerden, zijn hier zoals gezegd niet meegerekend. Aan de hand van de jaren waarin het aandeel meer bedroeg dan vijf procent zal ik hier de belangrijkste vrouwenstakingen de revue laten passeren. In 1899 legden driehonderd koffieverleesters[187] van de Amsterdamse firma Jonker het werk neer. Ze protesteerden tegen het feit dat ze een uur extra werk niet uitbetaald kregen. Met steun van het NAS

hielden ze het drie weken vol. Het NAS was er overigens niet over te spreken dat de vrouwen zonder overleg met de organisatie in staking waren gegaan.

Elf jaar later staakten in hetzelfde Amsterdam 33 vrouwelijke edelsmeden drie maanden lang. In 1914 legden in Almelo en Deventer de vrouwen van de kledingbedrijven Bendien en Smits het werk gedurende ruim vijf maanden neer en in 1919 vond in de provincie Groningen een wel zeer bijzondere staking plaats. Duizend dienstboden weigerden vijftig dagen lang in de huishoudens van de Groningse boeren te werken. Ze deden dat uit solidariteit met de stakende landarbeiders.

In 1933 werd in Amsterdam door de arbeidsters van kledingbedrijf Emil Hayn ruim een maand lang gestaakt tegen loonsverlaging. Drie jaar later was er weer een grote staking tegen loonsverlaging toen drieduizend Brabantse erwtenpluksters het werk neerlegden in een staking, waar de fascistische organisatie Zwart Front tevergeefs leiding aan probeerde te geven. In dat zelfde jaar legden de arbeidsters van Bendien in Almelo het werk neer om te protesteren tegen het opgevoerde arbeidstempo.

De jaren 1948-1950 geven een groot percentage vrouwenstakingen te zien. Het waren de topjaren van ‘gelijk loon’-stakingen[188] en van de stakingen tegen tijdmetingen. Daarna is er nog slechts één jaar geweest dat het aandeel vrouwenstaken boven de vijf procent uitkwam. Dat was 1988 toen leidsters van Amsterdamse crèches streden voor gelijk loon voor gelijke arbeid. Nu echter niet tussen mannen en vrouwen, maar tussen leidsters en assistent-leidsters.

Het staken van uitsluitend vrouwen lijkt vrijwel te zijn verdwenen. Dat heeft te maken met veranderde omstandigheden. Vanaf 1955 werden de arbeidsverboden voor gehuwde vrouwen geleidelijk afgeschaft en in 1976 kwam een wettelijk verbod op ontslag bij huwelijk, zwangerschap of bevalling tot stand. Het jaar daarvoor was een wet in werking getreden waarin ‘gelijke beloning voor mannen en vrouwen’ werd geregeld, maar in CAO’s was dit meestal al afgesproken. In 1980 tenslotte trad de wet op de ‘gelijke behandeling van mannen en vrouwen’ met betrekking tot het werk in werking[189].

Ook is het aantal beroepen waarin vrijwel uitsluitend vrouwen werken afgenomen. Dit had bijvoorbeeld tot gevolg dat de stakingen die aan het eind van de onderzoeksperiode in de verpleging plaatsvonden gerekend zijn tot de ‘gemengde’ stakingen.

2. Staken door niet-Nederlanders

In 1984 verscheen de studie *Naar de kusten van de Noordzee* van Jan Lucassen over de trekarbeid tot 1900[190]. In dit boek is onderzocht hoe trekarbeid een integraal bestanddeel vormde van de economische ontwikkeling gedurende de afgelopen eeuwen. De arbeid van buitenlanders heeft ook in de geschiedenis van de klassenstrijd een rol gespeeld.

In de veenderijen en het grondwerk waren in de vorige eeuw veel Duitsers werkzaam en in een aantal gevallen kwamen dezen ook als staker naar voren. In de jaren 1830, 1831, 1836, 1840, 1850, 1853, 1855 en 1860-1862 waren het Duitsers die in Dedemsvaart, Lemsterland, Amstelveen en Steenwijk in staking gingen. Aan het eind van de negentiende eeuw was het belang van buitenlandse arbeiders in deze sectoren

sterk afgenomen, wat zich weerspiegelt in het geringe aandeel van buitenlanders in het staken in Nederland. Wel deden zich in de jaren negentig nog enkele stakingen voor van Duitse vaklieden, te weten schilders en kuipers.

Een enkele staking vond plaats in de jaren van de eerste wereldoorlog toen Belgische geïnterneerden enige malen het werk neerlegden. Als in de jaren daarna door buitenlanders werd gestaakt betrof dat opnieuw Duitsers en een enkele maal Chinese zeelui in Rotterdam. Zo'n staking van zeelui werd gemeld in *De Tribune* toen in maart 1932 23 "gekleurde kameraden" op weg naar Indië het werk op de SS Nieuw Amsterdam neerlegden. In Kaapstad werden zij wegens muiterij gearresteerd.

In de jaren na 1945 vonden enkele stakingen plaats van Belgische grensarbeiders en een enkele van Indonesische zeelui. Eén staking in 1956 van Ambonezen springt er uit, toen dezen bij diverse bedrijven het werk neerlegden uit protest tegen een regeringsmaatregel met betrekking tot de Ambonese woonoorden.

Eind jaren vijftig, begin jaren zestig was er sprake van een 'overspannen arbeidsmarkt', waarvan een opwaartse druk op de lonen het gevolg was. Maar ook trokken ondernemers buitenlandse arbeiders aan, eerst Spanjaarden en Italianen, later Turken, Marokkanen en Joegoslaven. Deze groepen arbeiders staakten diverse malen. In tegenstelling tot de vrouwenstakingen waren de stakingen van buitenlanders vaak gericht op voor hen specifieke eisen. In 1961 bijvoorbeeld legden duizend Italianen in Twente een week lang het werk neer in verband met de discriminatie die zij als buitenlanders ondervonden. Later kwamen stakingen voor waarin beter voedsel en/of woonomstandigheden werden geëist. In 1970 werd door Joegoslaven bij een metaalbedrijf in Nijmegen zelfs gelijk loon voor gelijke arbeid geëist. Een extreem voorbeeld van een actie van een buitenlandse arbeider vond plaats in 1987 te Rotterdam. Op 14 mei van dat jaar schoot een Turkse arbeider van een Unilever-bedrijf zijn voorman dood wegens discriminerend gedrag[191].

Wat buitenlandse stakers als dreiging boven het hoofd hing was uitzetting en dat is ook diverse malen gebeurd. De gewone rechten golden blijkbaar niet voor deze groep arbeiders. In 1951 vond bijvoorbeeld in Kerkrade een staking van Poolse mijnwerkers plaats, die na enkele dagen door de directie werden ontslagen. De politie pakte hen op 30 april vervolgens op 'als vreemdelingen zonder middel van bestaan'. Onder hen waren de 21-jarige in Heerlen geboren Jozef Tomczyk en zijn 26-jarige in Schaesberg geboren broer Antoni, die pas op 16 juni werden vrijgelaten[192].

Ook de vakbeweging zat in zijn maag met de buitenlanders. Tijdens door de bonden uitgeroepen stakingen mochten ze weliswaar meedoen en kregen ze ook informatie in hun landstaal, maar de eigen stakingen van buitenlanders hebben vrijwel geen steun van de bonden ontvangen. Ter illustratie: van de stakingen door buitenlanders begon 87 procent buiten de bonden om. In 1987 staakten 70 Marokkanen bij McCain in Hoofddorp tegen het ontslag van enkele collega's. Ze gooiden het bijltje er spontaan bij neer, waarna de Voedingsbond FNV de leiding op zich nam om de staking in goede banen te leiden. Een bestuurder van die bond verklaarde: "Het had weinig gescheeld of het was op sabotage en geweld uitgelopen. De emoties waren heel hoog opgelopen, de knoppen van de productielijnen om en alle werkwilligen eruit, dat was de stemming onder de stakers. Er waren erbij die vroeger bij Franse autofabrieken hebben gewerkt. Daar gaat het bij stakingen nogal rauw toe. Ik heb toen een donderpreek moeten houden, om duidelijk te maken dat dat in de Nederlandse arbeidsverhoudingen niet gaat"[193].

Grafiek 15. *Stakingsactiviteit van buitenlanders als percentage van de totale stakingsactiviteit, 1868-1995 (N = 107)*[2]
Bron: onderzoeksbestand

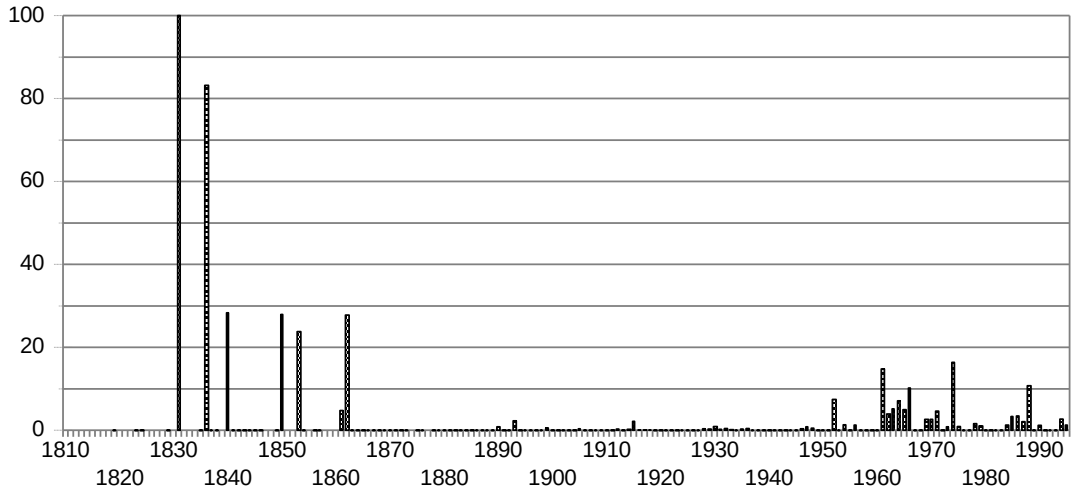

In totaal hebben in de hele periode 107 stakingen plaatsgevonden waarin uitsluitend buitenlanders participeerden; een fractie van het totaal. Daarnaast hebben buitenlanders deelgenomen aan stakingen in de bedrijven waar ze werkten, samen met hun Neder-landse collega's. Er zijn mij althans geen gevallen bekend dat buitenlanders als groep niet meededen. Wel zijn diverse malen buitenlanders naar Nederland gehaald om als stakingsbrekers op te treden. Tijdens stakingen in de havens deden Duitse onder-kruipers soms van zich spreken en in 1911 haalden de reders in Amsterdam en Rotterdam vele tientallen Chinezen naar Nederland om de grote staking van dat jaar te breken[194].

3. Staken door jongeren

Bij de vrouwenstakingen bleek dat een aanzienlijk deel stakingen van meisjes betrof. Dat heeft te maken met het aandeel van jonge vrouwen in de totale vrouwelijke beroepsbevolking. Jongens daarentegen vormen slechts een klein deel van de mannelijke beroepsbevolking en bijgevolg is hun aandeel in de stakingsbeweging van mannen ook beperkt. Stakingen van jongeren daarentegen zijn vrijwel gelijk verdeeld over beide seksen, met een licht overwicht voor de meisjes.

Een probleem dat bij de stakingen van meisjes niet is aangeroerd mag hier niet onvermeld blijven. De groep jongeren is namelijk wisselend van samenstelling. Wie men tot de groep jongeren rekent, wordt bepaald door een veranderende opvatting over wie als jongeren worden aangemerkt. Wie vrouwen zijn is voor ons onderzoek altijd duidelijk, buitenlanders kent men aan hun plaats van geboorte, maar bij jongeren is geen sprake van een absoluut kenmerk. Ik noem twee zeer uiteenlopende voorbeelden. In de vorige eeuw was soms sprake van arbeid door kinderen, die nog

2 Zie de voetnoot bij grafiek 14.

slechts 4 jaar waren, terwijl werkende jongeren volgens het besluit *minimumjeugdloonregeling 1981*, artikel 1 waren: "Werknemers, die de leeftijd van 15 jaar doch niet die van 23 jaar hebben bereikt"[195].

De groep die in deze paragraaf aan de orde komt, is kortom niet steeds dezelfde. Bij het indelen van stakingen als jongerenstakingen heb ik mij dus niet kunnen verlaten op een absoluut criterium van leeftijd. Wanneer de stakers als jongeren werden beschouwd door ondernemers, vakbonden of collega's heb ik ze als zodanig geregistreerd.

Grafiek 16. *Stakingsactiviteit van jongeren als percentage van de totale stakingsactiviteit, 1870-1995 (N = 525)*
N.B. Evenals en om dezelfde reden als bij grafiek 14 en 15 is de Y-as hier niet doorgetrokken tot 100!
Bron: onderzoeksbestand

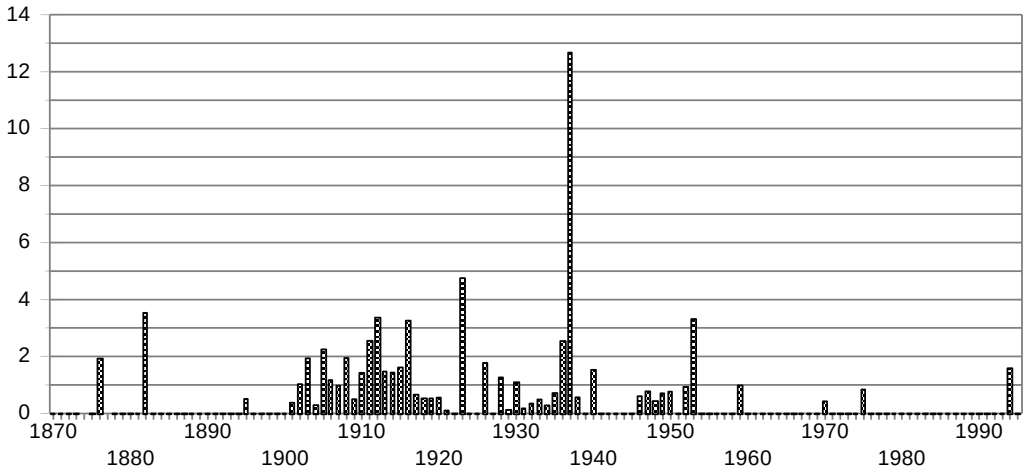

De voornaamste conclusie die uit grafiek 16 valt te trekken is deze: jongerenstakingen zijn weinig voorgekomen en inmiddels ook vrijwel verdwenen. Een topjaar springt er uit: 1937. Er vonden toen in Amsterdam twee grote stakingen van jongens plaats. Eerst begonnen jongens een staking voor loonsverhoging bij de Nederlandse Scheepvaart Maatschappij, de Nederlandse Droogdok en Scheepvaart Maatschappij en de Amsterdamse Droogdok Maatschappij. Twee weken later begonnen jongens bij Numans blikfabrieken ook spontaan een staking voor loonsverhoging. Het jaar daarvoor was er eveneens sprake van een grote staking van jongens, ook in de scheepvaart, maar toen in Rotterdam bij de Rotterdamse Droogdok Maatschappij en de Nieuwe Waterweg.

Bij de stakingen van nageljongens (dat waren de arbeiders die de klinknagels verhitten toen stalen scheepshuiden nog werden geklonken en niet gelast) is het trouwens de moeite waard op te merken wat Jan Wacht schreef over de Rotterdamse afdeling van de ANMB: "Zagen zij (de klinkers, SvdV) een mogelijkheid hun lonen of de tarieven te verbeteren (...) dan wisten zij de nageljongens te bewegen hoger loon te eisen. Kwam dat niet of niet vlug genoeg af, dan moesten ze gaan staken. Zonder nageljongens geen klinknagels, zonder klinknagels geen klinkwerk, want de klinkers

zelf of de aanhouders gingen niet achter het nagelvuur. Staakten de jongens, dan was Leiden in last, omdat het werk in de scheepsbouw vastliep"[196].

De nageljongens worden hier voorgesteld als loopjongens van de oudere arbeiders, maar tevens wordt hen een strategisch sterke positie toebedacht. Deze situatie komt tot uitdrukking in het grote aantal stakingen van nageljongens. Van de totale stakingsactiviteit door jongeren komt een kwart voor rekening van nageljongens en in de periode 1902-1940 was dat aandeel zelfs dertig procent.

Of de jongeren nu door de ouderen werden gestuurd of niet, de bonden hadden weinig greep op hen. Bijna negentig procent van de 525 stakingen brak uit zonder toestemming van een vakbond. Mogelijk heeft dit verschijnsel te maken met de wel vaker geuite klacht dat jongeren minder verantwoordelijkheidsgevoel hebben. De socioloog Ter Hoeven, die in 1963 zijn onderzoek publiceerde over havenarbeiders in Amsterdam en Rotterdam, concludeerde toen bijvoorbeeld dat jongeren meer geneigd waren tot mobiliteit en dat ouderen klachten hadden over het arbeidsethos van de jongeren[197].

Meer dan bij de stakingen van buitenlanders en van vrouwen is het zo, dat jongeren staakten voor eisen die vergelijkbaar waren met die van andere arbeiders. Bij de vergelijking met vrouwenstakingen moeten we uiteraard in het oog houden dat zich hier een overlapping voordoet: een aanzienlijk deel van de vrouwenstakingen waren stakingen van werkende jongeren. Er is mij geen enkele staking bekend van werkende jongeren voor specifieke eisen, geen staking tegen jeugdloon bijvoorbeeld. Wel vond in 1912 een opvallend arbeidsconflict plaats bij Honig in Koog aan de Zaan. De stakende jongens, 22 in getal, eisten gratis koffie maar vooral een even hoog loon als de meisjes verdienden![198]

De enige grote actie van werkende jongeren voor een echte jongereneis vond plaats op 1 november 1969. Tienduizend van hen demonstreerden toen voor de uitvoering van het in de Arbeidswet van 1919 (sic!) vastgelegde recht op minstens een dag vorming per week[199]. Daarnaast zijn in de jaren zeventig en tachtig tientallen acties gevoerd door de vakorganisaties van jongeren, NVV-jongerencontact en KWJ-beweging van werkende jongeren. Maar dat heeft niet tot stakingen geleid.

4. Het resultaat van stakingen voor de stakers

In 1988 publiceerde Den Butter een memorandum over *'De relatie tussen stakingen en de macro-economische ontwikkeling in Nederland'*. Een van zijn conclusies was dat de stakingsactiviteit een positieve, maar geen doorslaggevende invloed heeft gehad op de loonvorming in de jaren 1951-1986.

Commentaar is bij deze conclusie op zijn plaats. Op de eerste plaats hanteerde Den Butter en dat typeert hem misschien als econoom, voor de stakingsactiviteit uitsluitend het aantal verloren arbeidsdagen. Op de tweede plaats keek hij slechts naar de loonvorming op nationaal niveau. Het zou interessant zijn te onderzoeken of de loonvorming anders verloopt in bedrijfstakken of zelfs regio's waar veel of weinig gestaakt wordt. Daarbij lijkt het niet logisch om een tijdvak, waarbinnen twee duidelijk te onderscheiden sub-perioden hebben bestaan, als eenheid te behandelen. Tot 1964 was er sprake van een door de regering geleide loonpolitiek en pas daarna is de onderhandelingsvrijheid van ondernemers en vakbeweging met horten en stoten

toegenomen. Stakingen in de eerste jaren kunnen hoogstens hebben geleid tot uitbetaling van een extra ‘zwart’ loondeel en dat komt niet in de gangbare statistieken tot uitdrukking.

In dit onderzoek zullen we deze vraagstelling anders benaderen en de reden waarom arbeiders staken in het antwoord betrekken. In een eerdere paragraaf hebben we immers geconstateerd dat in de jaren die de onderzoeksperiode van Den Butter beslaan het aandeel van stakingen voor primaire arbeidsvoorwaarden juist sterk is gedaald.

Grafiek 17. *Aandeel van stakingen om het loon als percentage van de totale stakingsactiviteit, 1945-1992 (7-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde) (N = 1318)*
Bron: onderzoeksbestand

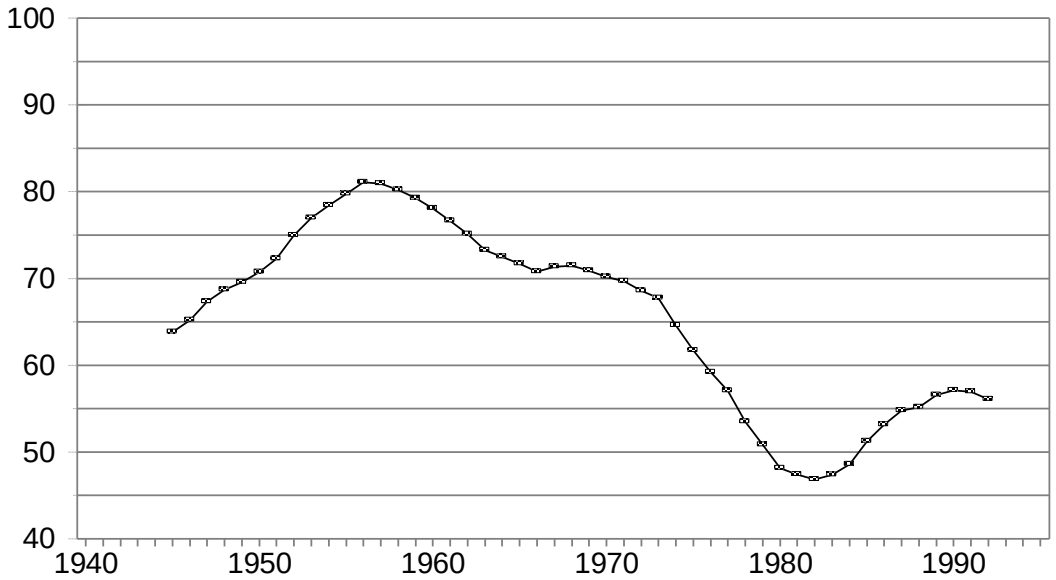

Voor het berekenen van grafiek 17 zijn de stakingsactiviteit van conflicten gericht op loonsverhoging, tegen loonsverlaging en de stakingsactiviteit van politieke stakingen in verband met arbeidsvoorwaarden samengenomen. Het feit doet zich dan voor dat de gecombineerde stakingsactiviteit van deze drie eisengroepen in de jaren 1958-1982 vrijwel voortdurend is gedaald. Deze periode is bijna gelijk aan de onderzoeksperiode van Den Butter, maar hij heeft deze daling niet in zijn data verwerkt. Als werknemers steeds minder actie voeren om de loonshoogte te beïnvloeden, dan zullen hun acties bijgevolg ook weinig invloed op die loonshoogte kunnen hebben.

Mijn benadering van de vraag of staken een bepaalde invloed heeft gehad is een andere. Per staking is bekeken of de door de stakers gestelde eisen geheel of gedeeltelijk zijn ingewilligd, anders gezegd: of de staking is gewonnen of met een schikking is geëindigd. Een schikking is hier als een positief resultaat opgevat, omdat de stakers iets hebben bereikt dat ze vóór de staking niet hadden. Dat de teleurstelling over een schikking desondanks groot kan zijn doet hier niets aan af. Daarnaast kan de staking zijn verloren, dat wil zeggen dat geen enkele van de eisen is ingewilligd, of het resultaat is niet bekend. In grafiek 18 treft men de gegevens over de periode 1880-

1995 aan van stakingen die zijn gewonnen en die zijn geschikt als een percentage van alle stakingen waar het resultaat van bekend is (dit betreft 70 procent van het totaal aantal stakingen).

Grafiek 18. *Gunstige stakingsuitslagen in procenten van de totale stakingsactiviteit, 1880-1993 (7-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde)*
Bron: onderzoeksbestand

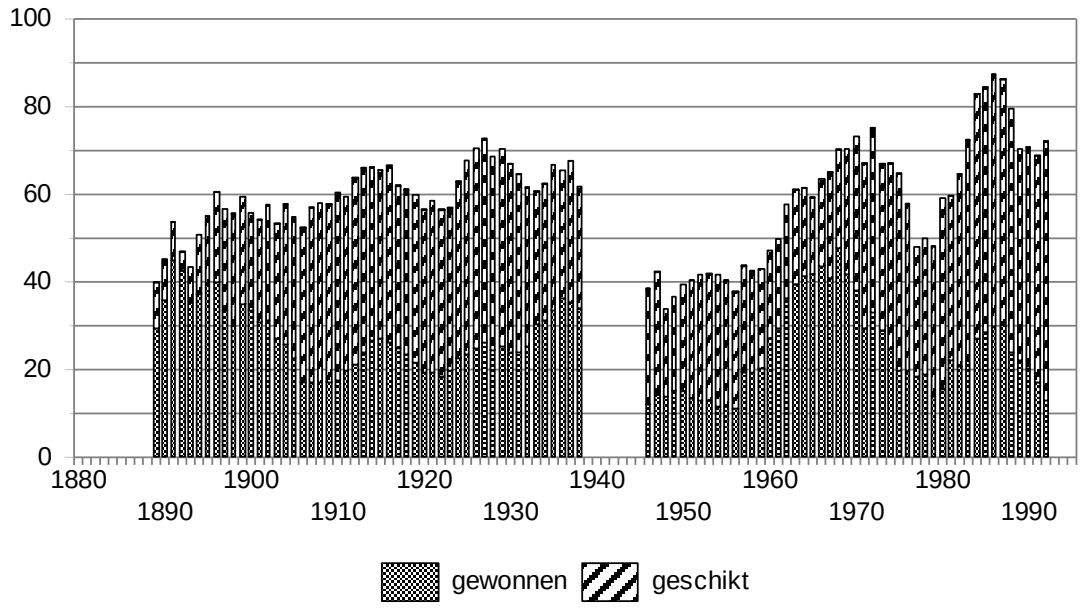

Er tekent zich een duidelijke golfbeweging af. Deze lijkt soms samen te vallen met de conjuncturele ontwikkeling, maar er valt niet op eenvoudige wijze een significante correlatie met economische indicatoren te berekenen. Toch valt uit de grafiek onmiskenbaar af te lezen, dat het aandeel van de gunstig verlopen stakingen daalde met het doorzetten van de economische crisis van de zeventiger jaren. De jaren tachtig daarentegen laten een voorheen niet vertoonde groei zien van het aandeel gewonnen of geschikte stakingen, toen de crisis nog niet ten einde was. In hoofdstuk 7 komen we terug op het niet altijd aan de verwachtingen voldoen van de stakingsactiviteit. Op deze plaats wil ik nog aandacht schenken aan de invloed van de stakingsleiding op het behaalde resultaat.

Vakbonden houden zich uit de aard van hun karakter aan de spelregels van het arbeidsbestel en over het algemeen onderhandelen ze alvorens tot staking over te gaan. Op grond van deze vooronderstelling is de verwachting gewettigd, dat door vakbonden geïnitieerde conflicten eerder dan spontane stakingen tot een positief resultaat zullen leiden. De cijfers lijken uit te wijzen, dat deze verwachting bevestigd wordt. Van alle door hen geleide stakingen waarvan het resultaat bekend is, leidde 56%, uitgedrukt in stakingsactiviteit, tot een overwinning of schikking. Bij de spontane stakingen bedroeg dit percentage slechts 42%. Dat is een aanmerkelijk verschil, maar nadere beschouwing van de gegevens relativeert het beeld. In de jaren voor de Tweede Wereldoorlog was het percentage gunstig verlopen

vakbondsstakingen aanmerkelijk hoger dan het geval was bij de spontane of 'wilde' stakingen. Na de oorlog lagen de percentages echter nagenoeg gelijk[200].

Ter verklaring van het grote verschil gedurende de jaren voor de oorlog kunnen we enerzijds wijzen op de opkomst van de vakbeweging met haar stakingskassen, anderzijds op een onloochenbaar radicalisme. Na de oorlog was van dat radicalisme niet veel meer over en bovendien was de tegenstand van de regering en de ondernemers tegen de eisen van de arbeiders sterk. Wat op deze plaats in ieder geval kan worden geconcludeerd is dat staken loont. Voor de oorlog werd meer dan de helft van alle, geleide en spontane, stakingsactiviteit (58,9%) gewonnen of geschikt, na de oorlog was dat niet anders (58,7%). In de jaren 1945-1969 was het percentage met enig positief resultaat echter aanmerkelijk lager dan het gemiddelde over de hele na-oorlogse periode. In deze jaren van overheidsdirigisme bleek het moeilijk te zijn voor de arbeiders om resultaat te behalen in stakingen. Dat had echter niet alleen te maken met de overheid, maar ook met de halsstarrige houding van veel ondernemers waar het de erkenning van de EVC betrof. Het lijkt of ondernemers en overheid hun lesje na de eerste wereldoorlog hadden geleerd. Toen leidde ruim zestig procent van de stakingsactiviteit voor de arbeiders tot resultaat, maar in de jaren 1945-1949 werd in slechts iets meer dan 35% van de gevallen aan een van de eisen toegegeven.

De laatste 25 jaar laten een historisch hoogtepunt zien voor wat betreft het staken met resultaat. In die jaren werd staken voor meer dan 70% beloond. Weliswaar hebben ze voor een groot deel geleid tot schikkingen, maar de grens tussen schikking en winst is vloeiend. Zelfs als op een ondergeschikt punt niet wordt toegegeven wordt in het onderzoek niet meer gesproken van winst, maar rubriceren we een staking als 'geschikt'. Wat in dit onderzoek niet aan de orde is gekomen, is de mogelijkheid dat stakingsdreiging een voor de werknemers gunstig resultaat kan hebben. Vakbonden en arbeiders krijgen herhaaldelijk hun zin door slechts met staking te dreigen.

Overigens laat grafiek 18 ook duidelijk zien, dat een aanzienlijk deel van de arbeidsconflicten door de werknemers is verloren.

5. Gevolgen van staken

We kunnen ook onderzoeken welke andere gevolgen stakingen hebben behalve het resultaat voor de stakers. Daarmee komen we in de buurt van de benadering die het CBS volgt, maar ook bijvoorbeeld Den Butter. Hier gaat het om de gevolgen voor de bedrijven en de economie als geheel.

Wanneer in een bepaalde onderneming het werk door de werknemers wordt neergelegd heeft dat uiteraard gevolgen voor het bedrijf. Het constante kapitaal (grondstoffen, machines, gebouwen) blijft vanaf dat moment ongebruikt liggen, terwijl de kosten wel doorgaan. In hoofdstuk 2 is er al op gewezen dat het kan voorkomen dat de ondernemer hier niet rouwig om is wanneer er grote voorraden onverkoopbare producten liggen opgeslagen. Als voorbeeld van zo'n situatie werd toen de Twentse textielstaking van 1923-24 genoemd. Dit was echter een uitzonderlijk geval en meestal heeft de ondernemer geen enkel belang bij het stilleggen van de productie. Enkele stakingen hebben zelfs geleid tot het verplaatsen of het faillissement van een bedrijf. Bovendien kan staken gevolgen hebben voor andere bedrijven of zelfs bedrijfstakken.

Omdat financiële gegevens hierover vrijwel niet bestaan, is de maat bij uitstek om de gevolgen van een staking voor ondernemingen te meten het aantal verloren arbeidsdagen. Dit aantal is niet noodzakelijk hetzelfde als het aantal gestaakte dagen, een verschil waar ik in hoofdstuk 6 op terugkom. Bovendien is de waarde van het aantal verloren arbeidsdagen betrekkelijk. Bij een aangekondigde staking is het voor de ondernemer immers mogelijk om vóór het uitbreken maatregelen te treffen en bijvoorbeeld door de arbeiders over te laten werken een buffervoorraad aan te leggen. Na een staking is het ook goed mogelijk om door overwerk de schade in te halen. Het aantal verloren arbeidsdagen is echter de enige, ons ter beschikking staande maatstaf voor de economische gevolgen van een staking.

In grafiek 19 wordt een beeld gepresenteerd van het aantal door staking voor ondernemingen verloren arbeidsdagen. De grafiek is samengesteld door het aantal door stakers verloren dagen (in de terminologie van dit onderzoek: gestaakte dagen) en dagen die verloren gingen voor arbeiders, die niet rechtstreeks bij de staking waren betrokken bij elkaar op te tellen. We kunnen hier denken aan niet-gewerkte dagen door arbeiders van een afdeling die voor haar productie afhankelijk is van de afdeling der stakers. Bijvoorbeeld klinkers, die niet kunnen werken omdat de nageljongens het werk hebben neergelegd.

Een goed voorbeeld van een dergelijke situatie levert de staking van sleepbootbemanningen van Rutten te Vreeswijk in 1912. Elf personeelsleden legden toen het werk een dag neer uit protest tegen het ontslag van drie collega's en bovendien eisten zij loonsverhoging; twaalf collega's konden hierdoor niet werken. Een ander, extreem voorbeeld is de staking van twaalf ovenmannen van Hoogovens in 1946. Door deze staking werden 550 collega's door de directie een tijdlang uitgesloten, wat tot een verlies van ruim 35.000 arbeidsdagen zou leiden. Een laatste voorbeeld wil ik nog vermelden, omdat het aangeeft hoever de indirecte gevolgen van een staking kunnen reiken. Toen in september 1978 57 duizend arbeiders van de Engelse Ford-fabrieken het werk neerlegden voor een loonsverhoging betekende dit, dat de twaalfhonderd productiemedewerkers van Ford-Nederland in Amsterdam van 16 oktober tot 4 december niet konden werken[201]. Als gevolg van staking gingen in 1978 derhalve ongeveer 40.000 arbeidsdagen meer verloren dan in de statistieken voorkomen. Dit aantal dagen is echter noch in de Britse, noch in de Nederlandse statistieken opgenomen en zo verdwijnen stakingsgegevens uit de cijfers. We mogen op grond van de nog steeds toenemende internationalisatie van het bedrijfsleven verwachten, dat gebeurtenissen als deze vaker zullen plaatsvinden.

Grafiek 19 laat zien dat, als we ons beperken tot het 11-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde, vanaf 1870 een geleidelijke toename van het aantal verloren arbeidsdagen plaatshad. Deze toename hield stand tot 1920 en veranderde daarna in een afname tot het peil van 1900 weer bereikt was. Vervolgens zette de lijn zich dertig jaar lang vrijwel horizontaal voort.

Grafiek 19. *Totaal door stakingen verloren arbeidsdagen, absoluut en trend op basis van 11-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde, 1870-1995*
Bron: onderzoeksbestand

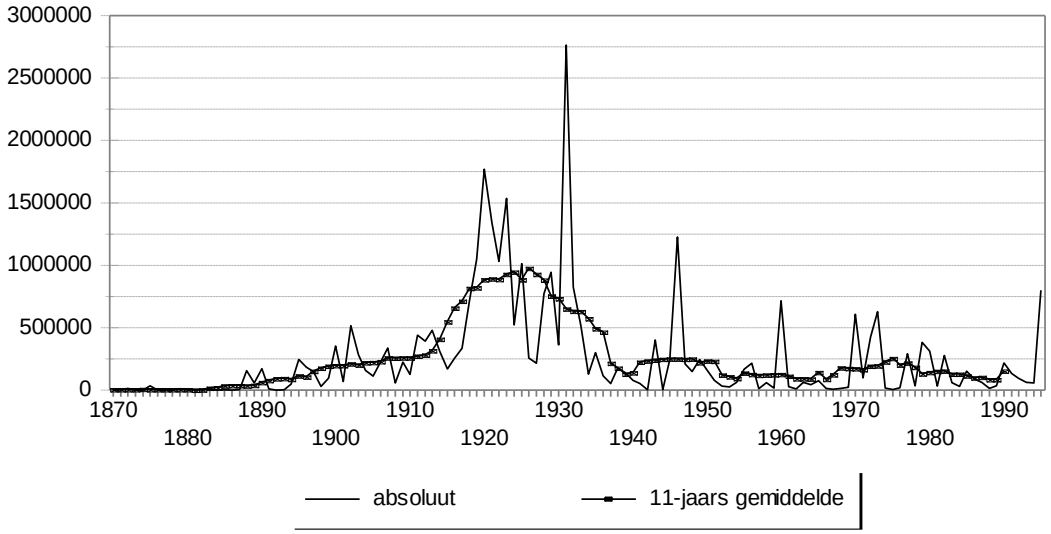

Het belang van door stakingen verloren gegane arbeidsdagen is betrekkelijk. De door de ondernemer geleden verliezen kunnen zoals gezegd na een staking immers worden ingehaald door het laten verrichten van overwerk. Bovendien zijn de hier gegeven aantallen absoluut, dat wil zeggen dat geen rekening is gehouden met het totaal aantal te werken arbeidsdagen. Later kom ik hier nog op terug. Wel kan gewezen worden op het feit dat in de jaren na 1945 het ziekteverzuim een veel grotere aanslag betekende op het beschikbare arbeidsvolume dan stakingen.

6. Samenvatting en conclusie

In dit hoofdstuk hebben we nader onderzocht waarom mensen in loondienst zo nu en dan tijdelijk weigeren om verder te werken en welke gevolgen dat voor hen zelf en hun tegenstanders had.

Allereerst is op abstract niveau geanalyseerd hoe loonarbeiders als klasse in een gevecht verwikkeld zijn met het kapitaal over de hoogte van de prijs van hun arbeidskracht en over de arbeid die zij moeten leveren. Ruilwaarde en gebruikswaarde van de arbeidskracht[202] leveren zo redenen om het werk neer te leggen.

Het ligt voor de hand te veronderstellen dat een groot deel van de stakingen zijn oorzaak vindt in de verkoop van de arbeidskracht. Inderdaad blijken stakingen voor primaire arbeidsvoorwaarden (loon en arbeidsduur) gedurende de hele periode het leeuwendeel te vormen. In overeenstemming met de ontwikkelingen in de economische en politieke omstandigheden staakten werknemers echter ook voor andere eisen dan de primaire arbeidsvoorwaarden.

De mechanisatie in diverse bedrijfstakken had rond de eeuwwisseling een toename van staken tegen het bedrijfsbeleid tot gevolg. De opkomst van de vakbeweging riep daarnaast verzet op bij de ondernemers en in de jaren tot 1920 kwamen heel wat stakingen voor waarin vakbondseisen werden gesteld.

De overheid ging zich meer dan in de negentiende eeuw met de economie en de arbeidsverhoudingen bemoeien en daarom vond bijvoorbeeld de tweede spoorwegstaking van 1903, een politieke staking, plaats. Het zou nog vaker tot politieke stakingen komen ten tijde van de Duitse bezetting. Eerst moesten de arbeiders zich na 1920 echter teweer stellen tegen ontwikkelingen, die hun positie op de arbeidsmarkt rechtstreeks bedreigden.

Na de Duitse bezetting gingen de arbeiders weer in de aanval, zoals ook na de eerste wereldoorlog was gebeurd. Nu echter zonder veel resultaat. Een groot deel van de stakingen ging verloren: geen loonsverhoging, geen erkenning van de EVC en ook de terugkeer van politieke delinquenten kon door de arbeiders niet worden tegengehouden.

Toen de economie zich herstelde van de oorlog en de overheid zijn greep op de economie versoepelde, vergrootte dat de mogelijkheid om positief resultaat te bereiken. Er werd vaker voor loonsverhoging gestaakt en met goed gevolg. Vanaf begin jaren zeventig brak weer een economische crisis uit en stelden stakers opnieuw eisen om hun verworvenheden te verdedigen.

Over de hele onderzoeksperiode genomen is dus vooral gestaakt voor looneisen en eisen betreffende de arbeidsduur. Afhankelijk van de economische en politieke ontwikkelingen in de maatschappij stelden stakers wisselende eisen met betrekking tot andere zaken dan loon en arbeidsduur.

Binnen de klasse van loonarbeiders is een aantal groepen te onderscheiden die specifieke eisen naar voren brengen. De mensen die tot deze groepen behoren stellen zich over het algemeen op als andere arbeiders, maar in een aantal gevallen hebben ze gestaakt voor groepsspecifieke eisen. In dit hoofdstuk zijn drie van deze groepen onderscheiden: vrouwen, buitenlanders en jongeren.

Vrouwenstakingen (waarvan er 524 plaatsvonden) waren in ongeveer de helft van de gevallen acties van meisjes, omdat dezen in Nederland nu eenmaal altijd een groot deel van de vrouwelijke beroepsbevolking hebben uitgemaakt. Daar komt bij dat vrijwel alle vrouwenstakingen stakingen voor gewone looneisen waren. Hierbij dient men te bedenken dat looneisen van arbeiders die ten opzichte van andere arbeiders in het nadeel zijn, meestal iets specifieks met zich meebrengen. Ook al wordt dat niet zo door hen geformuleerd. Slechts in vijf procent van de gevallen stelden de staaksters eisen, die kenmerkend waren voor hun sekse. Dat betreft ten hoogste zeven stakingen tegen seksuele intimidatie en een tiental voor de eis: ‘gelijk loon voor gelijk werk’. Veranderde omstandigheden, zoals het inwerkingtreden in 1980 van de wet ‘gelijke behandeling’, hebben ertoe geleid dat staken door uitsluitend vrouwen vrijwel is verdwenen.

Stakingen door uitsluitend buitenlanders zijn nog sporadischer voorgekomen dan die door vrouwen: 106 maal. Vaker echter dan vrouwen stelden buitenlanders specifieke eisen. Vooral in de jaren sinds 1950 toen vele tienduizenden arbeiders uit het Middellandse-Zeegebied hierheen kwamen, staakten zij geregeld voor zulke doelen. De grootste staking was die in 1961 van tienduizend Italianen; door het CBS niet geregistreerd.

Jonge arbeiders hebben als groep ongeveer even vaak (525 maal) het werk neergelegd als vrouwen, maar de helft van beide groepen wordt gevormd door stakingen van meisjes. Die zijn immers zowel vrouw als jongere. Nooit staakten jongeren echter voor specifieke eisen en in het geval van de nageljongens is zelfs de hand van oudere arbeiders herkenbaar.

Werknemers leggen het werk neer om bepaalde doelen te bereiken. De vraag is nu of ze die doelen ook bereiken. Uit mijn gegevens blijkt dat zeker het geval te zijn. Als we alle gevallen samennemen waarin de stakers iets hebben bereikt, dan was dat in bijna zestig procent van de conflicten het geval. Een opvallende bevinding is dat aan het eind van de onderzoeksperiode het percentage stakingsactiviteit met gunstig resultaat hoger was dan ooit tevoren. Juist in die periode bleek er nauwelijks meer verschil te bestaan tussen geleide en spontane stakingen met betrekking tot het resultaat.

Concluderend kunnen we stellen dat werknemers staken omdat ze in een conflict verwikkeld zijn met het kapitaal of de overheid. Er valt een verschuiving te constateren van strijd voor meer loon naar strijd om macht. Vooral de toename in de jaren sinds 1970 van staken tegen de overheid en het bedrijfsbeleid is opvallend. Temeer ook daar in diezelfde periode een historisch hoogtepunt valt waar te nemen van stakingen met positief resultaat.

Hoofdstuk 4

Enkele kenmerken van stakingen

> "Wanneer de moderne vakbeweging de arbeiders wilde verenigen in een groot leger, sterk door voldoende finantiële voorbereiding en aangevoerd door goed opgeleide beroepsofficieren, dan voelde het NAS zich geroepen tot de organisatie van guerilla-benden van 'bewuste strijders', zonder kader en met een gebrekkige uitrusting." (A.J.C. Rüter, 'De Nederlandse trekken der Nederlandse arbeidersbeweging', in J.S. Bartstra en W. Banning, *Nederland tussen de natiën*, deel 1, p. 197, Amsterdam 1946)

Alvorens over te gaan tot behandeling van de twee hoofdvragen van mijn onderzoek wil ik eerst enkele aspecten van het stakingsverschijnsel nader bekijken. Het gaat om de duur van stakingen, de maand van uitbreken, het aantal deelnemers en het algemene verloop van stakingen. Bovendien wordt bekeken of de Nederlandse situatie in overeenstemming is met de bevindingen van enkele auteurs die over andere landen hebben gepubliceerd.

Het doel van dit hoofdstuk is tweeledig. Op de eerste plaats is het de bedoeling om een wat levendiger beeld te geven van het verschijnsel staking, zoals zich dat in Nederland heeft gemanifesteerd. De geschiedschrijving over arbeidersstrijd is vaak erg eenzijdig. Aan de ene kant zijn in de jaren zeventig en tachtig een aantal geschriften verschenen, die vooral beschrijvend van aard zijn. Te denken valt hierbij aan de boeken van Ger Harmsen en zijn leerlingen[203], die schreven vanuit een identificatie met een links vakbondsstandpunt. Cijfermateriaal en statistische analyses komen we bij hen slechts sporadisch tegen. Toen de hausse in deze geschiedschrijving voorbij was, werden enkele boeken gepubliceerd waarin op een meer systematische manier werd ingegaan op vakbondsgeschiedenis[204]. De schrijvers van deze studies baseerden zich op een analyse-schema ter bestudering van vakbondsgeschiedenis, zoals dat in 1974 door Th. van Tijn was ontwikkeld. Op de inhoud van dat schema ga ik hier niet in. Het is wel duidelijk dat er door het hanteren van een dergelijke onderzoeksopzet meer sprake is van controleerbare analyse dan in de tamelijk beschrijvende werken van Harmsen c.s. het geval was. Enkele onderzoekers die volgens Van Tijns schema te werk zijn gegaan, hebben in ieder geval geconcludeerd dat het "een bruikbaar en aantrekkelijk instrument" is voor historisch onderzoek[205]. Wat beide vormen van geschiedschrijving gemeen hebben is de aandacht voor de arbeids- en levensomstandigheden van de mensen waar het om gaat, de werknemers.

Naast deze geschiedschrijving vanuit sympathie voor de arbeiders en hun vakbonden zijn er ook studies over dit onderwerp verschenen, met een tamelijk

abstract karakter. Een voorbeeld daarvan is het proefschrift van Gerrit van Kooten[206]. De inhoud van dit boek komt nog uitgebreid aan de orde, maar hier volstaat het op te merken dat er vrijwel geen arbeider in voorkomt. Het boek bevat veel cijfermateriaal en enkele statistische exercities, maar de schrijver beëindigt zijn boek op programmatische wijze met een veelzeggende uitspraak van K. Mayhew. Deze schreef in 1979: "Onze opvatting is dat economen veel voordeel zouden hebben bij terugkeer naar een vroegere en eenvoudigere benadering waarbij meer in het bijzonder wordt gekeken naar de relatie tussen stakingen en de conjunctuurbeweging in de economie in het algemeen"[207]. Van Kooten citeerde Mayhew omdat hem was gebleken dat zijn uitgebreide statistische exercitie ertoe leidde dat zoveel tussenstappen moesten worden gemaakt dat de slotconclusie noodzakelijkerwijs slechts uit globale uitspraken kon bestaan. Uiteindelijk luidden zijn conclusies dan ook niet veel anders dan die welke in vroegere, descriptieve werken naar voren kwamen.

In deze studie wordt getracht om niet in de valkuil te raken van het uitsluitend beschrijven, maar ook om niet louter met cijfers te werken. De hoofdvragen van het onderzoek leiden immers vrij snel tot uitsluitend rekenwerk.

De eerste reden om dit hoofdstuk te schrijven ligt dus in de poging om een menselijk gezicht aan het verschijnsel staking te geven en dat geldt dan met name voor de paragraaf over het verloop van stakingen. De tweede reden is meer van pragmatische aard en is gelegen in de omstandigheid dat in buitenlandse literatuur over stakingen de in dit hoofdstuk te behandelen 'kenmerken' veelal ook worden behandeld.

1. Ontwikkeling van de stakingsduur[208]

Michelle Perrot concludeerde in haar monumentale studie over stakingen in Frankrijk dat deze na de Tweede Wereldoorlog in een aantal opzichten veranderden. Ze werden in vergelijking met de vooroorlogse periode korter van duur, omvatten meer deelnemers en voltrokken zich op een gedisciplineerde en gecentraliseerde manier. Stakers waren volgens haar rationeler geworden en gebruikten stakingen als onderhandelingsstrategie[209]. In hetzelfde jaar dat Perrot dit beweerde bevestigden Shorter en Tilly dit beeld en jaren eerder had Knowles over de ontwikkeling in Engeland ongeveer hetzelfde geschreven[210]. De Amerikaan Griffin, auteur van een van de oudere statistische stakingsonderzoeken, constateerde daarentegen vlak voor de Tweede Wereldoorlog dat in de Verenigde Staten de duur van stakingen tussen 1880 en 1937 juist opvallend stabiel was gebleven[211].

De duur van stakingen kan op twee manieren worden gemeten. De meest gebruikelijke is de duur te berekenen door het totaal aantal verloren *arbeidsdagen* per jaar te delen door het totaal aantal arbeiders dat in dat jaar aan een staking heeft deelgenomen. Op deze manier wordt per jaar gemeten hoelang iedere *staker* gemiddeld het werk heeft neergelegd. In het door mij aangelegde bestand is voor ieder conflict het aantal kalenderdagen dat dit conflict duurde vermeld. Het totaal aantal *kalenderdagen* in een jaar dat gestaakt is levert na deling door het totaal aantal stakingen eveneens een gemiddelde duur op. Op deze wijze meten we hoe lang iedere *staking* in een jaar gemiddeld heeft geduurd.

Deze duur hanteer ik in de navolgende analyse als maatstaf en deze duur is ook in grafiek 20 weergegeven. Bij de berekening zijn stakingen waarvan de duur niet bekend is niet meegeteld. Bovendien is het aantal kalenderdagen omgezet in werkdagen door rekening te houden met een vrije dag per week en vanaf 1960 een extra vrije dag als gevolg van de invoering van de vijf-daagse werkweek.

Grafiek 20. *Gemiddelde duur van stakingen in werkdagen, 1830-1993 (5-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde)*
Bron: onderzoeksbestand.

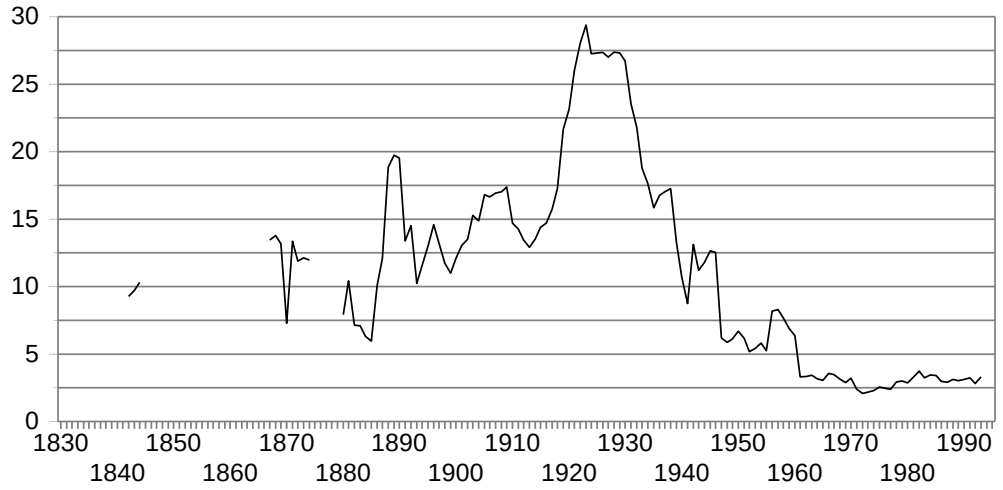

Uit de grafiek blijkt dat het beeld van Perrot ook op ons land van toepassing is. We kunnen een duidelijke daling in de stakingsduur constateren sinds de jaren twintig. Na de laatste oorlog deden zich nog twee kortstondige oplevingen voor, maar vanaf de jaren vijftig hervatte de globale neergang zijn loop. De jaren voor 1940 gaven trouwens in tegenstelling tot wat Griffin voor de Verenigde Staten constateerde in Nederland eerst een sterke stijging te zien vanaf ongeveer 1920.

Die stijging blijkt samen te vallen met de ‘reactie’ na de Eerste Wereldoorlog. De jaren kortom dat overheid en ondernemers de verworvenheden ondergroeven, die de arbeiders onder druk van het na-oorlogse revolutie-gevaar hadden bereikt. De sterke stijging van de duur in die jaren kan worden beschouwd als teken van het wanhopige karakter van stakingen, die werden gevoerd tegen een halsstarrige tegenstander.

Dat beeld wordt bevestigd in grafiek 21. In deze grafiek zijn twee lijnen tegen de tijd uitgezet. De ene lijn geeft de gemiddelde duur per jaar van gewonnen stakingen weer, de andere lijn de gemiddelde duur van verloren conflicten.

Grafiek 21. *Gemiddelde absolute duur in dagen van de gewonnen en verloren stakingen (5-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde), 1830-1993*
Bron: onderzoeksbestand.

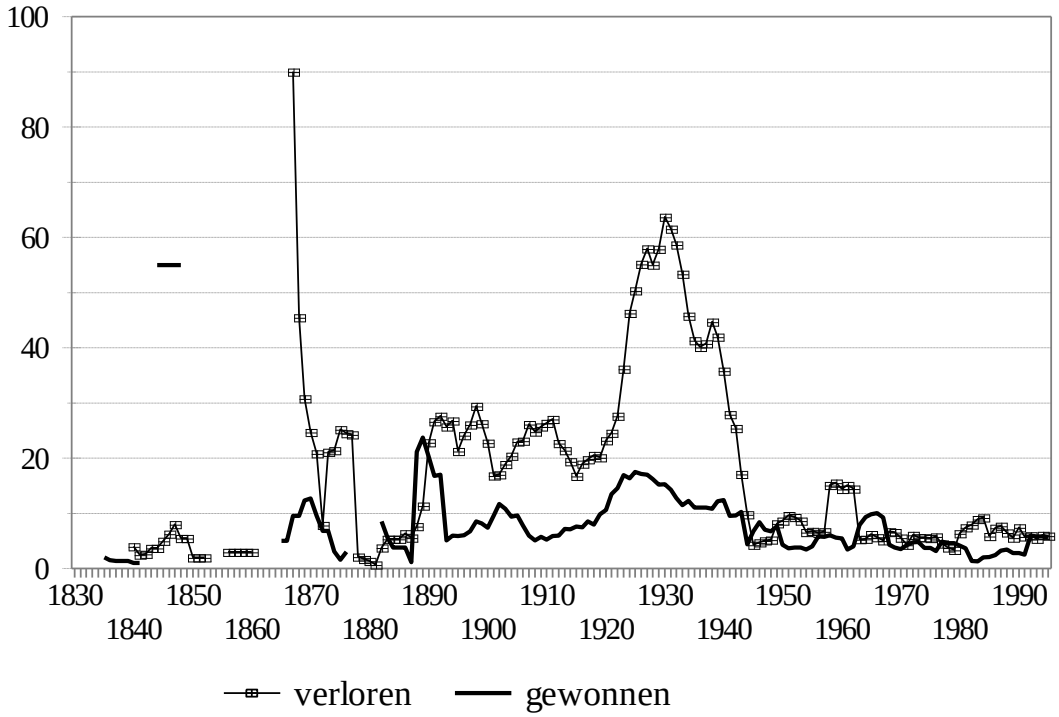

Deze grafiek laat zien dat langdurende stakingen vaker werden verloren. Deze relatie blijkt gedurende vrijwel de gehele periode te hebben bestaan. Lange stakingen worden eerder verloren dan korte stakingen, een constatering die ook voor de stakingen tussen 1872 en 1912 in het Duitse Keizerrijk is gedaan[212].

Het is in dit verband interessant de staking te memoreren met de langste duur. Op 22 december 1924 legden de 49 arbeiders van houtzagerij Gebr. Loos in Blokzijl (Overijssel) het werk neer uit protest tegen het ontslag van een van hun woordvoerders. Ook eisten zij een CAO. Na een strijd van bijna tweeëneenhalf jaar (843 dagen) legden zij het hoofd in de schoot. Geen van de stakers mocht terugkeren, maar de kans is groot dat zij elders al werk hadden gevonden[213].

In totaal hebben veertien stakingen plaatsgevonden die langer duurden dan een jaar. Hiervan viel er geen enkele in de periode na 1945, maar niet minder dan tien vonden tijdens het interbellum plaats.

Tegenover deze zeer lange stakingen staan de ultra-korte. De kortste die ik heb gevonden was een werkonderbreking van twee minuten op 24 december 1926 bij de Rotterdamsche Bankvereeniging. Het bankpersoneel protesteerde zo tegen het uitblijven van de ‘dertiende maand’. In totaal zijn er 37 stakingen geweest die korter duurden dan een half uur en 523 van een uur en korter. Van deze 523 korte stakingen vond zestig procent plaats in de laatste vijftig jaar. Deze gegevens illustreren op treffende wijze de trend van grafiek 20.

2. Maand van uitbreken

Uit het onderzoek van Knowles bleek dat in Engeland het hoogtepunt van de stakingsbeweging in het voorjaar lag met een tweede opleving in augustus of september. Voor de Verenigde Staten tussen 1927 en 1937 had Griffin dezelfde pieken geconstateerd[214] en toen Van Kooten zijn onderzoek naar stakingen in Nederland in de jaren 1951-1981 publiceerde kwam hij tot soortgelijke bevindingen[215].

Grafiek 22. *Aantal stakingen naar de maand van uitbreken in de periode 1830-1995*
Bron: onderzoeksbestand.

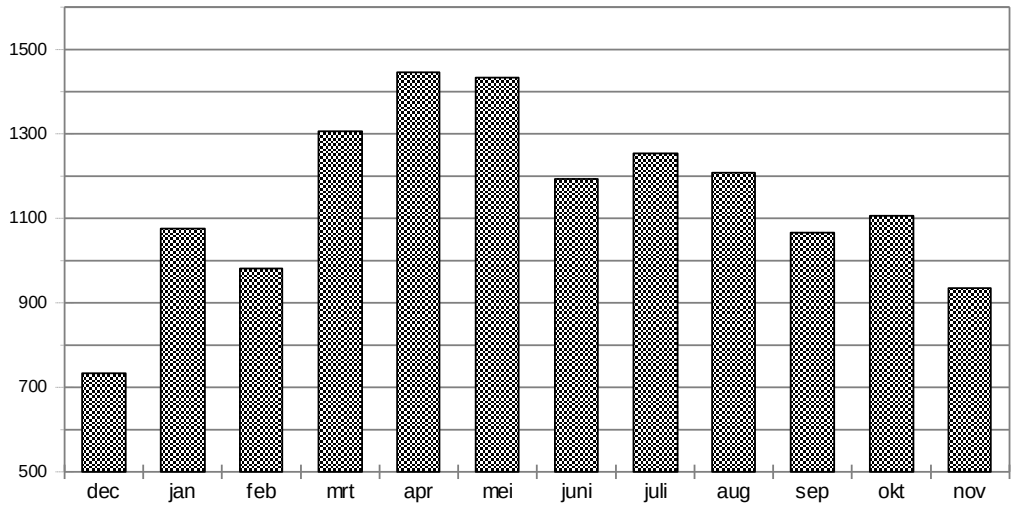

Ook uit mijn bestand blijkt dat de meeste stakingen in het voorjaar uitbraken en een tweede piek in de zomer optrad. Grafiek 22 spreekt wat dit betreft voor zich. In deze grafiek is de maand december aan het begin op de X-as geplaatst, hoewel het de laatste maand van het jaar is. De reden hiervoor is dat de jaren zo eenvoudiger tot seizoenen zijn samen te nemen.

Uit de gegevens van mijn bestand blijkt overigens wel dat de piek in april extremer was in de periode tot 1900. Dat laat zich eenvoudig verklaren uit de vele stakingen die toen optraden in de veenderijen en het grondwerk; seizoengebonden bedrijfstakken, waarbij de onderhandelingen over het loon zich afspeelden vóór het seizoen begon. Dat de piek in het vroege voorjaar zich na 1945 bleef voordoen is volgens Van Kooten grotendeels te verklaren uit het feit dat februari en maart de maanden zijn waarin veel CAO-onderhandelingen in een beslissend stadium verkeren[216].

De daling in het begin van de zomer is een gevolg van de toppositie van de voorgaande maanden. De winter geeft een dieptepunt te zien. Dat kan geweten worden aan de seizoenwerkloosheid, wanneer er minder behoefte aan arbeiders was, ze minder werkten en dus ook niet konden staken. Ook het onaangename karakter van een staking in de winter speelt volgens sommige auteurs een rol. In sneeuw en hagel posten is immers minder aantrekkelijk dan wanneer de zon schijnt. In hoofdstuk 7

zullen we echter nog constateren dat de invloed van de wintertemperatuur op de stakingsactiviteit te verwaarlozen is. Ook is er wel op gewezen dat de vele feestdagen in december deze dure maand minder aantrekkelijk maken om te staken.

De stijging aan het eind van de zomer kan te maken hebben met het feit dat in diverse bedrijfstakken (zoals bij voorbeeld de havens) de lonen in de drukke tijd voor een aanzienlijk deel uit toeslagen en overwerk bestaan. Als dan na de zomervakantie het eerste loon betaald wordt, blijkt het eigenlijke loon minder hoog te zijn dan de rest van het jaar leek omdat slechts het basisloon wordt doorbetaald.

Het beeld uit grafiek 22 moet dus worden genuanceerd. Daartoe heb ik de gegevens per maand uitgesplitst naar periode. Voor drie perioden (1830-1899, 1900-1940 en 1945-1995) zijn indexcijfers berekend van het aantal stakingen per maand met als basis het gemiddelde van alle maanden per periode[217] Dat levert grafiek 23 op.

Grafiek 23. *Indexcijfers van de spreiding van het aantal uitgebroken stakingen over de maanden van het jaar in de periodes 1830-1899, 1900-1940 en 1945-1995*
Bron: onderzoeksbestand.

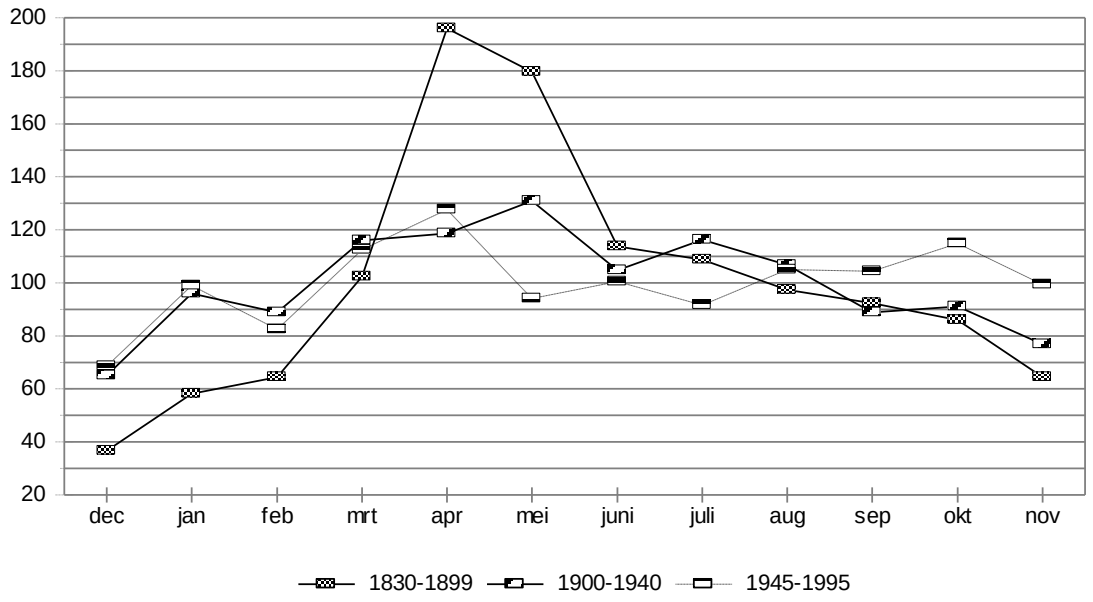

Heel duidelijk blijkt daaruit, dat de stakingsweging in de negentiende eeuw veel seizoengevoeliger was dan in de twintigste eeuw, want de afwijkingen ten opzichte van de basis waren in die tijd het grootst.

De verklaring voor seizoengevoeligheid moet vooral worden gezocht in het karakter van het werk. Zoals gezegd waren de negentiende eeuwse veenarbeid en het grondwerk extreem seizoengevoelig. Hetzelfde geldt uiteraard voor de arbeid op het platteland en in landbouw-afhankelijke industriebedrijven. De ontwikkeling van dit soort arbeid via de industrie naar een steeds groter aandeel van de dienstensector (deze ontwikkeling is in hoofdstuk 3 reeds uitvoerig beschreven) heeft tot gevolg gehad dat ook de stakingsbeweging minder seizoengevoelig is geworden.

Institutionele ontwikkelingen, zoals CAO-datums en meerjarige CAO's, hebben daarentegen grote invloed gekregen op de maand van uitbreken van stakingen.

3. Aantal stakers per conflict

In paragraaf 1 is Perrot al genoemd die concludeerde dat de stakingen in Frankrijk na 1945 groter van omvang waren dan in de daaraan voorafgaande periode. Ook voor Nederland vinden we een stijging van het aantal stakers per staking.

Grafiek 24. *Gemiddeld aantal stakers per staking in de jaren 1830-1992 (7-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde, semi-logaritmisch)*
Bron: onderzoeksbestand.

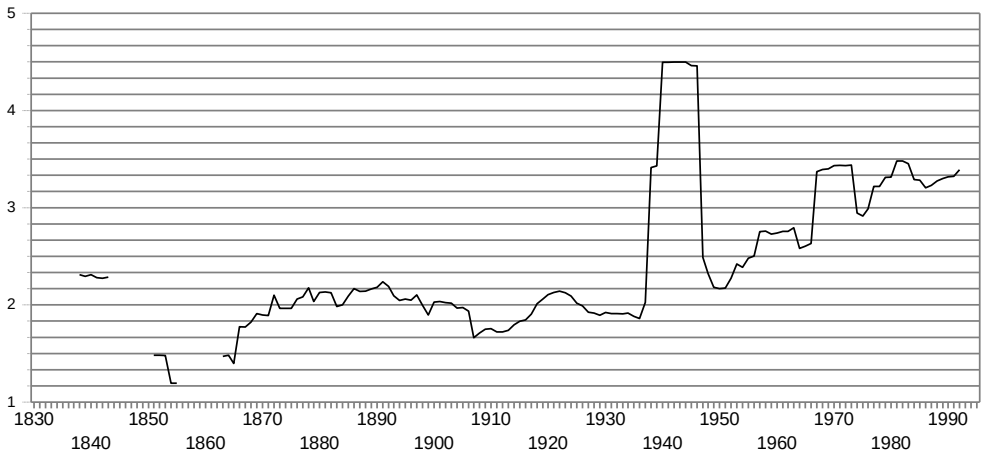

In grafiek 24 is het aantal stakers per staking opgenomen, zoals zich dat ontwikkelde in de jaren 1830-1995. De grafiek is semi-logaritmisch geconstrueerd, omdat anders de april-meistaking van 1943 met een geschatte deelname van 200.000 arbeiders het beeld ernstig zou ontwrichten. Hetzelfde geldt, zij het in mindere mate, voor de algemene staking van 15 december 1970. Weliswaar namen daar ongeveer een miljoen mensen aan deel, maar in dat zelfde jaar vonden vele tientallen stakingen plaats waardoor het gemiddelde toch daalde tot ruim 14.000 stakers.

Wat opvalt, is dat aan het begin van de onderzoeksperiode het gemiddelde aantal stakers hoger was dan in de rest van de negentiende eeuw. Dat verschijnsel laat zich gedeeltelijk verklaren uit het karakter van de toenmalige stakingen. Het waren, zoals we eerder reeds constateerden, veelal stakingen van groepen grondwerkers en veenarbeiders. Dezen werkten en leefden nu eenmaal in grote groepen. Een aanvullende verklaring is dat mogelijk de kleine stakingen niet zijn achterhaald.

Toen later, vanaf het midden van de negentiende eeuw, het stakingswapen meer verbreid raakte en ook andere groepen arbeiders tot actie overgingen, daalde het gemiddelde aantal stakers per staking. Om vervolgens weer toe te nemen. Deze tweede stijging, die eveneens teniet werd gedaan, is waarschijnlijk eveneens het gevolg van een statistische vertekening. In de jaren vanaf 1870 heeft zich mogelijk een aantal kleine stakingen voorgedaan, die ik niet heb gevonden. Vanaf het begin

van de twintigste eeuw wordt de statistiek betrouwbaarder en de dekking groter. Toen bleek het aantal stakers per staking weer aanmerkelijk lager te liggen dan in de decennia daarvoor. De cijfers van vóór 1900 moeten met de nodige voorzichtigheid worden gehanteerd.

De jaren tijdens en na de Eerste Wereldoorlog, toen overal in Europa de opstandigheid groter was dan ooit tevoren tijdens het kapitalisme, veroorzaakten in de grafiek een zwakke en kortstondige groei van het aantal stakers. Daarna zette zich een globale stijging door, die echter in de grafiek onderbroken wordt door twee grote pieken. Deze zijn het gevolg van de reeds genoemde stakingen uit 1943 en 1970. In de volgende grafiek (25) is geabstraheerd van deze twee conflicten, omdat deze het beeld in grafiek 24 onevenredig bepaald hebben.

Grafiek 25. *Gemiddeld aantal stakers per staking, afgezien van de stakingen in 1941-1943 en de algemene staking van 1970, 1910-1992 (7-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde)*
Bron: onderzoeksbestand.

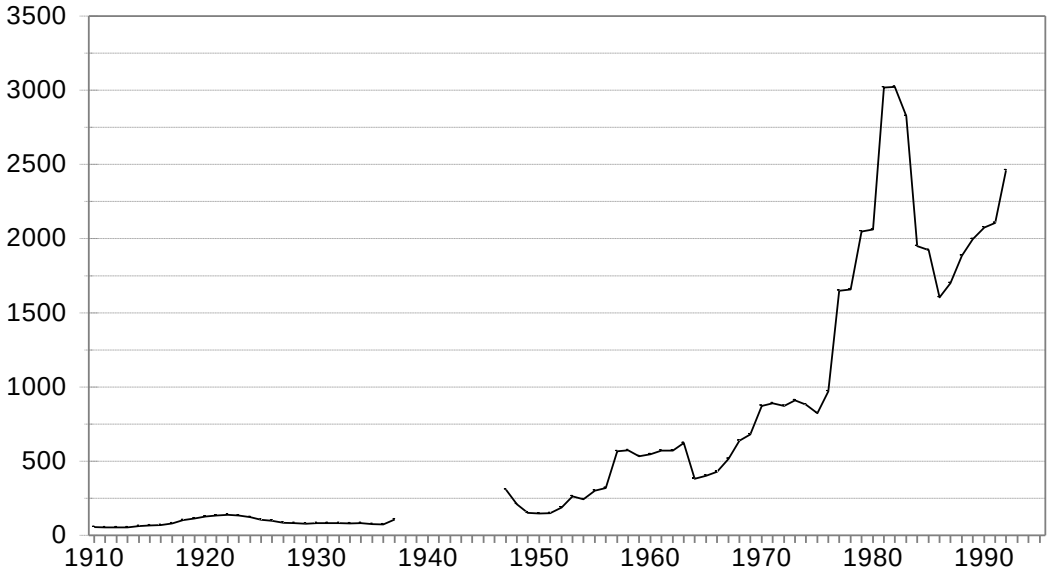

Het algehele beeld is nu beduidend eenvoudiger: vanaf rond 1950 heeft zich een vrijwel voortdurende stijging voorgedaan van het aantal stakers per staking. Het hoogtepunt van de toename heeft zich voorgedaan rond 1980. Een hoogtepunt dat ook tot uiting komt in tabel 3:

Tabel 3. *Overzicht van alle stakingen met meer dan 20.000 deelnemers in tien-jaarlijkse periodes, 1830-1995 (bron: onderzoeksbestand)*

Periode	Aantal stakingen met meer dan 20.000 deelnemers	Aantal stakers tijdens grootste staking	
1830-1895	0	8.500	
1896-1905	1	50.000	(1903!)
1906-1915	0	3.837	
1916-1925	4	20.000	
1926-1935	1	14.000	
1936-1945	3	200.000	
1946-1955	1	11.700	
1956-1965	5	40.584	
1966-1975	8	1.000.000	
1976-1985	16	200.000	
1986-1995	6	500.000	

Van de vele duizenden stakingen die in het bestand zijn opgenomen behoorden er 116 tot de stakingen, die nog maar net als zodanig konden worden geregistreerd: stakingen met twee deelnemers. Gegeven de opmerkingen hiervoor over de toename van het aantal stakers per staking zal het geen verbazing wekken, dat die zeer minieme conflicten zich allemaal vóór de jaren vijftig hebben afgespeeld. In 1947 legden twee arbeiders van de steenfabriek Groenlanden in Nijmegen het werk neer uit protest tegen het werken met een te kleine ploeg. Zij waren de laatsten, die met zo'n klein collectief de strijd met hun baas aangingen.

Ook in Nederland is het aantal stakers per staking duidelijk gestegen, evenals in Frankrijk. Dat heeft te maken met aan de ene kant de groei van de bedrijfsomvang en aan de andere kant met het feit dat stakingen vaker een hele bedrijfstak betreffen. Dat laatste is het gevolg van een institutionele ontwikkeling. Landelijke CAO's en landelijk regeringsbeleid roepen landelijke stakingen op.

4. Het verloop van een staking

De statistische bewerking van gegevens over stakingen levert slechts een abstract beeld op. De handelende mens blijft op de achtergrond en is nog slechts zichtbaar als een reeks cijfers. Het verwerken van stakingen in een data-matrix doet geen recht aan de verschillen in het bewustzijn van de stakers. Er is immers weinig fantasie voor nodig om in te zien dat een staking in een koninkrijk met nauwelijks verharde wegen, maar wel de doodstraf en slavenarbeid er heel anders uitziet dan in een modern West-Europees land.

In deze paragraaf zal ik aan de hand van een aantal concrete stakingen het veranderingsproces illustreren dat in dit opzicht heeft plaatsgehad gedurende de afgelopen anderhalve eeuw. In de tijd dat Nederland veranderde van een land van het eerste type in een van het tweede type.

1. ‘Een vrij ernstige combustie’, stakingen van ongeschoolde arbeiders[218]

In de jaren twintig en dertig van de negentiende eeuw vonden diverse stakingen in het bouwvak plaats. Het was de tijd van Koning-koopman Willem I onder wiens bewind in rap tempo getracht werd de infrastructuur van Nederland te verbeteren. Kanalen werden gegraven en spoor- en landwegen aangelegd. Dat betekende opeenhoping van grote groepen arbeiders, want alles gebeurde nog met de hand. Duizenden groeven bijvoorbeeld het tachtig kilometer lange Noord-Hollands Kanaal. Zo’n concentratie van arbeiders leidde niet alleen tot onhygiënische toestanden in een tijd dat malaria in Nederland nog een inheemse ziekte was. Het leidde van tijd tot tijd ook tot oproer.

Drie stakingen die hebben plaatsgehad tijdens de aanleg van dat kanaal waren onderwerp van een studie die in 1976 verscheen. Daarmee werd voor het eerst de strijd van ongeschoolde arbeiders in het begin van de negentiende eeuw aan de vergetelheid ontrukt[219].

Aannemer Huyskens, een opgeklommen ‘polderjongen’, had zijn karwei zeer goedkoop aangenomen. Hij kon het werk slechts realiseren door zijn arbeiders onder extreem slechte omstandigheden te laten werken. Dit leidde ertoe dat deze arbeiders trachtten hun rantsoen aan te vullen door -zeer indringend- te bedelen en te stropen. Daarbij werd in de herbergen veelal gemakkelijk krediet gegeven en dat leidde weer tot schulden. Onvrede kon onder deze omstandigheden niet uitblijven, maar dat was op zich niets bijzonders. Telkenjare werd geklaagd over onrust onder arbeiders.

De stakingsoproep van zekere Tieleman van Dungen is overgeleverd: “Jongens, wij moeten morgen niet werken, en die aan het werk gaat moeten wij met de Spade tussen hals en nek slaan, dan krijgen wij opslag”[220]. Na acht dagen staken bood Huyskens inderdaad meer loon, maar niet voor iedereen en daarmee was de beer echt los.

Op 27 mei 1823 trok een bonte stoet arbeiders op naar de keet van Huyskens onder aanvoering van iemand met een rode vlag. De menigte groeide aan tot zo’n driehonderd man, die om het hoofd van de aannemer vroegen. Enkelen van hen, overmoedig geworden door het drinken van veel jenever, trachtten Huyskens uit zijn keet te halen. Deze schoot daarop twee man dood en verwondde een derde. De woede van de arbeiders kende nu haast geen grenzen meer, maar toch wisten ingenieur Van Asperen en Huyskens’ vennoot Van Hegeraad de gemoederen te bedaren. Zo gauw Huyskens echter uit zijn verschansing te voorschijn kwam, laaiden de haatgevoelens weer op. Onder de uitroepen “We hebben hem, we hebben hem! Slaat dood, slaat dood!” werd de aannemer met alles wat maar voorhanden was inderdaad bijna doodgeslagen. Hij werd in een keet in veiligheid gebracht, maar stakers drongen de keet binnen en sloegen hem alsnog dood.

Na de staking kwam het uiteraard tot een rechtszaak en drie arbeiders werden veroordeeld tot geseling en brandmerking, één slechts tot geseling en de twee laatsten tot ‘te pronkstelling op het Schavot’. Bovendien kregen de zes bij elkaar 45 jaar gevangenisstraf opgelegd. Gevoel voor cynische humor kan de veroordeelden niet worden ontzegd. Cornelis Duyn, de man die roepend “Doet het geen mensch dan doe ik het” Huyskens de beslissende dodelijke klap gaf, verklaarde tegenover justitie dat hij zijn baas wat rechter in bed had willen leggen.

Huyskens was dood en de rust hersteld. De omstandigheden bleven echter dezelfde. Binnen een maand kwam het dan ook tot nieuwe ongeregeldheden en in

augustus brak wederom een staking uit. Ook het jaar daarop staakten de arbeiders, maar de overheid was er nu op voorbereid. Het verzet werd in de kiem gesmoord.

Gedurende de negentiende eeuw hebben zich honderden van dit soort stakingen voorgedaan. Ze vonden plaats onder het niet-stedelijke proletariaat dat werkzaam was in allerlei vormen van grondverzet. Dan eens heetten ze dijkwerker, dan weer polderjongen of poldergast. Ook de veenarbeiders met hun jaarlijkse traditie van 'bollejagen' horen in dit rijtje thuis. Vlak voor of na aanvang van het werk werd de arbeid neergelegd teneinde hoger loon te bedingen. Groepen arbeiders met rode vlaggen trokken rond om de anderen van het werk te halen, waarna de rust door de autoriteiten werd hersteld.

Ter illustratie laat ik nog enkele stakingen de revue passeren. In 1840 trad "een vrij ernstige combustie" op bij de droogmaking van de Zuidplas ten noorden van Rotterdam, waarbij "enkele arbeiders met een rood vaandel" 1500 anderen beletten om door te werken[221]. De rust werd hersteld door het optreden van het garnizoen uit Gouda en een kleine loonsverhoging. Enkele dagen later brak bij de droogmaking van de Haarlemmermeer een staking uit. Tweehonderd poldergasten met rode linten 'aan het hoofd' schoolden samen om de Belgische arbeiders te verjagen en voor zichzelf hoger loon te verkrijgen. De rust werd hersteld door kurassiers[222]. In 1869 brak te Noordbroek onder kanaalgravers een staking van 180 man uit, ze "hadden hunnen arbeid gestaakt, en trokken in dronkenschap, met woest geraas en getier, het dorp door"[223].

2. Geweld en leiderschap in de negentiende eeuw

Wat de genoemde negentiende-eeuwse stakingen vooral lijkt te typeren is het veelvuldig gebruik van geweld. Gedeeltelijk is dat te verklaren uit het tot 1872 bestaande stakingsverbod, dat immers straffen stelde op onderlinge 'zamenspanning' ter verkrijging van hoger loon. De overheid ging er als gevolg van dat verbod tamelijk snel toe over machtsmiddelen toe te passen. De stakers waren zelf echter ook niet afkerig van geweld met het doel collega's te dwingen mee te doen of van geweld tegen leidinggevenden. Een voorbeeld kan dit verduidelijken: in 1866 werd tijdens het graven van het Noordzeekanaal door de arbeiders gestaakt. Stalmeester Maes schoot toen een staker dood. Daarop werd hij door een veldwachter neergeschoten en door de polderjongens dusdanig mishandeld dat hij 'zieltogend' naar het ziekenhuis moest worden gebracht[224].

Men dient zich bij lezing van stakingsverslagen, waarin geweld regelmatig een rol speelde, te realiseren dat geweld in de negentiende eeuw vaak voorkwam. Niet alleen tijdens stakingen, maar overal. De vonnissen die na de stakingen van 1823 werden uitgesproken (geseling, brandmerking en tepronkstelling op het schavot) geven al aan hoe normaal ook overheidsgeweld was. De hele samenleving was veel gewelddadiger dan wij gewend zijn.

De stakingsverslagen doen ook licht het idee postvatten dat de stakers een domme, drinkende en nietsontziende massa vormden. Deze gedachte kwam latere geschiedschrijvers afkomstig uit vakbondskring goed van pas. Het leek er immers op dat de arbeiders bij tijd en wijle zeer ongericht in verzet kwamen. Eerst de vakbonden zagen

volgens hen kans om meer doelgericht leiding te geven aan het verzet van arbeiders[225].

Van Asselt heeft er echter naar aanleiding van een veenstaking in 1840 te Dedemsvaart reeds op gewezen dat "blijkt dat we hier niet te maken hebben met een uitbarsting van woede en ongeorganiseerd verzet"[226]. Zij leidde dat af uit het feit dat de arbeiders steun zochten bij een advocaat en de gouverneur. In 1862 werden twee arbeiders tot acht dagen gevangenisstraf veroordeeld omdat zij een vergadering hadden belegd tot werkstaking in Lonneker en Enschede. Bovendien stelden zij een contract op waarin de arbeiders zich tot die staking verplichtten[227]. Ook hieruit kunnen we niet anders concluderen dan dat deze arbeiders zeer doelbewust actie voerden.

De staking van Amsterdamse scheepstimmerlieden uit 1869 mag dan als zodanig bekend staan, het is niet echt de '*eerste georganiseerde werkstaking*' zoals de titel van een artikel van Vleggeert uit 1968 luidde[228]. Stakers organiseerden voordien hun stakingen ook, maar niet in het kader van een vakorganisatie. Zoals we hebben gezien, bestonden die immers nauwelijks. Het is derhalve niet juist om van georganiseerde versus ongeorganiseerde stakingen te spreken, maar beter van wel of niet door een vakorganisatie geleide stakingen. Vrijwel elke staking kent een zekere mate van organisatie, al is het maar doordat de stakers zich laten leiden door informele leiders.

3. Nieuwe groepen stakers vanaf 1860

De bouwvakstakingen die we tot hier zijn tegengekomen, waren vooral stakingen van ongeschoolde grondwerkers. Behalve grondwerkers waren in de bouw echter ook geoefende en geschoolde arbeiders werkzaam. We kunnen daarbij denken aan timmerlieden, metselaars, heiers, schilders enz. en ook door hen werd in de negentiende eeuw gestaakt. De eerste staking van geschoolde bouwvakkers die ik heb gevonden was er een van heiers. Deze vond plaats bij de bouw van het Academisch Ziekenhuis te Leiden in maart 1868[229]. Verscheidene heiers liepen van het werk toen de aannemer over wilde gaan op stukloon omdat hem bleek dat de arbeiders de verwachte negen palen per dag niet haalden. Later op de dag keerden de stakers terug om de anderen te beletten door te werken. Ook nu weer zien we dat politie en artillerie ingrepen. Onderkruipers uit Katwijk zorgden er de volgende dag voor dat het werk doorgang kon vinden, maar al snel liepen zij tegen hetzelfde probleem op. Ook zij haalden de negen palen per dag niet en ook voor hen bleek toen het loon te laag. Wat te doen? Vanaf 9 maart legden de Katwijkers eveneens het werk neer. Of zij wel resultaat hebben bereikt, is niet bekend.

In dezelfde periode staakten ook timmerlieden en metselaars in Zwartsluis, Koudekerk en Alphen aan den Rijn en in volgende jaren komen we meer stakingen van geschoolde bouwvakkers tegen. Het zijn de jaren waarin zich in Nederland een stakingsgolfje voordeed en allerlei groepen het stakingswapen voor het eerst beproefden. Het zijn tevens de jaren waarin de vakbeweging opkwam onder diezelfde groepen van geschoolde arbeiders.

Tezelfdertijd gingen de stakingen onder ongeschoolden op de oude voet verder. Ook daar echter was de invloed van socialisten en vakverenigingsmannen meer en meer merkbaar. Dat leidde er vooralsnog overigens niet toe dat er veel aan het ritueel

van de stakers veranderde. We kunnen dit bijvoorbeeld zien aan een staking van grondwerkers en timmerlieden aan het Tjongerkanaal in Jubbega. Op 15 april 1888 legden zij het werk neer en trokken de omgeving rond met een rode vlag waarop de leus stond: 'Vrijheid, Gelijkheid en Broederschap'. De invloed van socialistische vakverenigingsactiviteit blijkt mogelijk uit een stakersreglement dat in 1888 in Barradeel bij een landarbeidersstaking van kracht was: "1. Rustig alles afwachten en geen baldadigheden beginnen. 2. Vooral geen sterken drank drinken..."[230]. Hier werd duidelijk getracht de discipline te bewaren zodat de staking niet kon ontaarden in een dronkenmansfeest. Vooraleer dergelijke uitwassen geheel waren bedwongen zouden nog tientallen jaren verstrijken, maar de toon was gezet. De kroniekschrijver van de negentiende-eeuwse arbeidersbeweging, Bymholt, heeft diverse stakingen beschreven waarbij het ouderwets toeging. Zo in maart 1890 te Uden, waar de staking kort duurde maar tot bloedige taferelen aanleiding gaf. "De marechaussees, die de werklui wilden beletten een herberg binnen te gaan, werden spoedig ontwapend en moesten bloedend de vlucht nemen." Vliegen beschreef het niet anders: "het werd een dronkemanstooneel en gaf aanleiding tot hevige gevechten"[231]. Deze staking was overigens voor de minister van oorlog aanleiding om de marechaussee met revolvers te bewapenen , aangezien was gebleken dat het gebruik van karabijnen in een kleine ruimte zinloos was[232].

4. Vakbondsstakingen rond de eeuwwisseling

Naast de stakingen van ongeschoolde arbeiders zien we stakingen, die door een vakvereniging voorbereid en geleid werden. Het prototype van een bedrijfstak waar deze aanpak tot ontwikkeling kwam is de diamantnijverheid. Nog voor de eeuwwisseling bereikte men daar een organisatiegraad van vrijwel honderd procent en de Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkers Bond (ANDB) openbaarde zich als een machtige onderhandelingspartner. Ook deze organisatie was trouwens voortgekomen uit een spontane staking, zoals we in hoofdstuk 2 reeds hebben gezien.

Als voorbeeld van een door een vakorganisatie geleide staking neem ik echter geen staking van diamantbewerkers, maar de staking van Vlissingse timmerlieden in april 1899. De organisatie Wij Streven naar Vooruitgaan (WSnV) kwam met een looneis die door de patroons werd afgewezen. Daarop stelde WSnV een ultimatum en toen dat afliep brak de staking uit. De hele stad raakte bij de strijd betrokken. Arbeiders van scheepswerf De Schelde bijvoorbeeld vielen in hun schafttijd onderkruipers aan en de relletjes leidden tot militair ingrijpen[233].

Weliswaar maakte de door een vakorganisatie geleide staking opgang, maar aan het begin van de twintigste eeuw was dat type zeker nog geen gemeengoed. De geschiedschrijver van de Christelijke Bouwarbeidersbond schreef over die tijd: "Ten tijde van de oprichting van den bond vierde de 'directe actie' in het bouwbedrijf nog veeltijds hoogtij. Wanneer een bouwondernemer met den bouw van een aantal woningen was begonnen of wanneer een aannemer een eindweegs met een aangevangen bouwwerk gevorderd was, werd door de arbeiders aan den patroon de eisch gesteld het loon te verhoogen. Weigerde de werkgever aan dezen eisch te voldoen, dan werd het werk gestaakt. De bouwer of aannemer berekende dan dat toegeven aan den gestelden eisch, of gedeeltelijk toegeven, hem minder schade zou

berokkenen dan voortzetting van de staking en zoo was de werkgever heel dikwijls bereid tot een accoord te komen"[234].

Dit soort stakingen was de vakbondsmannen een doorn in het oog omdat het bereikte resultaat vluchtig was en geen basis kon zijn voor een stabiele onderhandelingspositie. Geen patroon nam de vakbondsvertegenwoordiger serieus die zijn leden niet in de hand had. De bonden hebben in de jaren tot de eerste wereldoorlog grote en heftige stakingen geleid, maar ze hielden daarbij altijd een aantal spelregels in acht. De belangrijkste daarvan was dat de bond geen staking kon beginnen waartoe niet door het bestuur was besloten. Zelfs binnen het NAS, waar men toch minstens sympathiek stond tegenover de 'directe actie', werden stakers diverse malen gekapitteld omdat ze buiten de bond om in staking waren gegaan. En eerder nog, uit 1869 en 1872, zijn stakingen van typografen bekend, die door de Typografenbond niet werden gesteund omdat de arbeiders niet hadden gewacht op goedkeuring van de algemene vergadering van afgevaardigden[235]. In de dagelijkse praktijk zijn de bonden echter regelmatig van de officiële lijn afgeweken. In *De Metaalbewerker* van 12 februari 1916 lezen we bijvoorbeeld dat tijdelijk het standpunt 'eerst organisatie en dan actie' opzij werd gezet. De reden was dat de conjunctuur zo gunstig was, dat er iets te bereiken viel.

De normale gang van zaken bij een vakbondsstaking is het formuleren van eisen, deze bij de ondernemer naar voren brengen, eventueel onderhandelen en bij niet-inwilliging het stellen van een ultimatum. Tijdens de in dat ultimatum genoemde periode kan de patroon toegeven of tegenvoorstellen doen, maar als dat tot niets leidt, volgt staking. Vele stakingen hebben volgens dit stramien plaatsgevonden.

In 1906 vond in Leiden een langdurige staking van timmerlieden plaats. Al bijna tien jaar waren verzoeken om loonsverhoging ingediend, maar in mei 1906 waren de arbeiders het zat en de timmerliedenvereniging Vooruit stelde een ultimatum. Toen dit na een week afliep en er geen resultaat was bereikt, gingen op de ochtend van 28 mei 53 timmerlieden in staking. Zij gingen de diverse bouwputten langs waar nog gewerkt werd en haalden binnen enkele uren dertig man extra van het werk. In de drie dagen die volgden, sloten nog tientallen arbeiders zich bij de staking aan. Begin juni had tweehonderd man het werk neergelegd.

Onder hen waren 16 Rooms-katholiek georganiseerden, die hiermee tegen hun eigen bond ingingen. Tien van hen hielden hun opstandige houding echter niet vol en gingen na enige tijd weer aan het werk. Bij het naar huis gaan van de aan het werk gebleven onderkruipers, overigens vooral kleine burgerbaasjes die de grote aannemers te hulp schoten, organiseerden de stakers een escorte. Dat gaf op grond van het reeds genoemde artikel *462bis WvS* aanleiding tot politie-ingrijpen. Het ging zelfs zover dat de burgemeester de staat van beleg afkondigde.

Op 18 november besloten de stakers in een vergadering om weer aan het werk te gaan. De situatie in de bouw was namelijk slecht waardoor de kans op de komst van onderkruipers van buiten de stad groter werd. De tweede reden was het merendeels doorwerken van de RK-arbeiders en bovendien willigden de patroons de eisen voor een deel in[236].

In deze staking komen we een aantal elementen tegen die in stakingen telkens terugkeren. Op de eerste plaats het 'dweilen' ofwel het trachten collega's over te halen ook het werk neer te leggen. Dat kan zich zowel binnen hetzelfde bedrijf als binnen de bedrijfstak voordoen. Veelal formeren de stakers ploegen die naar afdelingen en bedrijven trekken en daar al dan niet met geweld proberen de collega's

te overreden mee te doen. Dit element komen we zowel tegen bij door bonden geleide stakingen als bij ‘wilde’ stakingen. Het kwam begin negentiende eeuw voor, maar ook nu nog.

Het tweede element is het naar huis begeleiden van onderkruipers. Deze praktijk is gebonden aan het op loopafstand wonen van het werk, zoals dat tot rond 1960 gebruikelijk was. Het posten aan de bedrijfspoort en zo de niet-stakers spitsroeden laten lopen is uiteraard niet gebonden aan die ruimtelijke beperking. Ook dit element doet zich voor bij elk type staking.

5. Het interbellum: de bonden verstevigen hun greep

Nog een staking uit vooroorlogs Nederland, ditmaal van loodgieters, wil ik hier memoreren[237]. In 1928 eisten de vakbonden tijdens het CAO-overleg voor alle arbeiders zes volle dagen betaalde vakantie. De patroons in Amsterdam, Rotterdam, Den Haag en Haarlem wezen deze eis af. De leidingen van de metaalbonden van NVV, CNV, RKWV en NAS kwamen toen met een ultimatum dat op 8 mei afliep. De leden bevestigden dit ultimatum met 85% van de stemmen en omdat de patroons geen concessie deden brak een staking uit. Bij ongeveer 400 patroons in genoemde steden legden ruim zestienhonderd arbeiders het werk neer. Jan Wacht verhaalt in zijn geschiedschrijving van de Rotterdamse afdeling van de ANMB hoe er aanvankelijk wat problemen ontstonden. De stakers verwachtten hogere uitkeringen van de bond, en na een bijeenkomst van vertrouwenslieden besloot men huisbezoeken af te leggen bij de zwakke broeders. Deze bezoeken hadden tot gevolg dat de staking algemeen bleef en de stakers zich ook heftig teweer stelden tegen kleine baasjes die als onderkruiper optraden[238]. Iets wat we bij de staking in Leiden ook zagen.

In de tussentijd deed een van de rijksbemiddelaars twee bemiddelingspogingen. Deze mislukten, maar uiteindelijk kwam het na nog een bemiddelingspoging tot een schikking. Na negentien weken staken hervatten de arbeiders het werk. Van der Houven typeerde deze staking als volgt: “Wij kennen uit de geschiedenis van de vakbeweging in ons land geen ander geval, waarin zo langdurig en met zulk een groot aantal personen hardnekkig gestreden is voor een verlangen, dat vooral van culturele aard en betekenis was”[239]. Dat moge waar zijn, maar we kunnen deze staking ook typeren als een waarin de gewone leden vooral optraden als voetvolk en weinig te zeggen hadden over het beleid. Dat de stakers dat vaak met grote inzet deden, doet daar niets aan af.

Dergelijke stakingen kwamen na de opkomst van een sterke vakbeweging meer en meer voor. De stakers lieten zich in hun optreden disciplineren door gesalarieerde bestuurders. Toch deden ze dat niet altijd. Geregeld zien we dat arbeiders in staking gingen voordat de bondsleiding het parool daartoe had gegeven. Ook kwam het voor dat bondsleden het parool helemaal niet opvolgden.

Een voorbeeld van het laatste lezen we in *De Metaalbewerker* van 7 maart 1936. De ANMB had in samenspraak met haar leden een ultimatum gesteld bij verwarmingsmaatschappij Beukers in Schiedam. Toen de dag van de staking aanbrak, weigerden de arbeiders toch om in staking te gaan. Zij verdedigden dit handelen met de belofte van Beukers dat hij geen verslechteringen in de arbeidsomstandigheden zou aanbrengen. ANMB en RK Metaalbewerkersbond besloten tot royement van de arbeiders. Ze straften arbeiders dus voor hun niet-staken. Op andere momenten

schroomden ze niet om als stakingsbreker op te treden. Op 13 oktober 1939 bijvoorbeeld gingen in Amsterdam duizend bouwvakkers in staking voor een loonsverhoging. De enige organisaties die hen steunden waren NAS en NSV. De bonden die een CAO hadden afgesloten, de 'contracterende partijen', deden er alles aan om de stakers weer in het gareel te krijgen[240]. Het ging er de organisaties dus om of de arbeiders bereid waren hun bestuurders te volgen.

6. Een tussenbalans: de kloof compleet

De eerste twintig jaar van deze eeuw zouden we met het oog op de arbeidersbeweging het best kunnen typeren met leuzen als '*steenen voor de nieuwe veste*', '*dageraad der volksbevrijding*' of '*uit het duister naar het licht*'[241]. Deze jaren waren een vervolg op de periode waarin arbeiders buiten vakorganisaties om in beweging kwamen. Getuige het rondzeulen met rode vlaggen hadden ze volop besef van 'het spook dat door de wereld waart' en nam hun zelfvertrouwen toe. Er gloorde hoop voor de honderdduizenden rechtelozen. "Een half jaar hoogstens nog en de laatste priester werd gehangen aan de darm van den laatsten bankier"[242]. Aan het eind van de negentiende eeuw hadden veel arbeiders hun hoop gevestigd op het optreden van mensen als Ferdinand Domela Nieuwenhuis, niet voor niets getooid met de bijnaam *Us Ferlosser*[243]. Weldra brak echter het inzicht door dat verbetering van arbeidsvoorwaarden pas goed te bereiken viel door het opbouwen van stevig gegrondveste organisaties. Veel arbeiders bekenden zich tot deze gedachte en zetten zich in voor hun organisaties.

Toen de vakbonden vervolgens het contact met hun basis verloren, zoals in hoofdstuk 2 uitgebreid is beschreven, had dat ook gevolgen voor de houding van arbeiders. In het begin zagen veel stakers hun strijd tevens als een voorbode van een nieuwe maatschappij, maar toen de bondsbestuurders steeds meer afstand namen van het eigenmachtig optreden van arbeiders zwakte deze emotie af. Weliswaar bleef in uithoeken van de georganiseerde arbeidersbeweging, zoals NAS en CPN, het gevoel bestaan dat arbeidersstrijd uiteindelijk in een revolutie zou overgaan, maar tot een massabeweging groeiden deze organisaties niet uit.

De hoofdstroom van de arbeidersbeweging ontwikkelde zich vervolgens langs de lijn van vervolmaking van de organisatie. De jaren van het interbellum kunnen in dit verband misschien het best worden getypeerd met een verwijzing naar *Het plan van de arbeid*. Daarin is voor de arbeiders geen sprake meer van bevrijding van het kapitalistische juk, maar van een eigen plaats binnen de kapitalistische maatschappij[244].

In de jaren van wederopbouw na 1945 verbond vrijwel de gehele vakbeweging zich aan het 'nationaal belang'. Voor stakingen had dat tot gevolg dat een drietal soorten op de voorgrond trad. Ten *eerste* de zogenaamde wilde of spontane staking, waarbij de goedkeuring van het bondsbestuur niet werd afgewacht. De arbeiders besloten het werk op *eigen houtje* neer te leggen. De *tweede* soort was de door het bondsbestuur onder druk van de leden *gesanctioneerde*. De *derde* soort tenslotte, was de staking die *door een bond werd uitgeroepen* omdat de patroon zich niet aan reeds gemaakte afspraken hield. Stakingen die door een bond werden uitgeroepen teneinde daarmee een nieuwe verbetering in de arbeidsvoorwaarden te bereiken kwamen vrijwel niet meer voor. Albeda en Dercksen formuleerden het aldus: "Het is van

belang vast te stellen dat er, met uitzondering van het bouwvakconflict van 1960, van 1950 tot 1963, eigenlijk geen officiële loonconflicten waren”[245].

7. 1945-1970. De arbeiders nemen het heft weer in handen

Door een bond geïnitieerde en uitgeroepen stakingen zijn slechts enkele malen voorgekomen. De grootste was de bouwstaking van 1960. De bonden waren met de ondernemers een loonsverhoging overeengekomen, maar de laatsten weigerden de CAO te tekenen als ze deze verhoging niet in de aanneemsom mochten doorberekenen. Dat mocht niet van de regering en de landsbestuurders durfden de CAO ook niet verbindend te verklaren om zo de loonsverhoging dwingend op te leggen. De bouwvakkers moesten toen voor de regering de kastanjes uit het vuur halen. Na twee weken staken door 40.000 bouwvakkers onder leiding van de drie erkende bonden tekenden de aannemers alsnog.

Door een bond onder druk van de leden gesanctioneerde stakingen, de tweede soort, zijn er in de jaren tot 1970 niet zo veel geweest. Als voorbeeld wil ik de staking van diamantbewerkers in 1955 noemen. De eens zo trotse ANDB was bereid diverse verslechteringen in de arbeidsvoorwaarden te accepteren, omdat het slecht ging in de bedrijfstak. Op vergaderingen bleek echter dat de leden hier anders over dachten. Zij drongen de ANDB een staking op. Drie maanden lang werd door 850 arbeiders gestaakt, maar de bond spande zich niet bijster in om de staking te winnen. Uiteindelijk legde de overheid een bindende regeling op.

Wilde stakingen, hebben zich in na-oorlogs Nederland diverse malen voorgedaan. Voor een ervan wil ik in het bijzonder aandacht vragen: een bouwvakstaking. Op maandagmorgen 13 juni 1966 werden op bouwwerken in Amsterdam door CPN-leden pamfletten uitgedeeld met de oproep voor een demonstratie in het Marnixplantsoen. Wat was er aan de hand? Die dag zou worden begonnen met de verzilvering van vakantiebonnen, maar voor het eerst zouden de niet-georganiseerden twee procent administratiekosten moeten betalen. De uitbetaling zou ‘s avonds beginnen in een door de vakbonden gehuurde zaal aan hetzelfde plantsoen. De CPN had de mensen dus al vanzelf op de been. Zes tot zevenhonderd bouwvakkers waren samengestroomd en de onvrede onder de voor het merendeel ongeorganiseerden ontlaadde zich al snel in schermutselingen met de aanwezige politieagenten. Toen een van de bouwvakkers, Jan Weggelaar, voor dood op het asfalt bleef liggen werd de onrust groter omdat het vermoeden bestond dat hij was neergeslagen. Een ooggetuige beschreef het overlijden van Weggelaar als volgt: “Weggelaar werd voor hij tot zitten overging door een agent aangegrepen en direkt daarop begonnen zeker vier agenten tegelijk op Weggelaar en de overeind komende mensen als waanzinnigen in te slaan! Al strompelend probeerde Weggelaar aan de op hem regenende slagen te ontkomen. Door een oprijdende overvalwagen, die kennelijk naar voren kwam om de opdringende bouwvakkers van de rammende agenten af te houden, geraakt, wankelde Weggelaar even terug, viel op de grond en bleef daar liggen”[246].

In de tussentijd was het bij de uitbetaling zelf ook tot vechtpartijen gekomen tussen arbeiders en vakbondsmensen. Amsterdam stond op zijn kop.

De volgende ochtend stroomden duizenden bouwvakkers samen op het Jonas Daniël Meijerplein. Ze protesteerden tegen de 2% inhouding en tegen het politie-optreden van de vorige avond. Bij het zien van een agent in uniform ontstond een

agressieve sfeer: "Er werd geroepen: 'trap hem dood, schop hem dood'"[247]. Ook het gebouw van dagblad *De Telegraaf*, dat schreef dat Weggelaar een hartaanval had gekregen[248], moest het ontgelden en tot laat in de avond bleef het onrustig in Amsterdam. De CPN distantieerde zich van de rellen[249] en was opgelucht toen de Amsterdammers weer aan het werk gingen. In de Zaanstreek en in Haarlem staakten honderden bouwvakkers tegen de 2%-regeling en enkele dagen later ook nog eens 800 man in Den Haag.

Duidelijk was hier sprake van een 'wilde' staking, die zich bovendien meer tegen de vakbonden keerde dan tegen de ondernemers. Dergelijke stakingen zijn er vele geweest in de periode tot 1970. Het hoogtepunt van deze beweging vond plaats tijdens de Rotterdamse havenstaking van 1970. Nadat eerst de metaal-arbeiders in Rotterdam en omgeving het werk hadden neergelegd gingen ook de havenarbeiders in staking. Aanvankelijk steunde de Nederlandse Bond van Vervoerspersoneel (NBV) de staking, maar reeds na enkele dagen liet zij de arbeiders in de steek. Op 2 september trokken tienduizend stakers op naar het gebouw van de NBV om deze bond met inachtneming van een minuut stilte symbolisch te begraven. "Het gebouw is door de bestuurders voor de zekerheid gesloten, de rolluiken zijn voor de ramen neergelaten en de deur is gebarricadeerd, symbolischer kan het al niet", aldus Teulings en Leijnse.[250]

8. 1970 en verder, de bonden herwinnen terrein

De bonden bleken hun greep op de leden, volgens Polak zo essentieel voor de moderne vakbeweging, bijna volledig te zijn kwijt geraakt. Vanaf eind jaren zestig moesten ze hun koers wel wijzigen. Zonder leden of vertrouwen van leden verliezen vakbonden in een markteconomie immers hun bestaansrecht en al was in de jaren zestig al sprake van een zekere radicalisering binnen de bonden, in het stakingsgedrag van de bonden kwam dit niet tot uiting. We kunnen dit illustreren met het percentage spontane stakingen in de jaren 1960-1966: dat bedroeg 97%! Na de havenstaking van 1970 werd op centraal niveau afgesproken dat alle werknemers in Nederland een bedrag ineens van vierhonderd gulden zouden krijgen. In heel wat bedrijven weigerden de ondernemers deze afspraak na te komen en het gevolg was een stakingsgolf. In vele tientallen bedrijven eisten de arbeiders door staking hun 400 gulden op en ze zagen de bonden hierbij aan hun zijde.

De regering, die was geschrokken van de loongolf, kwam met een loonmaatregel om de loonstijgingen te beteugelen. In de eerste helft van 1971 zouden de lonen slechts mogen stijgen met een percentage dat voldoende zou zijn om de prijsstijgingen te compenseren. Het NVV proclameerde voor 15 december een algemene politieke staking, de eerste sinds 1903, om te protesteren tegen deze maatregel. Een uur lang legden honderdduizenden arbeiders het werk neer.

In de jaren die volgden kwam het nog vele malen tot door de vakbeweging geleide stakingen. Eerst met als doel om verbetering van de arbeidsvoorwaarden te bereiken en met het voortschrijden van de recessie steeds meer om verslechteringen tegen te houden.

9. Geleide en spontane stakingen, een karakterisering

Hoe gingen stakingen in de na-oorlogse periode in hun werk? De 'geleide' gingen nog steeds volgens het stramien zoals we dat in de vooroorlogse jaren zagen (onderhandelingen, het stellen van een ultimatum en dan eventueel het uitroepen van een staking). De 'wilde' of niet door een vakorganisatie geleide vormen een verhaal apart. Aangezien bij die stakingen de structuur veel onduidelijker is, is het moeilijk harde uitspraken over hun verloop te doen. Uit de vele verslagen lijkt het niet onwaarschijnlijk dat vaak door 'activisten' voorbereidend werk is gedaan.
Tijdens een lezing in Leiden[251] verklaarde Jim Stavinga[252], een van de stakingsleiders in de Rotterdamse havenstaking van 1979, dat die staking volgens hem niet had kunnen plaatsvinden als niet hij en diverse andere activisten in de voorafgaande maanden voortdurend agitatie hadden gevoerd.

Al zal Stavinga zijn eigen rol misschien overschat hebben, toch lijkt zijn verhaal niet helemaal uit de lucht gegrepen. Individuen spelen ongetwijfeld een rol bij het uitbreken van stakingen. De vraag waarom in het ene bedrijf wel en in een naburig bedrijf waar vergelijkbare arbeidsomstandigheden heersen niet gestaakt wordt is anders moeilijk te beantwoorden. In zijn onderzoek naar de verschillen tussen radicalisme in enerzijds Frankrijk en anderzijds de Verenigde Staten voerde Scott Lash dit element ook op. Objectieve, economische omstandigheden kunnen deze verschillen niet volledig verklaren. Culturele, zo men wil ideologische omstandigheden spelen ook een rol[253].

Activisten wijzen hier zelf ook op en ik zal daar nog een voorbeeld van geven. In een interview met de Rotterdamse metaalarbeider Gerrit Sterkman verklaarde deze: "Denk erom als 't in het begin een paar keer goed gaat, dan nemen ze zelf ook wel het initiatief. Dat was niet altijd dat ik dat deed; je moet niet denken dat ik nou de man was, die het alleen maar kon. Dat is niet waar (...). Maar ik werd er altijd bij betrokken en ik was wel de bekendste op de fabriek. Ook de direktie wist niet beter, al had ik het niet gedaan dan zeiden ze nog dat ik het gedaan had"[254].

Dat arbeiders als Stavinga en Sterkman vaak een rol speelden bij het uitbreken van een staking wil, zoals Sterkman zelf ook opmerkte, nog niet zeggen dat ze het ook voor het zeggen hadden. Hun optreden kunnen we zien als katalysator, niet als oorzaak.

Spontane stakingen onderscheiden zich duidelijk van de door een vakbond georganiseerde. De mensen leggen het werk neer zonder dat daar een centraal parool voor gegeven is. Wel is het vaak zo, dat bepaalde groepen of individuen de strijd voorbereiden hoewel daar niet altijd sprake van is. In veel, maar lang niet alle gevallen gaan de stakers over tot het vormen van een stakingscomité voor de dagelijkse leiding. Zulke comités brengen dan een praktische eenheid tot stand tussen de stakers met hun verschillende achtergronden. Leden van diverse vakbonden, politieke partijen, kerkgenootschappen, ongeorganiseerden, allen kunnen hun weg naar het comité vinden. Strijd tussen die verschillende groeperingen kan vaak binnen het comité doorgaan, maar wordt daarin ook beteugeld.

10. De Rotterdamse haven 1979, een typische wilde staking

Bij het type van een wilde of spontane staking kunnen we veelal zien dat een bepaalde gebeurtenis of omstandigheid voor de arbeiders aanleiding is het werk neer te leggen. Vaak krijgen ze een duwtje in de rug van bepaalde groepen of personen. Deze personen zijn niet zelden vakbondsleden of leden van politieke groeperingen. Weigert dan de vakbond om de leiding van de staking op zich te nemen dan vormen deze personen een comité dat leiding geeft aan de staking. Deze leiding wordt door de andere stakers op stakersvergaderingen getoetst.

Als voorbeeld van zo'n ideaaltypische staking neem ik de Rotterdamse havenstaking van 1979. De bemanningen van sleepboten waren in staking toen de rechter zestien stakers veroordeelde tot een dwangsom van vijfhonderd gulden per dag indien ze niet 'terstond' aan het werk zouden gaan. In het eigenlijke havenbedrijf broeide het al enige tijd. De arbeiders hadden de door bonden en SVZ overeengekomen CAO afgewezen en de veroordeling van de slepers fungeerde als een lont in het kruitvat. Terwijl de zestien veroordeelden zich door hun collega's lieten belemmeren aan het werk te gaan verschenen veel havenarbeiders op een vakbondsraadpleging die eigenlijk alleen voor de avondploeg van Multi Terminals-Waalhaven bestemd was. Districtsbestuurder Ros van de Vervoersbond FNV zag geen kans de mannen in het gareel te houden. Ze formeerden een stoet die langs de havenbedrijven trok en ze 'plat' kreeg. Tegelijkertijd werd ook op de rechter Maasoever het werk neergelegd.

De volgende dag verschenen er pamfletten in de haven van diverse organisaties, waaronder het al langer bestaande Actiecomité Rotterdamse Havenarbeiders. Er werd een oproep gedaan om naar het Afrikaanderplein te komen en duizenden gaven gehoor aan die oproep. In de weken die volgden zouden ze daar nog vaak komen. Er heerste "het bekende beeld van een zojuist begonnen actie. Het lijkt af en toe wat chaotisch en ongeorganiseerd, er moet een antwoord komen op pogingen verwarring te zaaien, ter plekke moeten maatregelen worden genomen om posten uit te zetten bij de poorten, er is nog geen actiecentrum, er moet nog van alles geregeld worden"[255]. Vanuit de diverse groeperingen wordt een Gezamenlijk Actiecomité geformeerd dat de eenheid in de staking tracht te bewaren. Woordvoerders worden Flip Schults en Jim Stavinga, beiden controleur bij de SHB en als zodanig in de hele haven bekend.

Ik zal hier verder niet ingaan op het verloop van de staking, maar een ander citaat uit het boek van Homma en Hoeksema geeft een goede sfeertekening. "De stakersbijeenkomsten die daarna elke ochtend op het Afrikaanderplein -het 'tehuis' van de stakers- gehouden worden, voltrokken zich volgens een vast ritueel. George Klaassen opent de bijeenkomsten met een 'goeie morgen, jongens' en geeft daarna het woord aan Schults. Voordat dan Stavinga aan de beurt is draagt Schults de vergadering over aan Bertus van der Horst, een arbeider van Pakhoed die bij z'n kollega's zeer getapt is om zijn kwinkslagen. Op het Afrikaanderplein geeft Bertus lik op stuk op berichten in de pers, neemt bepaalde verdraaiingen van de feiten op de korrel en geeft zijn commentaar op de houding van vakbondsbestuurders"[256].

Andere vaste elementen in deze staking waren de voor havenstakingen traditionele tocht door de Maastunnel, een steuncomité dat landelijk geld inzamelde, een comité van vrouwen van havenarbeiders, vechtpartijen met de politie en arrestaties.

Deze staking voldoet vrijwel geheel aan het ideaal-type van een 'wilde' staking. De arbeiders legden buiten de bonden om het werk neer, er werd een comité gevormd van stakers waarin diverse opvattingen vertegenwoordigd waren en het comité legde verantwoording af in massale vergaderingen van de stakers.

11. Bouwvak 1995, een typische vakbondsstaking

Uiteraard doen niet alle genoemde elementen zich in gelijke mate voor bij elke wilde staking. Ook komen sommige van deze kenmerken voor bij vakbondsstakingen. De verschillende rituelen bij wilde versus geleide stakingen in de periode na 1970 kunnen niet beter gekarakteriseerd worden dan door tegenover de staking van 1979 de bouwstaking van 1995 te stellen.

In november 1994 besloot de Bondsraad van de Bouwbond FNV tot het stellen van een hogere looneis dan centraal binnen de FNV was afgesproken. De leden bleken niet meer te geloven in de gedachte dat loon inleveren meer banen oplevert. Voorzitter De Vries moest alle zeilen bijzetten om de achterban van hogere looneisen af te houden, want de leden waren het jarenlange inleveren beu. Meer banen had het toch niet opgeleverd. Toen bovendien in februari 1995 bleek dat de bouwondernemers de VUT, een regeling voor vervroegde pensionering, wilden afbouwen leek een staking onvermijdelijk. Op 22 februari legden de eerste arbeiders het werk neer. Dat was in Oss, maar ook van elders kwamen berichten over werkonderbrekingen.

Acht dagen later verstuurden de bonden (de bouwbonden van FNV en CNV en het Zwarte Corps, een bond van heiers) een ultimatum naar de ondernemersorganisatie

AVBB. Er volgden enkele vertrouwelijke gesprekken tussen onderhandelaars van beide partijen waarin de ondernemers een aantal kleine concessies deden. Dat was echter niet genoeg. Op 9 maart legden in het hele land dertigduizend man het werk neer om de tien actiebijeenkomsten van de bonden te bezoeken. Vijf dagen later begon de staking echt.

Achthonderd kaderleden van de bonden reden ‘s ochtends vroeg vele bouwputten af om de mensen op te roepen zich als staker te laten registreren. Zevenduizend bouwvakkers lieten zich daadwerkelijk inschrijven. Door deze ‘dweilploegen’ werden iedere dag meer mensen in de staking betrokken, die vervolgens gewoon naar huis gingen zonder zich met de leiding van de actie te bemoeien. Het schema van de bonden werd af en toe doorbroken door enthousiaste bouwvakkers die op eigen initiatief het werk neerlegden, maar verder liep alles op rolletjes. Na enkele dagen was het aantal stakers opgelopen tot 20.000 en daarna groeide het verder tot ongeveer 36.000.

Deze mannen zaten het grootste deel van de tijd thuis, klusten wat bij[257] en gingen eens per week naar een van de door de bonden georganiseerde terugkombijeenkomsten. Soms gingen deze vergezeld van een demonstratie, zoals op 23 maart toen drieduizend man door Rotterdam trokken. Verder waren het vooral bijeenkomsten met ‘peptalk’, een cadeautje voor thuis en muziek. Her en der waren uiteraard wel stakers die zich actiever opstelden, zoals de veertig die in Rotterdam de bouwput van de Erasmusbrug blokkeerden. Voor de meesten gold dit niet.

In de tussentijd kwam er weinig van hernieuwd overleg tussen bonden en ondernemers, zodat de bonden na vier weken staken bereid waren tot een compromis. Dat werd door de tegenpartij echter niet aanvaard en door de bondsleden al helemaal niet. “Op regionale bijeenkomsten hebben stakers woensdag met fluitconcerten en boe-geroep het bondsvoorstel onthaald”, schreef *De Volkskrant*[258]. Toch bleken aan de andere kant diverse grote aannemers wel bereid tot concessies en na het verdwijnen van patroons-onderhandelaar Vahstal, die niets van toegeven wilde weten, werd er opnieuw gepraat. Tijdens het Paas-weekeind kwamen de onderhandelaars tot een akkoord en via de media hoorden de stakers dat ze dinsdag na Pasen weer aan het werk moesten. Niets geen algemene vergaderingen of referendum; de leden moesten in de geest van Polak het bestuur volgen. Op sommige plaatsen werd nog wel wat gemord, maar al snel was iedereen weer aan het werk. Alleen de stukadoors, die al die tijd mee hadden gestaakt[259] gingen nog een week door tot ook daar een akkoord was bereikt.

Deze staking voldoet geheel aan het ideaal-type van een vakbondsstaking. De bondsstaking verliep volgens een centraal gepland draaiboek, slechts enkele malen doorbroken door eigenmachtig optreden van stakers. In feite was er nauwelijks ruimte voor eigen initiatief van de arbeiders. Sterker nog, terwijl de stakers met hun kinderen Paas-eieren zochten, werd achter de schermen een akkoord bekokstoofd dat ze maar hadden te accepteren. Zelfs de ‘terugkom-bijeenkomsten’ hadden niet het karakter van algemene stakersvergaderingen, wat niet wegneemt dat de stakers op zo’n bijeenkomst wel hun ongenoegen over het bondsbeleid ventileerden.

12. Conclusie

Toen in de negentiende eeuw de eerste stakingen plaatsvonden waren het zelfstandige acties van loonafhankelijken. Zonder inmenging van buitenaf besloten deze arbeiders het werk neer te leggen om inwilliging van door hen zelf gestelde eisen te bewerkstelligen. Er werd vaak geweld gebruikt teneinde collega's over te halen om mee te doen.

Vanaf ongeveer 1870 richtten arbeiders steeds vaker een vakbond op als permanente vertegenwoordiger en belangenbehartiger. Omdat het voor deze organisaties van belang was dat ze door de overheid en de ondernemers serieus werden genomen, veranderde het aanzien van stakingen. Niet langer werd gehoor gegeven aan een impuls, maar de bonden riepen stakingen pas uit nadat ze eerst hadden geprobeerd met de ondernemer te onderhandelen en een ultimatum hadden gesteld. Met deze aanpak verdienden de bonden een vaste plaats aan de onderhandelingstafel en werden ze voor de meeste ondernemers een gewaardeerde gesprekspartner.

Deze ontwikkeling hield ook in dat de bonden niet langer slechts de belangen van hun leden nastreefden. Ze voelden zich ook meer en meer verantwoordelijk voor algemene ontwikkelingen in de bedrijfstakken en de samenleving als geheel. Het gevolg daarvan is dat spontane stakingen naast de vakbondsstakingen weer opkwamen.

5. Stakingstypen

In hoofdstuk 1 zijn verschillende typen stakingen onderscheiden: het klassieke type, de partiële of selectieve staking, de estafettestaking en tenslotte de werkonderbreking. Uit de opgenomen tabel 1 bleek dat de overgrote meerderheid van de stakingen gedurende de onderzoeksperiode tot het klassieke type behoorde.

In de vorige paragrafen werd uiteengezet hoe de duur en het karakter van stakingen zich mettertijd hebben gewijzigd. De stakingsduur is afgenomen en stakingen vonden meer en meer plaats onder leiding van de vakbeweging, hoewel groepen werknemers het monopolie van de bond herhaaldelijk wisten te doorbreken.

Aan de hand van het aandeel van de diverse typen staking in de totale stakingsactiviteit is het mogelijk de beschreven ontwikkelingen te illustreren. Daartoe zijn de gegevens uit tabel 1 van hoofdstuk 1 over drie periodes verdeeld en dat levert het beeld uit grafiek 26 op. Deze grafische weergave laat er geen twijfel over bestaan, dat door de opkomst van de vakbeweging in de stakingsbeweging een toenemende rationaliteit valt te constateren. Estafette- en partiële stakingen zijn immers een vorm van staken, waarbij getracht wordt de kosten voor de stakers en hun bonden zo laag mogelijk te houden. Niet alle werknemers leggen voor onbepaalde tijd het werk neer, maar telkens andere groepen houden het vuur gaande. De werkonderbreking is zo mogelijk nog effectiever. De stakers leggen voor enige tijd het werk neer, niet om de productie ernstig te schaden en zo de ondernemer op de knieën te krijgen, maar om de ondernemer te waarschuwen dat het de arbeiders ernst is. Overigens behoorde ook in de jaren 1945-1995 de meerderheid van de stakingen tot het klassieke type.

Grafiek 26. *Procentueel aandeel van verschillende stakingstypen in de stakingsactiviteit in de periodes 1830-1900, 1901-1940 en 1945-1995*
Bron: onderzoeksbestand.

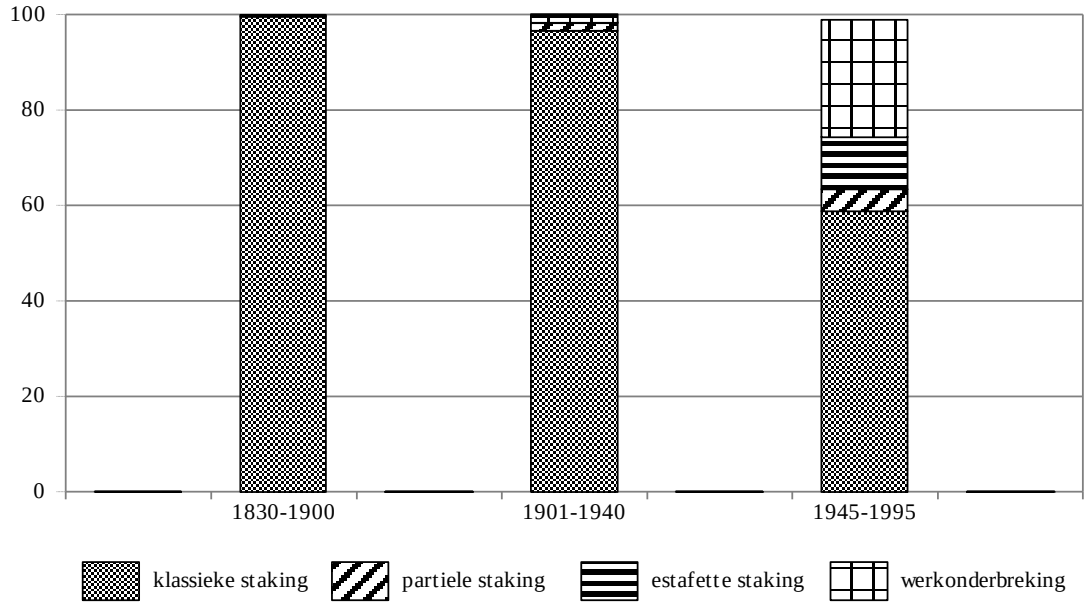

6. Spontane en geleide stakingen

1. Algemeen

Uit de voorgaande beweringen vloeit als logische gevolgtrekking voort dat met de achteruitgang van het klassieke type staking de invloed van vakbonden op de stakingsbeweging moet zijn toegenomen. Om de vraag te beantwoorden of dit ook werkelijk het geval is, heb ik tabel 4 samengesteld.

Tabel 4. *Aandeel van spontane stakingen in het totale aantal stakingen, aantal stakers, de gestaakte dagen en de stakingsactiviteit, 1830-1995*

Periode	Aantal	Stakers	Dagen	Activiteit
1830-1900	94 %	89 %	88 %	89 %
1901-1940	55	51	27	44
1945-1995	66	49	46	54

Bron: onderzoeksbestand.

Deze tabel laat ons het volgende zien. In de periode 1830-1900 was 94% van de stakingen een spontane actie en 89% van alle stakers trad op tijdens die acties. 88% van alle gestaakte dagen vond plaats tijdens diezelfde spontane acties en 89% van de

totale stakingsactiviteit had daar betrekking op. Van een vervolgens optredende voortgaande daling van het aandeel van spontane of ‘wilde’ stakingen blijkt geen sprake te zijn. Deze daling zouden we kunnen verwachten op grond van de opkomst van de vakbeweging, maar eerder is het tegendeel het geval. Over vrijwel de hele linie is het aandeel van de spontane stakingen na een aanvankelijke daling in de derde periode weer toegenomen. Slechts voor het aantal stakers gaat de verwachte daling in geringe mate op. Er blijkt dus meer aan de hand te zijn dan een rechtlijnig proces.

De opkomst van de vakbonden vanaf 1870, maar vooral de oprichting van de landelijke vakcentrales, heeft geleid tot een sterke greep van die bonden op het gebruik van het stakingswapen. Uit het feit dat het aandeel van de spontane stakingen altijd groter was dan het aandeel van spontane stakers kunnen we afleiden dat zich onder de spontane stakingen meer kleine stakingen bevinden dan onder de geleide. Dit blijkt ook werkelijk het geval te zijn. In de jaren 1830-1900 telden geleide stakingen gemiddeld twee procent meer deelnemers dan spontane stakingen, in de periode 1901-1940 was dit percentage gestegen tot 62 en de na-oorlogse jaren spannen de kroon met 322%.

Bovendien is het aandeel in de gestaakte dagen van de spontane stakingen nog lager. De verklaring hiervoor is eenvoudig. De vakbonden bouwden grote financiële reserves op, waardoor stakingen die door de bonden werden gesteund langer konden worden volgehouden. Bovendien leidt een politiek van eerst lang onderhandelen er vanzelf toe, dat als er dan eenmaal een staking wordt uitgeroepen de motivatie om het lang vol te houden groot is.

Desondanks zien we na de Tweede Wereldoorlog een stijging van het aandeel spontane stakingen optreden. Deze stijging heeft te maken met de in hoofdstuk 2 beschreven ‘ingroei’ van de vakbeweging. Omdat de bonden zich minder om de directe belangen en wensen van hun leden bekommerden, namen arbeiders weer geregeld het heft in eigen hand.

Om het aandeel van de spontane stakingen in het totaal aantal stakingen verder te verfijnen is het nodig de grove indeling in drie periodes te splitsen. Dat is gedaan in grafiek 27.

Grafiek 27. *Aantal spontane stakingen in procenten van het totaal aantal stakingen, 1830-1992 (7-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde)*
N.B. In deze grafiek wordt niet het aandeel in de stakingsactiviteit weergegeven, maar een percentage van het aantal stakingen, de frequentie.
Bron: onderzoeksbestand.

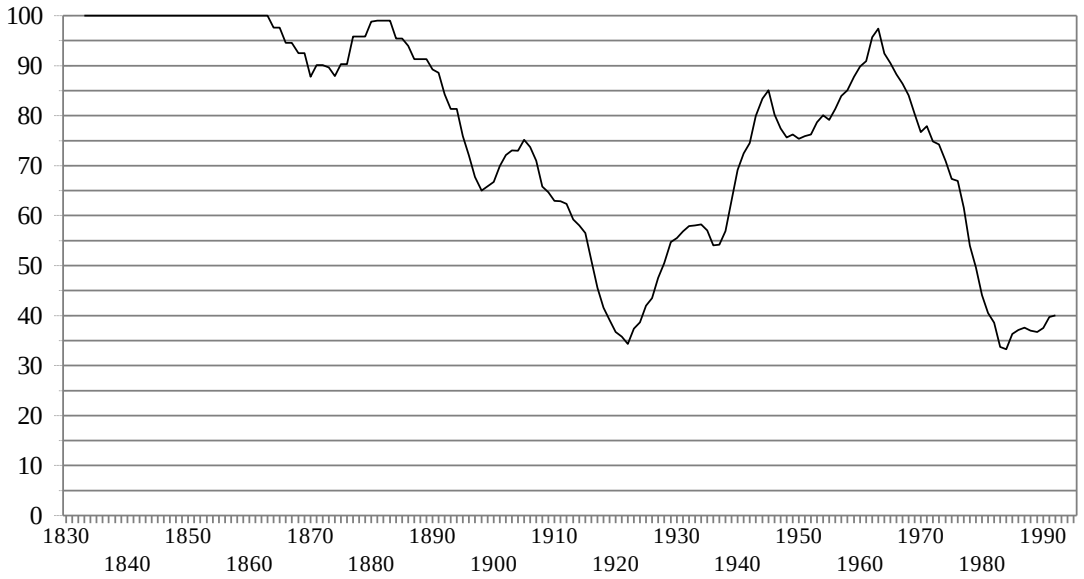

In deze grafiek zien we in feite de hele geschiedenis van de vakbeweging geïllustreerd. Vanaf 1860 daalt door de opkomst van de vakbeweging het aantal spontane stakingen, maar de vakbonden werden na een eerste golf van enthousiasme spoedig in het defensief gedrongen. De tegenaanval van de ondernemers kwam treffend tot uiting tijdens de sigarenmakersuitsluiting van 1873.

Terwijl de vakbondsmannen hun wonden likten, steeg noodzakelijkerwijs het aantal spontane stakingen. Tien jaar later groeide de vakbeweging opnieuw in omvang en nam het percentage spontane stakingen snel af. Rond de tweede aanval van diverse ondernemers en de overheid op de vakbeweging, resulterend in een groot aantal uitsluitingen en de nederlaag van de vakbeweging in de tweede spoorwegstaking van 1903, steeg het aandeel van de spontane stakingen opnieuw enigszins. Na de oprichting van het NVV vervolgde de ontwikkeling de in 1883 ingezette daling.

Tijdens het eerste decennium van deze eeuw maakte de vakbeweging tegen de verdrukking in een grote groei door en nam zij steeds meer het voortouw in de stakingsbeweging. Met de groei nam echter ook de ingroei toe en toen in de jaren twintig door ondernemers en overheid een aanval werd ingezet op de verworvenheden van de periode na 1918 moesten de arbeiders het verzet daartegen grotendeels zelf vormgeven. Alleen in gevallen dat ondernemers de vakbeweging weigerden te erkennen als serieuze onderhandelingspartner of CAO's niet nakwamen gaf de vakbeweging leiding aan de strijd. Deze gevallen verklaren de lichte en kortstondige daling in de jaren dertig van het aandeel spontane stakingen.

Door het optreden van de EVC werd de stijgende lijn na 1945 voor de tweede maal korte tijd omgebogen, maar ook deze daling was van korte duur. De periode van

groeiende identificatie door de vakbeweging met het algemeen belang leidde steeds vaker tot zelfstandig optreden van de werknemers. Zoals we in paragraaf 4.7 van dit hoofdstuk hebben gezien groeide deze situatie de vakbeweging boven het hoofd en na de symbolische begrafenis van het NVV in 1970 te Rotterdam greep de vakbeweging weer vaker terug op het stakingswapen. Deze radicalisering duurde niet lang, want na het *akkoord van Wassenaar* in 1982 nam het percentage spontane stakingen weer enigszins toe.

De toenemende rationalisering van de arbeidersstrijd onder de vleugels van de vakbonden blijkt dus geen rechtlijnig proces te zijn geweest. Zowel de houding van de tegenstanders als van de vakbondsleden zelf was van invloed op die ontwikkeling.

2. De houding van de verschillende stromingen in de vakbeweging

De in het voorgaande getekende trendlijn volgens welke de Nederlandse vakbeweging zich heeft ontwikkeld, biedt aanleiding om te onderzoeken hoe de verschillende richtingen binnen de vakbeweging zich concreet hebben opgesteld tijdens stakingen. Het beeld dat is geschetst, suggereert immers enerzijds een toenemende verwijdering tussen leiding en leden, maar anderzijds ook een verschil tussen de diverse stromingen. De confessionelen zijn in hoofdstuk 2 enigszins als een blok voorgesteld, dat zich onder leiding van dominees en pastoors vrijwel altijd heeft verzet tegen stakingen. Soms zelfs zouden de gelovigen actief stakingen hebben bestreden terwijl de socialistische bonden strijd voerden.

Grafiek 28. *Betrokkenheid van NVV, RKWV-KAB-NKV en CNV bij stakingen in procenten van de totale stakingsactiviteit, 1890-1993 (5-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde)*
Bron: onderzoeksbestand

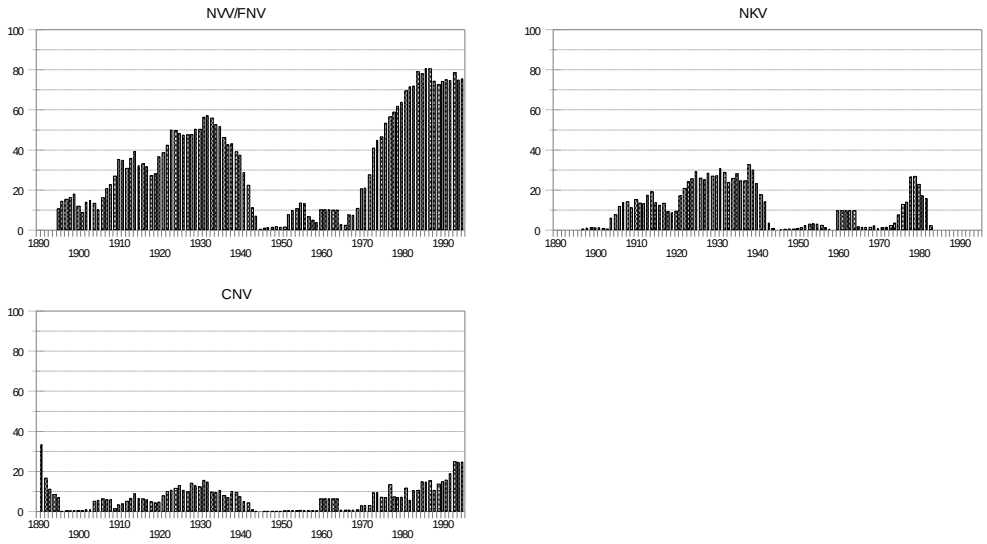

Het eerste punt is in het eerste deel van deze paragraaf uitvoerig aan de orde geweest. Inderdaad is er gedurende een lange periode sprake geweest van een grote

verwijdering tussen leiding en leden van de bonden. Weliswaar was dat geen rechtlijnig proces, maar van 1920 tot 1970 weigerde de vakbeweging in toenemende mate stakingen uit te roepen.

Hoe is het echter gesteld met het vermeende verschil tussen confessionele en socialistische bonden? Grafiek 28 geeft een voorlopig antwoord. Voor het samenstellen van deze grafiek zijn de stakingen verwerkt waarin een van de genoemde organisaties betrokken is geweest bij de leiding, ongeacht wie de staking is begonnen. Dit betekent dat we het beeld uit grafiek 28 niet helemaal kunnen vergelijken met het beeld uit grafiek 27, omdat daarin slechts weergegeven is of er al dan niet een vakbond betrokken is geweest bij het begin van een staking. Bovendien is in grafiek 27 uitsluitend naar de frequentie gekeken en in grafiek 28 naar stakingsactiviteit.

De percentages uit grafiek 28 kunnen niet bij elkaar opgeteld worden, omdat in diverse stakingen bonden samenwerkten. Bovendien valt het op dat de lijn van het NVV teruggaat tot 1894, terwijl de centrale pas in 1906 is opgericht. Voor die jaren zijn de stakingen berekend waaraan leiding is gegeven door een van de 'moderne' bonden en vooral de ANDB. Iets dergelijks geldt voor het CNV, waarvan Patrimonium als voorloper is beschouwd.

De grafiek bevestigt overduidelijk de verwachting. Het NVV was gedurende vrijwel de gehele periode vaker dan de beide confessionele organisaties bij stakingen betrokken. De katholieken volgen op de tweede plaats, terwijl de protestants-christelijken als hekkensluiters figureren. Toch is een relativering op zijn plaats. Het NVV heeft altijd veel meer leden gehad dan de andere centrales en het ligt alleen al op grond van die ledentallen voor de hand dat het NVV vaker heeft gestaakt. Zelfs als de stakingsbereidheid van alle drie de centrales hetzelfde was, dan nog zou het NVV een groter aandeel van de stakingsactiviteit voor zijn rekening moeten nemen. Om dit effect van de ledentallen te elimineren zijn in grafiek 29 de aandelen in stakingsactiviteit gerelateerd aan de omvang van de centrales.

Grafiek 29. *Relatieve aandelen, in indexcijfers, van NVV, RKWV en CNV in de totale stakingsactiviteit, 1900-1993 (5-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde)*
Bron: onderzoeksbestand.

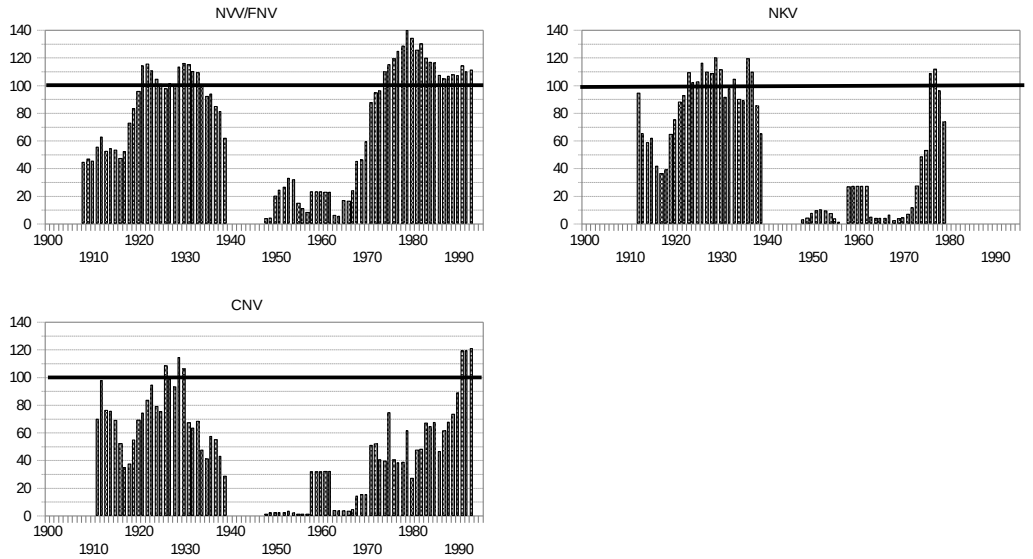

Om de grafiek samen te stellen is berekend welk aandeel ieder der centrales heeft gehad in enerzijds de stakingsactiviteit (zie grafiek 28) en anderzijds in het totaal aantal vakbondsleden. Deze aandelen zijn op elkaar gedeeld en met 100 vermenigvuldigd; indien de aandelen gelijk zijn is de uitkomst 100. Als de uitkomst meer dan 100 bedraagt dan betekent dat een groter aandeel in de stakingsactiviteit dan op grond van het aandeel in de ledentallen mocht worden verwacht. Een waarde lager dan 100 brengt daarentegen een lager aandeel in de stakingsactiviteit tot uitdrukking.[260]

Het beeld is nu heel anders. Weliswaar neemt het NVV in de meeste jaren nog een koppositie in, maar in diverse jaren moet het zowel de protestanten als de katholieken voor laten gaan. In de eerste jaren van zijn bestaan was het NVV blijkbaar nog aangeslagen door de nederlaag van 1903 en pas de jaren rond de eerste wereldoorlog gaven het de plaats die het volgens zijn ledental diende in te nemen. De 'reactie' na 1920 had een soortgelijk effect als 1903: vanaf 1923 moest het NVV zijn rivalen voor laten gaan. Wederom duurde dit effect niet lang en al snel eiste het NVV zijn plaats weer op. Het CNV zakte in de jaren dertig -mogelijk in verband met de regerings-macht van sterke man Colijn- ver terug, maar hetzelfde kan niet van de katholieken gezegd worden. Korte tijd lieten zij de socialisten weer achter zich en in 1937 beschuldigden zij de socialisten tijdens een staking zelfs van "arbeidersvijandig" optreden[261].

Het verhaal van de jaren na de bevrijding is inmiddels bekend: eensgezind wilden de bonden meewerken aan de wederopbouw en daarin was voor staken geen plaats. Doordat de werknemers echter spontaan en zelfstandig diverse malen tot staking overgingen, dwongen zij de bonden om het stakingswapen weer uit het vet te halen.

In deze jaren lag het NVV vrijwel altijd ruim op kop. Na de fusie tussen NKV en NVV en het in de jaren tachtig in de regering komen van de PvdA met vakbondsman Wim Kok zag het CNV kans om de FNV in te halen.

Tot hier hebben we een vergelijking gemaakt tussen de sociaal-democratische vakbond aan de ene kant en de confessionele bonden aan de andere kant. Links van het NVV opereerden echter ook nog radicalere organisaties: NAS-NSV-SVB-EVC-OVB. Hoe lagen de verhoudingen tussen deze en het NVV? De uitkomst van de vergelijking kunnen we aflezen uit grafiek 30.

In deze grafiek zijn geen gegevens van het OVB opgenomen, omdat mij geen ledenaantallen bekend zijn. Wat betreft omvang kan echter worden verondersteld dat deze organisatie niet in de schaduw kon staan van NAS en EVC, hoewel het in 1998 nog beweerde tussen de 20 en 25.000 leden te hebben[262].

Voor het overige laat grafiek 30, die op eenzelfde wijze is samengesteld als grafiek 29, er geen twijfel over bestaan dat NAS en EVC vele malen radicaler waren dan het NVV. Daarbij blijken beide organisaties aan het eind van hun bestaan, toen de ledentallen dramatisch terugliepen, de hoogste stakingsbereidheid te hebben vertoond. De index van het NAS liep in die periode zelfs op tot 1090 in 1939. Met andere woorden de participatie van de kleine linkse vakbonden was groter dan hun ledentallen suggereren. Uit grafiek 29 bleek reeds dat het NVV het hoogste peil heeft bereikt rond 1980. Misschien dat het niet meer bestaan van een alternatief, als we even afzien van het OVB, voor radicale werknemers de mogelijkheid schiep het NVV te radicaliseren.

Grafiek 30. *Relatieve aandelen, in indexcijfers, van NVV/FNV, NAS en EVC in de stakingsactiviteit, 1894-1993 (5-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde)*
Bron: onderzoeksbestand, CBS.

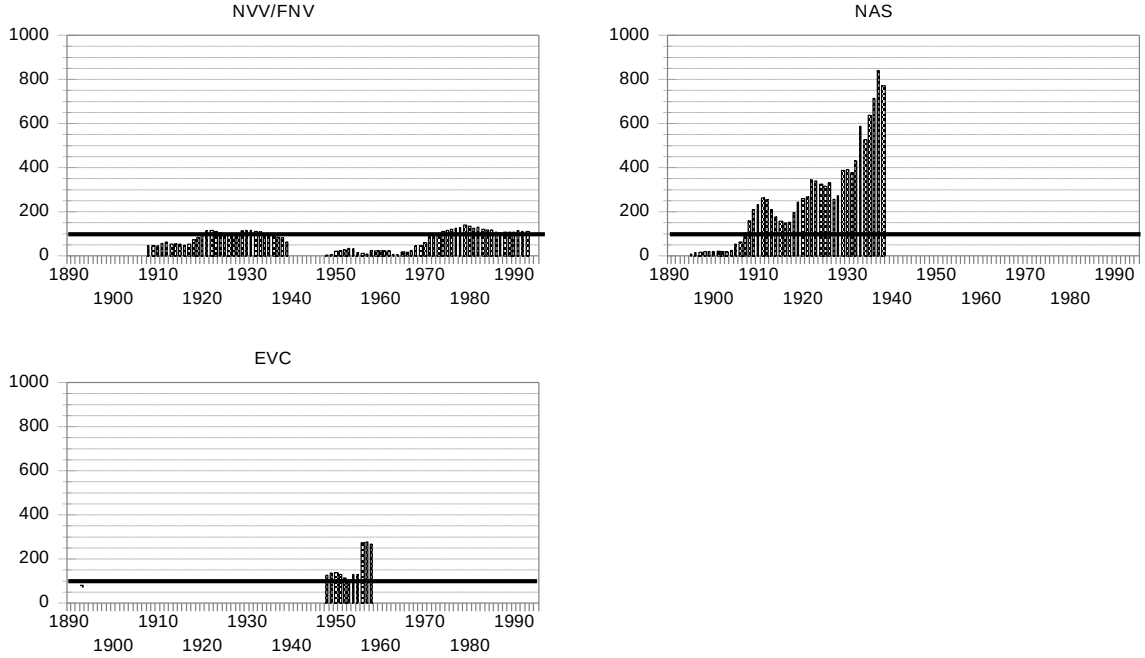

Samenvattend kunnen we concluderen dat het beeld uit de literatuur grotendeels wordt bevestigd. Het NVV-FNV was de spil waar de Nederlandse vakbeweging om draaide. Links streefden NAS en EVC het NVV voorbij met hun veel grotere stakingsactiviteit en aan de rechterkant hielden de confessionele organisaties de voet op de rem. Wel is gebleken, dat de christelijke bonden minder een rem op de stakingsbeweging zijn geweest dan wel is gesuggereerd. In diverse periodes haalden met name de katholieken het NVV links in, maar ook het CNV liet zich zo nu en dan niet onbetuigd.

Het hier beschreven patroon kunnen we comprimeren in de volgende tabel, die is samengesteld aan de hand van dezelfde gegevens die ten grondslag liggen aan de grafieken 29 en 30.

Tabel 5 . *Relatieve aandeel, in indexcijfers, van NAS, NVV, RKWV, CNV en EVC in de stakingsactiviteit in vier periodes, 1894-1995*

Periode	NAS	EVC	NVV-FNV	RKWV	CNV
1894-1909	44		37		
1910-1940	393		87	**88**	68
1946-1960		162			
1946-1979			45	25	19
1980-1995			116		81

N.B. 100 = aandeel in stakingsactiviteit = aandeel in vakbondsleden

Het opvallendste gegeven in deze tabel is de waarde van 88 voor het RKWV in de periode 1910-1940. Gemiddeld genomen was deze katholieke organisatie in die jaren blijkbaar iets strijdbaarder dan het NVV. Deze constatering logenstraft voor wat betreft de arbeidersbeweging de vaker geuite gedachte, dat Rooms-katholieken een "geringere neiging tot zelfstandigheid en een zwakkere zucht tot kritiek"[263] zouden hebben dan protestanten en al helemaal dan niet-kerkelijken. De vraag is echter waar de bereidheid tot actie door te verklaren valt. Het argument van pastoors en dominees die vanaf de kansel de arbeiders oproepen niet tot staking over te gaan blijkt niet voldoende te zijn om het gebrek aan stakingsbereidheid te verklaren. De verklaring dient veeleer te worden gezocht in de spreiding over bedrijfstakken van de ledentallen der verschillende centrales.

In hoofdstuk 5 zullen we constateren dat er in de periode 1918-1929 vijf bedrijfsklassen waren met een hoger dan gemiddelde stakingsbereidheid: oer, glas- en aardewerk, de bouw, de metaalnijverheid en de sector verkeer. Twee van die klassen, verkeer en de bouw, zorgden voor ruim zestig procent van de leden van NAS, zodat de hoge stakingsbereidheid van het NAS ook te maken lijkt te hebben met de beroepen van zijn leden. Slechts 27% van de NVV-leden was in 1928 uit die klassen afkomstig, 26 % van de CNV-leden en een schamele 20% van de leden van het RKWV[264]. Bij de laatste vakcentrale was de grootste bedrijfsklasse voeding- en genotsmiddelen (12%), die slechts een gemiddelde stakingsbereidheid vertoonde. Deze verhoudingen veranderden echter in de volgende tien jaar, want in 1940 was 29% van de RKWV-leden afkomstig uit de bouw en de metaalnijverheid en hetzelfde geldt voor het NVV.

In beide jaren was een aanzienlijk deel van de leden van het CNV (in 1928 11 procent en in 1940 21 %) werkzaam in de landbouw. Deze bedrijfsklasse zullen we leren kennen als een sector met een zeer lage stakingsbereidheid. Op grond van deze verspreide gegevens lijkt de veronderstelling gewettigd dat de invloed van het beroep dat iemand uitoefent meer van invloed is op zijn of haar stakingsgedrag dan de geloofsgemeenschap waartoe de vakcentrale waar men lid van is, behoort.

7. Samenvatting

De resultaten van onze analyses in dit hoofdstuk kunnen als volgt worden samengevat. Eerst behandelden we de stakingskenmerken, die vooral zijn onderzocht om aansluiting te vinden bij de internationale stakingsliteratuur. Dit betrof de duur van stakingen, de seizoengevoeligheid en de omvang. Daarna schonken we aandacht aan het ritueel van stakingen en de ontwikkelingen die hebben plaatsgevonden in de stakingsleiding.

Aanvankelijk ontwikkelde de stakingsduur zich in de twintigste eeuw in een stijgende lijn. Rond de Eerste wereldoorlog werd deze lijn enige tijd onderbroken door een daling, maar met het vorderen van reactie en crisis zette een nieuwe stijging in. De veelal verloren stakingen tijdens het begin van de crisis van de jaren dertig joegen de duur omhoog. Geconstateerd is namelijk dat verloren stakingen doorgaans langer duurden. Toen de economie zich echter weer begon te herstellen en zeker na de Tweede Wereldoorlog zette een nog snellere daling in. Dat had ook te maken met een toename van het aandeel van werkonderbrekingen (ofwel zeer korte stakingen) in de totale stakingsbeweging.

Over de hele periode van mijn onderzoek genomen zijn twee seizoenspieken in de stakingsbeweging te constateren. Eerst een, de hoogste, in de lente en daarna nog een op het eind van de zomer. In de negentiende eeuw blijkt het seizoenkarakter van de stakingsbeweging sterker te zijn geweest dan in de twintigste eeuw. Deze ontwikkeling is het resultaat van veranderingen in de economische structuur, waarbinnen seizoeninvloeden eveneens zwakker werden.

Met het vorderen van de tijd zien we een stijging van het aantal stakers per conflict optreden. Dat heeft te maken met een groeiende bedrijfsomvang, maar ook met de institutionalisering van de arbeidsverhoudingen zoals die vooral tot uiting is gekomen in de arbeidswetgeving en het verschijnsel van de Collectieve Arbeids Overeenkomst. Deze institutionalisering leidt ertoe dat hele kleine conflicten, die vroeger al snel tot een staking leidden, vaak via gebaande wegen kunnen worden opgelost. Grote conflicten daarentegen kunnen uiteindelijk leiden tot landelijke stakingen, die dan vaak ook nog eens langdurig zijn. Vakbonden gaan immers niet licht tot staking over, maar als dat dan eenmaal gebeurt, ligt het in de lijn der verwachting dat die staking met extra grote inzet wordt gevoerd.

Tot zover de korte samenvatting van de geconstateerde ontwikkelingen in duur, seizoengevoeligheid en omvang van stakingen. Ontwikkelingen die ieder voor zich kenmerkend zijn voor de algehele ontwikkeling in het sociaal-economische leven met zijn structuurveranderingen en institutionalisering. We vervolgen de samenvatting van dit hoofdstuk met het ritueel van stakingen en de kwestie van de stakingsleiding.

Sommige rituelen blijven door de jaren heen vrijwel hetzelfde. Bijna steeds worden pogingen ondernomen om onderkruipers tot andere gedachten te brengen. Een opvallend verschil tussen stakingen uit de vorige en deze eeuw daarentegen is het gebruik van geweld. In de negentiende eeuw ging haast geen staking voorbij zonder dat geweld een rol speelde.

De opkomst van de vakbeweging leidde tot stakingen die meer gereglementeerd in hun werk gingen. Dat komt tot uitdrukking in het stellen van een ultimatum en de vereiste toestemming van het bondsbestuur. Tijdens bondsstakingen lijken de stakers op soldaten die bevelen opvolgen, terwijl het op eigen gezag handelen van arbeiders tijdens spontane stakingen meer ruimte kan krijgen. Toen de vakbonden als het ware los kwamen van hun materiële basis en minder naar hun leden luisterden dan naar een ‘nationaal belang’, gedroegen de soldaten van de bond zich minder gehoorzaam dan tevoren. Eind jaren zestig kwamen werknemers massaal in verzet tegen het bondsbeleid en dat leidde tot een ontwikkeling waarbij veel bonden een radicaler geluid lieten horen dan in de eerste 25 jaar na de oorlog.

De toename van het aantal landelijke stakingen en de toename van het aantal stakers per conflict die daarmee ten dele samen hangt heeft daarnaast vrijwel automatisch met zich meegebracht dat het type vakbondsstaking weer een groter aandeel in de stakingsbeweging heeft gekregen. Een landelijke staking van tienduizenden werknemers uit verschillende gemeenten kan onder normale omstandigheden vrijwel niet op spontane wijze ontstaan. Een bijzondere situatie waarin dat wel gebeurt, vond plaats toen tijdens de Duitse bezetting honderdduizenden mensen zonder een centraal parool af te wachten het werk neerlegden.

Wat wel geregeld voorkomt tijdens strak geregisseerde vakbondsstakingen is dat groepen arbeiders eigen initiatieven ontplooien of de vakbondsbestuurders zelfs

opjagen. Als de geest eenmaal uit de fles is, kost het de bestuurders vaak de grootste moeite om hem er weer in te krijgen.

Onderzocht is ook welke verschillen in stakingsbereidheid er bestonden tussen de diverse vakbonden. Gebleken is dat het NAS en na de oorlog de EVC in verhouding tot hun ledentallen een onevenredig grote invloed op de stakingsbeweging hebben gehad. De invloed van het NVV was gedurende lange tijd in overeenstemming met zijn ledental, hoewel vooral in de eerste twintig jaar na de Tweede Wereldoorlog het NVV zich nauwelijks met stakingen bezig hield. De invloed van RKWV-KAB-NKV en CNV was groter dan op grond van de gangbare sociaal-democratisch geïnspireerde geschiedschrijving valt te verwachten. Zeker in de eerste decennia van hun geschiedenis schuwden de confessionele bonden het stakingswapen niet. Sterker nog: het RKWV was in de jaren tot 1940 relatief vaker bij stakingen betrokken dan het NVV. Arbeiders lijken vooral te staken op grond van hun belangen en minder op grond van hun ideologische inzichten.

Hoofdstuk 5

Verschillen in stakingsbereidheid

> "In doorsnee staat Amsterdam met zijn arbeidsvoorwaarden boven Rotterdam. Het waarom is alleen te vinden in het durven en meerdere vitaliteit der Amsterdamse arbeiders." (*De Syndicalist*, 12 oktober 1929)

In hoofdstuk 3 hebben we gezien waarom werknemers van tijd tot tijd het werk neerleggen. Vanuit hun ondergeschikte positie kwamen en komen ze soms in verzet om verbetering van hun levensomstandigheden af te dwingen. Van drie groepen arbeiders -vrouwen, buitenlanders en jongeren- werd onderzocht wat hun aandeel in de totale stakingsactiviteit in Nederland is geweest. Het feit dat deze groepen hieraan niet alle een evenredige bijdrage hebben geleverd geeft al aan dat niet alle arbeiders evenveel staken. Hoewel ze per definitie in een ondergeschikte positie verkeren zijn niet alle arbeiders in gelijke mate bereid tot staken, vertonen ze per groep een andere stakingsbereidheid.

In 1954 verscheen in Amerika een inmiddels beroemd geworden boek over *Industrial Conflict*[265]. Hierin schreven Clark Kerr en Abraham Siegel een bijdrage over de bereidheid van arbeiders om te staken in de periode 1915-1939, onderscheiden naar bedrijfstak. Zij vergeleken die bereidheid in elf landen, waaronder Nederland, en concludeerden dat deze het hoogst was onder mijnwerkers, zeelui en havenarbeiders. De laagste stakingsbereidheid troffen zij aan bij de spoorwegen, landbouw en handel[266]. Zonder daar een verklaring voor te geven merkten de auteurs op dat in de tweede helft van de onderzochte periode de mijnbouw in Nederland een opvallend lage klassering innam, waarop ik nog terugkom.

Hoewel genoemd artikel al bijna een halve eeuw oud en zwaar bekritiseerd[267] is, wordt het nog steeds veelvuldig geraadpleegd en geciteerd[268]. Dat heeft te maken met de verklaring die de schrijvers aandragen voor stakingsgedrag. Volgens hen zijn de arbeiders die een geïsoleerde positie innemen, zij spreken van een geïsoleerde massa, en onplezierig werk doen het meest geneigd om te staken. Daar tegenover staan de verspreid werkende individuen die prettig werk verrichten. Kerr en Siegel zien in deze twee uitersten de basis voor hun verklaring van stakingsgedrag. Mijnwerkers, zeelui en havenarbeiders zouden dan tot de geïsoleerde massa behoren, terwijl de werkers bij de spoorwegen, in landbouw en handel tot de tweede categorie dienen te worden gerekend.

In dit hoofdstuk zal ik op grond van het door mij geraadpleegde materiaal onderzoeken of er in Nederland inderdaad sprake was van een ongelijke verdeling van de stakingsbereidheid over verschillende beroepsgroepen. Centraal staat hierbij de vraag waar meer en waar minder is gestaakt. Als handvat voor dit onderzoek hanteer ik de door Kerr en Siegel aangedragen indeling in meer en minder tot staking

geneigde beroepsgroepen, zodat we tevens kunnen onderzoeken of de hypothese van Kerr en Siegel misschien toch geldig is voor Nederland. Bovendien betrek ik de regionale spreiding van stakingsbereidheid in mijn onderzoek.

1. De verdeling in beroepsgroepen en sectoren

In mijn stakingsbestand zijn de stakers verdeeld over ruim vierhonderd *bedrijfsgroepen*. Daarbij ben ik over het algemeen tewerk gegaan volgens de indeling naar bedrijfsgroepen en niet naar beroepsgroepen, omdat het CBS de eerste indeling eveneens hanteert. Gevolg hiervan is dat een timmerman in dienst van een textielbedrijf is opgenomen in de klasse textiel en niet in de bouw. In februari 1964 legden bijvoorbeeld de mannen van het railvervoer bij Hoogovens het werk neer, een staking die is opgenomen onder de metaalstakingen en niet bij de spoorwegen.

Het moge duidelijk zijn dat het ondoenlijk is om meer dan vierhonderd bedrijfsgroepen op zinvolle wijze te analyseren en te presenteren. Daarom zijn deze groepen samengevoegd tot 28 *bedrijfsklassen* (in de terminologie van het CBS). Deze dragen namen als ‘Vervaardiging van aardewerk, glas, kalk en stenen’ of ‘Bereiding van voedings- en genotmiddelen’ en zijn ontleend aan de Volks- en Beroepstelling van 1920[269]. Ook met 28 klassen valt niet eenvoudig te werken en daarom zijn deze op hun beurt samengevoegd tot een aantal *sectoren*.

Voor deze samenvoeging kunnen verschillende criteria worden gehanteerd. In negentiende eeuwse handboeken, zoals dat van de Leidse hoogleraar S. Vissering, werd een technische benadering gekozen[270]. In de marxistische economie hanteert men een andere indeling. In navolging van de analyse van Marx in deel 2 van *Het Kapitaal* nemen marxistische economen die bedrijven samen die maatschappelijk gezien een bepaald soort product maken (kapitaalgoederen en consumptiegoederen)[271]. Ook is een economische benadering denkbaar waarbij wordt gekeken naar beroepen die productief zijn (bijvoorbeeld metaalarbeiders) en beroepen waarin diensten worden verleend en die worden bekostigd uit de opbrengst van de productieve beroepen. Bij dat laatste kunnen we denken aan winkelmeisjes en politie-agenten. Een andere economische benadering zou zijn de beroepen te onderscheiden volgens het criterium of ze overwegend hoofdarbeid of overwegend handarbeid inhouden.

In het hier gebruikte stakingsbestand zijn de bedrijfsklassen samengevoegd tot een viertal sectoren. Hierbij is op pragmatische gronden zoveel mogelijk gebruik gemaakt van de methodiek van het CBS. Tegenwoordig wordt door het CBS de *Standaard Bedrijfs Indeling 1974* gehanteerd, waarin negen bedrijfstakken worden onderscheiden. Deze zijn de volgende:

Tabel 6. *Bedrijfstakindeling, zoals door het CBS gehanteerd sinds 1974*[272]

Bedrijfstakken(Standaard bedrijfsindeling 1974)	
0	Landbouw en visserij
1	Delfstoffenwinning
2/3	Industrie
4	Openbare nutsbedrijven
5	Bouwnijverheid en -installatiebedrijven
6	Handel, hotel- en restaurantwezen, reparatiebedrijven van gebruiksgoederen
7	Transport-, opslag- en communicatiebedrijven
8	Bank- en verzekeringswezen, zakelijke dienstverlening
9	Overige dienstverlening

De sectoren, die ik op basis van deze indeling in het stakingsonderzoek onderscheid, zijn: Landbouw en Visserij (bedrijfstak 0), Delfstoffenwinning (bedrijfstak 1), Industrie (bedrijfstakken 2/3, 4 en 5) en Diensten (bedrijfstakken 6 tot en met 9). De negentiende eeuw klinkt in deze indeling nog duidelijk door. Voor de tweede helft van de twintigste eeuw zou het immers heel wel verdedigbaar zijn om landbouw en veeteelt als industriële bedrijfstakken te classificeren[273]. Bovendien is het van belang er op te wijzen dat de dienstensector nog kan worden verdeeld in een particuliere en een overheidssector. Vanwege de aparte onderhandelingsstructuren in beide en het stakingsverbod voor overheidsdienaren dat lange tijd heeft bestaan, is dat onderscheid zeker van belang. Waar dat onderscheid aan de orde is, komen we hier op terug.

2. Stakingsgedrag per sector

In grafiek 31 is het aandeel van elk van de vier sectoren in de totale stakingsactiviteit weergegeven. Uit deze grafiek blijkt dat het merendeel van de stakingsactiviteit in de industrie plaatsvond. Landbouw en visserij zijn altijd slechts goed geweest voor een bescheiden aandeel in de stakingsbeweging, terwijl met het verdwijnen van de veenderijen het aandeel van de delfstoffenwinning vrijwel is verdwenen. De dienstensector daarentegen is sinds de groei van die sector ook in de stakingsactiviteit een steeds prominenter plaats gaan innemen. Een wisselend aandeel dat in de laatste acht kolommen de honderd procent volmaakt, komt voor rekening van een restgroep, zoals de werkverschaffing en algemene stakingen.

Grafiek 31. *Stakingsactiviteit in vier sectoren per periode van tien jaar, 1825-1995*
N.B. Iedere kolom vertegenwoordigt een periode van tien jaar. 1830 betekent aldus het gemiddelde van de jaren 1825-1834 enzovoort tot 1985-1995. Deze laatste kolom staat dus voor een periode van elf jaar.
Bron: onderzoeksbestand.

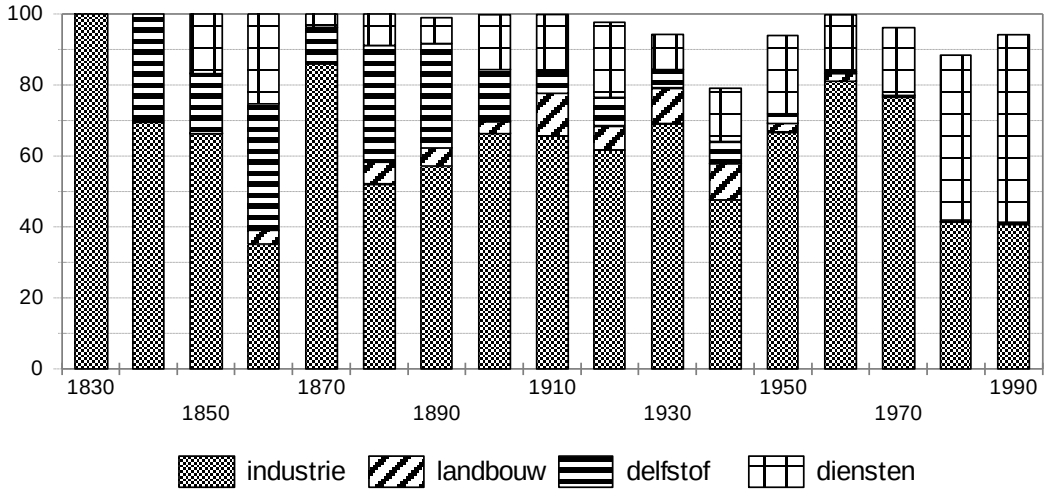

Omdat aan grafiek 31 de absolute cijfers ten grondslag hebben gelegen kunnen we nog geen uitspraak doen over de relatieve stakingsactiviteit van de genoemde sectoren. Daartoe moet deze verdeling worden gerelateerd aan het aandeel van de vier sectoren in de loonafhankelijke beroepsbevolking, dat wil zeggen dat deel van de totale bevolking dat aan een staking deel zou kunnen nemen. Grafiek 32 laat het resultaat zien van deze berekening, die slechts mogelijk was voor de jaren waarin gegevens voorhanden zijn over de spreiding van de onzelfstandige beroepsbevolking.
De grafiek dient als volgt te worden gelezen. Wanneer het aandeel precies honderd bedraagt betekent dit dat het aandeel van een sector in de stakingsactiviteit overeenkomt met het aandeel in de beroepsbevolking. Als een sector bijvoorbeeld een kwart van de beroepsbevolking omvat mogen we ook een aandeel in de stakingsbeweging verwachten van 25 procent. Is dat laatste aandeel echter vijftig procent, dus het dubbele, dan geeft de betreffende lijn het dubbele van honderd aan, ofwel 200.

Grafiek 32. *Procentueel aandeel van de vier beroepssectoren in de totale stakings-activiteit vergeleken met hun aandeel in de loonafhankelijke beroepsbevolking, 1895-1940, 1945-1995 (tienjaarlijkse gemiddelden)*
Bron: onderzoeksbestand, CBS.

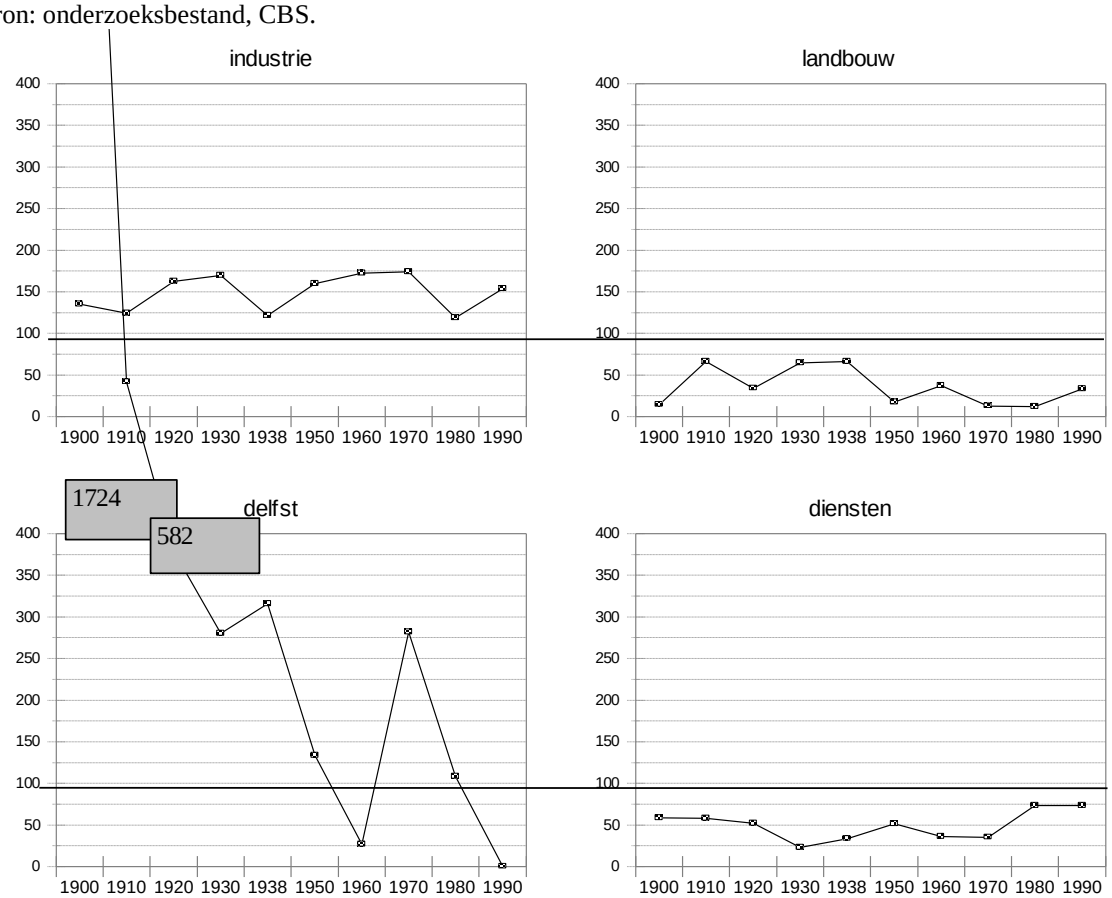

De dienstensector en landbouw en visserij zijn gedurende de gehele periode 1895-1995 nooit boven de honderd gekomen. Industrie en delfstoffen winning daarentegen komen vrijwel altijd ruim boven de 100 uit.

De stakingsactiviteit in de delfstoffen winning is vanaf het begin erg groot geweest. Vooral veenarbeiders hebben in de negentiende en de eerste helft van de twintigste eeuw regelmatig het werk neergelegd tijdens massale stakingen. 340 van de 401 stakingen in de delfstoffen winning waren veenstakingen. Daarbij bedraagt het totale aandeel van de stakingsactiviteit in de winning van delfstoffen gerekend over de jaren 1810-1995 ruim vier procent van het totaal tegen een gemiddeld aandeel in de beroepsbevolking van 1,2 procent.

1. Veen- en mijnstakingen

Stakingen in het veenbedrijf zijn dus veelvuldig voorgekomen. Op soortgelijke wijze als in hoofdstuk 4 voor de stakingen van grondwerkers werd beschreven, was ook in deze bedrijfstak de praktijk. Aan het begin van het seizoen werd door de verveners het loon vastgesteld en de veenarbeiders bepaalden of ze dat loon voldoende vonden. Was

dat niet het geval, dan kon het tot staking komen. Enkele ‘aanleggers’ weigerden aan het werk te gaan, bevestigden een rode lap aan een stok en trokken door de veenderij. Als een soort rattenvanger van Hamelen kreeg deze groep de arbeiders in beweging en in optocht trok men verder. Tijdens de duur van de staking werden er regelmatig appèls gehouden, waarop de stakers bij elkaar kwamen.

De vervening was grotendeels geconcentreerd in Friesland en Drenthe en de grote veenstakingen komen we dan ook vooral daar tegen. Na de eeuwwisseling maakten de opkomst van de steenkool winning in Nederland en de invoer van buitenlandse steenkool een eind aan de vervening. Daarmee verdwenen uiteraard ook de veenstakingen. Na 1900 kunnen de stakingen in het veen worden gekarakteriseerd als stuiptrekkingen van een verdwijnende beroepsgroep, die bovendien had te lijden onder een verregaande mechanisatie.

Tijdens de Eerste Wereldoorlog nam de vraag naar turf vanwege het gebrek aan kolen tijdelijk toe, zodat de arbeiders kans zagen hogere lonen te bedingen. Direct na de oorlog zakte die vraag echter weer in waardoor de behaalde voordelen al gauw tenietgingen. De grote staking van 1921 was gericht tegen zo’n verslechtering, een loonsverlaging. In 1925 vond opnieuw een massale staking plaats als regionale uiting van verzet tegen de bijna spreekwoordelijke armoede in de werkverschaffing, de landbouw, de bouw en de veenderij.

In de jaren dertig braken enkele stakingen uit bij wijze van verzet tegen de crisis en de schrijnende armoede, maar daarna was het vrijwel gedaan met de veenderij en de veenstakingen. De allerlaatste veenstaking vond plaats in 1957. In Emmen werd toen door 55 veenarbeiders een week lang onder leiding van de EVC gestaakt.
Daarmee kwam een eind aan een eeuw van buitensporige stakingsactiviteit van veenarbeiders. Buitensporig, omdat veen-arbeiders vaker en langduriger staakten dan op grond van hun aandeel in de beroepsbevolking kon worden verwacht.

Naast de veenderij ontwikkelde zich aan het begin van de twintigste eeuw de steenkolen mijnbouw. Weliswaar werd al vanaf de Middeleeuwen in Limburg steenkool gedolven, maar pas sinds het einde van de negentiende eeuw gebeurde dat op grote schaal. Eigenlijk zelfs pas sinds de overheid in 1901 het Staatsmijnbedrijf oprichtte. Het is dit soort mijnbouw waarvan de schrijnende werkomstandigheden voor mens en dier Emile Zola inspireerden tot zijn roman *Germinal*. Op treffende wijze wordt in dit boek een mijnstaking in het negentiende-eeuwse Frankrijk beschreven, waarin de latere beschrijving door Kerr en Siegel van een geïsoleerde massa duidelijk herkenbaar is.

Hoe was het daar nu in Nederland mee gesteld? De mijnbouw was hier ge-concentreerd in Zuid-Limburg en dat gebied werd daarmee een echte mijnstreek. De mijnen beheersten er het leven en voor kinderen van mijnwerkers waren weinig andere mogelijkheden voorhanden dan om ook de mijn in te gaan[274]. In de zin van Kerr en Siegel waren mijnwerkers dus zeker een geïsoleerde massa.

Toch werd er in de Nederlandse mijnen weinig gestaakt. In mijn onderzoek naar stakingen ben ik slechts zestien stakingen in de steenkolen mijnbouw tegengekomen. Tijdens en vlak na de eerste wereldoorlog vond een drietal grote stakingen plaats en daarna duurde het tot na de volgende oorlog voordat het werk weer massaal werd neergelegd. 1963 tenslotte is het jaar van de laatste mijnstaking. Ruim driehonderd Spanjaarden legden het werk een week lang neer. Zij eisten beter voedsel, maar werden in plaats daarvan naar hun vaderland teruggestuurd.

Vanwaar nu die beperkte strijdbaarheid van de Nederlandse mijnwerkers? Loek Kreukels heeft daar in 1986 een omvattende studie aan gewijd waarin hij een aantal verklaringen aandroeg[275]. De arbeidsomstandigheden waren door de invloed van het Staatsmijnbedrijf vanaf het begin redelijk te noemen, zodat situaties als in andere landen hier niet in die mate voorkwamen. Daarnaast had de RK-geestelijkheid een grote greep op de bevolking van de mijnstreek, waardoor het mogelijk was om socialisme en klassenstrijd buiten de deur te houden. We hoeven er in dit verband slechts op te wijzen dat de grote staking van 1917 een dag nadat vanaf de kansel tot werkhervatting was opgeroepen, werd beëindigd. Daar kwam bij dat de directies van de verschillende mijnen een hecht blok vormden tegenover de arbeiders.

Deze elementen waren ingebed in een economische situatie waarin het mijnbedrijf niet bepaald floreerde. Alleen in de jaren 1914-1921 hadden de Nederlandse mijnen niets te duchten van buitenlandse concurrentie en ging het ze voor de wind: precies de jaren waarin drie grote stakingen voorkwamen.

Na de tweede wereldoorlog bleef het mijnbedrijf nog korte tijd bestaan, maar omdat er een andere energiebron werd aangeboord, aardgas, en omdat de import van kolen goedkoper bleef dan eigen productie besloot de regering in 1965 om de mijnen te sluiten. Negen jaar later werd de laatste wagen met kolen naar boven gehaald.

Daarmee hield de sector delfstoffen winning op een belangrijke bron van stakingen te zijn: waar nauwelijks arbeidsplaatsen zijn komen ook weinig stakingen voor. Wel vond na de laatste mijnstaking nog een klein aantal stakingen plaats bij de kernreactor van Euratom in Petten (1966, 1970 en 1972) en in 1985 staakten veertienhonderd Spanjaarden van het Leidse offshore-bedrijf Heerema. Een dag lang legden zij het werk neer, een deel op het in de Europoort liggende werkeiland Hernod en een deel buitengaats.

2. Landbouw en visserij

In overeenstemming met het beeld van Kerr en Siegel is de bereidheid om te staken in deze sector ook in Nederland laag geweest. We konden dat al constateren aan de hand van de grafieken 31 en 32. Enkele cijfers kunnen het nader verduidelijken. Gemiddeld behoorde in de twintigste eeuw bijna twaalf procent van de loonafhankelijke beroepsbevolking tot de sectoren landbouw en visserij. Hun bijdrage aan de stakingsactiviteit haalde de vijf procent nog niet. Al hebben zich in landbouw en visserij enkele zeer grote en langdurige stakingen voorgedaan, op de lange termijn waren dat slechts incidenten.

Een van de beroemdste landbouwstakingen is die van 1890 in Het Bildt in de provincie Friesland. Niet zozeer door zijn omvang, er hebben zo’n vijfhonderdenvijftig arbeiders gestaakt, maar vanwege de lange duur is deze staking niet in de vergetelheid geraakt. Ruim een jaar duurde de strijd.

Massale stakingen hebben zich vooral in de periode tussen de beide wereldoorlogen voorgedaan. In 1915 legden vierduizend landarbeiders in Drenthe en Groningen het werk voor enige tijd neer en vier jaar later staakten ruim tweeduizend collega’s in Groningen; zij hielden het bijna tachtig dagen vol.

Nog vier keer gingen in de Noordelijke provincies landarbeiders de strijd massaal aan. In 1929, 1931, 1932 en 1947. Alle keren was het strijdpunt een loonsverlaging en vrijwel iedere keer duurde de staking tamelijk lang. In 1929 toen het Oldambt plaats

van handelen was, duurde de staking 167 dagen, zodat er ruim een half miljoen stakingsdagen werden geteld, en vond landarbeider Eltjo Siemens de dood in een treffen met de marechaussee. Twee jaar later staakten twee-en-een-half duizend Drenten en Groningers bijna drie maanden buiten de landarbeidersbonden om. Als reactie op deze staking versnelden de boeren de reeds bestaande tendens tot mechanisatie van het werk. In 1932 vond een uitzonderlijk korte staking plaats in Friesland en Drenthe. De bijna zesduizend stakers bereikten al na een week een compromis. De staking van 1947 die in Groningen en Drenthe plaatsvond, duurde een respectabele drie weken, maar leverde geen positief resultaat op.

Slechts twee maal vonden massale stakingen in andere provincies plaats. In 1923 staakten in Zuid-Holland 1.200 landarbeiders en in 1936 gingen drieduizend Brabantse erwtenpluksters spontaan in staking. Al na anderhalve dag behaalden de laatsten een overwinning.

De totale stakingsbeweging in de landbouwsector heeft zich gedurende de gehele periode voor bijna tachtig procent in de drie noordelijke provincies Groningen, Friesland en Drenthe voorgedaan. Toch woonde in dat gebied slechts iets meer dan een kwart van de landarbeiders. Groningen spande in dat opzicht de kroon met een arbeidersaandeel van tien procent en een aandeel in de stakingsactiviteit dat ruim de helft bedroeg.

Een verklaring voor dit fenomeen kan worden gezocht in de zakelijke verhoudingen die sinds de negentiende eeuw in dit gebied in de landbouw heersten. De akkerbouw daar was nauw verbonden met de industriële activiteit in de aardappelmeel- en strokarton fabrieken, terwijl op de Brabantse en Limburgse zandgronden nog lange tijd patriarchale verhoudingen bleven bestaan. De Groninger akkerbouw in het Oldambt en op het Hoogeland was al vroeg gericht op productie voor de markt, terwijl in Brabant het gemengde bedrijf overheerste dat meer op de lokale markt was georiënteerd[276]. Nergens was de tegenstelling tussen aan de ene kant rijke landeigenaren en aan de andere kant een groot agrarisch proletariaat zo overduidelijk aanwezig als in Groningen.

Een opvallend verschijnsel is ook dat Friesland, waar aan het eind van de vorige eeuw een fanatieke aanhang van de socialistische beweging bestond, wat betreft stakingsactiviteit in de landbouw niet erg hoog scoort. In de Friese veenderijen vond daarentegen wel een groot aantal stakingen plaats. Een mogelijke verklaring hiervoor kan worden gezocht in het feit dat in die provincie naast akkerbouw veel veeteelt en gemengd bedrijf voorkwam, waarin de arbeidsverhoudingen traditioneel minder scherp waren.

Voor arbeiders is het voordeel van werken bij veeboeren dat daar nauwelijks sprake is van seizoenarbeid en de daarbij horende werkloosheid. In de winter moeten dieren immers ook worden verzorgd, terwijl er dan op akkerbouwbedrijven veel minder werk voorhanden is. Geert Mak beschreef dit verschijnsel als volgt: “Wie graan, bieten of aardappels verbouwde kon nog wel een ploeg losse arbeiders huren als het op oogsten aankwam, maar vee, daar moest je permanent bij in de buurt blijven”[277]. Er is mij uit de hele periode slechts één staking bekend van arbeiders bij veeboeren. In 1916 legden zestig mensen bij vier verschillende boeren in Schoterland het werk om onbekende redenen neer. Na een dag kregen zij gedeeltelijk hun zin.

De sector die in deze paragraaf wordt behandeld, omvat naast de landbouw ook de visserij. De zeevisserij is uit de aard der zaak geconcentreerd in enkele kustplaatsen en daar treffen we visserijstakingen dan ook aan. De plaatsen zijn Scheveningen,

IJmuiden, Katwijk en Vlaardingen, waar diverse malen door vissers het werk is neergelegd. In totaal komen 95 stakingen van vissers voor in ons bestand en de verdeling daarvan over de genoemde plaatsen is als volgt: IJmuiden nam 63% van de stakingsactiviteit in de zeevisserij voor haar rekening, Scheveningen 23%, Vlaardingen 5% en Katwijk 3%. Urk, toch ook een heel bekende vissersplaats komt niet in mijn stakingsbestand voor.

In Scheveningen en IJmuiden hebben zich enkele grote stakingen voorgedaan in de periode voor de Tweede Wereldoorlog. De eerste, in 1913, was een verloren strijd te IJmuiden: 1250 arbeiders begonnen uit eigen beweging en nadat NVV en NAS hun steun hadden toegezegd, hielden ze het bijna tachtig dagen vol. Drie jaar later volgden ruim tweeduizend Scheveningers hun voorbeeld. Zij bereikten reeds binnen een week een schikking; de bonden hielden zich nu afzijdig.

De langdurigste staking vond plaats in IJmuiden. In 1933 staakten meer dan 1500 vissers een half jaar tegen het verlagen van hun lonen, waarbij ze na een spontaan begin steun kregen van het NVV. De opvallendste staking is ongetwijfeld die van 1929. Slechts het CNV was bereid de actievoerende Scheveningers te helpen. Bijna een maand duurde de staking, die eindigde in een schikking. De laatste visserijstaking tot op heden vond in 1991 plaats toen onder leiding van het OVB dertig vissers van rederij W. van der Zwan uit Scheveningen weigerden uit te varen. Ze troffen het schip in een dergelijk smerige staat aan, dat ze weigerden uit te varen. Na enkele uren was de situatie verbeterd en kozen ze alsnog zee[278].

Rekening houdend met de geringe omvang van de groep vissers (hun aantal daalde van ruim elfduizend in 1920 tot ruim vijfduizend veertig jaar later) kunnen we spreken van een hoge stakingsbereidheid. Deze constatering werd ook door Kerr en Siegel gedaan en bovendien voldoen de vissers als beroepsgroep aan de omschrijving van een geïsoleerde massa met slechte werkomstandigheden. We hoeven ons slechts Herman Heijermans' *Op hoop van zegen* in herinnering te roepen om een beeld te vormen van de levensomstandigheden van de Nederlandse vissers aan het begin van de eeuw. Daarnaast kunnen de meeste vissersdorpen worden gekwalificeerd als gesloten gemeenschappen.

3. Dienstensector

De dienstensector is een conglomeraat van beroepen die gemeen hebben dat er niets gemaakt wordt of aan de natuur onttrokken. Zowel een minister als een vrachtwagenchauffeur valt er onder, een winkelmeisje en een tandarts, de dorpsonderwijzer en de lorrenboer.

Het aandeel van deze sector in de loonafhankelijke beroepsbevolking bedroeg aan het begin van deze eeuw ongeveer een kwart. Het aandeel steeg tot ongeveer veertig procent in 1920 en dat bleef zo tot de jaren zestig. Sindsdien naam het aandeel per decennium met ongeveer tien procent toe. In 1990 bedroeg het 72 procent. De oorzaken van deze sterke stijging zijn divers en vormen geen onderwerp van ons onderzoek.

Toch wil ik op een enkel punt wijzen. De na-oorlogse groei van de dienstensector heeft voor een groot deel te maken met de groeiende invloed van het staatsapparaat op het maatschappelijk leven. De welvaartsstaat werd mede in het leven geroepen om de crisis van het kapitalistische stelsel, zoals die zich in de jaren dertig voordeed, niet

opnieuw een kans te geven. Toen er in de jaren zeventig toch weer een crisis uitbrak en het kapitaal in de industrie onvoldoende rendement opleverde, namen de investeringen in de dienstensector sterk toe[279].

Ook gingen talrijke grote industriële bedrijven ertoe over om zich te concentreren op hun 'kernactiviteiten'. In de praktijk kwam dat er bijvoorbeeld op neer, dat kantines uitbesteed werden aan catering-bedrijven en bewakingsbedrijven het werk van de bedrijfspolitie overnamen. Een deel van de groei van de dienstensector hangt met deze 'outplacing' samen. Een ander deel van de groei is het gevolg van een veranderd consumptiepatroon, wat tot een toename van de horeca en reisbureaus heeft geleid. Daarnaast zijn met het oog op de allocatie van het kapitaal bank- en verzekeringswezen enorm gegroeid, terwijl zeker de laatste jaren de opkomst van de IT-sector een rol heeft gespeeld. Een zeer groot deel van de dienstensector is niet-waardescheppend in de klassieke zin[280]. Handel, maar ook bank- en verzekeringswezen zijn gebieden waarop dit heel duidelijk van toepassing is.
Tenslotte is de groei van de dienstensector ook nog eens het resultaat van een veranderde begripsomschrijving. Duidelijk komt dit naar voren bij beroepen als dat van glazenwasser en schoonmaker. In de vorige eeuw werden zij tot het bouwvak gerekend, tegenwoordig deelt het CBS hen in bij de commerciële dienstverlening.

3.1. Handel en verkeer

Na deze opmerkingen over de dienstensector keren we terug naar het eigenlijke onderwerp, stakingen. Uit de grafieken 31 en 32 blijkt duidelijk dat de stakingsactiviteit in de dienstensector meer en meer overeenkomt met haar aandeel in de loonafhankelijke beroepsbevolking. In de periode 1986-1995 vond meer dan de helft van de totale, landelijke stakingsactiviteit in deze sector plaats.

Volgens Kerr en Siegel vertonen havenarbeiders traditioneel een zeer hoge stakingsbereidheid, terwijl mensen die werkzaam zijn in de handel nauwelijks staken. Arbeiders die in verkeersbedrijven werken zouden meer staken dan arbeiders werkzaam in de handel. Deze hypothese wordt getoetst in grafiek 33, waarin de stakingsbereidheid is weergegeven van personen die in loondienst werkzaam zijn in handel en in verkeer. De stakingsbereidheidscoëfficiënt geeft het percentage arbeiders weer dat in een bepaald jaar heeft gestaakt, in formule:

$$(S/W) * 100 \qquad (2)$$

Hierbij vertegenwoordigt S het aantal stakers en W het totale aantal arbeiders.

Grafiek 33 is samengesteld door het aantal stakers te delen op het aantal geïnterpoleerde[281] loonafhankelijken in die perioden volgens de beroepstellingen.

De stakingsbereidheid van mensen in de handelsberoepen is uitermate laag en zeer veel lager dan die in het vervoer. Als we de grafiek bekijken is slechts één conclusie mogelijk: werknemers in handelsberoepen hebben een stakingsbereidheid die slechts een fractie is van die van hun collega's in de verkeersberoepen.

In totaal hebben er in de hele onderzoeksperiode 326 stakingen plaatsgevonden in de handel, tegen 1.755 transportstakingen. Het verschil is nog sprekender als we naar het aantal stakers kijken, 18.552 tegenover 482.352, of het aantal gestaakte dagen: ruim 107.000 tegenover meer dan vijf miljoen.

Grafiek 33. *Stakingsbereidheidscoëfficiënten van de arbeiders in handel en verkeer, 1900-1940 en 1945-1995*
Bron: onderzoeksbestand, CBS.

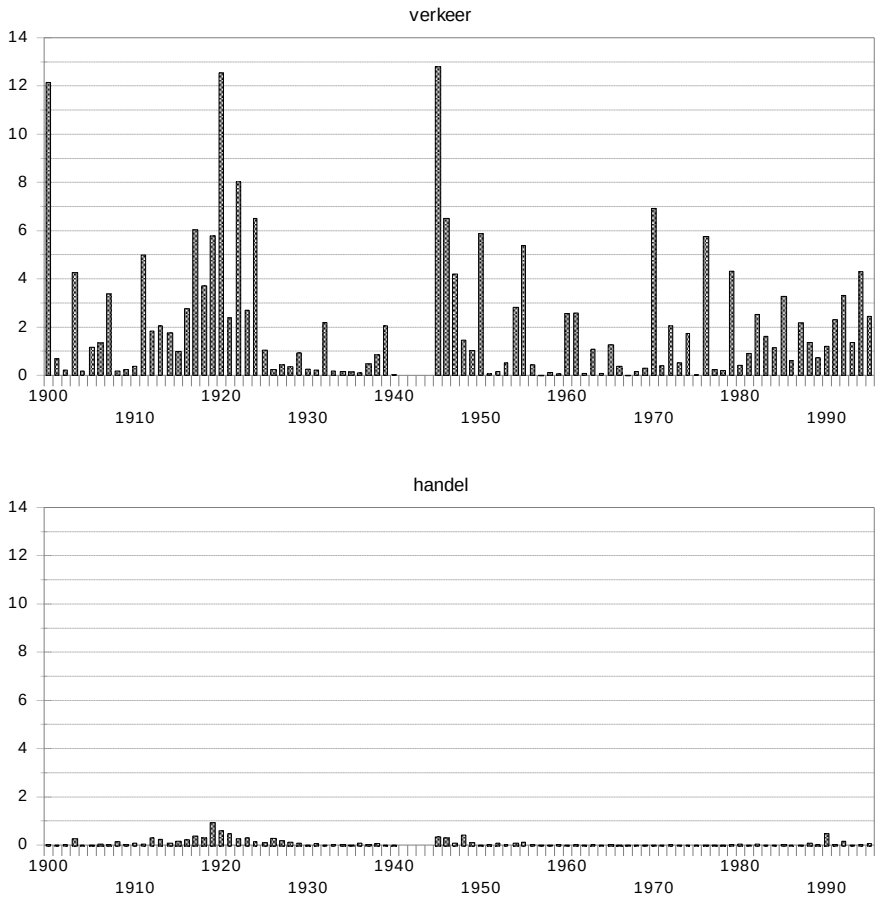

Typerend is ook het verschil tussen de grootste stakingen uit beide sectoren. In de handel was dat de staking in 1926 van honderd vertegenwoordigers in Amsterdam, Den Haag en Rotterdam van Electrolux. Zij legden uit protest tegen een loonsverlaging het werk neer en hielden dat 222 dagen vol, wat tot ruim negentienduizend gestaakte dagen leidde. Zes jaar eerder vond de grootste transportstaking plaats. Meer dan 17.000 havenarbeiders en zeelieden legden in de twee grote havens ruim twee maanden het werk neer. Ze verloren de staking en werkten meer dan een miljoen arbeidsdagen niet.

Een verklaring voor deze uiteenlopende stakingsbereidheid is niet terug te voeren op het verschil tussen aangenaam en onaangenaam werk of het al dan niet leven in een geïsoleerde massa. Werk in de handel is voor de uitvoerenden immers niet zonder meer plezieriger dan werk in de transportsector. Kolenboeren bijvoorbeeld, die nog slechts enkele tientallen jaren geleden bij honderdduizenden woningen een mud antraciet of eierkolen één of twee trappen op sjouwden, behoorden ook tot de handel. Hetzelfde geldt voor de melkman, de broodbezorger en het meisje dat in een warenhuis of supermarkt achter de kassa staat. Hier wreekt zich bij Kerr en Siegel de door Edwards[282] al bekritiseerde methodologische zwakte van onduidelijke naamgeving. Nergens wordt expliciet aangegeven wat precies ‘onaangenaam’ werk is.

Daar komt bij dat, ook al zou loonarbeid in de handel als prettiger worden ervaren, de beoefenaren daarvan aanmerkelijker slechter worden beloond. Uit cijfers van het CBS blijkt dat in de jaren van 1972 tot 1992 het gemiddeld verdiende loon in de handelssector ongeveer tachtig procent bedroeg van het loon in de transportsector[283].

Een verklaring voor de lagere stakingsfrequentie en -bereidheid in de handel kan niet om de maatschappelijke positie van de handel in het economisch leven heen. Als bijvoorbeeld winkelmeisjes het werk neerleggen heeft dat veel minder maatschappelijke gevolgen dan wanneer de KLM stilligt of een van de havens. Toen op 7 juli 1985 de arbeiders van tabakgroothandel His Wilms te Hippolytushoef in actie kwamen tegen een dreigende sluiting achtte de FNV deze daad 'vrij zinloos'. Er lagen immers alleen maar voorraden en er viel geen productie te belemmeren.

'Zonder vervoer staat alles stil' staat op stickers van transportbedrijven te lezen. Deze leus geeft het belang van de transportsector goed aan en dat heeft gevolgen voor de stakingsactiviteit in die sector. Daar wordt veel meer gestaakt dan in de handel en in de havens helemaal. Havenarbeiders nemen in het economische leven een strategische positie in en dat hebben ze door de jaren heen goed aangevoeld getuige hun hoge stakingsbereidheid. Gezien het belang van de havens voor de Nederlandse economie als geheel hebben ondernemers en overheid gewoonlijk fel gereageerd op havenstakingen. Dat ging zelfs zo ver dat in 1945 en 1946 het leger werd ingezet tegen de stakers.

De grote stakingsbereidheid van havenarbeiders is onderwerp geweest van onderzoek, waarin de naam van Raymond Miller belangrijk is. Hij publiceerde in 1969 een artikel over de subcultuur van havenarbeiders[284]. Op basis van literatuuronderzoek en interviews met havenarbeiders in Karachi en San Francisco ontvouwde hij een visie op hun werk. In zeven punten vatte hij deze samen : het werk is ongeregeld, zwaar en gevaarlijk, terwijl het losse dienstverband leidt tot geringe promotiekansen en de noodzaak dicht bij het werk te wonen. Daarnaast komen havenarbeiders in geregeld contact met buitenlandse goederen, mensen en ideeën, maar hebben ze tevens een sociaal minderwaardigheidscomplex. Uit deze omstandigheden ontstond volgens Miller een havenarbeiderssubcultuur met grote onderlinge solidariteit, geslotenheid, een militant vakbondsbewustzijn, de aanwezigheid van charismatische leiders, een vrije geest en een behoudende opstelling ten opzichte van technologische vernieuwingen.

De hele gedachtegang van Miller is nogal impressionistisch en moeilijk meetbaar. Bovendien lijken sommige elementen met elkaar in tegenspraak. Een vrije geest verstaat zich bijvoorbeeld niet erg met het volgen van charismatische leiders. Desondanks hebben historici getracht de theorie te toetsen voor de Nederlandse situatie en dan vooral Rotterdam. Gaastra deed dat voor de periode 1900-1920 en P. Boomgaard voor het tijdvak vlak na de tweede wereldoorlog[285].

In een aantal opzichten blijkt de visie van Miller van toepassing op Rotterdam (en Amsterdam), maar er zijn opvallende afwijkingen. Ook in Rotterdam was havenwerk gevaarlijk, vuil en zwaar. Ook hier kenmerkte de organisatie van de arbeid zich door een los karakter, maar dat zou veranderen. Aanvankelijk werden havenarbeiders per klus 'bestoken' uit de aanwezige sjouwers. Vanaf 1917 bestond er een Havenreserve (twee jaar later omgezet in de Haven Arbeids Reserve, HAR), waarin 4500 arbeiders waren opgenomen. Zij kregen het eerste recht op werk en een uitkering bij werkloosheid. Overigens kwam deze reserve tot stand na een algemene havenstaking; de arbeiders hebben deze vooruitgang zelf bevochten. Sinds 1955 tenslotte, toen de

HAR werd opgeheven en omgezet in de Centrale voor Arbeidsvoorziening[286], bestaat er in Rotterdam formeel geen losse havenarbeid meer.

Helemaal verdwenen is het verschijnsel echter niet, want vrijwel altijd werken er enkele honderden zogeheten 'opstappers': arbeiders, die via koppelbazen in de haven werken. Officieel is dit verboden, maar door de frictie op de arbeidsmarkt doet dit verschijnsel zich regelmatig voor.

Een aspect waarin Rotterdam zich lijkt te onderscheiden van de door Miller onderzochte havensteden is het niet bestaan van typische havenarbeiderswijken. Uiteraard waren in Rotterdam tot de jaren 60 van deze eeuw de meeste havenarbeiders woonachtig in de 'oude' stadswijken. Van typische wijken waar havenarbeiders geconcentreerd woonden was in Rotterdam echter geen sprake. Een ander opvallend verschil is de lage organisatiegraad in de haven van Rotterdam. Gaastra verklaart deze voor de jaren tot de eerste wereldoorlog voor een deel uit het losse karakter van de havenarbeid, zodat hij twee elementen uit Millers beschrijving aan elkaar tegengesteld opvat. Bij Miller gaan losse arbeid en een hoge organisatiegraad samen, terwijl volgens Gaastra losse arbeid in Rotterdam leidt tot een lage organisatiegraad.

In zijn dissertatie uit 1988 besteedde ook Erik Nijhof aandacht aan de visie van Miller[287]. Hij concludeerde dat deze slechts van toepassing was op de "steeds marginaler wordende groep losse arbeiders die al generaties lang in de volkswijken woonden en onregelmatig werkten in alle voorkomende ongeschoolde beroepen"[288]. In 1994 tenslotte verscheen een artikel van Evert Smit, waarin deze de theorieën van Kerr & Siegel en Miller evalueerde. Hij concludeerde tot het bestaan in Rotterdam van een subcultuur van havenarbeiders met nadruk op onderlinge solidariteit en een 'vrijgevochten' houding. Van groot belang voor de hoge stakingsfrequentie in Rotterdam was volgens hem het bestaan van een informeel netwerk van actievoerders[289].

Welke accenten de verschillende auteurs ook leggen, één conclusie trekken ze allemaal: in de haven van Rotterdam was sprake van een bovengemiddelde stakingsbereidheid en hetzelfde geldt voor de andere grote Nederlandse haven. Het belang van havenarbeiders voor de totale stakingsaktiviteit in Nederland blijkt uit grafiek 34.

Grafiek 34. *Aandeel van de havenstakingen in de landelijke stakingsactiviteit, 1870-1995, (N = 821)*
Bron: onderzoeksbestand.

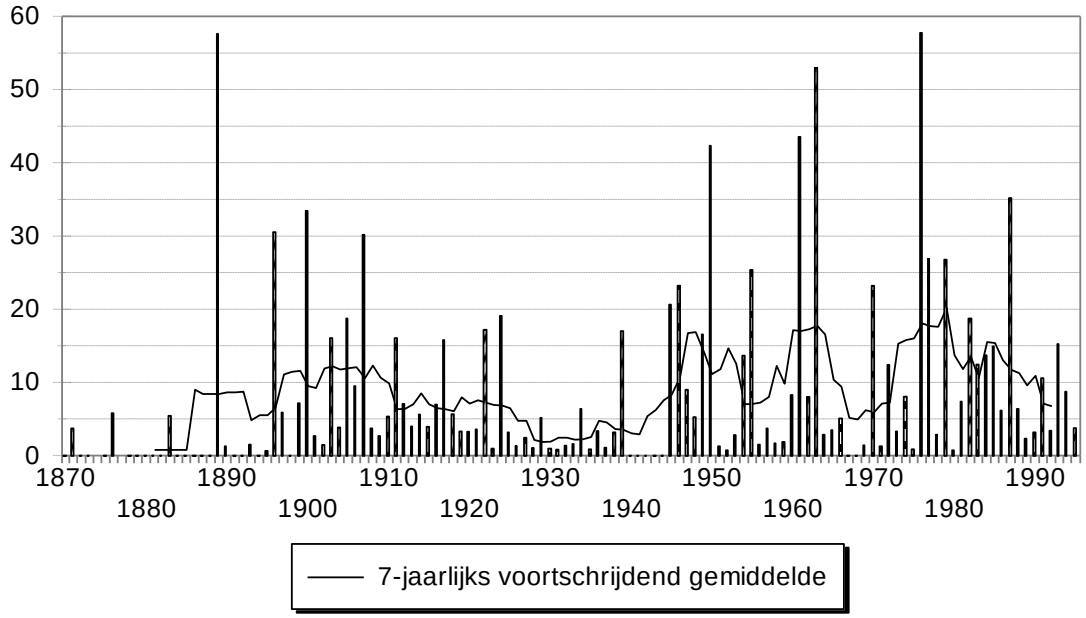

Gedurende de gehele periode 1870-1995 bedroeg het aandeel van de havenstakingen in de totale stakingsactiviteit gemiddeld rond de tien procent, met uitschieters tot bijna zestig procent. Het is duidelijk dat havenstakingen een buitensporig groot aandeel in de totale stakingsbeweging hebben gehad. Het maakte daarbij niet uit of het dienstverband van de arbeiders overwegend een los karakter had of dat de havenarbeiders in vaste dienst (vanaf 1955) waren, zoals Miller dacht. Overigens blijkt uit de gegevens in het computerbestand ook niet dat de veranderingen in het karakter van dat dienstverband door instelling van Haven Arbeids Reserve en Centrale voor Arbeidsvoorziening gevolgen hebben gehad voor de lengte van de afzonderlijke havenstakingen. Uit een analyse van het onderzoeksbestand blijkt dat lange stakingen ook voorkwamen in de periode dat het dienstverband een los karakter had en korte conflicten in de jaren zeventig eveneens gemeengoed waren.

3.2. Overige dienstverlening

Tot de overige dienstverlening behoren zulke uiteenlopende beroepen als die van bankbedienden, verpleegsters, politieagenten, onderwijskrachten en uitvoerders van allerhande overheidstaken. Juist in een aantal van deze beroepen is mede door opheffing van het stakingsverbod voor ambtenaren aan het eind van de onderzochte periode de actiebereidheid sterk toegenomen, maar voorheen was daarvan nauwelijks sprake. Aan de hand van enkele voorbeelden zal ik dat trachten aan te tonen, omdat het aantal stakingen zo gering was dat een grafiek nauwelijks verhelderend werkt.

In 1918 vond in een Amsterdams ziekenhuis een kleine staking plaats van niet-verplegend personeel. Dat was de eerste en voor een lange tijd tevens de laatste keer dat in een ziekenhuis het werk werd neergelegd. Het werk dat door ziekenbroeders en

verpleegsters werd verricht gold lange tijd als een roeping. Het beroep was in de negentiende eeuw in het leven geroepen door Florence Nightingale en het kende nauwe verwantschap met de kerkelijke liefdadigheid.

In de twintigste eeuw veranderde dat. De ziekenverzorging kwam toen meer en meer onder de vlag van de overheid, waarbij de professionalisering om zich heen greep. In 1978 antwoordde een verpleegster op de vraag van De Nieuwe Revu of ze haar beroep als een roeping beschouwde: "Niet meer. Daarover hebben we 't wel eens op ons werk. Het is gewoon een beroep. Niet meer dat overdrevene van vroeger. Florence Nightingale en zo. Dat zie je soms nog in particuliere ziekenhuizen, die slecht betalen. Je dienst eindigt om half vijf, maar men vindt het heel gewoon dat je er om half zeven nog rondloopt."[290].

Het ontstaan van een professionele houding en de rekrutering van verpleegsters uit de arbeidersklasse deed hen betere arbeidsomstandigheden en een meer adequate beloning verwachten.

In 1985-1986 leidden soortgelijke ontwikkelingen in Australië tot een grote staking van verplegend personeel. Iedereen, inclusief de arbeidersbeweging, keerde zich toen tegen hen want men vond zo'n staking ongepast[291].

In ons land heeft zich geen massale staking voorgedaan, maar in de jaren 1990-1992 kwam het een paar keer tot massale acties. Tienduizenden verplegenden deden daaraan mee en ze richtten zelfs een nieuwe vakbond op. Een deel van die acties bestond uit werkonderbrekingen en stakingen, maar vooral niet-verzorgend personeel, zoals koks, deed daaraan mee.

Vergelijkbare ontwikkelingen hebben zich voorgedaan bij het bankpersoneel, in het onderwijs en bij de politie. Daar is het stakingswapen massaal gebruikt aan het eind van de onderzoeksperiode. De twintig Amsterdamse politie-agenten die in 1881 vergaderden "om de middelen te bespreken tot het verkrijgen van minder werkuren en hooger loon"[292] zullen niet vermoed hebben dat meer dan een eeuw later duizenden van hun opvolgers het hele land op stelten zouden zetten. Dat gebeurde in 1995, toen politie-agenten massaal actie voerden ter verkrijging van hoger loon.

De stakingen en bezettingen in de dienstensector zijn in deze periode grotendeels een gevolg geweest van pogingen van de regering om overheidsdiensten te privatiseren en het groeiende besef van veel werknemers in deze sector dat zij van status alleen niet kunnen leven. Door de 'status' van het ambtenaar-zijn, wat feitelijk slechts iets zegt over de werkgever, werden allerlei groepen werknemers op een hoop gegooid. Maar evengoed als niet alle mensen die in loondienst zijn bij Philips over een kam kunnen worden geschoren omdat ook de president-directeur op de loonlijst staat. Evengoed voldoen niet alle ambtenaren aan het stereotiepe beeld van de wat suffige kantoorklerk die eens in het uur een knipoog geeft door één oog open te doen. Typerend voor dat besef waren stickers van de ABVA/KABO met de tekst 'De ziekenzuster is ook een ambtenaar' en 'De vuilnisman is ook een ambtenaar'.

De privatisering van overheidstaken brengt een steeds groter deel van de werknemers in deze sector in een directe relatie met kapitaalsbelangen en maakt dat deze arbeiders ook in klassenconflicten verzeild raken. Andere overheidsdiensten zijn weliswaar niet geprivatiseerd, maar daar doet ook meer en meer een cultuur van rationalisatie en 'marktconform denken' haar intrede. Politie en gezondheidszorg bijvoorbeeld zouden geen diensten meer aan de samenleving moeten leveren, maar 'producten'.

Overigens staken werknemers in de dienstensector nog steeds relatief weinig, veel minder dan op grond van hun aandeel in de beroepsbevolking zou mogen worden verwacht (grafiek 32).

4. Industrie

Gedurende lange tijd vond het grootste deel van de stakingsactiviteit plaats in industriële bedrijven. Uit grafiek 31 valt af te lezen dat de industrie haar overwegende positie na 1980 is kwijt geraakt aan de dienstensector. Daarvoor waren het vooral industrie-arbeiders die het grootste deel van de stakingsactiviteit voor hun rekening namen.

Volgens de CBS-indeling bestaat de nijverheid uit 17 bedrijfsklassen[293]. In de volgende bladzijden zullen we die aan een nader onderzoek onderwerpen.

Grafiek 35. *Aandeel van de bouwnijverheid, de metaal en de textiel in de industriële stakingsactiviteit, 1820-1992 (7-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde)*[3]
Bron: onderzoeksbestand.

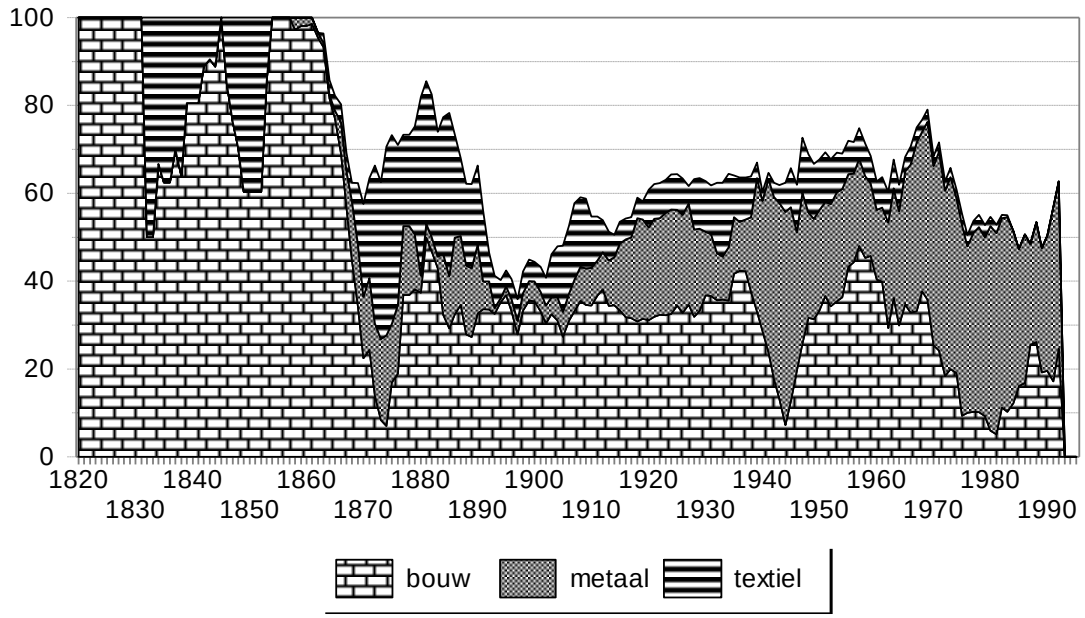

Grafiek 35 toont dat het aandeel van de bouwsector in de totale industriële stakingsactiviteit door de jaren heen overheersend is geweest. Gerekend over de jaren 1820-1870 bedroeg het aandeel van stakingen in de bouw, in het bijzonder het grondwerk, gemiddeld tachtig procent. Met 58.000 arbeidskrachten ofwel een kwart was het bouwvak rond 1850 de grootste beroepsgroep in de nijverheid[294]. In de

3 Hoewel het grootste deel van het onderzoek is gebaseerd op gegevens van na 1830, zijn hier de enkele stakingen van de tien jaar daarvoor ook opgenomen, omdat dat allemaal acties in de bouw waren (grondwerk).

bouwsector werd daarom meer gestaakt dan op grond van het aandeel in de beroepsbevolking mocht worden verwacht. De bouw was bij uitstek een tak van nijverheid waar grote groepen arbeiders geconcentreerd samenwerkten. Dat was in het bijzonder het geval in de infrastructurele projecten die het gevolg waren van de door koning Willem I bevorderde aanleg van wegen en kanalen.

Het waren de jaren vóór de groei van de moderne Nederlandse industrie en alleen in de textielnijverheid was toen sprake van vergevorderde mechanisatie en van grootbedrijf. Daar speelde ruim dertien procent van de industriële stakingsactiviteit zich af, wat meer is dan de enkele procenten van de loonafhankelijken die in de textielfabrieken werkzaam waren. De rest werkte in de huisindustrie en in manufacturen.

De derde bedrijfsklasse die in de grafiek is opgenomen is de metaal. Een belangrijke activiteit was in de negentiende eeuw het bouwen van schepen. Ook hier zien we de hand van Koning Willem I, die in de eerste helft van de eeuw een stimuleringsbeleid voor de scheepsbouw voerde. Gekoppeld aan de bevordering van de rederij leidde het regeringsbeleid tot de bloei van enkele grote bedrijven met vele honderden arbeiders. Toch werd in die bedrijven nauwelijks gestaakt. Het enige mij bekende voorbeeld is dat van een staking van zestig man in 1837 bij de Nederlandsche Stoomboot-Maatschappij op IJsselmonde bij Rotterdam. Ook werd het werk in 1861 neergelegd bij metaalbedrijf Rijk in Delft. Dat desondanks de metaal een plaatsje in de grafiek heeft gekregen is te danken aan enkele grote stakingen van scheepstimmerlieden, waaronder de beroemde van 1869 in Amsterdam. Eigenlijk zouden deze conflicten ook in de houtbewerkingsnijverheid kunnen worden ondergebracht, maar ik heb ervoor gekozen de scheepsbouw in zijn geheel bij de metaalsector op te nemen.

In de drie bedrijfstakken bouw, textiel en metaal vonden tot 1870 bijna alle industriële stakingen plaats, maar daar kwam verandering in.

4.1. Ontwikkeling van de industrie[295]

We spreken over industrie als enerzijds de arbeiders in loondienst werkzaam zijn en anderzijds het productieproces is gemechaniseerd. De uitvinding en invoering van machines staat daarmee centraal in de opkomst van de moderne industrie[296]. In Nederland was van dit soort industriële nijverheid pas sprake aan het eind van de negentiende eeuw. Omdat het nieuwe verschijnsel zich toen gelijktijdig in diverse bedrijfstakken voordeed spreken we over ‘industrialisatie’. De Jonge gebruikte voor de versnelde industrialisatie vanaf 1890, zoals hij die constateerde, de term ‘afzetsprong’[297]. In het navolgende zullen we in kort bestek enkele aspecten van deze ontwikkeling vermelden die voor ons onderzoek van belang zijn.

De groei van de industrie vond aanvankelijk vooral plaats in de consumptiegoederenindustrie, zoals de textiel-, tabak- en leerindustrie. In het begin kwam de groei nog voornamelijk tot stand door uitbreiding van het aantal arbeiders, maar gaandeweg deed mechanisatie zijn intrede. Toen vanaf 1870 de beetwortelsuikerfabricage, de margarine-industrie en de gist- en spiritusfabricage opkwamen, gebeurde dat in gemechaniseerde bedrijven.

In deze nieuwe industrieën deden niet alleen moderne technieken hun intrede, maar ook een nieuwe benadering van de arbeiders. De Delftse fabrikant J.C. van Marken werd reeds genoemd vanwege zijn steun aan stakers, maar hij was ook een van de ondernemers die het belang inzag van goede voorzieningen voor het personeel. In één

adem met Van Marken kunnen de machinefabrikant Stork en de beetwortelsuikerfabrikant J.F. Vlekke worden genoemd, maar er waren er meer.

Bij gebrek aan een Nederlandse machine-industrie betrokken de nieuwe fabrieken hun machines aanvankelijk vooral uit het buitenland. Het lag echter voor de hand dat Nederlandse ondernemers dit gat in de markt zouden proberen op te vullen. Op deze wijze kwam als resultaat van de industrialisatie in de productie van consumptiegoederen de machine-industrie tot groei en bloei. Het beste voorbeeld hiervan is misschien wel de firma Stork. Deze machinefabriek, die tot een van de grootste in Nederland zou uitgroeien, ontstond in feite als aanhangsel van de weverij van de Gebr. Stork.

De industrie in Nederland bloeide met onderbrekingen tot aan de Eerste Wereldoorlog. Na een korte pauze zette de groei zich voort. In deze periode haalde de productie van kapitaalgoederen de productie van consumptiegoederen in en tussen 1920 en 1930 gaf deze een twee keer zo grote groei te zien als die van de consumptiegoederen[298]. Vooral de metaalsector groeide snel.

De lange golf van de economie was echter reeds over haar hoogtepunt heen. De crisis van de jaren dertig was in aantocht en dat had gevolgen voor de groei. Aanvankelijk ging vooral de productie van productiemiddelen achteruit. Later volgde de productie van consumptiegoederen in de neergang.

Voor de arbeiders had de crisis tot gevolg dat de ondernemers voortdurend probeerden om de lonen te verlagen. Omdat dit echter nauwelijks lukte werd de arbeid goedkoper gemaakt door het doen van diepte-investeringen[299], waardoor het productieproces verder werd gemechaniseerd en gerationaliseerd.

Vanaf 1936 zette een periode van herstel in, die vooral samenhing met de oorlogsvoorbereidingen die werden getroffen. Het feitelijk uitbreken van de oorlog frustreerde dat herstel echter. De Duitse bezetting ontaardde na enige jaren in een regelrechte plundering van het land en de bezetters voerden 400.000 Nederlanders als dwang-arbeider naar Duitsland.

Na de Tweede Wereldoorlog werd de industrialisatie van de Nederlandse volkshuishouding voltooid. De lage lonen die mede ten grondslag lagen aan het snelle na-oorlogse herstel kwamen al spoedig onder druk te staan. De ontstane spanning op de arbeidsmarkt leidde vanaf het begin van de jaren vijftig tot een opwaartse druk op de lonen en later tot de import van buitenlandse arbeiders. Na een loongolf begin jaren zestig werd de arbeid te duur voor het industriële kapitaal.

Het gevolg was een de-industrialisatie vanaf ongeveer 1965, die tot op heden aanhoudt. Complete bedrijfstakken zijn in de jaren zeventig en tachtig verdwenen. Anno 1995 heeft Nederland geen scheepsbouw van betekenis meer, de textielindustrie is verdwenen en ook schoenen worden in ons land vrijwel niet meer gefabriceerd. Nederland werd meer nog dan voorheen een land waarvan de economie wordt gekenmerkt door een grote dienstensector.

Hoe gedroegen de arbeiders in de industriële bedrijfstakken zich in de loop van deze summier geschetste ontwikkelingen? Zijn er groepen met een opvallend stakingsgedrag? Aan de hand van het schema van Kerr en Siegel willen we in de volgende paragrafen een onderzoek instellen. Dit schema wordt vooral gebruikt omdat het een handzaam handvat biedt om de Nederlandse situatie te analyseren. Dit, ondanks alle kritiek die op hen is geleverd.

4.2. Stakingsverschillen binnen de industrie

In hun in de inleiding tot dit hoofdstuk genoemde artikel geven Kerr en Siegel een schematisch overzicht van de verschillen in stakingsbereidheid tussen diverse bedrijfstakken. Hun analyse valt uiteen in twee perioden: 1918-1929 en 1930-1940 en omvat dertien industriële bedrijfstakken, het bankwezen, landbouw, mijnbouw, verkeer, handel, verzekering en visserij. In de bereidheid om te staken onderscheiden zij een vijftal gradaties: hoog, midden hoog, gemiddeld, midden laag en laag.

Tabel 7 behoeft enige toelichting. Ten eerste gebruikten Kerr en Siegel als maatstaf voor stakingsactiviteit slechts het aantal gestaakte dagen. Daartegenover plaatsten zij de omvang van de betreffende beroepsbevolking. Het is niet elegant om mensen met dagen te vergelijken, zeker niet bij vergelijkingen in de tijd of tussen verschillende beroepsgroepen. Door deze vergelijking gaan zij stilzwijgend uit van de aanname dat arbeiders in de eerste periode door de jaren heen evenveel uur per jaar werkten en ook van de aanname dat arbeiders in alle bedrijfstakken evenlang werkten. In hoofdstuk 6 komen we op deze materie nog uitgebreid terug.

Op de tweede plaats zijn uitsluitingen ook in hun overzicht opgenomen. Ten derde geven de auteurs niet nauwkeurig aan hoe ze de categorieën hoog, laag enz. hebben gemeten.

Met deze beperkingen in gedachten is het uiteraard mogelijk om op basis van de gegevens uit ons eigen onderzoek voor de industrie een soortgelijke tabel (8) samen te stellen. Ik maak daarvoor gebruik van de berekende stakingsbereidheidscoëfficiënten, ofwel het percentage arbeiders per beroepsklasse dat in iedere periode tot staking overging. Indien de bereidheid van een beroep meer dan twee procentpunten hoger is dan die van het gemiddelde van alle klassen dan noem ik dat *Hoog*, tussen één en twee punten is *Middenhoog*, van één meer tot één minder is *Gemiddeld* en zo verder.

Tabel 7. *Stakingsbereidheid van diverse bedrijfstakken in Nederland volgens Kerr en Siegel*

Periode	*Hoog*	*Midden hoog*	*Gemiddeld*	*Midden laag*	*Laag*
1918-1929	Hout Mijnbouw Glas- en aardewerk	Bouw Kunst Chemie Papier	Metaal Diamant Drukkerij Voeding en genot Textiel	Leer Nutsbedrijven Kleding en reiniging	Landbouw Credietverlening en bankwezen Handel
1930-1940	Papier	Textiel Glas- en aardewerk Hout Bouw Kleding en reiniging	Metaal Mijnbouw Diamant Kunst Voeding en genot Drukkerij Chemie Nuts	Leer Credietverlening en bankwezen	Landbouw Handel

Bron: Kerr & Siegel, a.w., p. 209-210 (zij geven van alle afzonderlijke landen een dergelijk overzicht).

Tabel 8. *Stakingsbereidheid van industriële bedrijfsklassen volgens eigen gegevens*

Periode	*Hoog*	*Midden hoog*	*Gemiddeld*	*Midden laag*	*Laag*
1900-1917	Diamant		Rest (zie tabel 7)	Chemie Hout Kleding Leer Papier Nutsbedrijven Voeding- en genot	
1918-1929		Glas- en aardewerk Bouw Metaal	Rest	Hout Leer Nutsbedrijven	
1930-1940		Diamant Textiel	Rest		
1945-1960	Diamant	Bouw	Rest	Hout Nuts	
1961-1970		Metaal Papier	Rest		
1981-1995			Rest		

N.B. De genoemde Rest-categorie omvat de niet in elke periode genoemde bedrijfsklassen, zoals die voorkomen in tabel 7. Een deel van de beroepsgroepen bij een aantal stakingen die meerdere bedrijfstakken tegelijk omvatten viel niet te achterhalen.
Bron: onderzoeksbestand, CBS.

Het eerste wat opvalt, is dat beroepsklassen met een minder dan gemiddelde stakingsbereidheid sinds de jaren zestig niet meer zijn voorgekomen. Een hoger dan gemiddelde stakingsbereidheid kwam nog wel een enkele keer voor. De werknemers zijn in hun stakingsgedrag in de loop van bijna een eeuw steeds meer naar elkaar toegegroeid. Hyman constateerde hetzelfde voor de ontwikkelingen in Engeland[37].

Om te onderzoeken of er binnen de industrie een groep arbeiders is, die over de hele periode van onderzoek een vooraanstaande plaats heeft ingenomen nemen we in tabel 9 enkele bedrijfsklassen samen.

Tabel 9. *Aantal malen dat een bedrijfsklasse een buitengemiddelde plaats innam qua stakingsbereidheid, 1900-1995*

Klassering	*Beroep*	*Aantal*
Hoog en Middenhoog	Diamant	3
	Metaal	3
	Bouw	2
	Textiel	1
	Steen	1
	Papier	1
Laag en Middenlaag	Hout	3
	Nut	3
	Leer	2
	Chemie	1
	Kleding	1
	Papier	1
	Voeding	1

Bron: tabel 8.

Om het beeld nog duidelijker te maken laten we vervolgens ook nog die groepen weg die slechts eenmaal voorkomen. Zo krijgen we een patroon.

Tabel 9 levert het volgende beeld op wat betreft de stakingsbereidheid van industriearbeiders in de twintigste eeuw. In de bouw, de metaal en de diamantnijverheid kan worden gesproken van een hoge bereidheid om te staken In de houtnijverheid, de nutsbedrijven en de leerbewerking valt een lage bereidheid te constateren.

De lage stakingsbereidheid in de nutsbedrijven heeft uiteraard te maken met het feit dat dit gedurende vrijwel de hele periode overheidsbedrijven waren, waardoor het van 1903-1982 heersende stakingsverbod voor ambtenaren de werknemers belette om te staken. De beide andere bedrijfsklassen hebben in elk geval één ding gemeen. Alle twee produceren ze gewone, dus geen luxe-consumptiegoederen: meubelen en schoenen.

4.3. Industriële beroepen met een bovengemiddelde stakingsbereidheid

Het beroep bij uitstek met een hoge stakingsbereidheid is dat van de diamantbewerker. In hoofdstuk 2, paragraaf 4 heb ik aandacht geschonken aan deze beroepsgroep, omdat bij diamantbewerkers de bakermat van de ‘moderne’ Nederlandse vakbeweging ligt.

De oorzaken die zijn aangevoerd voor het juist daar ontstaan van een hechte vakbeweging zijn ook op het stakingsgedrag van toepassing. Het beroep was in één stad geconcentreerd, er werd een luxe-product geproduceerd en voor de arbeid was een zekere scholing onontbeerlijk. Als resultaat van deze voorwaarden kende de diamantnijverheid een zeer hoge organisatiegraad. Desondanks was meer dan de helft van het aantal stakers in de periode 1894-1955 betrokken bij een spontaan begonnen staking[38]. Dat geeft eens temeer aan dat de macht van vakbonden over hun leden niet

aan de organisatiegraad valt af te meten. De invloed van andere factoren op het stakingsgedrag lijkt dus groter dan de macht van de ANDB.

Diamantbewerkers vormden in ieder geval een lokaal geconcentreerde populatie, waaraan het grotendeels behoren tot één godsdienstige groep een extra accent verleende. Daarnaast was ook het werk dat zij verrichtten onaangenaam en onzeker. Opnieuw kunnen we Herman Heijermans als getuige oproepen, die in zijn roman *Diamantstad* de omstandigheden van de Amsterdamse diamantbewerkers indringend heeft geschetst.

De hoge stakingsbereidheid van de diamantarbeiders is misschien niet geheel te verklaren uit deze omstandigheden, maar ze vormden wel voorwaarden voor die bereidheid. Tot het was afgelopen met de bedrijfstak, want al vroeg in de twintigste eeuw zette het verval van de Nederlandse diamantnijverheid in. In 1900 waren er ruim 9.000 diamantbewerkers; in 1960 waren er nog maar duizend over[39]. Desondanks bleven zij tot het eind aan toe zeer massaal staken.

De textielnijverheid komt slechts eenmaal voor als beroep met een bovengemiddelde stakingsbereidheid. Op het eerste gezicht lijkt dat verwonderlijk, aangezien in boeken over de textiel juist regelmatig wordt gewezen op het grote aantal stakingen[40]. Deze afwijking is het resultaat van het feit dat in bovenstaande tabellen slechts de landelijke stakingsbereidheid voor gehele bedrijfstakken is geregistreerd. Een lage bereidheid betekent nog niet dat in die bedrijfstakken op regionale schaal geen massale en langdurige stakingen hebben plaatsgevonden. Een ander punt is -en daar heb ik al enkele keren op gewezen- dat in mijn cijfers geen uitsluitingen zijn opgenomen. Deze uitsluitingen kwamen echter krachtens het ‘Twents stelsel’ regelmatig voor en figureren ook in de literatuur over de textiel.

De textielindustrie, die in de negentiende eeuw tot grote bloei was gekomen, kreeg het in de twintigste eeuw moeilijk. Een groot deel van de Twentse industrie produceerde voor de Indische markt, die langzamerhand verloren ging; eerst door de Japanse concurrentie, later vanwege de dekolonisatie. In de jaren tussen de beide wereldoorlogen hebben textielarbeiders zich een aantal malen massaal verzet tegen loonsverlagingen. In Twente was dat in 1923 en 1931 het geval, in Tilburg in 1935. Het mocht echter niet baten: de meeste stakingen werden verloren.

Arbeiders in de textiel werkten in het hele land onder onplezierige omstandigheden. De rationalisatie die volgens de fabrikanten het hoofd moest bieden aan de problemen verslechterde de arbeidsomstandigheden nog verder. Het was zelfs zo erg, dat Tilburgse arbeiders die tijdens de oorlog in Duitse fabrieken moesten werken onder de indruk raakten van de betere sociale voorzieningen aldaar[41].

Na de oorlog ging het snel bergafwaarts met de Nederlandse textiel. Na een aanvankelijke stijging van het personeelsbestand daalde het aantal textielarbeiders van honderdduizend in 1960 tot 24.000 dertig jaar later.

In de metaalsector kwam blijkens tabel 8 ook een hoge stakingsbereidheid voor. Grafiek 35 liet dat reeds zien: het aandeel van metaalstakingen in de totale Nederlandse stakingsactiviteit in de industrie nam tussen 1870 en 1995 toe van twee procent tot ruim dertig. Deze groei komt vrijwel overeen met de toename van het aandeel van de metaalsector in de afhankelijke beroepsbevolking.

Dit betekent dat metaalarbeiders gemiddeld genomen een stakingsactiviteit te zien hebben gegeven, die in overeenstemming was met hun aandeel in de arbeidersklasse. In een drietal perioden echter kwamen ze naar voren als een groep met een meer dan

gemiddelde stakingsbereidheid: 1918-1929, 1961-1970 en 1970-1980 (zie tabel 8). Het zijn vooral deze decennia die om een verklaring vragen.

Hiervoor is er op gewezen dat de industriële groei, die zich vanaf rond 1870 in Nederland voordeed, leidde tot een vergrote vraag naar machines en schepen, waardoor de metaalnijverheid als vanzelf ook groeide. De afzetsprong vanaf de jaren negentig van de vorige eeuw versterkte dat beeld, maar de grootste sprong voorwaarts werd gemaakt in de jaren direct na de Eerste Wereldoorlog[42]. Deze opgang werd onderbroken door een korte inzinking, die voor de ondernemers reden was om de lonen te verlagen. De arbeiders en vakbonden reageerden hierop met stakingen, zoals in 1921 toen 18.000 metaalarbeiders staakten tegen een loonsverlaging van tien procent. In 1925 was de inzinking alweer voorbij en hervatte de groei zijn loop. De crisis van de jaren dertig had daarentegen voor de metaalindustrie grote en langdurige gevolgen. Een aanzienlijk deel van de metaalsector heeft te maken met een elastische vraag, wat wil zeggen dat de vraag naar producten sterk reageert op de ontwikkeling van inkomens en prijzen. Dit in tegenstelling tot de vraag naar eerste levensbehoeften.

Na de Tweede Wereldoorlog moest het hele productieapparaat vrijwel van de grond af aan worden opgebouwd. Na de eerste herstelfase ging de groei onverminderd voort en dat was voor de arbeiders reden om hun deel van de koek op te eisen. Grote stakingen in 1965, 1970 en 1972 waren het gevolg, maar de kentering was toen al begonnen. Opnieuw brak een crisis uit en reorganisaties en bedrijfssluitingen volgden elkaar in hoog tempo op. Een aanzienlijk deel van de stakingen en bezettingen uit de jaren zeventig behelsde verzet tegen de sluitingen en reorganisatiemaatregelen. De arbeiders konden echter niet verhinderen dat de scheepsbouw grotendeels uit Nederland verdween.

Van de drie perioden waarin de metaalsector hoog scoorde, lagen er dus twee in een tijdperk van groei en de derde vond plaats in een tijd van crisis.

De derde groep die in tabel 9 een hoge neiging om te staken laat zien is de bouw. De bouw kent niet alleen een tamelijk hoge stakingsbereidheid, maar door de omvang van de sector komt een groot deel van de stakingsactiviteit in Nederland voor haar rekening. Vandaar dat hier een afzonderlijke paragraaf op zijn plaats is.

4.4. ‘Hakken in het zand’43, bouwstakingen 1820-1995

Van alle stakingen die in ons bestand voorkomen betreft meer dan een kwart, namelijk 3.827 stakingen, een actie in de bouwsector. Dat geeft het belang van deze sector voor de totale Nederlandse stakingsactiviteit goed aan.

Grafiek 36 laat zich als volgt lezen. In de negentiende eeuw vond een overheersend deel van de landelijke stakingsactiviteit plaats in de bouwsector. Vanaf 1870 eisten andere beroepsklassen hun aandeel op.

Hiervoor is reeds gewezen op de grote infrastructurele werken in de negentiende eeuw en daarna nam de bouw van woningen sterk toe. De trek van het platteland naar de steden maakte immers de bouw van duizenden nieuwe woningen noodzakelijk. Ter illustratie: in 1850 werd de woningvoorraad in Nederland geschat op 600.000 woningen, in 1882 was dat aantal toegenomen tot ruim 860.000 [44]. Volgens gegevens van het CBS steeg de voorraad daarna tot 1.237.000 in 1909 en 1.824.000 in 1930.

Het moge duidelijk zijn dat de groeiende bouwactiviteit ook een toename van het aantal timmerlieden, metselaars, stukadoors enz. met zich meebracht.

Grafiek 36. *Aandeel van de bouwnijverheid in de totale stakingsactiviteit, 1820-1995 (N = 3777)*
Bron: onderzoeksbestand.

Door nieuwe productiemethoden bleef de groei van het aantal arbeiders uiteraard achter bij de groei van de productie, een tendens die in vrijwel alle bedrijfstakken valt te constateren.
Andere ontwikkelingen waren - vooral in het interbellum - de mechanisatie van het grondwerk en de toenemende betonbouw. Na de Tweede Wereldoorlog zette de modernisering van de bouw zich versterkt door toen het land weer moest worden opgebouwd. Er waren 80.000 woningen vernietigd en de industriële groei schreeuwde om de bouw van nieuwe fabrieksgebouwen. In de jaren van wederopbouw bestond in deze sector een groot tekort aan arbeidskrachten. Dat tekort leidde ertoe dat het verloop onder bouwvakkers groot was, want voor een kleine loonsverhoging ging men al bij een andere baas werken. Ook leek het aantrekkelijk om strijd te voeren voor betere arbeidsomstandigheden. De ondernemingen trachtten het toegenomen verloop en de vergrote strijdbaarheid op te vangen door het uitbetalen van zwarte lonen, vorstverletregelingen, invoering van nieuwe tariefsystemen, standaardisatie en systeembouw.

Bovendien heeft zich na de oorlog als gevolg van de grote vraag naar bouwwerken en de krapte op de arbeidsmarkt een hoge mate van ontscholing in de bouw voorgedaan. Zoals een bouwvakker in 1984 verzuchtte: “Tegenwoordig kan je iemand met een doppenset en een hamer de bouw opsturen. Dan is-tie nog nuttig ook”[45].

Deze ontwikkelingen hebben ertoe geleid dat de bouw sinds 1960 nog slechts een gemiddelde stakingsbereidheid laat zien (zie tabel 7). De twee perioden van bovengemiddelde bereidheid waren tijden van snelle groei van de productie: het begin van de eeuw en de eerste vijftien jaar na WO II. Vooral in de laatste periode heeft de hoge stakingsbereidheid van bouwvakkers geleid tot een onevenredig hoog

percentage bouwstakingen in de totale Nederlandse stakingsactiviteit. Aan het eind van de onderzoeksperiode hebben weliswaar enkele zeer grote stakingen plaatsgevonden in 1985, 1990 en 1995, maar daarbuiten zijn er vrijwel geen conflicten voorgekomen.

Met de hypothese van Kerr en Siegel lijken we ook in de bouw niet erg ver te komen. Weliswaar was en is het werk in de bouw vaak onaangenaam, maar van een geïsoleerde massa is geen sprake. In het begin van de vorige eeuw was daar in het grondwerk nog wel sprake van. Groepen grondwerkers die van karwei naar karwei trokken en veelal geen binding ontwikkelden met de lokale bevolking kunnen immers worden beschouwd als een geïsoleerde massa. In de twintigste eeuw was dat niet meer het geval. Bouwvakkers wonen in deze tijd tussen andere arbeiders en werken nu eens hier en dan weer daar in ploegen van wisselende samenstelling.

In Nederland is door Boomgaard onderzoek gedaan naar bouwvakstakingen in het interbellum en zijn conclusies bieden meer houvast. Hij concludeerde dat de hoge stakingsbereidheid in de bouw het gevolg is van drie factoren. Het werk is zwaar en ongezond, ongeregeld en bouwvakkers hebben geen band met hun bedrijf. “Onder dergelijke omstandigheden leiden grieven snel tot stakingen”, aldus Boomgaard[46]. Bovendien wees hij er op, dat binnen de bouw juist die groepen veel staakten, die in een machtspositie verkeerden. Dat geldt bijvoorbeeld voor de stukadoors wier machtspositie bestaat uit aan de ene kant een grote mate van onvervangbaarheid en aan de andere kant hun plaats in het productieproces. Zij werken in de afwerking ofwel vlak voor de oplevering van een bouwwerk. Ook in mijn stakingenbestand komen stukadoors naar voren als een groep die onevenredig vaak heeft gestaakt. Gemiddeld waren in de twintigste eeuw minder dan drie procent van de bouwvakkers stukadoor, terwijl dezen ruim vijf procent van de stakingsactiviteit voor hun rekening namen.

5. Een bijzondere groep met een hoge stakingsbereidheid: de werkverschaffing

Het overgebleven wit in grafiek 31 geeft vanaf de jaren twintig van deze eeuw aan dat er behalve in de weergegeven sectoren nog meer stakingen zijn geweest. Dat zijn op de eerste plaats de twee algemene stakingen uit de oorlog (de Februari-staking van 1941 en de April-meistakingen van 1943), maar die verklaren het beeld niet volledig.

De verklaring moet tevens worden gezocht in de stakingen die voorkwamen in de Werkverschaffing en de Dienst Uitvoering Werken (DUW).

De werkverschaffing in het interbellum en de DUW in de jaren na de oorlog waren evenzoveel pogingen van de overheid om werklozen, die een uitkering kregen, zich toch nuttig te laten maken. Dat was in de tijd dat een uitkering nog niet als een fundamenteel recht werd gezien, maar eerder als een gunst, die werd verleend.
Werklozen werden opgeroepen voor de werkverschaffing of de DUW en wanneer ze weigerden, kregen ze in principe geen uitkering meer. Het werk dat werd verricht, bestond grotendeels uit zwaar grondwerk, dat niet door particuliere bedrijven kon worden uitgevoerd. Het Amsterdamse Bos is een typisch voorbeeld van een werk dat door werkverschaffingsarbeiders is uitgevoerd. Ook ontginningsprojecten op de Drentse heide zijn op die manier uitgevoerd. Daartoe werden grote groepen werkloze

arbeiders naar Drenthe gestuurd. Het maakte niet uit wat voor werk iemand tevoren had gedaan, graven moest hij.

Grafiek 37. *Aandeel van Werkverschaffing en DUW in procenten van de totale stakingsactiviteit, 1920-1960 (N=413)*
Bron: onderzoeksbestand.

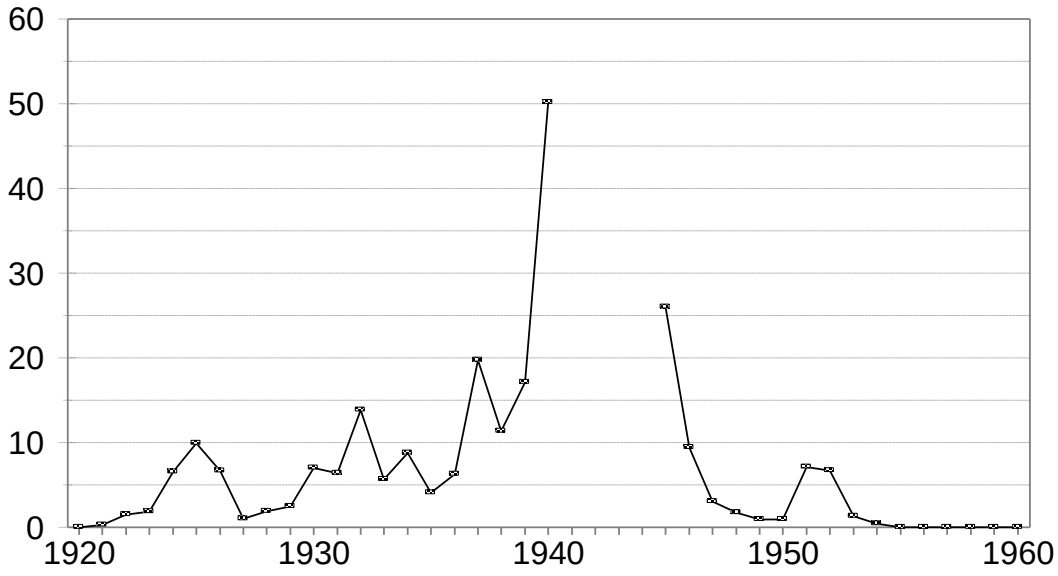

Ver van huis en haard vormden deze arbeiders een geïsoleerde massa met slechte arbeidsomstandigheden. Zoals Kerr en Siegel zouden verwachten, gingen ze geregeld over tot wanhoopsstakingen, waarbij ze niet of nauwelijks steun van buitenaf ontvingen. De vakbeweging trok steevast haar handen van deze stakingen af: slechts 15% van de stakingsactiviteit onder deze arbeiders werd geleid door een vakbond. Het voor-oorlogse NAS vormde op deze regel nauwelijks een uitzondering. Als voorbeeld van de houding van deze revolutionairen wijs ik op het weigeren van steun in 1929 door het NAS aan stakende werkverschaffingsarbeiders in Oldemarkt. Toen zij staakten tegen een loonsverlaging raadde het NAS hen dit af "omdat gij met Uw stakingsdaad geen industrieelen of economischen druk uitoefenen kunt"[47]. Drie jaar later reageerde het NAS als volgt op een staking in de werkverschaffing te Veendam: "Slechts met den meesten nadruk kan gewaarschuwd worden tegen het op touw zetten en het ondersteunen van zulke ondernemingen"[48].

Van haar kant trad de werkgever, de overheid, bikkelhard op. In tien procent van de stakingen in de werkverschaffing of de DUW kwam de politie of het leger in actie, wat niet buitensporig veel lijkt in vergelijking tot het totale politieoptreden bij alle stakingen. In de jaren tussen 1920 en 1950 bedroeg dat immers eveneens tien procent. Nadere beschouwing leert echter dat in de jaren 1920-1940 het percentage politieoptreden in de werkverschaffing vijftien bedroeg, terwijl het toen in alle stakingen slechts ruim zes procent was[49]. Dit betekent dat de overheid na de oorlog in

de nieuwe werkverschaffing, de DUW, terughoudender optrad dan in de voor-oorlogse jaren.

In de jaren twintig en dertig was in de werkverschaffing toch al sprake van een gewelddadige sfeer; ik ben diverse gevallen tegengekomen waarin arbeiders een opzichter of werkbaas zwaar mishandelden. Twee voorbeelden kunnen dit verduidelijken. In november 1932 werden de werkverschaffingsarbeiders in Peize gedwongen om op zaterdag anderhalf uur langer te werken dan gewoonlijk. Een kleine zestig van hen weigerden dit en toen werkbaas Postuma met schorsing dreigde werd hij door hen zwaar mishandeld. Eind voorjaar 1938 mishandelden een aantal arbeiders in Rucphen een opzichter, waarop ze werden geschorst. Hun collega's gingen vervolgens onder leiding van de Nationaal-Socialistische Beweging (NSB) in staking[50].

Na de oorlog kwam mishandeling ook voor, zoals in oktober 1946 te Lichtenvoorde. "Een woordenwisseling eindigde in beleedigingen aan het adres van de werkleiding, hetgeen schorsing van een arbeider voor drie dagen ten gevolge had. Dit was het sein tot een algemeenen aanval op den uitvoerder, die deerlijk werd mishandeld en onder politiegeleide het werk moest verlaten"[51]. Toch lijkt het erop dat de DUW aanmerkelijk minder gewelddadig was dan de werkverschaffing voor de oorlog. Wat wel bleef was een beleid van niet-onderhandelen en het veelvuldig uitdelen van schorsingen.

3. Invloed van het soort bedrijf op het stakingsgedrag

Men kan zich afvragen of er binnen de verschillende beroepen bedrijven bestaan waar veel gestaakt werd en of deze bedrijven een gemeenschappelijke noemer hebben. Ik heb dit voor twee factoren onderzocht.

De eerste factor waar aan gedacht kan worden is de personeelsomvang van het bedrijf. De reden om hieraan te denken is dat staken een collectieve actie is en het voeren van actie voor mensen vaak makkelijker is als ze steun krijgen van medestanders. Bovendien treffen we in de stakingsliteratuur vrijwel zonder uitzondering een sterke positieve correlatie aan tussen bedrijfsgrootte en stakingsactiviteit[52]. De vraag die hier derhalve gesteld wordt, is of in grotere bedrijven meer gestaakt wordt dan in kleinere.

Om te onderzoeken of dit zo is, heb ik de stakingsbereidheid, d.i. het aandeel van stakers in de totale groep werknemers, vergeleken met de gemiddelde bedrijfsgrootte per beroepsgroep. Voor de bedrijfsgrootte is slechts één volledige bron voorhanden voor de jaren vóór 1940: de aan de volks- en beroepentelling van 1930 gekoppelde Bedrijfstelling. In de jaren na de oorlog werden diverse van dergelijke tellingen gepubliceerd.

Een andere bron, die beschikbaar is, zijn de verslagen van de Arbeidsinspectie. In deze verslagen bevinden zich overzichten van aantallen verzekeringsplichtige ondernemingen in de industrie en de aantallen arbeiders die daar in dienst zijn. Deze bron is echter minder volledig dan de bedrijfstellingen.

Over de jaren 1900-1940 is de correlatie-coëfficiënt berekend tussen enerzijds de bedrijfsgrootte in 1930 en anderzijds de gemiddelde stakingsbereidheid van 15

industriële bedrijfsklassen en de bedrijfsklassen handel en verkeer in de jaren 1900-1940. De uitkomst van deze berekening is + 0,28 (R^2 = 0,08), wat betekent dat er slechts een te verwaarlozen klein verband bestaat tussen beide grootheden. In een spreidingsdiagram uitgezet kunnen we ook grafisch constateren dat we eigenlijk niet kunnen spreken van een grotere stakingsbereidheid in beroepsgroepen met grote bedrijven.

Spreidingsdiagram 1. *De relatie tussen stakingsbereidheid en bedrijfsgrootte in zeventien bedrijfsklassen, 1900-1940*

Bron: CBS, onderzoeksbestand.

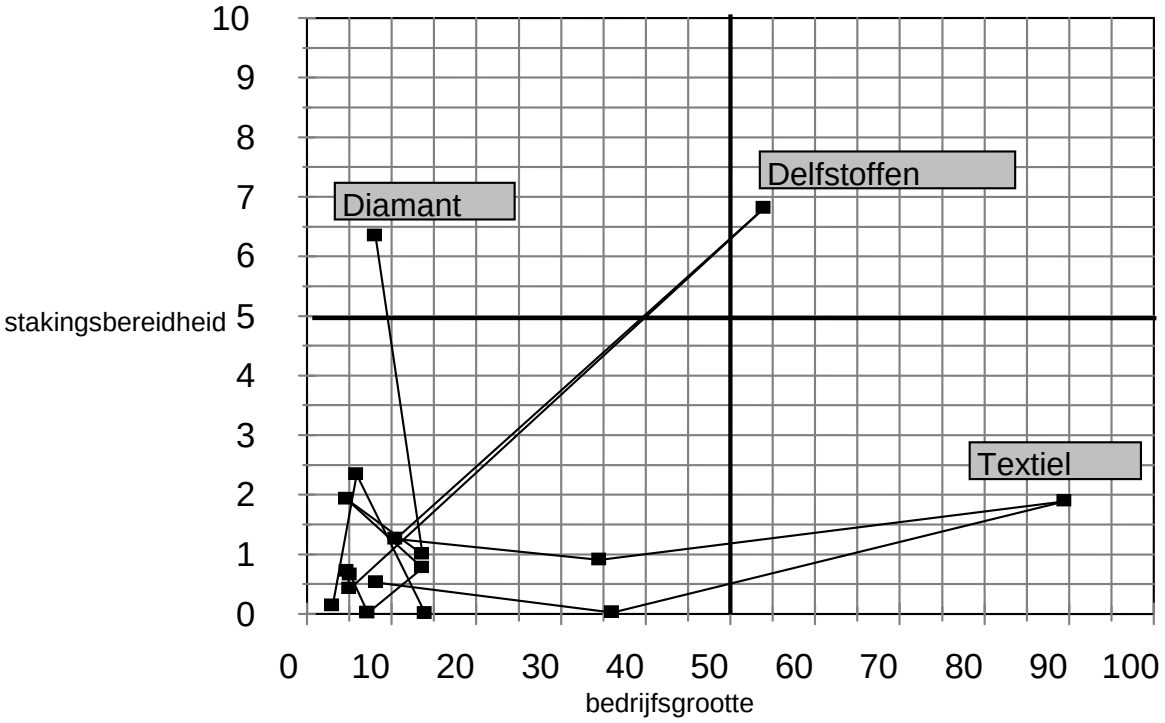

De meeste bedrijfsklassen blijken zowel wat betreft stakingsbereidheid als bedrijfsgrootte tamelijk[53] dicht bij elkaar te liggen. Drie klassen vormen de uitzondering op deze regel. Met de klok mee zijn dat de diamantnijverheid met een hoge bereidheid tot staken terwijl de bedrijven tamelijk klein zijn, de winning van delfstoffen waar zowel bedrijfsgrootte als stakingsbereidheid hoog waren en tenslotte de textiel. In deze laatste tak waren de bedrijven erg groot, maar de stakingsbereidheid slechts iets boven gemiddeld. Dit betekent, dat de diamantsector en de textiel de enige uitzonderingen zijn op de verwachte overeenkomst tussen bedrijfsgrootte en stakingsbereidheid.

Overigens moet bij deze uitkomsten wel een kanttekening worden geplaatst. Bouwbedrijven zijn gemiddeld vrijwel altijd tamelijk klein en hetzelfde gold tot de jaren zeventig voor havenbedrijven. Toch is dat gegeven slechts een deel van het

verhaal, omdat zowel bouwvakkers als havenarbeiders in tamelijk grote verbanden werken. In een bouwput werken arbeiders van meerdere bedrijven samen aan de bouw van hetzelfde gebouw en in de haven werden de arbeiders veelvuldig aangevuld met arbeiders met een los dienstverband. Al zijn de bedrijven in beide bedrijfsgroepen dan klein, de arbeiders werken in grotere collectiviteiten. Hun hoge stakingsbereidheid versterkt zo de hierboven gevonden correlatie, maar het is niet te verwachten dat deze sterk stijgt.
De tweede factor die is onderzocht betreft de vraag of er een relatie bestaat tussen stakingsbereidheid en de hoeveelheid geïnvesteerd vast kapitaal per arbeider. In bedrijven met meer vast kapitaal is het verlies voor de ondernemers veel hoger dan in bedrijven waar de arbeidskosten een groter deel van de totale kosten vormen. De ondernemer in de eerste groep van bedrijven zal er derhalve meer aan doen om een staking te voorkomen of snel te beëindigen.

Er bestaat een tamelijk consistente en volledige reeks van de investeringsbedragen per jaar in de diverse industriële bedrijfsklassen vanaf 1949, gepubliceerd door het CBS. De investeringen heb ik gedeeld door het aantal arbeiders per beroepsgroep in vijf-jaarlijkse perioden. De uitkomsten van deze deling zijn afgezet tegen de gemiddelde stakingsbereidheid en het gemiddeld aantal gestaakte dagen per arbeider in diezelfde beroepsgroepen en perioden.

Er is een keus gemaakt voor twee stakingsindicatoren om zowel de kant van de arbeiders als die van de ondernemers te kunnen benadrukken. De stakingsbereidheid staat daarbij vooral voor de zijde van de werknemers, terwijl ondernemers ook invloed uit kunnen oefenenen op het aantal gestaakte dagen. Als zij uit angst voor een grote vernietiging van kapitaal snel een einde aan de staking willen hebben, kunnen ze dit bespoedigen door bijvoorbeeld een grotere bereidheid om aan de arbeiderseisen toe te geven.

Vervolgens zijn de correlaties berekend tussen de investeringen aan de ene kant en de stakingsbereidheid en de gestaakte dagen aan de andere kant. De resultaten treffen we aan in tabel 10.

Tabel 10. *Correlaties tussen investeringen in vast kapitaal per arbeider en stakingsbereidheid respectievelijk gestaakte dagen per arbeider, 1949-1986*[54]

Periode	*Correlatiecoëfficiënt met stakingsbereidheid*	*Correlatiecoëfficiënt met gestaakte dagen per arbeider*
1949-1954	- 0,23	- 0,22
1955-1959	- 0,20	- 0,23
1960-1964	- 0,20	- 0,15
1965-1969	- 0,17	- 0,18
1970-1974	+0,04	- 0,04
1975-1979	- 0,25	- 0,18
1980-1986	- 0,04	- 0,07
Hele periode	- 0,15	- 0,15

Bron: onderzoeksbestand, CBS.

Evenals bij de berekening van de correlatiecoëfficiënten tussen stakingsbereidheid en grootte van de bedrijven is slechts sprake van een zeer zwak verband. In op één na alle perioden is het teken van de correlatiecoëfficiënt zoals was verwacht. De verklaarde variantie oftewel het percentage van de veranderingen in de stakingsindicatoren (in dit geval: stakingsbereidheid en gestaakte dagen per arbeider) dat door de veranderingen in de investeringscijfers wordt verklaard bedraagt echter slechts twee. Anders uitgedrukt: 98% van de veranderingen in de stakingsindicatoren is te verklaren uit andere variabelen dan de investeringen per arbeider.

Samenvattend kunnen we stellen dat een globaal onderzoek zwakke aanwijzingen oplevert voor het bestaan van een verband tussen bedrijfsgrootte of hoogte van geïnvesteerd vast kapitaal aan de ene kant en de bereidheid van arbeiders om het werk neer te leggen aan de andere kant.

Het is overigens niet onmogelijk dat verfijning van het onderzoek een genuanceerder beeld op zou leveren. De aardolie-industrie biedt steun aan deze gedachte. Het geïnvesteerde kapitaal per arbeider is nergens zo hoog als daar, terwijl de stakingsactiviteit tamelijk laag is. In de periode 1969-1995 is in totaal slechts twaalf maal het werk neergelegd bij een van de raffinaderijen[55].

Shell richtte in 1977 een verzoek aan de regering om eventuele stakingen te verhinderen en toen het twee jaar later zo ver was, werd de staking met goedvinden van de directie met geweld door werkwilligen gebroken. Het bedrijf was blijkbaar zeer beducht voor stakingen en schroomde niet om op te treden tegen stakers; deze houding kan worden verklaard vanuit de enorme kapitaalsvernietiging die een staking oplevert. De stakingsbereidheid van de werknemers was aan de andere kant niet groot, wat moeilijker te verklaren is. Om een verklaring voor dit gedrag te vinden zou onderzoek naar afzonderlijke bedrijven moeten worden verricht. Mogelijk hielden een extra beloning, bedrijfsbinding en kansen om carrière te maken de arbeiders van staken af. Slechts onderzoek naar afzonderlijke bedrijven kan deze vragen afdoende beantwoorden.

1. Bedrijven waar veel gestaakt is

Het voorbeeld van Shell uit de vorige paragraaf geeft aan dat resultaten die zijn verkregen op grond van geaggregeerde gegevens nog niets zeggen over afzonderlijke bedrijven. We raken hier aan het wetenschapstheoretische probleem, dat grote eenheden aan bepaalde wetten of ontwikkelingen gehoorzamen, maar dat dit niets zegt over het gedrag van individuele elementen[56].

Zo is het ook met stakingsgedrag. We kunnen algemene uitspraken doen over het gedrag van Nederlandse arbeiders, maar dat blijkt per beroepsgroep of regio te verschillen, zodat die uitspraken heel weinig zeggen over het stakingsgedrag in afzonderlijke bedrijven of van individuele arbeiders.

Als we het complete stakingsbestand overzien, lijken sommige bedrijven een aanmerkelijk grotere stakingsactiviteit te vertonen dan andere. Een voorbeeld zijn Fokker en Ford. In de vliegtuigfabriek van Fokker is tussen 1923 en 1996 in totaal 22 maal het werk neergelegd. De eerste conflicten hadden te maken met lonen, in de jaren vijftig ging het om tarieven en tijdstudies en vanaf 1985 volgde een reeks acties tegen reorganisaties en de uiteindelijke sluiting.

Tegenover Fokker kunnen we de autofabriek Ford plaatsen. Hier werd tussen 1933, het jaar van oprichting, en 1981 slechts negen keer door de arbeiders actie gevoerd. De eerste staking bij Ford-Amsterdam vond plaats in 1962, veel later dan bij Fokker waar toen al tien keer het werk was neergelegd.

Beide bedrijven zijn metaalbedrijven, die grotendeels in de regio Amsterdam zijn gesitueerd. Toch bestaan er aanmerkelijke verschillen in het stakingsgedrag van de arbeiders. Mogelijk hield het Fordistisch principe van hoge lonen, die voor de ondernemer weer omzet genereren[57], de arbeiders van staken af. Alleen onderzoek op bedrijfs-niveau kan op deze vraag uitsluitsel geven. Een goed voorbeeld van dergelijk onderzoek is het eerder genoemde boek van Loek Kreukels. Op grond van allerlei gegevens, zoals de afkomst van de mijnwerkers, kon hij een verklaring geven voor het feit dat in de Nederlandse mijnen een lagere stakingsbereidheid voorkwam dan internationaal het geval was. Een ander voorbeeld is de dissertatie van de socioloog Hans Binneveld, waarin hij de stakingen in Rotterdamse metaalbedrijven en meer in het bijzonder die bij Wilton-Feijenoord in het midden van de jaren zestig analyseerde[58].

Het spreekt vanzelf dat het te ver zou voeren om in dit verband een uitputtende verklaring te zoeken voor het stakingsgedrag bij de duizenden bedrijven waar in de periode van onderzoek werd gestaakt. Alleen bij wijze van illustratie wordt in tabel 11 een overzicht gegeven van de bedrijven waar het werk meer dan twintig maal werd neergelegd.

Tabel 11. *Bedrijven waar vaker dan 20 maal is gestaakt, 1880-1995*

Naam	*Bedrijfsklasse*	*Gemeente/landelijk*	*Aantal stakingen*
NDM/NSM/NDSM	metaal	Amsterdam	61
Philips	metaal	landelijk (Eindhoven)	54
Müller (MTR)	verkeer	Rotterdam/Amsterdam	52
Wilton-Feyenoord	metaal	Rotterdam	44
Hoogovens	metaal	Velsen	43
Sphinx	aardewerk	Maastricht	32
RDM	metaal	Rotterdam	31
Werkspoor	metaal	Utrecht/landelijk	30
SHV/SSM	verkeer	Rotterdam/Amsterdam	29
KHLloyd	verkeer	Amsterdam	26
HAR/SHB	verkeer	Rotterdam	27
Stork	metaal	landelijk	27
NS	verkeer	landelijk	25
ADM	metaal	Amsterdam	24
Holl.Beton Mij.	bouw	landelijk	23
Heek, van	textiel	Twente	23
Schelde, De	metaal	Vlissingen	23
Fokker	metaal	Amsterdam	22
Jurgens vd Bergh	voeding	Rotterdam	21
Blaauwhoed/Pakhoed	verkeer	Rotterdam/Amsterdam	21

Bron: onderzoeksbestand.

Het beeld van een overheersing door Amsterdam en Rotterdam, dat uit de literatuur dikwijls naar voren komt, lijkt aardig bevestigd te worden. Hetzelfde geldt voor het vooral in de tabel voorkomen van metaal- en havenbedrijven. De hoge notering van Philips verrast wel, zeker als we lezen hoe het bedrijf zelf in de jaren vijftig over het arbeidsklimaat schreef: "Nooit in de geschiedenis van Philips is er sprake geweest van stakingen"[59]. Deze telkens weer geuite bewering van het bedrijf werd bij het overlijden van Anton Philips klakkeloos nagepraat door minister Van den Brink tijdens een speciale uitzending van de Nederlandse Televisie Stichting[60]. Ad Teulings ontzenuwde in 1976 de mythe van de bedrijfsvrede bij de 'gloeilampenfabriek uit het Zuiden des lands'. Hij gaf toen ook het commentaar weer van Anton Philips op een staking van zeven weken in 1912: "De firma heeft de gebeurlijkheden niet als een staking beschouwd. Het was een opruiming van stakende elementen"[61]. Teulings leverde daarop zijn eigen commentaar: "Anton Philips schept niet alleen zijn eigen zangvereniging, zijn eigen bedrijfsschool en zijn eigen vakbeweging, maar ook -als het effe kan- zijn eigen waarheid: een staking is pas een staking als Anton het zegt."

In de min of meer officiële geschiedschrijving van Philips van de hand van Heerding en Blanken worden over de periode tot 1934 zegge en schrijve twee stakingen vermeld; in ons onderzoeksbestand komen over die periode daarentegen acht stakingen voor. Typerend voor de genoemde schrijvers van de bedrijfsgeschiedenis van Philips is in dit verband misschien ook wel dat beiden het boek van Teulings niet in hun literatuuropgave vermelden[62].

We dienen ons te realiseren, dat Philips weliswaar hoog genoteerd staat in de lijst van bedrijven waar vaak is gestaakt, maar dat deze notering niet in verhouding staat tot de omvang van het bedrijf. Philips kende in de jaren zeventig rond de 90.000 werknemers en dat is heel wat meer dan de ongeveer drieduizend arbeiders die bij Wilton-Feijenoord werkten. Toch staat Philips in tabel 11 slechts twee plaatsen boven het Rotterdamse metaalbedrijf. Hetzelfde geldt voor Hoogovens. Daar werkten ooit ongeveer 24.000 arbeiders en toch staat dat bedrijf lager geklasseerd dan Wilton-Feijenoord[63]. Dit betekent dat de bewering van Philips dat er nooit gestaakt is te sterk is, maar dat we wel kunnen stellen dat er relatief gezien een lage stakingsbereidheid heeft bestaan. Sjef Stoop concludeerde in zijn studie uit 1992, dat de geringe strijdvaardigheid van de Philips-arbeiders kan worden verklaard uit de macht van de RK-kerk en de directie[64]. Stoop die ook onderzoek deed naar Hoogovens verklaarde de relatief geringe strijdbaarheid van de arbeiders van dat bedrijf uit de sociale vooruitstrevendheid van de directie[65].

De belangrijkste conclusie die we uit deze paragraaf kunnen trekken is dat de gedane constateringen over de stakingsbereidheid van bepaalde beroepsgroepen niet veel zeggen over de stakingsbereidheid binnen specifieke bedrijven. Ook de karakteristieken van ieder bedrijf bepalen mede of in dat bedrijf op hetzelfde niveau wordt gestaakt als in de rest van de bedrijfstak waar dat bedrijf toe behoort. Een van die karakteristieken is de gemeente of provincie waar het bedrijf is gevestigd en in de volgende paragraaf zullen we onderzoeken of de geografische regio van invloed is op de stakingsbereidheid van arbeiders.

4. Regionale verschillen in stakingsbereidheid

In het voorgaande hebben we naar een antwoord gezocht op de vraag of werknemers in bepaalde beroepen of bedrijven meer staken dan hun collega's in andere beroepen en bedrijven. Dezelfde vraag kunnen we ook stellen met betrekking tot de woonplaats. Staken arbeiders uit bijvoorbeeld Groningen vaker en langer dan hun lotgenoten uit Maastricht? In deze paragraaf zullen we dit nader onderzoeken.

Grafiek 38. *Aandeel van de 5 regio's en de in meer dan één regio plaatsvindende landelijke stakingen in de totale stakingsactiviteit, 1825-1940, 1945-1995 (10-jaarlijkse gemiddelden)*
Bron: onderzoeksbestand.

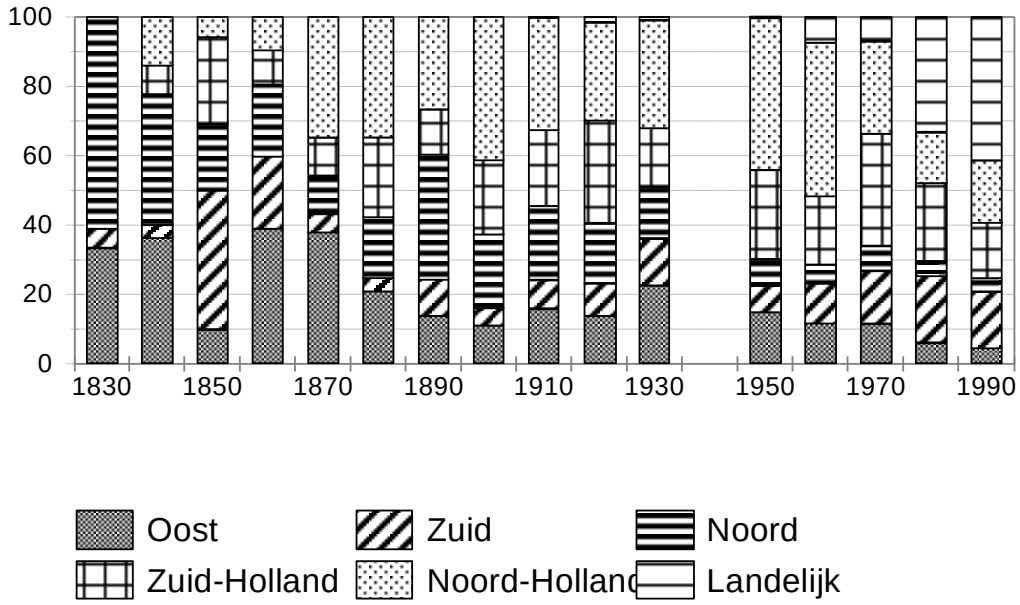

Om de regionale verdeling van de stakingsbeweging te analyseren is ons land in vijf regio's verdeeld. Dat zijn Oost (Utrecht, Gelderland en Overijssel), Zuid (Brabant, Limburg en Zeeland), Noord (Groningen, Friesland en Drenthe) en Noord-Holland en Zuid-Holland. De laatste twee provincies worden als aparte regio's beschouwd omdat -zoals nog zal blijken- een zeer groot deel van de stakingsactiviteit zich daar heeft afgespeeld. Op de eerste plaats zullen we een overzicht geven van de stakingsbeweging zoals die in de vijf benoemde regio's heeft plaatsgevonden. De zesde categorie behelst de stakingen, die zich in meer regio's tegelijk afspeelden: de landelijke stakingen.

Evenals bij de beroepsgroepen het geval was, hebben we hier de beschikking over een grafiek waarin de aandelen van de verschillende regio's in de Nederlandse

stakingsactiviteit zijn weergegeven, waarbij het op de X-as vermelde jaar het middenjaar is van een tienjaarlijkse periode, beginnend met 1825-1834. Het jaar 1930 staat als uitzondering voor een vijftien-jaarlijkse periode (1925-1940).

Het grote aandeel van de regio's Noord en Oost met respectievelijk de veenderijen en de textielnijverheid verdween al snel. De beide Hollanden met Noord-Holland voorop duwden de drie andere regio's steeds verder weg. Na 1945 werd hun overwicht nog groter, maar al snel werden zij op hun beurt naar onderen geduwd door de opkomst van landelijke stakingen.

Deze landelijke stakingsbeweging, die vooral na 1970 sterk toenam, vond uiteraard plaats in alle regio's. Niet overal werd op dezelfde manier op landelijke stakingsaankondigingen gereageerd. Binneveld verhaalt over de reacties van arbeiders op het uitroepen door de vakbonden van een landelijke staking in 1973: "In het westen van het land was de actiebereidheid groot, zo groot, dat het de actieleiding voor enorme problemen stelde. In het ene bedrijf na het andere werd het werk spontaan neergelegd. (...) In het zuiden van het land was de situatie niet zelden omgekeerd. Hier moest Driebergen (waar de landelijke actieleiding zetelde, SjvdV) soms enorme pressie uitoefenen om bepaalde bedrijven plat te krijgen"[66].
Vanzelfsprekend dienen we de omvang van de stakingsactiviteit in de regio's te relateren aan de omvang van de afhankelijke beroepsbevolking, zoals we dat ook bij beroepsklassen hebben gedaan. Omdat gegevens over de loonafhankelijke beroepsbevolking per provincie niet verder teruggaan dan de volkstelling van 1920[67], beginnen we de berekening in 1916. Over de jaren 1916-1925 is het gemiddelde aandeel in de stakingsactiviteit van de diverse regio's berekend en dat is vergeleken met het aandeel van de regio's in de loonafhankelijke beroepsbevolking volgens de volkstelling van 1920. Daarna is het aandeel in de beroepsbevolking op honderd gesteld en het aandeel in de stakingsactiviteit vergeleken met het aandeel in de beroepsbevolking.

In formule: $\text{Index}_A = \{ (A_r / \sum A) / (W_r / \sum W) \} * 100$ (3)

A staat hier voor stakingsactiviteit (zie formule 1), W voor het aantal werknemers en het subscript $_r$ vertegenwoordigt een bepaalde regio. $\sum$ tenslotte geeft het landelijk totaal aan.

In de formule wordt het aandeel van een regio in de landelijke stakingsactiviteit gedeeld op het aandeel van die regio in de landelijke beroepsbevolking en vervolgens met honderd vermenigvuldigd. De uitkomst van deze berekening geeft het relatieve aandeel van elke regio in de landelijke stakingsactiviteit weer. Wanneer de uitkomst honderd bedraagt, betekent dit dat het aandeel van een regio in de stakingsactiviteit overeenkomt met het aandeel van die regio in de afhankelijke beroepsbevolking. Bedraagt de uitkomst meer dan honderd dan houdt dat in, dat er in de betreffende regio meer wordt gestaakt dan op grond van het aantal arbeiders in die regio viel te verwachten. Voor uitkomsten lager dan honderd geldt uiteraard het omgekeerde.

Grafiek 39. *Index van de stakingsactiviteit in de vijf regio's gerelateerd aan de loonafhankelijke beroepsbevolking, 1916-1935, 1945-1995 (10-jaarlijkse periodes)*
Bron:
onderzoeksbestand.

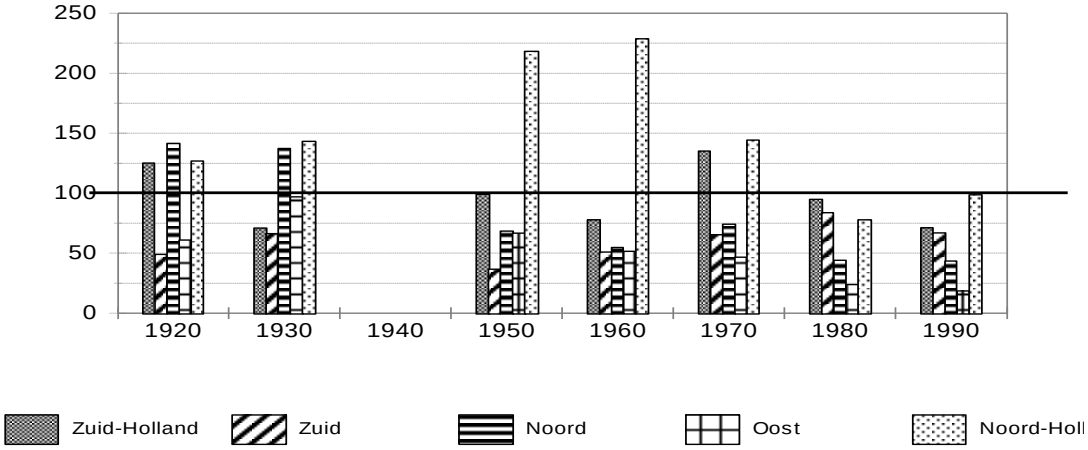

Aldus uitgevoerde berekeningen leiden tot grafiek 39. Als we grafiek 39 beschouwen dan wordt de regionale verdeling duidelijker. Slechts Noord- Holland blijkt met uitzondering van één periode een bijdrage aan de stakingsbeweging te leveren die in overeenstemming is met zijn grootte of daarboven uitkomt. Zuid-Holland is een goede tweede, maar zakte enkele keren ver onder de honderd. De regio's Oost en Noord geven over de hele periode genomen slechts een daling te zien. Met het verdwijnen van de textiel, de veenderijen en het kleiner worden van de landbouwafhankelijke industrie daalde ook de stakingsbeweging in deze gebieden.

De regio Zuid geeft een ander beeld te zien. Tot de jaren vijftig leverde dit gebied een onevenredig kleine bijdrage, maar dat veranderde snel. De economische groei van vooral Brabant leidde tot een groei van het aantal werknemers en een versterking van hun positie op de arbeidsmarkt. Gedurende de laatste twintig jaar deed Zuid nauwelijks meer onder voor de Hollanden.

In de laatste twee periodes kunnen we constateren dat vrijwel geen enkele regio de honderd meer heeft gehaald. Dit verschijnsel is het gevolg van het toegenomen belang van landelijke stakingen, maar helaas is het met de beschikbare gegevens niet altijd mogelijk deze stakingen op te splitsen naar regio.

Noord-Holland met als centrum Amsterdam stak gedurende het grootste deel van de twintigste eeuw met kop en schouders uit boven de andere gebieden. In de volgende paragraaf worden twee gebieden, Amsterdam en Rotterdam, met elkaar vergeleken met het doel te onderzoeken of verschillen in stakingsactiviteit tussen beide zijn te verklaren uit de beroepen die arbeiders daar uitoefenden.

1. Het verschil tussen Amsterdam en Rotterdam

Tussen Amsterdam en Rotterdam, de twee grootste Nederlandse steden, heerst reeds eeuwen rivaliteit. Al in de zeventiende eeuw waren Amsterdammers bang dat Rotterdam hen boven het hoofd zou groeien[68].

In de negentiende eeuw was het zover. Na de aanleg van de Nieuwe Waterweg groeide Rotterdam uit tot een van de grootste havens van de wereld. Na de Tweede Wereldoorlog zette deze groei door en sinds 1962 is de haven van Rotterdam gemeten naar tonnage de grootste van de wereld.

In werken over de geschiedenis van de arbeidersbeweging in Nederland komt veelal een wat ander beeld naar voren: Amsterdam vervulde een rol als motor van de ontwikkeling van de arbeidersbeweging, terwijl de Rotterdammers moeilijk in beweging waren te krijgen. Sterker nog: in de Maasstad kwam het socialisme in de negentiende eeuw maar moeizaam van de grond, terwijl er genoeg redenen aanwezig leken te zijn voor massaal verzet. De snelle groei van de stadsbevolking had tot een opeenhoping van mensen geleid in een gebied dat alle kenmerken van een proletarische samenleving leek te vertonen.

Er zijn in de loop der jaren verschillende verklaringen aangevoerd voor het verschijnsel dat desondanks het socialisme nauwelijks wortel schoot in Rotterdam.

In *De groei van de grote werkstad*[69] verklaarden Bouman en Bouman de geringe populariteit die het socialisme in Rotterdam ten deel viel uit de afkomst van veel Rotterdammers. In de jaren na 1870, toen de stad economisch een onstuimige groei doormaakte, trokken duizenden van het platteland naar de grote werkstad. Zij namen -aldus Bouman en Bouman- hun agrarische normbesef en “de gelatenheid waarmede ongunstige levensomstandigheden werden aanvaard”[70] mee. Eerst de kinderen en kleinkinderen van deze ‘boeren’[71] stonden open voor nieuwe, niet-kerkelijke invloeden.

Hans Binneveld voegde aan deze verklaring nog toe dat de toename van de arbeidersbevolking van Rotterdam zo extreem snel ging -in vergelijking tot de groei in Amsterdam- dat er geen mogelijkheid was voor het ontstaan van een proletarisch klassebewustzijn. De woonellende in de oude stadsdriehoek bevorderde eerder een apathische en berustende mentaliteit en de sanering die plaatsvond belemmerde de continuïteit, die nodig is voor het vormen van een groepsbewustzijn[72].

Tony Jansen en Jacques Giele tenslotte legden weer een ander accent. Volgens hen is veel van het verschil tussen Amsterdam en Rotterdam terug te voeren op het karakter van het havenwerk. In Amsterdam veel lijnvaartrederijen met vast personeel, in Rotterdam overheerste de wilde vaart en dientengevolge losse arbeid[73]. De verklaring van Jansen en Giele is vooral van toepassing op het verschil in handelen tussen de havenarbeiders in beide steden.

Dit boek is niet de plaats om de verschillende ontwikkelingen van socialisme en arbeidersbeweging in beide plaatsen uitgebreid te behandelen. Het valt niet te

ontkennen dat Amsterdam een centrum van de arbeidersbeweging was in een tijd dat in Rotterdam vakbeweging en socialistische partijen geen vaste grond onder de voeten kregen. Hendrik Spiekman, de grote man van de vroege arbeidersbeweging in Rotterdam, erkende zelf in 1902 dat Rotterdam binnen de arbeidersbeweging "nooit veel betekenis heeft gehad"[74].

Later leidde deze achterstand tot een verhouding, waarbij Amsterdam veel organisatorische zaken naar zich toetrok en Rotterdam binnen de arbeidersbeweging achterbleef. In 1984 beklaagde een oud-communist uit Rotterdam zich nog over de verhoudingen zoals die in de jaren dertig heersten: "Er was maar één partij en dat was de amsterdamse partij. Als er hier een goeie funktionaris te voorschijn kwam, dan werd die altijd naar Amsterdam toe getrokken. (...) Amsterdam floreerde, ja Amsterdam wàs de partij. Dat was een grote fout"[75].

De vraag die hier dient te worden onderzocht is of deze achterstand met betrekking tot de 'arbeidersbeweging' ook van toepassing is op de 'beweging der arbeiders'[76]. Jansen en Giele beweerden in hun nawoord bij de autobiografie van Hein Mol over de jaren tussen 1889 en 1979: "In die negentig jaar is Rotterdam nooit het centrum van arbeiders*organisatie* in Nederland geworden, maar wel vaak het centrum van arbeiders*aktie* geweest"[78]. Om te bekijken of deze bewering ook door de feiten wordt ondersteund heb ik een overzicht samengesteld van de stakingsactiviteit in beide steden. Daartoe zijn niet alleen de aantallen stakingen, stakers en gestaakte dagen per stad geteld, zoals ze in het stakingenbestand voorkomen. Daaraan zijn toegevoegd de gegevens voor Amsterdam en Rotterdam voor zover die uit de landelijke stakingen zijn af te leiden. Bovendien zijn de aantallen toegevoegd van arbeiders afkomstig uit Amsterdam en Rotterdam die deelnamen aan bouwvakstakingen en acties in de werkverschaffing en de DUW, voorzover de afkomst van de stakers bekend was. Op basis van de aldus verkregen gegevens is grafiek 40 samengesteld.

Grafiek 40. *Procentueel aandeel van Amsterdam en Rotterdam in de totale landelijke stakingsactiviteit, 1860-1995 (7-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde) (N Rotterdam = 1490, N Amsterdam = 3480)*[77]
Bron: onderzoeksbestand.

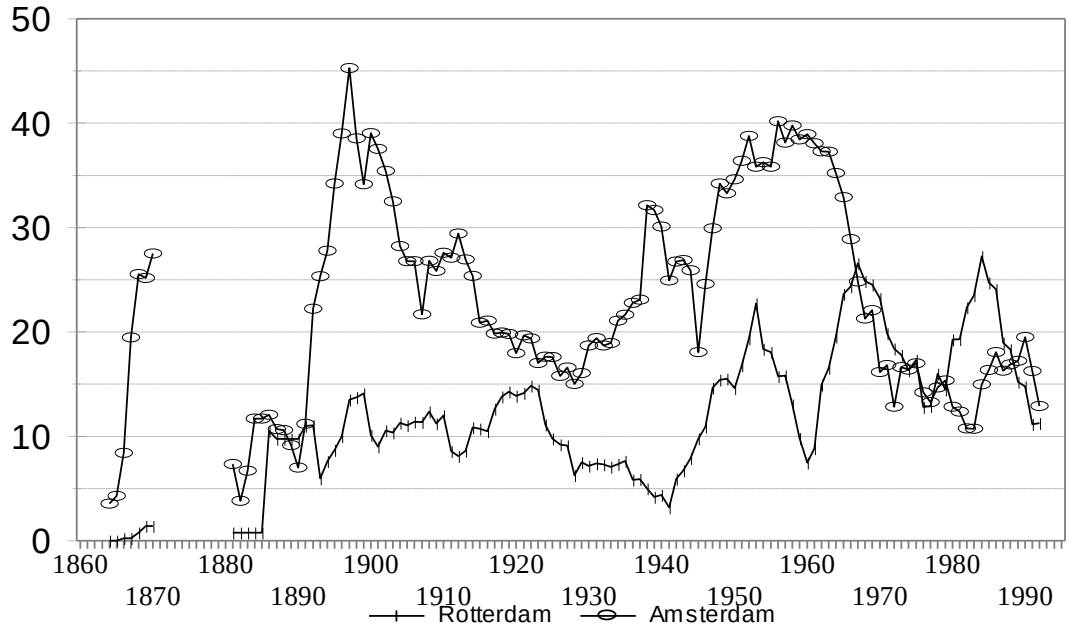

Grafiek 40 laat een vrijwel voortdurende overheersing van Amsterdam over Rotterdam zien. Tot het midden van de jaren zestig was het Rotterdamse aandeel in de Nederlandse stakingsactiviteit slechts een paar jaar groter dan dat van Amsterdam en dat was uitsluitend het gevolg van de grote havenstaking van 1889[79]. Na 1965 nam Rotterdam echter geregeld de koppositie over van Amsterdam. Helemaal aan het eind van de periode van onderzoek haalden de hoofdstedelingen hun maasstedelijke collega's weer in, maar het verschil was klein.

Een zwakte van het zo ontstane beeld is dat geen rekening wordt gehouden met het verschil in bevolkingsomvang van beide steden. Amsterdam heeft altijd een grotere bevolking gehad en hoewel Rotterdam ook in dat opzicht steeds dichterbij kroop is het verschil niet verwaarloosbaar. Om deze omissie goed te maken dient een nadere berekening plaats te vinden. Omdat ons vooral de vraag interesseert of de Amsterdamse of de Rotterdamse arbeiders strijdbaarder zijn, maken we hier gebruik van de stakingsbereidheidscoëfficiënten uit formule 2 (zie bijlage 5). Uit de berekening van die bereidheid resulteert grafiek 41, waarin dus de bereidheid om te staken is weergegeven van de arbeiders in beide steden.

77 Deze grafiek laat mogelijk ten overvloede nogmaals het belang zien van ons begrip stakingsactiviteit. Indien slechts wordt gekeken naar het aantal stakingen, dan scoort Amsterdam bijna twee-en-een-half keer zo hoog als Rotterdam. Het betrekken van aantal stakers en aantal gestaakte dagen relativeert dat beeld.

Grafiek 41. *Stakingsbereidheid (stakers als percentage van totaal aantal loonafhankelijken) in Amsterdam en Rotterdam, 1900-1992 (7-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde)*
Bron: CBS, onderzoeksbestand.

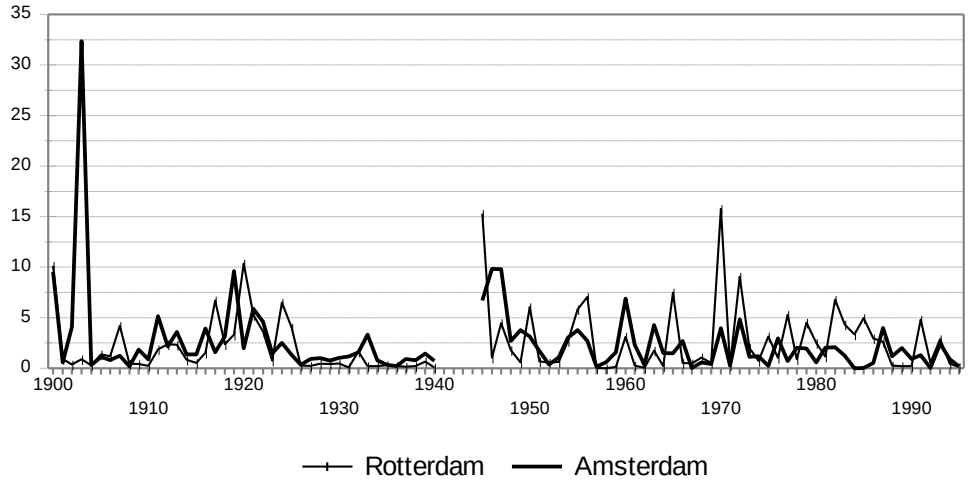

Het beeld uit grafiek 40 wordt nu aanmerkelijk gerelativeerd. Amsterdam kent weliswaar in meer jaren een grotere stakingsbereidheid (in 55 van de 92 jaar) en vooral de deelname aan de stakingen in 1903 valt op, maar gelet op de totale periode is in Rotterdam de gemiddelde stakingsbereidheid nauwelijks bij Amsterdam ten achter gebleven. In Amsterdam bedroeg de stakingsbereidheid over alle 92 jaren gemiddeld 2,48 en in Rotterdam 2,41. Als we deze gemiddelden splitsen naar de periode voor en de periode na de Tweede Wereldoorlog dan is het resultaat als volgt. In Amsterdam voor 1941 2,88 en in Rotterdam 1,91, maar na 1944 keerde de verhouding om: Amsterdam 2,16 en Rotterdam 2,81.

Deze resultaten geven aan dat er wel enige grond bestaat voor de in de literatuur en gezien het motto bij dit hoofdstuk ook in de vakbeweging heersende opvatting dat Amsterdammers strijdbaarder zijn dan Rotterdammers. Deze opvatting verloor echter haar geldigheid gaandeweg de eeuw en de verschillen tussen de beide steden zijn aanmerkelijk kleiner dan wel is gesuggereerd.

De vraag die nu nog aan de orde komt, luidt of het geringe verschil in stakingsactiviteit tussen beide steden te verklaren valt uit een verschil in de samenstelling van de beroepsbevolking. Op grond van de gedane constatering dat havenarbeiders notoire stakers zijn, zou kunnen worden verwacht dat een stad waar een aanmerkelijk deel van de beroepsbevolking uit havenarbeiders bestaat een grotere stakingsbereidheid kent dan andere steden. Gedurende de afgelopen honderd jaar is het aandeel van de sector verkeer in de Rotterdamse beroepsbevolking voortdurend -zij het in afnemende mate- hoger geweest dan in Amsterdam, wat blijkt uit de volgende tabel.

Tabel 12. *Procentuele verdeling van de beroepssectoren in Amsterdam en Rotterdam, 1909-1992*

Jaar	*Industrie*		*Diensten*		*w.v. Verkeer*		*Landbouw/visserij*	
	A'dam	*R'dam*	*A'dam*	*R'dam*	*A'dam*	*R'dam*	*A'dam*	*R'dam*
1909	59	48	40	50	18	33	0,7	1,4
1930	51	54	48	46	20	29	0,9	0,8
1992	13	20	87	80	12	17	0,1	0,2

Bron: CBS, Volkstellingen en Statistiek Werkzame Personen.

Tegenover het grotere aandeel van de veel-stakende havenarbeiders in Rotterdam staat bijvoorbeeld de diamantnijverheid. We hebben gezien dat daarin ook veel is gestaakt, maar deze sector was vrijwel geheel in Amsterdam geconcentreerd.

Om te berekenen of het verschil in stakingsactiviteit tussen beide steden en Nederland in zijn totaliteit kan worden verklaard uit de verschillende beroepsstructuren of is terug te voeren op het volkskarakter van Amsterdammers en Rotterdammers kunnen we gebruik maken van de variantie-analyse. Dit is een statistische techniek waarbij de variantie (de spreiding in gevonden waarden) binnen iedere groep (regio, beroepsgroep en jaar) wordt vergeleken met de variantie tussen die groepen.

Alvorens de analyse uit te voeren dienen enkele kanttekeningen te worden gemaakt. Op de eerste plaats is bij deze berekening uitsluitend gebruik gemaakt van stakingen die in de gemeenten Amsterdam en Rotterdam hebben plaatsgevonden. Stakingen van bijvoorbeeld Amsterdamse zeelieden of werkverschaffingsarbeiders zijn nu dus niet meegeteld. Dit in tegenstelling tot de berekeningen voor de grafieken 40 en 41. Op de tweede plaats hebben we geen gegevens over de periode 1931-1974, omdat de resultaten van de volkstellingen in die periode niet zo uitgebreid werden gepubliceerd als daarvoor. Op de derde plaats zijn de gegevens voor de beide steden ook opgenomen in de data voor Nederland als geheel. Op de vierde en laatste plaats dienen we er rekening mee te houden dat in de data van sommige groepen een aantal extreme waarden (gedefinieerd als stakingsbereidheid $\geq$ 50) voorkomt. Deze extremen zijn het gevolg van vijf stakingen, die de resultaten aanzienlijk beïnvloeden. De stakingen waarom het hier gaat zijn achtereenvolgens: de algemene diamantstaking van 1900 in Amsterdam, een algemene havenstaking in Rotterdam in hetzelfde jaar, twee diamantstakingen in Rotterdam in 1905 en 1908 en een actie in de papierindustrie in 1977 te Rotterdam. Vooral de twee diamantstakingen in Rotterdam geven een vertekend beeld. Volgens de volkstellingen van 1899 en 1909 waren er in die jaren te Rotterdam respectievelijk 20 en 4 arbeiders werkzaam in de diamantnijverheid. Als in die jaren werd gestaakt leidde dat al snel tot een stakingsbereidheid van 100 of meer.

Het resultaat van een variantie-analyse luidt in eerste instantie dat de waarde van de regio er nauwelijks toe doet, terwijl jaar en bedrijfsklasse van groot belang zijn[80]. De regionale verschillen in stakingsbereidheid lijken er dus nauwelijks toe te doen. Als we vervolgens echter de extreme waarden verwijderen, veranderen de uitkomsten dramatisch. Het jaar-effect blijkt dan het belangrijkste te zijn, terwijl de verschillen tussen bedrijfstakken en regio ongeveer even belangrijk worden[81]. Dit betekent kort gezegd, dat er een ontwikkeling in de tijd heeft plaatsgevonden die Amsterdam en

Rotterdam dichter bij elkaar heeft gebracht, zonder dat dit te verklaren valt vanuit regio of beroepsgroep.

De ontwikkelingen in stakingsbereidheid zijn grotendeels het gevolg van ontwikkelingen in de tijd en minder van het opstandige karakter van bepaalde beroepsgroepen of regio's. Amsterdammers zijn over het geheel genomen nauwelijks strijdbaarder dan Rotterdammers, wel is hun stakingsbereidheid stabieler in de tijd. Overigens mag niet worden vergeten dat stakingsbereidheid niet slechts een eigenschap van arbeiders is, maar ook een functie van het ondernemersgedrag. In hoofdstuk 2 is er al op gewezen dat de Metaalbond in Rotterdam zich een stuk harder opstelde dan zijn Amsterdamse evenknie. Daar werd dat een gevolg genoemd van de lagere organisatiegraad van de Rotterdamse arbeiders. Met hetzelfde recht kan deze redenering omgekeerd worden en de geringe geneigdheid in de Maasstad om zich bij de bond aan te sluiten worden gezien als het resultaat van een oppermachtige tegenstander. De opstelling van de ondernemers tenslotte is ook niet uitsluitend het gevolg van de houding van de arbeiders, maar wortelt tevens in de economische omstandigheden binnen de bedrijfstak. In dit verband heb ik reeds gewezen op het verschil in de negentiende eeuw tussen aan de ene kant ondernemers die louter ongeschoolde arbeidskrachten nodig hadden en aan de andere kant ondernemers in de moderne industrie.

We kunnen deze paragraaf afsluiten met de conclusie dat over de gehele periode genomen nauwelijks verschil heeft bestaan tussen de bereidheid van arbeiders om te staken in Amsterdam en Rotterdam. De verschillen die in de onderscheiden jaren wel hebben bestaan zijn vooral het resultaat van ontwikkelingen in de tijd en minder ook van de samenstelling van de beroepsbevolking en het karakter van de regio.

5. Samenvatting en conclusie

In dit hoofdstuk zijn de landelijke stakingsgegevens uitgesplitst naar beroepsgroep en in mindere mate naar regio. Het doel was om te onderzoeken of er sprake is van groepen arbeiders die meer bereid waren om te staken dan andere. Gebleken is dat er inderdaad enkele beroepsgroepen zijn waarin de stakingsbereidheid veel hoger was dan het landelijk gemiddelde.

In een internationaal vergelijkende studie kwamen Kerr en Siegel in 1954 tot de conclusie dat arbeiders die onplezierig werk verrichten en maatschappelijk geïsoleerd leven een hogere stakingsbereidheid vertonen dan gemiddeld. Deze conclusie is fel bekritiseerd, maar figureert desondanks nog vaak in de stakingsliteratuur. Vandaar dat we hebben onderzocht of hun hypothese voor de Nederlandse situatie misschien toch geldig is. Voor de meeste beroepsgroepen blijkt deze theorie in Nederland eveneens geen opgeld te doen, maar er bestaan uitzonderingen.

Mijnwerkers bijvoorbeeld voldeden aan voorwaarden voor de hypothese van Kerr en Siegel, maar desondanks behoren ze in ons land niet tot de groepen met een hoge stakingsactiviteit. Slechts in de paar jaar tijdens de Eerste Wereldoorlog toen het economisch gezien goed ging met de vaderlandse steenkoolwinning, staakten de mijnwerkers frequent. In de andere jaren kwamen ze door de slechtere perspectieven, het redelijke sociale beleid van de directies en de angst voor hel en verdoemenis die hen door de RK-geestelijkheid werd ingeprent, de schachten niet uit.

Havenarbeiders zijn een andere beroepsgroep, die volgens Kerr en Siegel een hoge stakingsbereidheid vertonen. Dat blijkt ook voor Nederland het geval te zijn. De havens nemen in de Nederlandse economie een belangrijke positie in, ook reeds voordat de term ‘mainport’ was gelanceerd, en de arbeiders hebben daar hun voordeel mee gedaan. Ook deze groep had een belangrijke positie en vele malen legden ze het werk neer om inwilliging te verkrijgen van hun eisen. Juist vanwege de belangrijke plaats van de zeehavens in de Nederlandse economie viel de stakers vaak heftige tegenstand van ondernemers en overheid ten deel. Desondanks bleven havenarbeiders notoire stakers, die door de jaren heen goed waren voor tien procent van de Nederlandse stakingsactiviteit.

Toch gaat de verklaring van Kerr en Siegel voor deze beroepsgroep maar ten dele op. Havenarbeid is wel onaangenaam werk, maar een geïsoleerde groep vormden de arbeiders in Amsterdam en Rotterdam nauwelijks.

Hoge stakingsbereidheid komen we ook tegen bij de Amsterdamse diamantbewerkers. Henriette Roland-Holst en Th. van Tijn hebben een verklaring aangedragen voor het grote succes van de vakbeweging onder deze arbeiders. Een verklaring die ook toepasbaar lijkt op de hoge stakingsbereidheid van die arbeiders: zij vormden een tamelijk geconcentreerde bevolkingsgroep, die onaangenaam werk verrichtte en een luxe-product maakte. Twee van deze elementen kwamen we bij Kerr en Siegel tegen.

De bouwnijverheid tenslotte nam gedurende bijna de gehele onderzoeksperiode een groot deel van de Nederlandse stakingsbeweging voor zijn rekening. De stakingsbereidheid was echter slechts in twee tijdvakken hoog: aan het begin van de eeuw toen de productie snel groeide en in de jaren na 1945. Het werk was wel onaangenaam, maar van een geïsoleerde bevolkingsgroep was geen sprake. Overigens was bij de negentiende-eeuwse stakingen van grondwerkers wel sprake van een geïsoleerde bevolkingsgroep, maar voor die periode is het niet mogelijk de stakingsbereidheid te berekenen.

Het voorgaande betekent dat de conclusie van Kerr en Siegel, dat bouwvakkers veelvuldig staken, voor Nederland weliswaar ook opgaat, maar dat hun verklaring tekort schiet. Tot de groepen binnen de bouwnijverheid die veelvuldig staakten, behoorden vooral arbeiders die een gunstige machtspositie innamen, zoals stukadoors.

Het laatste heeft te maken met de belangrijkste conclusie van dit hoofdstuk: de aard van het werk (in de termen van Kerr en Siegel: onaangenaam en aangenaam werk) zegt niet zoveel over de stakingsbereidheid; belangrijker is de markt- en machtspositie die arbeiders innemen. Als voorbeeld van een beroep dat ontegenzeggelijk zeer belangrijk voor de samenleving is, maar waarvan de beoefenaren desondanks niet veel hebben gestaakt is gewezen op de gezondheidszorg. Verpleegsters nemen een heel belangrijke plaats in. Zij hebben echter een beroep met een roeping. Daarbij staan ze niet rechtstreeks tegenover het kapitaal, evenmin als onderwijzers en politieagenten. Dat maakt hun positie zwak. Door hun ‘roeping’ laten ze niet gauw hun werk in de steek en de overheid is een geduldige tegenstander. Die is voor zijn financiële voortbestaan immers niet afhankelijk van zijn werknemers, maar van de belastingbetalers. Bovendien heeft de overheid het lange tijd aan zijn werknemers verboden te staken.

Eén groep stakers lijkt in alles op de door Kerr en Siegel beschreven geïsoleerde massa met onaangenaam werk: de werkers in de werkverschaffing en de DUW. Deze arbeiders, die vaak ver van huis en haard onaangenaam werk verrichtten, hebben vaak gestaakt. Overigens was hun positie zo zwak dat ze vrijwel nooit resultaat behaalden.

Onderzocht is ook nog of de grootte van bedrijven en de kapitaalsintensiteit van invloed zijn geweest op de stakingsbereidheid. Aan de hand van correlatiecoëfficiënten bleken hier weinig aanwijzingen voor te bestaan.

Als laatste is de regionale spreiding van de stakingsbereidheid onderzocht. Het bleek dat de neiging om te staken het grootst is geweest in de gebieden rond Amsterdam en Rotterdam.

De regio Oost, het gebied van de textielnijverheid, zakte in de loop van de twintigste eeuw, met het nagenoeg verdwijnen van die bedrijfstak, af naar een laag niveau. Hetzelfde geldt voor de regio Noord, waar de vervening verdween en de landbouw en de landbouwafhankelijke industrie weliswaar niet verdwenen, maar aan steeds minder arbeiders werk verschaften. De zuidelijke provincies daarentegen groeiden met de industrialisatie na de Tweede Wereldoorlog als centrum van stakings- en bezettingsactiviteit.

Ook is onderzocht hoe de verhouding tussen Amsterdam en Rotterdam was, omdat in de literatuur veelal een beeld wordt geschetst van een zeer strijdbaar Amsterdam, terwijl de Rotterdammers daarbij ten achter bleven. Gebleken is dat dit beeld vooral het resultaat is van het uitsluitend naar absolute cijfers kijken. Als de gegevens over stakingsactiviteit worden gerelateerd aan de omvang van de beroepsbevolking in beide steden, dan blijken Amsterdammers en Rotterdammers nauwelijks voor elkaar onder te doen. Van een soort natuurlijke, strijdbaarder ‘volksaard’, die wel eens aan Amsterdammers wordt toegedicht, blijkt uit onze gegevens dus niet veel.

Hoofdstuk 6

Is de stakingsactiviteit toe- of afgenomen?

> "De stakingsgolven aan het begin van de jaren zestig en in de jaren zeventig tonen echter aan dat van een *lineair* dalende stakingsactiviteit geen sprake is. De stakingsactiviteit is weliswaar op de lange termijn kwantitatief afgenomen maar even kenmerkend blijkt een cyclisch patroon te zijn." (Ivo Kuypers en Peter Schrage, '"Als uw machtige arm het wil..." De betekenis van de stakingsgolven in de jaren tien voor de ontwikkeling van de Nederlandse arbeidsverhoudingen', in: Boudien de Vries e.a., *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden*, Amsterdam 1992, p. 274)

Een van de twee hoofdvragen die aan dit onderzoek ten grondslag liggen, is de vraag of er gedurende het tijdperk sinds de totstandkoming van Nederland binnen zijn huidige grenzen meer of minder gestaakt is. Gezien de ontoereikendheid van de gegevens over de negentiende eeuw beperkt dit hoofdstuk zich grotendeels tot de ontwikkeling in de twintigste eeuw. Het duurde tot de jaren 1890 voor het jaarlijkse aantal stakingen de vijftig passeerde, maar bovenal zijn over de periode tot 1910 niet voldoende gegevens voorhanden om de stakingsbeweging in een index, gerelateerd aan vooral de beroepsbevolking en het arbeidsvolume, samen te vatten. Wat deze index precies inhoudt komt verderop in dit hoofdstuk aan de orde.

Onderzoek naar stakingen in Nederland is vrijwel altijd gebaseerd geweest op cijfers die het Centraal Bureau voor de Statistiek (CBS) sinds 1901 heeft verzameld. In de literatuur heb ik een aantal uitzonderingen hierop gevonden. In 1981 publiceerde P. Boomgaard een artikel over bouwvakstakingen in het interbellum dat was gebaseerd op eigen bronnenonderzoek[300]. In hetzelfde jaar zag een onderzoek van twee Rotterdamse studenten het licht dat handelde over stakingen in Nederland in de jaren zeventig[301]. De derde uitzondering is een doctoraalscriptie over stakingen in Amsterdam tijdens het interbellum, geschreven door Florian Diepenbrock[302].

Deze onderzoeken laten zien dat de stakingscijfers van het CBS lager zijn dan uit bronnenonderzoek blijkt. Boomgaard vond dertig procent meer bouwvakstakingen dan het CBS biedt, maar ook de beide andere onderzoeken leverden hogere stakingscijfers op. Het Rotterdamse onderzoek leidde er zelfs toe dat het CBS zijn cijfers over die periode besloot te herzien. Het mag daarom eigenaardig worden genoemd dat een van de onderzoekers, Gerrit van Kooten, zich toen hij zeven jaar later promoveerde[303] uitsluitend op CBS-cijfers baseerde.

Een andere kritiek op de CBS-cijfers dan de constatering dat ze te laag zijn, is dat in de loop van ruim negentig jaar stakingsstatistiek de methoden en criteria voor

registratie enkele keren zijn veranderd. De cijfers zijn niet alleen te laag, maar ook niet consistent.

1. CBS-registratie, 1901-1940

In de negentiende eeuw was nauwelijks sprake van het op systematische wijze verzamelen van landelijke stakingsgegevens. Het enige mij bekende geval is een tabel in het jaarverslag van het NAS over 1898. Deze tabel geeft een overzicht van alle werkstakingen en uitsluitingen 'waarvan het N.A.S. kennis kreeg'[304]. Volgens het verslag vonden in dat jaar 16 stakingen plaats waaraan door 2.535 arbeiders werd deelgenomen, wat slechts een fractie is van het aantal stakingen dat ik voor dat jaar heb gevonden (71 stakingen met 3.550 stakers). De NAS-tabel bevat dus weliswaar meer dan zeventig procent van het werkelijke aantal stakers, maar slechts een kwart van het aantal stakingen.

Voor de negentiende eeuw moest een statistiek van werkstakingen van de grond af worden opgebouwd. Aan de hand van literatuur, tijdschriften, jaarverslagen en dagbladen ben ik erin geslaagd voor de periode 1830-1900 ongeveer 1.200 stakingen te achterhalen (zie bijlage 2).

In 1901 begon het door de regering in 1899 in het leven geroepen Centraal Bureau voor de Statistiek met het verzamelen van stakingsgegevens uit dagbladen en vakbladen. Tot en met juni van dat jaar waren dit de enige bronnen. Vanaf die maand werden naar de betrokken partijen vragenlijsten gestuurd voor aanvullende gegevens. Per 1 februari 1902 verplichtte de regering de Kamers van Arbeid om inlichtingen over arbeidsconflicten in te winnen en deze door te geven aan het CBS. Vanaf toen waren deze Kamers de enige bron voor de CBS-stakingsregistratie.

De gegevens over 1901-1904 werden gepubliceerd in het Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek. In 1905 ging het CBS over tot de uitgave van een afzonderlijke publicatie. Onder de naam *Werkstakingen en Uitsluitingen gedurende het jaar.....* verscheen tot en met 1913 een reeks boekwerken met tabellen, statistieken en grafieken. Overigens berekende het CBS voor het eerst in 1904 totaalcijfers voor het aantal 'verloren arbeidsdagen'. Over de drie jaar daarvoor voerde het nog wel een gedeeltelijke reconstructie uit, maar deze is niet vergelijkbaar met de latere cijfers.

In de volgende tabel treffen we het aantal stakingen, stakers en verloren arbeidsdagen aan zoals dat in genoemde publicaties is vermeld:

Tabel 13. *Stakingen, stakers en gestaakte dagen volgens het CBS, 1901-1913*

Jaar	*Stakingen*	*Stakers*	*Gestaakte dagen*
1901	115	4.182	65.573
1902	128	12.652	396.536
1903	149	33.847	98.928
1904	85	4.432	148.003
1905	126	4.657	97.910
1906	164	11.069	227.749
1907	138	11.646	343.823
1908	108	5.650	60.842
1909	142	6.332	221.782
1910	133	4.507	118.645
1911	205	18.095	426.308
1912	265	19.102	300.778
1913	400	23.064	420.842

Bron: CBS, Werkstakingen en uitsluitingen in Nederland gedurende 1904-1913.

De cijfers van tabel 13 zijn in latere publicaties van het CBS in het vergeetboek geraakt, omdat de opvattingen veranderden over wat in de statistiek dient te worden opgenomen. Tabel 13 laat ons uitsluitend stakingen, stakers en door stakers niet gewerkte dagen zien. Uitsluitingen en door derden tengevolge van een staking niet gewerkte dagen zijn nadrukkelijk niet opgenomen. Deze benaderingswijze komt voort uit een opvatting waarbij staking wordt bezien als ‘sociale actie’ en niet louter gerelateerd aan de invloed op de economische productie. Vanaf 1922 stapte het CBS geleidelijk over van de eerste op de tweede benadering en dat had tot gevolg dat men stakingen en uitsluitingen bij elkaar ging optellen. Ook de dagen die verloren gingen door ‘werklieden, die tengevolge van de geschillen met werken moesten ophouden’ werden in het eindresultaat opgenomen. Zo ontstond de reeks die sindsdien de gangbare is geworden en die we aantreffen in een publicatie als *90 Jaar statistiek in tijdreeksen* van het CBS.

Toch is ook deze statistiek, wanneer men de ‘economische’ invalshoek accepteert, niet consistent. In de meerjarenstatistiek van het CBS is sprake van ‘arbeidsgeschillen’ en de cijfers zijn ontstaan door stakingen en uitsluitingen uit de oorspronkelijke statistieken bij elkaar op te tellen. Vrijwel jaarlijks ontstond echter een aantal uitsluitingen als reactie op een staking en als dat het geval was vermeldden de publicaties uit die jaren dat. In jaren waarin zich zo’n vermenging van staking en uitsluiting voordeed was het feitelijk aantal arbeidsgeschillen derhalve lager dan de som van alle stakingen en uitsluitingen, zoals die in de statistieken terecht is gekomen.

Daar komt bij dat vanaf 1911 een andere wijze van presenteren ingang vond. Voorheen werd het aantal verloren arbeidsdagen per staking gepubliceerd, ook al liep de staking of uitsluiting door in een volgend jaar. Vanaf 1911 werd echter het aantal arbeidsdagen gepubliceerd dat in dat specifieke jaar verloren was gegaan. Al valt voor die benadering wel iets te zeggen, het is duidelijk dat twee reeksen die op verschillende manieren zijn samengesteld niet zonder meer kunnen worden gekoppeld.

Gelukkig heeft het CBS ook gedetailleerde tabellen gepubliceerd, zodat het mogelijk is een eenduidige statistiek uit de CBS-gegevens samen te stellen. Helaas geldt dat echter slechts voor de jaren tot 1914. Vanwege bezuinigingen publiceerde men daarna de afzonderlijke stakingstabellen niet meer en verscheen nog slechts een *Statistiek van Werkstakingen en Uitsluitingen* met geaggregeerde gegevens. Weliswaar maken deze publicaties melding van de mogelijkheid de tabellen op het kantoor van het CBS in te zien, maar inmiddels bestaan die tabellen niet meer. Ook werden in het *Maandschrift* van het CBS voor veel stakingen afzonderlijke gegevens vermeld, maar met het vorderen der jaren nam dat af.

In de jaren tot 1940 werden van enkele conflicten details gepubliceerd en ook werd van een aantal conflicten nadrukkelijk gesteld dat ze niet in de statistieken waren opgenomen. Het CBS noemt in dat opzicht twee stakingen in 1916 van vissers in IJmuiden, de stakingen van Belgische geïnterneerden in 1917 en een grote staking in datzelfde jaar tegen ‘de duurte’. Ook negeerde men demonstratieve stakingen in 1918, vijf proteststakingen in 1919 en de staking tegen de steunverlaging in 1934. Waarom het CBS deze stakingen niet heeft opgenomen blijft duister. De veronderstelling ligt voor de hand dat ‘politieke’ stakingen per definitie niet geacht werden mee te tellen, maar waarom de algemene staking van 1903 dan wel is opgenomen, is onduidelijk.

Nog een verandering vond plaats in 1927. Het CBS besloot toen om mee te doen aan een internationaal afgesproken standaardisatie van stakingscijfers. Een van de gevolgen was dat vanaf dat jaar twee getallen werden gegeven voor het aantal verloren arbeidsdagen. Het ene gaf het aantal in de bedrijven verloren productiedagen weer, het andere het aantal door de stakers gestaakte dagen. Deze getallen konden nogal eens van elkaar afwijken (zie tabel 14) wanneer de staking voortduurde, terwijl onderkruipers het werk voortzetten.

De aantallen voor de ondernemingen verloren arbeidsdagen werden door het CBS gehanteerd voor de jaarstatistieken en dus ook voor de meerjaren-overzichten. Deze zijn voor een aantal jaren aanmerkelijk lager dan wanneer gekozen was voor de invalshoek ‘sociale actie’. Andere bezwaren tegen deze reeksen zijn al genoemd: uitsluitingen en door derden verloren arbeidsdagen zijn eveneens opgenomen en bovendien betreffen deze reeksen uitsluitend de in het betreffende jaar verloren dagen. Directe aansluiting bij de reeks tot 1914 is daardoor moeilijk.

Tabel 14. *Verloren arbeidsdagen voor ondernemingen en stakers, absoluut en geïndexeerd, 1927-1940*

Jaar	*Verloren arbeidsdagen voor de ondernemingen*	*Aantal door stakers gestaakte dagen*	*Stakersdagen in % van ondernemingsdagen*
1927	201.500	203.900	101
1928	634.500	637.600	100
1929	889.900	984.100	111
1930	229.300	273.000	119
1931	766.300	856.100	112
1932	1.636.400	1.772.000	108
1933	483.400	533.800	110
1934	90.072	114.246	127
1935	244.015	262.430	108
1936	77.372	94.786	123
1937	32.161	38.781	121
1938	124.804	136.226	109
1939	91.428	96.558	106
1940	43.127	43.731	101

Bron: CBS, Statistiek van Werkstakingen en Uitsluitingen, 1927-1939; Maandschrift.

Vanuit de in dit onderzoek gehanteerde vraagstelling, die betrekking heeft op acties van arbeiders en niet op de gevolgen van acties voor de productie, heb ik een alternatieve reeks op basis van CBS-gegevens samengesteld. Daartoe zijn eerst de uitsluitingen en de niet rechtstreeks bij stakingen betrokken arbeiders weggelaten[305]. Bovendien is elke staking als één geheel beschouwd en toegerekend aan het jaar waarin de staking uitbrak. Dat betekent dat de gestaakte dagen van bijvoorbeeld de textielstaking van 14 december 1931 alle zijn toegerekend aan het conflict van 14 december 1931, ook al duurde de staking tot 5 april 1932.

Tabel 15 geeft een overzicht van de aldus verkregen cijfers en van de gangbare reeks. De tabel is een logisch vervolg op tabel 13.

Uit deze tabel blijkt dat eliminatie van uitsluitingen en het consistenter maken van de reeks de cijfers een heel ander aanzien geeft. Het aantal conflicten ofwel de frequentie is in alle jaren lager dan in de gangbare CBS-reeks als resultaat van het uit de reeks verwijderen van de uitsluitingen. Eenzelfde daling doet zich tot 1929 voor bij het aantal gestaakte dagen. Dit aantal is daarentegen in de jaren die volgden gestegen ten opzichte van de gangbare CBS-cijfers, omdat ik er voor heb gekozen de door stakers niet-gewerkte dagen te hanteren en niet de dagen die voor de ondernemingen verloren gingen. We hebben hiervoor immers gezien dat door het optreden van onderkruipers het aantal door stakers niet-gewerkte dagen veelal hoger ligt dan het aantal voor de ondernemingen verloren arbeidsdagen. Bij een stakingsonderzoek op basis van CBS-gegevens is het beter eerst deze correctie toe te passen.

Tabel 15. *Stakingen, stakers en door stakers verloren arbeidsdagen volgens CBS-gegevens, 1914-1940*

Kolom	1	2	3	4	5
Jaar	Stakingen	*Arbeidsgeschillen in gangbare CBS-reeks*	Stakers [306]	Gestaakte dagen	*Verloren arbeidsdagen in gangbare CBS-reeks*
1914	259	*271*	13.953	302.386	*393.000*
1915	250	*269*	14.373	147.618	*118.000*
1916	356	*377*	17.146	206.287	*261.000*
1917	324	*344*	25.879	304.221	*545.000*
1918	305	*325*	35.779	560.069	*716.000*
1919	622	*649*	55.857	962.639	*1.057.000*
1920	456	*481*	47.027	1.679.909	*2.355.000*
1921	290	*299*	43.604	1.293.095	*1.282.000*
1922	304	*325*	32.092	778.184	*1.224.000*
1923	274	*289*	28.620	700.498	*1.216.000*
1924	235	*239*	26.840	410.341	*3.156.000*
1925	250	*262*	28.998	631.665	*781.000*
1926	209	*212*	8.963	217.629	*281.000*
1927	209	*230*	11.727	171.848	*202.000*
1928	191	*205*	14.009	627.989	*635.000*
1929	214	*226*	19.467	919.427	*890.000*
1930	204	*212*	9.218	244.409	*229.000*
1931	198	*215*	26.131	732.849	*766.000*
1932	201	*216*	15.923	512.988	*1.636.000*
1933	168	*184*	12.581	421.000	*483.000*
1934	146	*152*	5.667	109.546	*90.000*
1935	139	*152*	12.118	244.794	*244.000*
1936	92	*96*	9.079	77.548	*77.000*
1937	89	*95*	4.804	32.816	*32.000*
1938	138	*141*	8.443	133.329	*125.000*
1939	86	*90*	6.218	93.787	*91.000*
1940	17	*23*	2.801	35.230	*43.000*

De kolommen 1, 3 en 4 zijn door mij herberekend aan de hand van de oorspronkelijke CBS-gegevens.
Bron: CBS, *Statistiek van.....*, *Maandschrift*, *75 Jaar statistiek van Nederland*.

2. CBS-registratie, 1940-1995

Omdat het aantal stakingen flink was afgenomen publiceerde het CBS over 1939 geen aparte statistiek meer, maar werden de stakingscijfers in het *Maandschrift* van het CBS opgenomen. Nadat op 4 mei 1940 Duitsland ons land was binnengevallen verboden de bezetters reeds op 17 mei alle werkstakingen en uitsluitingen. Van een officiële statistiek kon daarna geen sprake meer zijn, maar ter completering van de gegevens over voorgaande jaren kwam het CBS nog wel met een overzicht van het aantal stakingen en uitsluitingen tot 4 mei. Dit overzicht werd ook in het *Maandschrift* gepubliceerd.

Het stakingsverbod had tot gevolg dat er nauwelijks meer stakingen plaatsvonden. Naast de drie politieke stakingen, tegen achtereenvolgens de vervolging van Joden (1941), het weer in krijgsgevangenschap voeren van Nederlandse militairen (1943) en tot steun aan de geallieerde opmars (1944), deed zich in ons land slechts een klein aantal arbeidsconflicten voor. Buiten het grondgebied van het Koninkrijk in Europa hebben wel enkele stakingen van zeelieden plaatsgehad. Al deze stakingen komen in geen enkele officiële statistiek voor, ook niet in de na de oorlog gepubliceerde reconstructie van statistieken over de oorlogsjaren.

Na de bevrijding keerde het verschijnsel staking in hevige mate terug en het CBS begon opnieuw gegevens te verzamelen. Over 1945 werden deze in het *Maandschrift* gepubliceerd, maar daarna gaf men aparte boekjes uit. Het CBS was nu echter volledig overgegaan op de 'economische' invalshoek en keek voor wat betreft het aantal verloren arbeidsdagen nog uitsluitend naar de dagen die voor de ondernemingen verloren gingen. Uitsluitingen kwamen overigens vrijwel niet meer voor.

Omdat het aantal conflicten na enkele jaren snel daalde, stopte het CBS weer met de uitgave van afzonderlijke publicaties. Na de *Statistiek der Werkstakingen en uitsluitingen 1952* werden de stakingsgegevens nog uitsluitend gepubliceerd in het *Maandschrift*. Overigens keerde het CBS toen wel weer terug naar het systematisch verstrekken van bijzonderheden over afzonderlijke stakingen. Iets waarmee, zoals gezegd, in 1914 was gestopt.

Tot en met 1980 waren de cijfers van de Gewestelijk Arbeids Bureaus (GAB) afkomstig, die verplicht waren om stakingen in hun regio te melden aan de Minister van Sociale Zaken. Deze gaf de melding op zijn beurt door aan het CBS. Er is in de inleiding tot dit hoofdstuk al gewag gemaakt van het onderzoek van Flier en Van Kooten dat voor het CBS aanleiding was om in juni 1982 met herziene cijfers te komen over de periode 1970-1980. Een deel van deze gegevens werd gepubliceerd en, zo meldde het CBS: "Meer uitgebreide gegevens zijn op aanvraag verkrijgbaar"[307]. Evenals de tabellen over 1914-1920 zijn deze gegevens echter bij het CBS inmiddels alweer verloren gegaan. Mij zijn geen andere collecties bekend waarin zij nog zijn te raadplegen.

Over latere jaren heeft het CBS stakingsstatistieken samengesteld op een manier die erg aan die van 1901 doet denken. Na een melding van het Algemeen Nederlands Persbureau (ANP) dat ergens een staking heeft plaatsgevonden vraagt het CBS aan de betrokken partijen om inlichtingen. Om redenen van privacy worden de uitkomsten op een dusdanige wijze gepubliceerd in de *Sociaal-Economische Maandstatistiek* dat het niet mogelijk is om afzonderlijke stakingen te herkennen.

3. Aanvulling op de CBS-gegevens

Een belangrijk resultaat van de in tabel 15 gegeven herberekening van de CBS-gegevens uit de periode tot 1940 is een opmerkelijke daling van een aanzienlijk gedeelte van twee indicatoren. Zowel het aantal stakingen als het aantal verloren arbeidsdagen zijn ten opzichte van de officiële reeks in de meeste jaren gedaald. Daartegenover staat het al vermelde feit dat individuele onderzoekers juist meer

stakingen vonden. Het is daarom onvermijdelijk om zelf bronnenonderzoek te doen om betere stakingsgegevens boven tafel te krijgen.

Bij het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) berust thans een deel van het CBS-archief. Dit bestaat uit mappen met knipsels over stakingen en uitsluitingen uit de periode 1900-1918 en vormt daarmee een rijke bron. Onderzoek hiervan heeft twee nieuwe gegevens opgeleverd. Op de eerste plaats was het met dit archief mogelijk om in de CBS-tabellen de bedrijfsnaam in te vullen. Daarmee is het uiteindelijke bestand een informatiebron geworden voor bijvoorbeeld schrijvers van bedrijfsgeschiedenissen. Die kunnen nu vrij eenvoudig nagaan of er in 'hun' bedrijf ooit een staking heeft plaatsgevonden. Daarnaast kunnen met die namen de jaarlijkse cijfers over aantallen stakers worden gecorrigeerd. Als in een bedrijf meerdere malen in een jaar gestaakt is door dezelfde arbeiders, dan mag dat aantal stakers niet twee of meer keer worden geteld voor het berekenen van de stakingsbereidheid (zie paragraaf 4).

Op de tweede plaats bevinden zich in het archief gegevens over diverse stakingen die niet in de statistieken zijn opgenomen, maar wel bekend waren. Een vaste lijn in de argumenten waarom door het CBS deze conflicten niet als staking zijn geregistreerd heb ik niet kunnen ontdekken. Wel is in een enkel geval de reden gegeven voor niet-opname. Zo werd bij een staking van steenzetters in Den Haag uit november 1911 op de map aangetekend, dat dit beslist geen staking was, maar "slechts enkele uren stagnatie wegens onderhandeling"[308]. Een ander geval speelde zich in de omgeving van Eindhoven af in april 1906. Grondwerkers bij de lucifersfabriek staakten, maar de *Eindhovensche Courant* schreef: "Ter voorkoming van onjuiste praatjes als zoude een werkstaking zijn uitgebroken bij de in aanbouw zijnde lucifersfabriek in Woensel, kunnen wij uit de beste bron mededeelen, dat alleen een dolle Maandag-club door brutaal optreden, hoopte hooger loon te krijgen. Als een werkstaking in dien zin, welke men aan dat woord hecht, kan deze Maandag-beweging niet worden beschouwd"[309]. De mening van deze journalist over een staking die niet helemaal volgens het boekje verliep was voor het CBS reden de staking niet op te nemen. Al deze gevallen heb ik getoetst aan de stakings-definitie uit hoofdstuk 1 en ze vervolgens al dan niet in mijn bestand opgenomen.

De periode 1918-1940 was moeilijker in te vullen. Zoals reeds vermeld, publiceerde het CBS over die jaren slechts voor de belangrijkste conflicten afzonderlijke gegevens en het CBS-archief over die jaren is vernietigd. De publicatie van Florian Diepenbrock bevat een overzicht van alle door hem gevonden stakingen in Amsterdam in het tijdvak 1918-1940, terwijl mij daarnaast door Boomgaard een uitdraai van zijn computerbestand over bouwvakstakingen in het interbellum ter beschikking is gesteld. Verdere gegevens zijn ontleend aan algemene literatuur, jaarverslagen van vakbonden, vakbondsbladen, tijdschriften en dagbladen. Zo bleek het mogelijk de geaggregeerde cijfers van het CBS voor een groot deel te herleiden tot afzonderlijke stakingen. Het zal geen verbazing wekken dat ook in deze periode de indicatoren: aantal stakingen, aantal stakers en gestaakte dagen hoger bleken dan het CBS vermeldde.

Omdat tot 1980 de GAB's verplicht waren om stakingen te melden bij het Ministerie van Sociale Zaken is het mogelijk om in het Departementaal Archief veel stakingen uit de periode 1945-1980 te achterhalen. Ook de archieven van het Ministerie van sociale zaken, de Arbeidsinspectie en de Dienst voor de Uitvoering van Werken (DUW) die bij het Algemeen Rijks Archief (ARA) berusten leverden

gegevens op, evenals het CBS-archief voor de periode tot 1980. Daarnaast heb ik ook voor deze jaren gebruik kunnen maken van vakbondsbladen en dagbladen. Het gepubliceerde bestand van Flier en Van Kooten over de jaren zeventig vulde de reeksen aan, terwijl een door mij zelf bijgehouden knipselarchief[310] dat loopt vanaf 1972 ook nog veel nieuwe gegevens opleverde.

De laatste vijftien jaar tenslotte zijn grotendeels samengesteld aan de hand van mijn eigen knipsels, het knipselarchief van Cajo Brendel[311] en sporadische CBS-gegevens. Ook in deze jaren bleek het aantal stakingen -hoe dan ook gemeten- vrijwel steeds hoger te liggen dan het aantal dat door het CBS wordt gegeven. Overigens wil ik hier in herinnering roepen dat in mijn stakingenbestand bedrijfsbezettingen als stakingen zijn geteld, terwijl het CBS ze gewoonweg negeert.

Van Kooten maakte in zijn dissertatie geen gebruik van de door hem en Flier gevonden extra stakingen en hij negeerde zelfs de inmiddels door het CBS herziene cijfers voor de jaren zeventig. Hij verdedigde deze handelwijze met de opmerking dat de afwijking van het werkelijke aantal stakingen van de door het CBS gepubliceerde in de tijd gezien redelijk constant is. Bovendien dacht hij dat de grotere stakingen minder snel aan de aandacht van het CBS zouden ontsnappen, zodat de verschillen voor het aantal stakers en het aantal gestaakte dagen niet erg groot zouden zijn[312]. Om te bekijken of deze beweringen van Van Kooten kloppen heb ik de stakingen, die het CBS heeft geregistreerd, geplaatst tegenover de aantallen die ik heb gevonden. Uit de hierna volgende grafiek blijkt dat de afwijking voor wat betreft het aantal stakingen met het verstrijken van de tijd aan aanzienlijke wisselingen onderhevig is geweest. In enkele jaren heb ik minder stakingen geteld dan het CBS, maar dat wordt veroorzaakt door het feit dat het CBS bijvoorbeeld de Rotterdamse metaalstaking van 1970 heeft geteld als twaalf aparte stakingen per bedrijf en alle daarop volgende vierhonderd-gulden acties ook afzonderlijk registreerde. Het jaar 1970 laat trouwens zien dat Van Kootens opmerking over de grotere stakingen in dat jaar niet opging. Zo ging de één-uursstaking van 15 december geheel aan het CBS voorbij.

Overigens zou men verwachten dat het CBS de onderling verbonden conflicten ook als één conflict had beschouwd. De volgende opmerking uit de *Sociaal-Economische Maandstatistiek* roept die verwachting althans op: “Een geschil is een werkstaking of werkonderbreking c.q. uitsluiting dan wel een combinatie van organisatorisch en in de tijd samenhangende werkstakingen of werkonderbrekingen c.q. uitsluitingen”[313].

Grafiek 42 laat duidelijk zien dat het aantal voor dit onderzoek genoteerde stakingen in de meeste jaren hoger was dan het door het CBS gegeven aantal. De jaren in de periode 1955-1970 vormen een uitzondering op deze regel. Dat waren de jaren dat het CBS stakingsbewegingen uiteen rafelde tot afzonderlijke stakingen per bedrijf.

Grafiek 42. *Door het CBS genoteerde stakingen en in het onderzoeksbestand opgenomen stakingen, 1901-1995*
Bron: onderzoeksbestand, CBS.

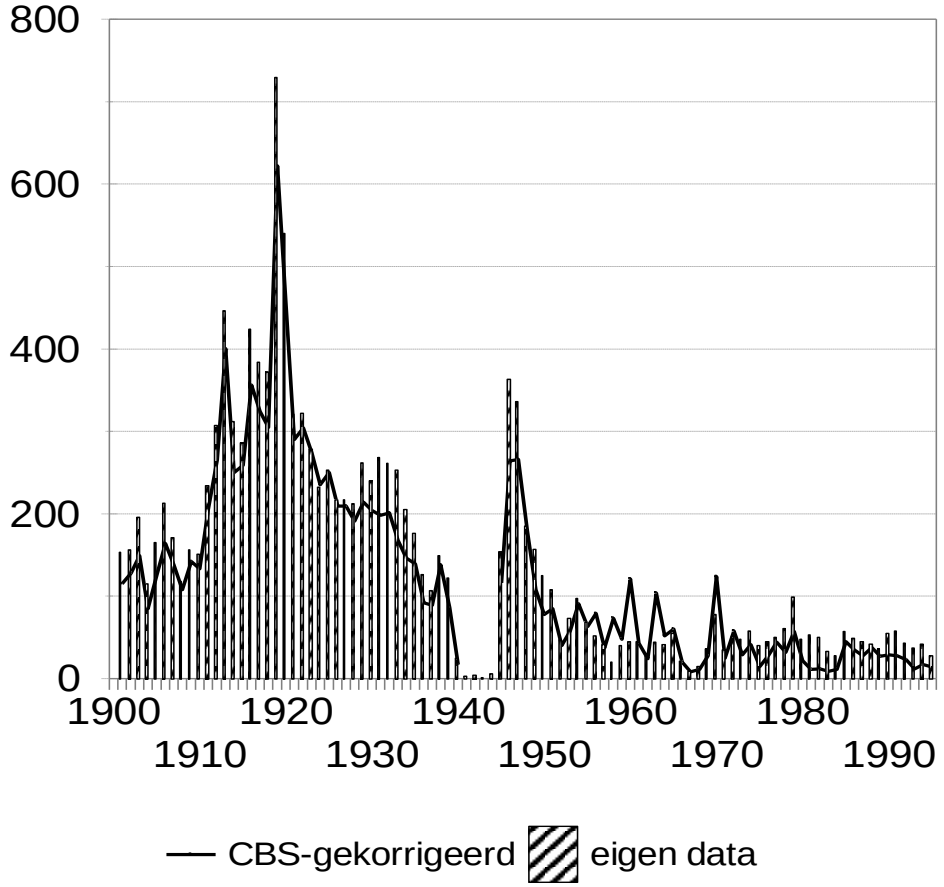

4. Het meten van stakingsactiviteit

Bij kwantitatief onderzoek naar stakingen dient aan een tweetal voorwaarden te zijn voldaan. Op de eerste plaats moet er duidelijkheid bestaan over wat een staking precies inhoudt en op de tweede plaats moet de vraag worden beantwoord hoe stakingen gemeten dienen te worden. Tot hier is in dit onderzoek gebruik gemaakt van het begrip stakingsactiviteit, dat is omschreven als een ongewogen gemiddelde van de aandelen van het aantal stakingen, het aantal stakers en het aantal gestaakte dagen in het totaal van een jaar. Dit gemiddelde is gebruikt voor een onderlinge vergelijking van het stakingsgedrag van groepen werknemers. Voor dat doel voldeed het begrip afdoende. Beantwoording van de vraag of er een ontwikkeling in de tijd valt waar te nemen van de totale stakingsactiviteit van alle Nederlandse arbeiders is echter niet mogelijk met dit begrip stakingsactiviteit.

De vraag luidt nu hoe we die ontwikkeling wel kunnen meten. In diverse jaren heeft het CBS pogingen ondernomen om het gewicht van de stakingsbeweging te meten. Reeds vanaf 1927 werd het aantal stakingen en verloren dagen gerelateerd aan de onzelfstandige beroepsbevolking. In die jaren gaf het CBS een overzicht van het aantal arbeidsconflicten en het aantal verloren arbeidsdagen per respectievelijk 100.000 en 10.000 "in ondergeschikte positie werkzame personen"[314]. In 1947 en volgende jaren werd het aantal stakingsdagen zelfs afgezet tegen een geschat arbeidsvolume. In later jaren werd naar internationaal gebruik het aantal stakingsdagen echter weer gerelateerd aan de beroepsbevolking.

Het eerste statistisch stakingsonderzoek werd in 1914 verricht. Van Dam van Isselt schreef toen in *De Economist* een artikel over het verband tussen stakingen, werkloosheid en prijzen[315] waarin hij een aantal zinnige dingen opmerkte over dat verband. Verderop zal ik daar nog op terugkomen. Hier gaat het erom hoe hij de stakingsbeweging mat. Hij deed dat door uitsluitend naar het aantal stakingen te kijken en geen rekening te houden met aantallen stakers of gestaakte dagen.

Na het artikel van Van Dam van Isselt zou het bijna zestig jaar duren voor er weer een publicatie verscheen, waarin op statistische wijze naar stakingen werd gekeken. In 1973 schreef P. Boomgaard een bijdrage waarin hij de stakingsbeweging in het interbellum relateerde aan de economische ontwikkeling[316]. Boomgaard gebruikte hiervoor drie indicatoren (aantal, duur en stakers per staking), maar behandelde ze wel afzonderlijk. In 1988 tenslotte werd een rapport gepubliceerd van de econoom Den Butter, die als enige indicator het aantal gestaakte dagen hanteerde[317].

Een maand na publicatie van Den Butters onderzoek verscheen de reeds genoemde dissertatie van Gerrit van Kooten. Hij maakte evenals Boomgaard gebruik van drie indicatoren, maar verbond deze tot een samengestelde index. Voor deze index wordt voor alle drie de indicatoren een gemeenschappelijk basisjaar gekozen, waarna per jaar alle indicatoren als percentage van het basisjaar worden uitgedrukt. Bovendien worden de indicator Stakers en de indicator Gestaakte dagen gerelateerd aan de omvang van de beroepsbevolking. Dit idee ontleende Van Kooten aan P. Galambos en E.W. Evans. Zij hadden voor deze index de volgende formule ontwikkeld in een artikel uit 1966[318]:

$$I = 100/3 * (N_t /N_b + (S_t /S_b + D_t /D_b)/W_t /W_b) \qquad (4)$$

N staat voor het aantal stakingen, S duidt het aantal stakers aan, terwijl D aangeeft hoeveel dagen er is gestaakt. De subscripten t en b stellen het index- en het basisjaar voor, terwijl W de omvang van de beroepsbevolking voorstelt.

In navolging van Knowles[319] vroeg Van Kooten zich af wat de logica is van het wel corrigeren voor de omvang van de beroepsbevolking van aantal stakers en gestaakte dagen, maar niet voor het aantal stakingen. Hij paste daarom de formule zo aan, dat ook *Nt/Nb* gedeeld werd door *Wt/Wb*.

$$I = 100/3 * ((N_t /N_b + S_t /S_b + D_t /D_b)/W_t /W_b) \qquad (5)$$

De ratio van deze correctie lijkt echter te ontbreken, evenals de logica om het aantal gestaakte dagen te corrigeren voor de omvang van de beroepsbevolking. Dit is zeker het geval wanneer een lange periode onderzocht wordt. Dan dient voor het aantal gestaakte dagen een afzonderlijke vergelijkingmaatstaf te worden gevonden. Het

arbeidsvolume is immers het product van het aantal arbeiders en de door hen gewerkte arbeidstijd. Rond 1910 werkten arbeiders gemiddeld ruim drieduizend uur per jaar, in 1990 was dat gedaald tot iets meer dan 1700 uur. Om een bepaald arbeidsvolume te bereiken was dus aan het begin van deze eeuw slechts de helft nodig van het aantal arbeiders dat in 1990 dat volume haalde. Zelfs in de kortere periode die Van Kootens onderzoek omvat daalde het jaarlijkse te werken aantal uren per arbeider bijna met een kwart.

In deze studie is ervoor gekozen om het netto aantal stakers (d.w.z. dat stakers die gedurende een kalenderjaar meerdere malen hebben gestaakt slechts één keer zijn geteld) te corrigeren voor de omvang van de werkzame onzelfstandige beroepsbevolking (B) en het aantal gestaakte dagen voor het arbeidsvolume (V) in dagen. Zo worden mensen met mensen vergeleken en dagen met dagen.

Het gebruik van de indicator 'aantal stakingen' stuit ook op problemen. Een staking van drie arbeiders die een uur heeft geduurd krijgt immers hetzelfde gewicht als een actie van 35.000 werknemers, die drie weken lang het werk neerleggen. Om aan dit bezwaar tegemoet te komen is het volgende gedaan. Het aantal stakingen (N) wordt gerelateerd aan het aantal betrokken bedrijven (C van Company), een vierde indicator die beschikbaar is[320]. Een bedrijf rond 1910 zag er uiteraard anders uit dan een bedrijf zeventig jaar later en om die verschillen tot uiting te laten komen in de formule is voor ieder jaar het aantal bedrijven vermenigvuldigd met het aantal stakers dat in dat bedrijf staakte (w). Aangezien voor berekening van dat aantal stakers per bedrijf gebruik is gemaakt van het bruto aantal stakers is het niet zo dat deze vermenigvuldiging hetzelfde aantal arbeiders oplevert als in het tweede deel van de formule wordt gebruikt.

Een ander probleem is dat deze wijze van berekenen aan de indicatoren feitelijk een gelijk gewicht toekent. Knowles wees daar in zijn commentaar op het artikel van Galambos en Evans ook op, maar beide auteurs vermeldden dit probleem zelf ook al. Voor een verschillende weging van de drie indicatoren zijn goede argumenten aanwezig, maar de vaststelling van de wegingsfactoren lijkt niet goed mogelijk. Vanuit een oogpunt van onderzoek naar sociale actie ligt het voor de hand om het percentage stakende werknemers zwaarder te wegen dan de andere indicatoren. Hoeveel zwaarder is echter niet vast te stellen. Om de aansluiting bij ander onderzoek niet helemaal kwijt te raken heb ik ervoor gekozen om aan de drie indicatoren geen gewicht toe te kennen. Op grond van bovenstaande overwegingen komen we tot de volgende formule voor het berekenen van een stakingsindex[321]:

$$I \text{ '} \frac{100}{1} * \frac{(N_t + C_t * w_t) + Sn_t / Sn_b + D_t / D_b}{(N_b + C_b * w_b) + V_t / V_b + B_t / B_b} \qquad (6)$$

De gebruikte symbolen staan voor het volgende: N (aantal stakingen), C (aantal betrokken bedrijven), w (aantal stakers per bedrijf, waarvan dat aantal ook daadwerkelijk bekend is), D (gestaakte dagen), Sn (netto aantal stakers), V (arbeidsvolume in dagen) en B (omvang van de werkzame onzelfstandige beroepsbevolking).

Deze index geeft een ongewogen gemiddelde aan van de drie indicatoren: aantal stakingen, aantal stakers en gestaakte dagen. Deze aantallen zijn gerelateerd aan het aantal bedrijven en stakers per staking, het aantal werknemers en het aantal dagen dat gewerkt had kunnen worden.

Helaas zijn er slechts vanaf 1910 gegevens beschikbaar voor het aantal werkzame arbeiders en het arbeidsvolume. In bijlage 4 is weergegeven hoe deze ten behoeve van dit onderzoek zijn berekend. Voordat de resultaten van de berekening van de stakingsindex worden gegeven, zullen we eerst de ontwikkeling van de afzonderlijke indicatoren nader bekijken. Om met het aantal stakingen te beginnen, daarvan kan slechts geconstateerd worden dat dit aantal in absolute zin na een snelle stijging tot 1920 vrijwel voortdurend is gedaald. Alleen in de eerste vijf jaar na de Tweede Wereldoorlog kunnen we nog een grote stijging waarnemen.

Deze tendentiële daling valt te verklaren uit een tweetal omstandigheden. Zoals we in hoofdstuk 3 over de redenen om te staken reeds hebben gezien leidde de institutionalisering van de arbeidsverhoudingen ertoe dat veel van de kleinere conflicten niet meer door middel van stakingen hoefden te worden opgelost. De stakingen die nog wel plaatsvonden, omvatten daarnaast vaak meerdere bedrijven, maar komen in de statistiek terecht als slechts een enkel conflict.

Als we het aantal stakingen relateren aan het aantal betrokken bedrijven en het aantal arbeiders per bedrijf dan verandert het beeld nogal. De volgende grafiek (44) laat dit duidelijk zien. Hier is het aantal stakingen, zoals dat in de indexformule gebruikt wordt, getekend. Duidelijk laten grafiek 43 en 44 ons zien, dat de waarde van uitsluitend het aantal conflicten beperkt is. Indien rekening wordt gehouden met het aantal bedrijven dat in die conflicten is betrokken en met de omvang van die bedrijven dan geeft dat een totaal ander beeld. De jaren met de hoogste waarden doen zich na de herberekening niet meer aan het begin, maar juist aan het einde van de periode van onderzoek voor. Dit nieuwe beeld is meer in overeenstemming met de in hoofdstuk 5 geconstateerde toename van de stakingsgrootte, dan het bestaande beeld. De algemene staking van 15 december 1970 waaraan door de werknemers van duizenden bedrijven is meegedaan, wordt nu niet meer gelijkgesteld aan een conflict dat zich slechts bij een enkel bedrijf af heeft gespeeld.

Hoe is het gesteld met het aantal stakers? Is ook hier een relativering van de absolute aantallen op zijn plaats?

Grafiek 45. *Netto aantal stakers per jaar, 1910-1995*
Bron: onderzoeksbestand.

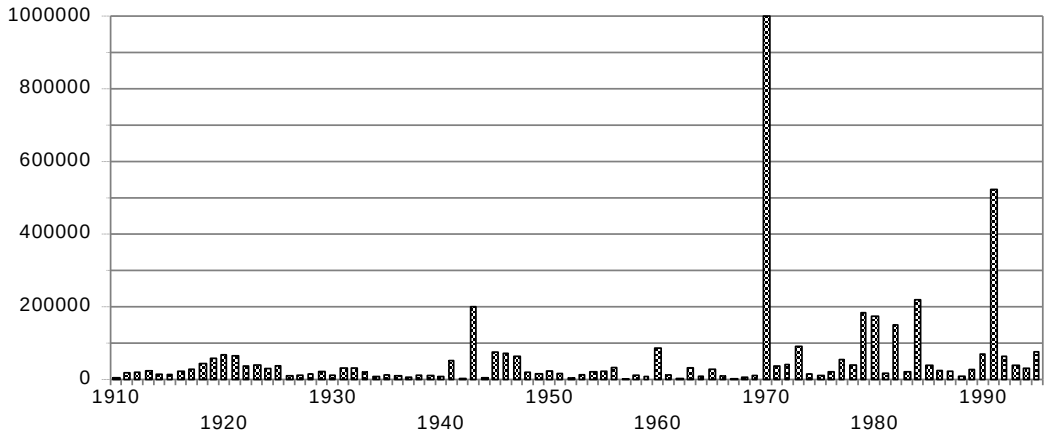

Grafiek 45 toont dat het totaal aantal stakers in de loop der jaren is gestegen. Om het aantal stakers voor deze grafiek te verkrijgen zijn de jaarlijkse totalen geschoond van dubbeltellingen. Anders gezegd, arbeiders die meerdere keren in een jaar het werk hebben neergelegd zijn maar één keer geteld.
De stijging van het aantal is enerzijds te verklaren uit de groei van het aantal arbeiders, de potentiële stakers. Anderzijds kunnen we een toegenomen bereidheid constateren onder loonafhankelijken om als protest het werk neer te leggen. Om dit aspect te meten staat ons de stakingsbereidheids-coëfficiënt, ofwel het percentage arbeiders dat in een bepaald jaar heeft gestaakt, ter beschikking. De ontwikkeling van die bereidheid (de tweede component uit formule 6) tussen 1910 en 1995 is af te lezen uit grafiek 46.

Grafiek 46. *Stakingsbereidheid van alle werkzame arbeiders, 1911-1995*
Bron: onderzoeksbestand, CBS.

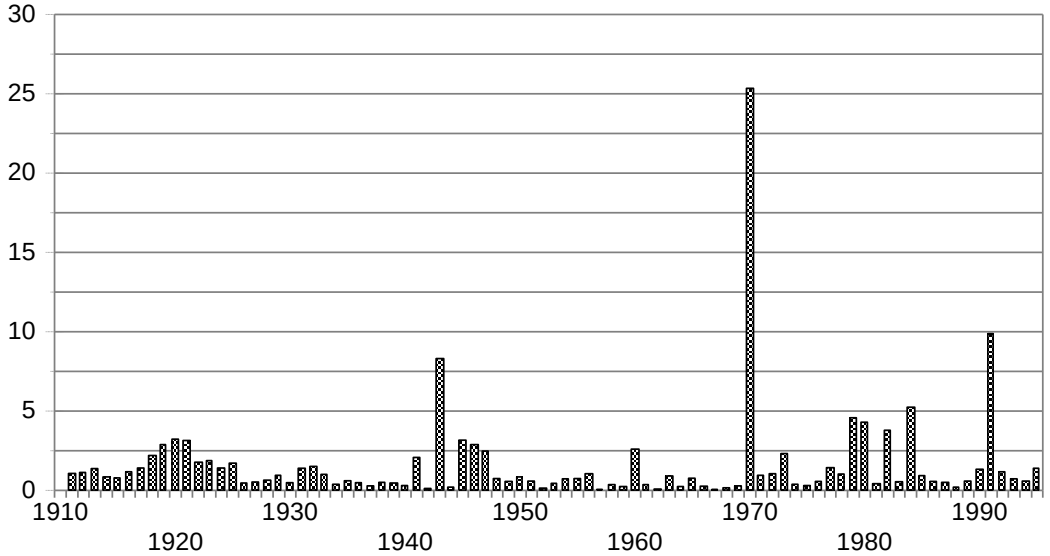

Deze grafiek is slechts voor één uitleg vatbaar: aan het eind van de twintigste eeuw zijn de Nederlandse werknemers minstens zo bereid om te staken als aan het begin van de eeuw. Zelfs als we de enorme hoge piek in 1970 zouden wegredeneren door de staking van 15 december 1970 te elimineren, dan nog houden we een stakingsbereidheid van 2,7 over ofwel nauwelijks lager dan in 1919-1921 (resp. 2,9; 3,2 en 3,1). Het plaatje zou nog de indruk kunnen wekken, dat aan het eind van de eeuw slechts enkele piekjaren optreden, terwijl aan het begin van de onderzoeksperiode de stakingsbereidheid permanent op een bepaald peil lag. Weliswaar is dat het geval, maar als we een gemiddelde berekenen over de jaren 1911-1930 (de jaren waarin de bereidheid minder hoge pieken en lage dalen vertoont) dan ligt dat op drie-vierde van de gemiddelde bereidheid over de jaren 1976-1995 (de jaren met hoge pieken en lage dalen in stakingsbereidheid). Dus ook zo beschouwd is de bereidheid tot staken gestegen. We kunnen niet anders dan constateren dat de Nederlandse werknemers aan het eind van de twintigste eeuw meer bereidheid toonden om te staken dan aan het begin van de eeuw. In cijfers: in de periode 1911-1930 was de bereidheid 1,5% en in het tijdvak 1976-1995 2,0%! Overigens dienen we bij deze cijfers wel te bedenken, dat de vorm van stakingen in de tussenliggende jaren aanmerkelijk is veranderd. We hebben al gewezen op de gemiddeld kortere duur van stakingen, de afname van het gebruik van geweld en ook het brodeloos maken van stakers komt tegenwoordig minder voor dan aan het begin van de eeuw.

De conclusie mag luiden dat evenals de eerste indicator uit de formule voor een stakingsindex, de tweede indicator ook een stijging te zien geeft.

De derde indicator voor stakingsactiviteit is het aantal gestaakte arbeidsdagen, ofwel het aantal dagen dat arbeiders niet hebben gewerkt omdat ze in staking waren[322].

Grafiek 47. *Gestaakte dagen per jaar, 1910-2007(zonder spoorwegstaking 1944)*
Bron: Onderzoeksbestand.

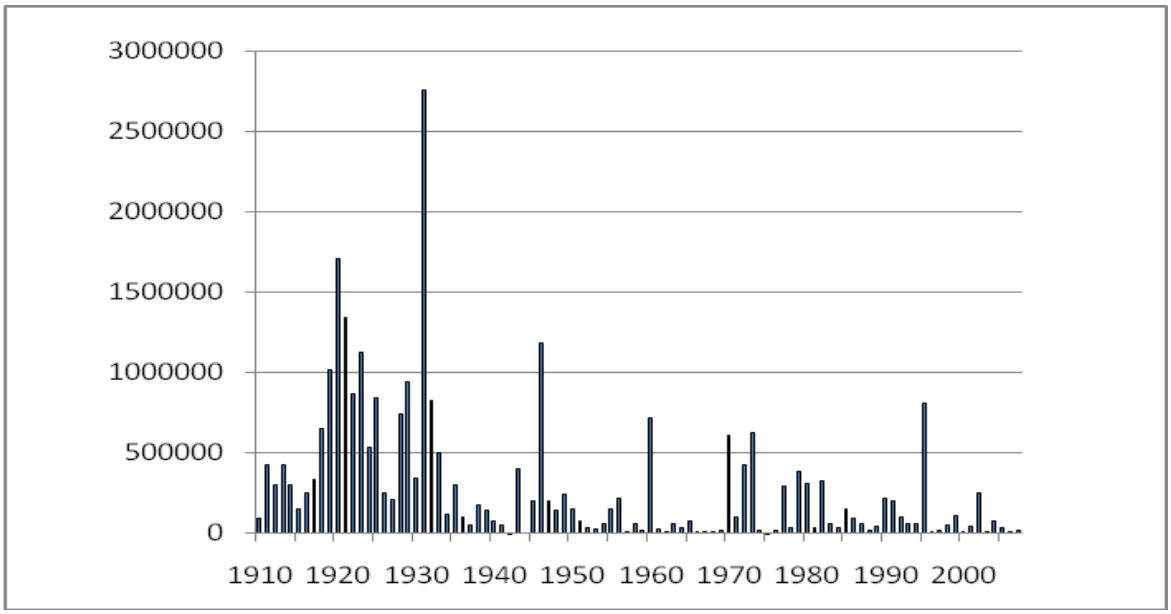

Deze indicator kent de hoogste piek in 1931 als gevolg van de Twentse textielstaking die eind van dat jaar begon. Eigenlijk zouden we het jaar 1944 moeten noemen toen 30.000 spoorwegmannen het werk voor acht maanden neerlegden. Deze staking, waartoe door de regering in ballingschap was opgeroepen, is echter van een dusdanig ander karakter dan de andere stakingen, dat we dat niet doen. Anders zouden we een aantal gestaakte dagen van 5.910.000 als hoogste piek krijgen. Na de Tweede Wereldoorlog zien we pieken die eveneens het resultaat zijn van een enkele staking. In 1946 de havenstaking, in 1960 een bouwstaking, 1970 de haven- en metaalstaking met als nasleep de vierhonderd-gulden acties, 1973 stakingen voor 'centen in plaats van procenten' en in 1995 een bouwstaking. Alle massale stakingen, die weken duurden.
Dat is een duidelijk verschil met de eerste piek rond 1920 en de aanloop daarnaartoe. Na het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog daalde het aantal stakingsdagen korte tijd om vervolgens in snel tempo toe te nemen. Evenals bij het aantal stakers het geval is, was de ontwikkeling van het aantal gestaakte dagen aan het begin van de onderzoeksperiode gelijkmatiger. Zo zien we vanaf 1915 ieder jaar een toename optreden tot 1920. Het hoge peil van het aantal stakingsdagen was toen vooral het gevolg van een groot aantal afzonderlijke stakingen. Dit resulteerde in een snel groeiend aantal stakingsdagen, omdat in die tijd de duur van stakingen beduidend langer was dan in de jaren na 1945.

Ook deze indicator kunnen we echter transformeren, zoals in formule 6 is vastgelegd. We doen dat door het aantal dagen te relateren aan het arbeidsvolume, ofwel het totaal aantal werkbare dagen. Deze berekening levert grafiek 48 op.

Grafiek 48. *Gestaakte dagen als percentage van het arbeidsvolume, 1911-1995*
Bron: onderzoeksbestand, CBS.

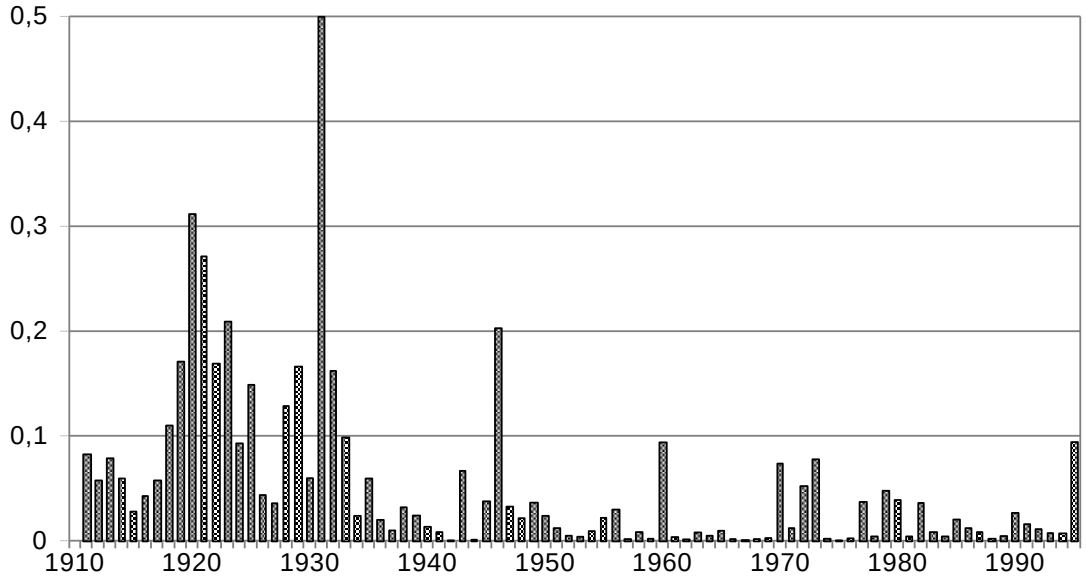

In grafiek 48 treffen we de derde component uit formule 6 ter berekening van een stakingsindex aan. In tegenstelling tot het beeld dat de grafieken 44 en 46 laten zien overheerst in deze laatste grafiek een dalende tendens. Transformatie van het aantal stakingen en het aantal stakers leverde mettertijd een beeld op van een toename. Transformatie van het aantal gestaakte dagen resulteert in een daling.

5. Ontwikkeling van de stakingsindex, 1911-1995

Aan de hand van de gegeven indicatoren en de ontwikkelde formule is het mogelijk de samengestelde stakingsindex voor Nederland tussen 1910 en 1995 te berekenen. Deze index geeft aan hoe de stakingsactiviteit zich in de tijd heeft ontwikkeld aan de hand van de indicatoren aantal stakingen, aantal stakers en aantal gestaakte dagen na transformatie tot de drie componenten uit formule 6. Het resultaat van de berekening is in grafiek 49 gepresenteerd.

Grafiek 49. *Verloop van de stakingsindex zoals berekend volgens formule 6, 1911-1995 (1920=100)*
Bron: onderzoeksbestand, CBS.

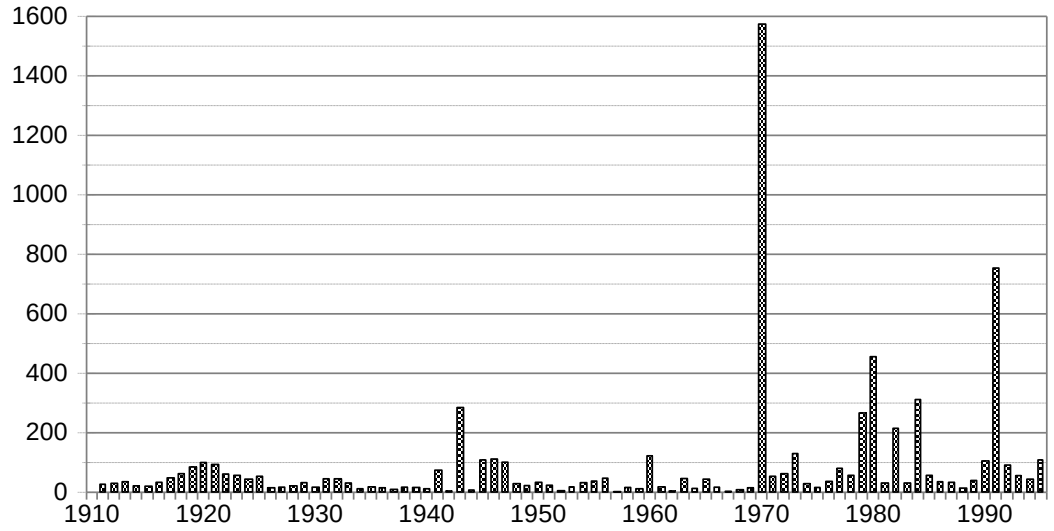

De keuze van het basisjaar is op zichzelf genomen redelijk arbitrair, maar er ligt wel een gedachte aan ten grondslag. Het jaar 1920 is als zodanig gekozen, omdat 1920 volgens de CBS-cijfers zowel wat betreft het aantal stakingen als het aantal verloren arbeidsdagen op de tweede plaats staat. 1919 telde meer stakingen en 1924 telde meer stakingsdagen, maar 1920 was in beide gevallen tweede (zie tabel 15). Overigens levert het hanteren van een ander basisjaar geen ander beeld op.

Tot de tweede wereldoorlog blijkt de index de honderd niet meer te hebben gehaald. De eerste keer dat dit wel het geval was is in 1943, als gevolg van de massale deelname van honderdduizenden Nederlanders aan de april-meistakingen. Door de na-oorlogse stakingsgolf van de jaren 1945-1947 bereikte de index in deze jaren het peil van 1920, al was het ternauwernood. De volgende evenaring van dat peil vond in 1960 plaats als uitvloeisel van de grote bouwvakstaking van dat jaar.

In 1970 vond vervolgens een hele serie stakingen plaats. Eerst legden in het Rijnmond-gebied tienduizenden havenarbeiders en metaalbewerkers wekenlang het werk neer. Zij behaalden enig resultaat, waarop in het hele land stakingen uitbraken voor een eenmalige loontoeslag van vierhonderd gulden. Omdat de vakbeweging nauwelijks greep op deze ontwikkeling had, organiseerden NVV en NKV -om het initiatief weer naar zich toe te trekken-aan het eind van het jaar een landelijke één-uursstaking. In de jaren die volgden nam de vakbeweging diverse malen het initiatief tot grote stakingsbewegingen en daardoor bereikte de index in 1973 opnieuw een hoger peil dan in 1920.

Negen jaar later herhaalde het patroon van 1970 zich min of meer. In 1979 braken diverse stakingen uit waar de vakbeweging in het geheel geen greep op had. Het jaar daarop organiseerde de vakbeweging een serie stakingen tegen een door de regering voorgestelde verandering van de loonwet.

In 1982 voerden in totaal honderdduizend werknemers bijna twee maanden actie tegen een aangekondigde verlaging van het ziekengeld, terwijl 20.000 onderwijzers het werk in dat jaar gedurende een week neerlegden. In 1984 staakten twee-honderdduizend mensen een kwartier tegen een mogelijke plaatsing van kruisraketten en in hetzelfde jaar werden acties gevoerd tegen de aangekondigde korting op de uitkeringen.

In 1990 zorgde een drie weken durende bouwvakstaking voor een evenaring van het peil van 1920 en in 1991 kwam de index wederom boven de honderd uit. Er waren een half miljoen stakers tegen de afbraak van de WAO, tienduizend metaalarbeiders staakten ruim een week, vijfduizend havenarbeiders voerden actie en ook 3.700 schilders legden het werk neer. In 1995 tenslotte veroorzaakte een staking van 36.000 bouwvakkers die 38 dagen duurde, een overschrijding van de 100 punten.

Al met al is de index sinds 1920 veertien keer de honderd gepasseerd. We hebben in het kort de jaren waarin dat gebeurde de revue laten passeren. In hoofdstuk 7 zullen we nader ingaan op de golfbeweging in de index.

Een en ander leidt tot de conclusie dat de stakingsactiviteit niet afnam sinds het begin van de registratie, maar wel van karakter is veranderd. De frequentie (aantal stakingen) en duur (aantal gestaakte dagen) zijn gedaald, maar door de enorme toename van de intensiteit (aantal stakers) is die daling ruimschoots gecompenseerd. Arbeiders gaan minder vaak over tot staking en ze staken tamelijk kort, maar ze deden dat aan het eind van de periode erg massaal. Als we een gemiddelde berekenen van de index over aan de ene kant de periode 1911-1940 en aan de andere kant 1945-1995, dan is de uitkomst 36 tegenover 57. Dat betekent dat de stakingsactiviteit niet alleen van karakter is veranderd, maar zelfs is toegenomen!

Wel dient opgemerkt te worden, dat de index voor een aanzienlijk deel bepaald wordt door het aantal stakers. Als we correlaties berekenen tussen enerzijds de ontwikkeling van de stakingsindex en anderzijds de drie afzonderlijke componenten waaruit de index is samengesteld, dan zijn de uitkomsten als volgt. De component waarin het aantal stakingen is gerelateerd aan het aantal betrokken bedrijven en de

omvang van die bedrijven correleert met de index volgens R = 0,1. Component twee (het netto aantal stakers gerelateerd aan de omvang van de onzelfstandige beroepsbevolking) geeft als waarde R = 1 en component drie (gestaakte dagen in verhouding tot het arbeidsvolume) heeft R = 0,8[323]. Deze uitkomsten betekenen dat de ontwikkeling van de stakingsindex nauwelijks overeenkomt met de ontwikkeling van het getransformeerde aantal stakingen, maar geheel overeenkomt met de ontwikkeling van de stakingsbereidheid. Ook het getransformeerde aantal gestaakte dagen (R = 0,8) weegt behoorlijk zwaar mee.

Deze correlaties geven aan dat door index-formule (6) te hanteren het wegingsprobleem uit paragraaf 3 niet meer bestaat. In de index weegt het aantal personen dat staakt het zwaarste, iets wat in een onderzoek naar een sociaal verschijnsel ook als wenselijk was opgevat. In bijlage 5 wordt er aan de hand van drie grafieken overigens op gewezen, dat de index over het geheel genomen recht doet aan de drie basisindicatoren Frequentie, Intensiteit en Duur. Alle drie de indicatoren komen in de index tot hun recht, maar de verschillen tussen de drie worden wel verwerkt.

Tijdens mijn voortgaande onderzoek naar stakingen ben ik toch afgestapt van deze tamelijk ingewikkelde methode van berekenen van een stakingsindex. De praktijk van het onderzoek dwong me daar eigenlijk toe. In 2006 publiceerde ik samen met Wessel Visser van de Universiteit van Stellenbosch een vergelijking tussen de ontwikkelingen in Nederland en Zuid-Afrika. Het bleek toen dat niet de benodigde gegevens voor een berekening zoals voorgesteld in formule 6 niet beschikbaar zijn voor Zuid-Afrika. We besloten toen om gedeeltelijk terug te keren naar de Van Kooten-index (formule 5). Het was echter gebleken dat de ontwikkeling van deze index afhankelijk is van het gekozen basisjaar. Om dit probleem te omzeilen namen Visser en ik als basis het gemiddelde van alle jaren uit de onderzoeksperiode.
We maakten dus gebruik van de volgende formule:

$$I = \frac{100}{3} * \left(N_t / N_b + \frac{S_t / S_b}{W_t / W_b} + \frac{D_t / D_b}{V_t / V_b}\right) \qquad (7).$$

In deze formule staat $_b$ voor het gemiddelde van alle onderzoeksjaren. Berekening van deze index levert het volgende op:

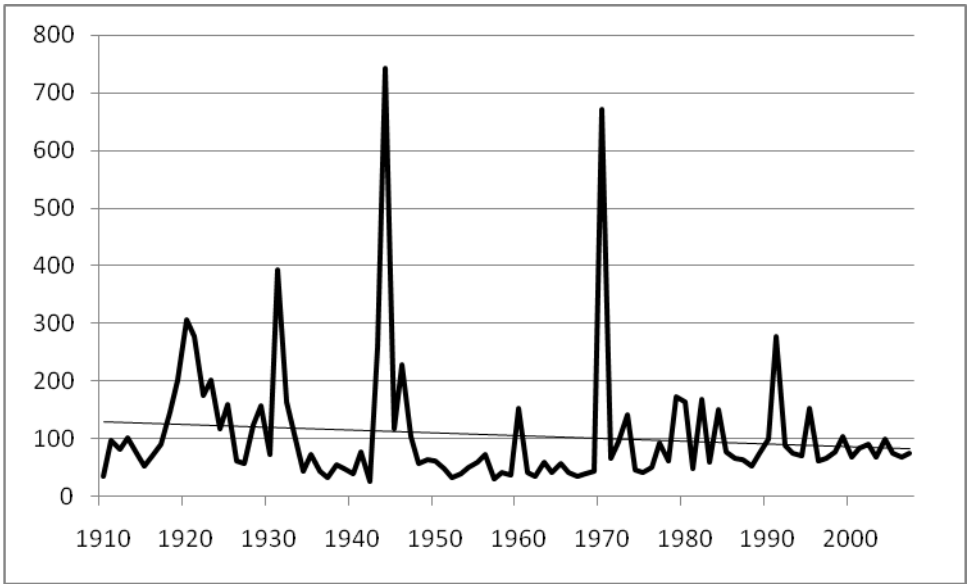

De conclusie die ik eerder trok in dit boek blijft volgens de nieuwe berekening niet overeind. Er is sprake van een lineaire daling van de index en met uitzondering van 1970 heeft de lijn na de oorlog het niveau van de revolutionaire periode rond 1920 niet meer bereikt. Toch laat deze wijze van berekenen wel de conclusie overeind dat de stakingsactiviteit zeker geen uitstervend iets is. Rond 1920 was een internationale revolutionaire periode en het mag dus vooral verrassend heten dat de index nog twee keer dat peil overschreden heeft en in de jaren negentig bijna bereikt. De spoorwegstaking van 1944 houd ik dan uiteraard weer buiten beschouwing.

6. Een vereenvoudigde index voor de 19e eeuw

In het voorgaande is een samengestelde stakingsindex volgens formule 6 berekend voor de jaren 1911-1995. In die berekening was het mogelijk de drie stakingsindicatoren te relateren aan het aantal betrokken bedrijven, de omvang van de werkzame loonafhankelijke beroepsbevolking en het arbeidsvolume. Voor de jaren tot 1911 zijn onvoldoende gegevens voorhanden voor een dergelijke relatering. Over de jaren vóór 1901 zijn zelfs de reeksen stakingsindicatoren onvolledig. Nogal eens ontbreken gegevens over het aantal stakers of de duur van conflicten, zodat het aantal gestaakte dagen helemaal niet bekend is.

Ondanks deze onvolledige gegevens is aan de hand van de wel aanwezige reeksen een index voor de jaren vanaf 1850 samengesteld. In deze index zijn de stakingsindicatoren gerelateerd aan de gegevens over de omvang van de onzelfstandige beroepsbevolking, zoals die blijken uit de volkstelling van 1899 en uit schattingen van onderzoekers (zie bijlage 4). Als formule voor de berekening van de index is die van Van Kooten gehanteerd:

$$I = 100/3 * ((N_t / N_b + S_t / S_b + D_t / D_b) / (W_t / W_b)) \qquad (5)$$

In deze formule geeft N het aantal stakingen weer, S het aantal stakers, D het aantal gestaakte dagen en W het aantal mensen in loondienst. Het resultaat van de berekening staat in grafiek 50, waarbij als basisjaar wederom 1920 is genomen.

Grafiek 50. *Stakingsindex 1850-1920 (1920=100)*
Bron: onderzoeksbestand, bijlage 4.

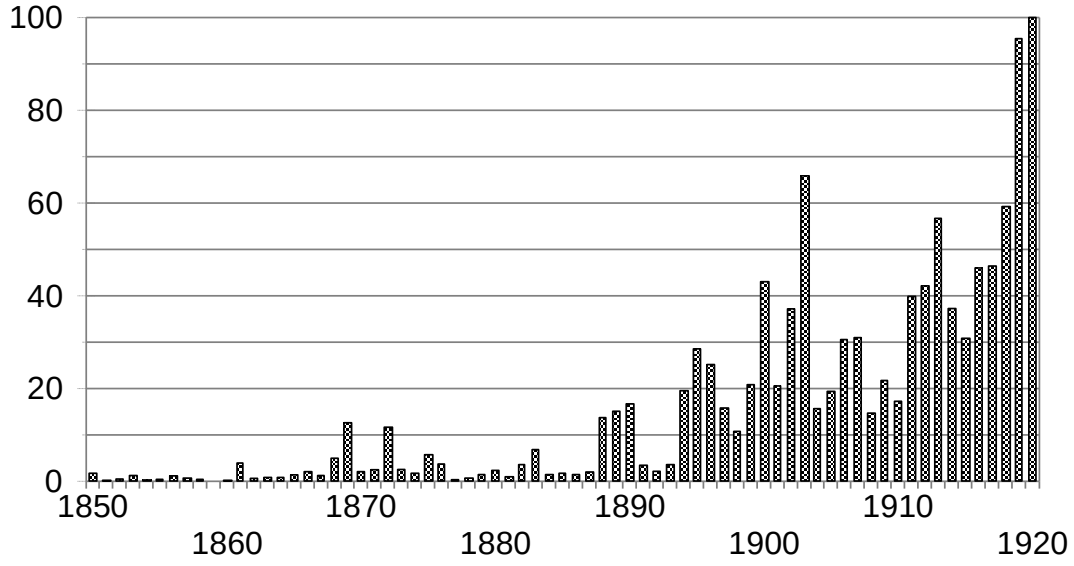

In deze index laat zich op eenvoudige wijze aflezen wat uit de literatuur bekend is. Eerst ligt de stakingsactiviteit op een zeer laag peil, maar rond 1870 doet zich een stijging voor in de stakingsactiviteit. Deze opleving eindigde in een nederlaag voor de stakers en wederom een laag peil. Rond 1890 deed zich een opleving voor toen aan de ene kant de vakbonden van geschoolde arbeiders weer van zich deden spreken en daarnaast groepen ongeschoolden de strijd aangingen. Met pieken en dalen in hun staken stapten de arbeiders de twintigste eeuw binnen, maar na de grote nederlaag van de tweede spoorwegstaking van 1903 liep de stakingsactiviteit opnieuw terug tot aan de jaren vlak voor de Eerste Wereldoorlog. De strijd die zich in de jaren die volgden, afspeelde in alle oorlogvoerende en neutrale landen is al gememoreerd: het waren jaren van heftige stakingen, rellen en revolutiepogingen.

In grafiek 51 zijn de indexen over 1850-1920 en 1911-1995 weergegeven in één figuur, waarin de rechte lijn de trend weergeeft. De koppeling tussen beide reeksen is gemaakt aan de hand van de jaren 1911-1920 waarvoor twee reeksen bestaan[324].
De reeks die aan deze grafiek ten grondslag ligt zal in het volgende hoofdstuk nader worden beschouwd.

Grafiek 51. *Stakingsindex 1850-1995 en lineaire trendlijn (1920=100, semi-logaritmisch)*
Bron: grafiek 49 en 50.

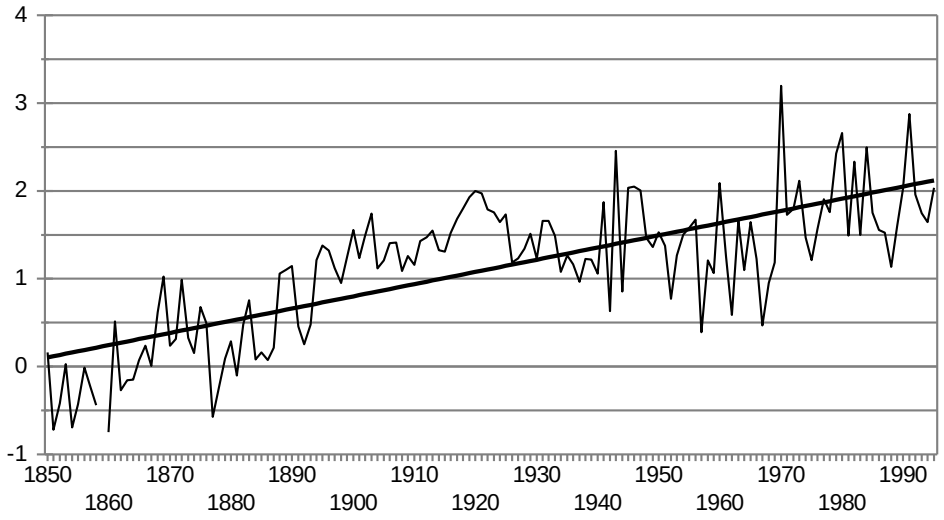

7. Samenvatting en conclusie

De cijfers, die door het CBS in bijna honderd jaar zijn verzameld, zijn over die periode genomen niet consistent. De opvattingen en meetwijzen zijn een aantal malen veranderd en daarvan blijkt niets uit de meerjarenstatistiek die gepubliceerd wordt. Als men gebruik wil maken van de officiële reeksen dienen deze herberekend te worden, iets wat niet voor alle jaren mogelijk is.

Aangezien de cijfers van het CBS niet consistent zijn en er bovendien door sommige auteurs op is gewezen dat ze te laag zijn, is dit onderzoek gebaseerd op een nieuwe statistiek. Deze statistiek is samengesteld aan de hand van gecorrigeerde CBS-gegevens en aangevuld met zelf verzamelde gegevens. Zo hebben we de beschikking over een reeks stakingen die volgens eenduidige criteria is samengesteld.

Deze nieuwe cijfers leiden tot nieuwe conclusies. Het aantal stakingen in absolute zin is na een stormachtige stijging begin deze eeuw tot een peil gedaald dat slechts iets boven het negentiende-eeuwse niveau ligt. Het aantal stakers daarentegen is fors gegroeid. Dat is gedeeltelijk te verklaren uit de groei van de arbeidersklasse, maar ook uit een toegenomen bereidheid van die arbeiders om te staken (grafiek 46). Omdat, tenslotte, de stakingsduur flink is gedaald sinds het begin van de twintigste eeuw daalde het totaal aantal stakingsdagen eveneens (grafiek 47).

Het is mogelijk om de drie indicatoren (aantal stakingen, aantal stakers en aantal stakingsdagen) tot een enkele index samen te voegen. De conclusie hieruit luidt dat de totale stakingsactiviteit gedurende de afgelopen tachtig jaar tamelijk stabiel is gebleven en zelfs licht is gestegen (zie grafiek 51). In combinatie met de ontwikkeling van de afzonderlijke indicatoren komen we tot een eindoordeel over de vraag of er in de loop van de twintigste eeuw steeds meer of steeds minder wordt gestaakt.

Daarnaast is voor de jaren 1850-1920 een vereenvoudigde index berekend, waarin 1920 het culminatiepunt vormt.

Meer arbeiders dan in het midden van de negentiende en zelfs aan het begin van de twintigste eeuw tonen aan het eind van de onderzoeksperiode bereidheid om als ze dat om welke reden dan ook nodig achten, het werk te staken. Hoewel ze dat niet langdurig doen en minder vaak dan vroeger, is sprake van een gestegen stakingsindex. De gemiddelde index over de jaren 1910-1940 bedroeg 36, over 1946-1975 88 en de laatste twintig jaar spannen de kroon: 141.

Zoals reeds eerder kon worden vastgesteld (zie hoofdstuk 4) is het karakter van de stakingsbeweging aanmerkelijk veranderd. Aan het begin van de eeuw werd het beeld vooral bepaald door vele tientallen of zelfs honderdtallen stakingen, waaraan relatief kleine groepen arbeiders meededen. Zij staakten vaak lange tijd, waardoor de jaarlijkse aantallen gestaakte dagen tot later niet meer voorgekomen hoogten stegen. Aan het eind van de periode wordt het beeld vooral bepaald door een gering aantal stakingen, waaraan soms honderdduizenden arbeiders deelnamen. Meestal worden deze conflicten niet vanuit onwrikbare stellingen uitgevochten. Nu eens hier, dan weer daar leggen arbeiders het werk volgens een door de vakbonden centraal geleide regie voor korte tijd neer. Overigens betekent deze verandering niet dat er geen langdurige stakingen meer voor zouden komen. De in hoofdstuk 4 uitgebreid besproken bouwvakstaking van 1995 is hiervoor illustratief.

Hoofdstuk 7

Welke factoren bepalen de fluctuaties in de stakingsactiviteit?

> "Pogingen om menselijk gedrag, en met name maatschappelijke problemen, in te passen in het procrustusbed van een noodzakelijkerwijs beperkt wiskundig raamwerk, hebben al veel leed veroorzaakt in de wereld." (Murray Gell-Mann, *De quark en de jaguar. Avonturen in eenvoud en complexiteit*, Amsterdam 1994, p. 369) N.B. Gell-Mann is de ontdekker van de quark en won in 1969 de Nobelprijs voor natuurkunde.

In het vorige hoofdstuk hebben we kunnen vaststellen dat er een toename van de stakingsactiviteit in de jaren 1850-1995 heeft plaatsgevonden. We kwamen tot deze conclusie na omzetting van de drie stakingsindicatoren (frequentie, intensiteit en duur) in een samengestelde index, die de indicatoren in verband brengt met het aantal betrokken bedrijven (eigenlijk een vierde indicator), de werkzame afhankelijke beroepsbevolking en het arbeidsvolume.

De in deze index (de grafieken 49, 50 en 51) naar voren komende ontwikkeling vertoont grote pieken en dalen. In dit hoofdstuk zullen we onderzoeken of er een verklaring kan worden gevonden voor deze afwisselende groei en inkrimping van de stakingsactiviteit.

1. Op zoek naar een model

1. Eerder onderzoek

In voorgaande hoofdstukken is al diverse malen gezinspeeld op een economische verklaring voor fluctuaties in de stakingsactiviteit. Zo is in hoofdstuk 5 opgemerkt dat de mijnwerkers in Limburg vooral hebben gestaakt in de jaren, dat het goed ging met de mijnbouw. In datzelfde hoofdstuk konden we constateren, dat in de metaalnijverheid twee keer een hoogtepunt in de stakingsactiviteit plaats vond gedurende een hausse. Er is echter ook een top geweest tijdens een crisis. Ook is het onderzoek van Van Dam van Isselt uit 1914 vermeld. Hij onderzocht als eerste in Nederland of er een relatie bestond tussen het aantal stakingen aan de ene kant en de ontwikkeling van prijzen en werkloosheid aan de andere kant[325]. Zijn conclusie was dat er een negatieve correlatie bestond tussen het aantal stakingen en de werkloosheid, met andere woorden: hoe hoger de werkloosheid, hoe lager het aantal stakingen. De schrijver had op grond van buitenlands onderzoek ook een verwachting ten aanzien

van de relatie tussen kleinhandelsprijzen en aantal stakingen: deze zouden positief correleren. Dat bleek echter niet het geval te zijn. Integendeel, hij vond geen correlatie tussen beide. Deze uitkomsten uit het begin van de eeuw zetten al meteen verwachtingen over de conjunctuurbepaaldheid van de stakingsbeweging op losse schroeven. Werkloosheid en prijsontwikkeling ontwikkelden zich in het tijdperk tot de Tweede Wereldoorlog immers tegengesteld; hoge werkloosheid als uiting van laagconjunctuur ging vergezeld van een laag prijsniveau. De correlaties van beide met de ontwikkeling van de stakingsbeweging zouden daarom ook tegengesteld dienen te zijn; in werkelijkheid waren ze negatief of nul.

Na het artikel van Van Dam van Isselt in *De Economist* duurde het bijna zestig jaar voor ten onzent met gebruikmaking van statistische technieken de stakingsbeweging voor een tweede keer werd geanalyseerd. P. Boomgaard publiceerde toen een artikel onder de titel 'Stakingen, vakbondslidmaatschap en conjunctuur gedurende het interbellum in Nederland'[326]. Hij vergeleek daarin de ontwikkeling van de conjunctuur (gemeten aan het Nationaal Inkomen per hoofd van de bevolking) met het aantal stakingen, de duur en de intensiteit daarvan en verwachtte een positieve correlatie. Eenduidige conclusies kon hij niet trekken: het aantal stakingen correspondeerde voor een deel van de periode met de verwachting, maar voor een deel ook niet. Bovendien gingen de correlaties niet op voor de duur en intensiteit van stakingen. Later verrichtten Van Kooten, Den Butter en Wals[327] nog soortgelijk onderzoek, waaruit elkaar soms tegensprekende conclusies volgden. Wals bijvoorbeeld vond een duidelijke correlatie tussen stakingen en prijsontwikkeling, maar niet met het Nationaal Inkomen per hoofd van de bevolking. Dit in tegenstelling tot Boomgaard, die wel tot een relatie met het Nationaal Inkomen concludeerde.

Eén kenmerk hebben alle auteurs echter gemeen. Ze verwachtten op grond van de bestaande, vooral buitenlandse, literatuur dat werknemers meer stakingsactiviteit ontplooien als de conjunctuur zich gunstig ontwikkelt, dan wanneer de economie in een neergang verkeert. Deze gedachte leefde niet alleen onder wetenschappers, maar ook binnen de vakbeweging. Het is aardig om in dit verband het NAS-orgaan *De Arbeid* van 23 april 1910, dus tijdens hoogconjunctuur, te citeren:

> "Er is overal actie na de crisis. Flink zoo, sla er maar flink op jongens, want den voor ons gunstigen tijd moeten we benutten."

Het probleem bij wetenschappelijk onderzoek is in dit verband welke indicatoren de onderzoeker voor de gekozen variabelen dient te hanteren. Meten we stakingsactiviteit door een van de indicatoren te nemen of meerdere? En hoe meten we de conjunctuur: door de werkloosheidspercentages te nemen, de ontwikkeling van het nominaal loon, de prijzen, de winsten, het reëel loon of een andere indicator?

Naast dit probleem bestaat er nog een ander. Oppervlakkige beschouwing van de stakingsbeweging doet vermoeden dat stakingsactiviteit niet louter tot economische factoren valt te herleiden. De grote golf in de stakingsactiviteit tijdens en direct na de Eerste Wereldoorlog kan onmogelijk alleen worden verklaard uit de economische conjunctuur. Het is duidelijk dat onvrede over de gevolgen van de oorlog toen ook een rol heeft gespeeld. Shorter en Tilly concludeerden in hun onderzoek naar stakingen in Frankrijk tussen 1830 en 1968 nadrukkelijk dat politieke factoren een belangrijke rol spelen in de stakingsbeweging[328].

Bij aanvaarding van deze gedachte doet zich wederom de vraag voor hoe die te meten. Van Kooten heeft de politieke situatie in Nederland met betrekking tot de stakingsbeweging wel opgenomen in zijn model, maar deze beperkt tot de institutionele aspecten. Deze variabele mat hij door het loonbeleid van de regering en de wettelijke beperkingen van het stakingsrecht samen te nemen[329]. Als we besluiten om de politieke factor meer gewicht toe te kennen dan kunnen we als variabelen ook nemen het percentage stemmen dat tijdens verkiezingen is uitgebracht op 'linkse' partijen. Of hun eventuele aandeel in de regering.

Daarnaast mogen we niet vergeten dat de vakbeweging een grote rol heeft gespeeld in de ontwikkeling van de stakingsbeweging. Een model ter verklaring van die stakingsbeweging zou daarom niet volledig zijn als geen aandacht aan de vakbeweging wordt geschonken. Deze aandacht kunnen we concreet maken in de organisatiegraad en anderzijds het succes van vakbonden, gemeten volgens de norm van Van Tijn: het percentage arbeiders dat onder een collectieve arbeidsovereenkomst werkt[330].

1. Een model

Met alle afzonderlijke verwachtingen over stakingsgedrag is het mogelijk een model te construeren waarin deze verwachtingen zijn opgenomen. In een artikel uit 1981 ontwikkelde Boomgaard een dergelijk model voor de stakingen in het bouwvak gedurende het interbellum en zijn model heeft als voorbeeld gediend voor het hier gepresenteerde[331]. Op grond van de literatuur zijn enkele onafhankelijke variabelen geselecteerd waaraan een bepaalde verwachting voor het effect op de stakingsbeweging is toegekend. Deze verwachtingen zijn in het onderstaande onderzoeksmodel vermeld met een + of − teken: + betekent dat verwacht wordt dat de stakingsvariabele meebeweegt met de onafhankelijke, − betekent een tegengestelde beweging. Uiteraard hadden ook andere variabelen in het model opgenomen kunnen worden, bijvoorbeeld de temperatuur, de neerslag of de fluctuaties in zonnevlekken. Deze variabelen passen echter niet in een politiek-economisch model en zijn daarom niet opgenomen[332]. Nog weer andere en ook meer ter zake doende variabelen zijn natuurlijk ook mogelijk. We kunnen hierbij bijvoorbeeld denken aan de voorgeschiedenis van CAO-onderhandelingen. David Card vond in zijn onderzoek naar stakingsactiviteit dat de kans op een staking toeneemt als de voorgaande CAO een lange looptijd had. Ook was een van zijn bevindingen dat de stakingskans toeneemt als zich eerder korte stakingen hadden afgespeeld[333]. Aangezien de gegevens uit mijn onderzoek zich op een per jaar geaggregeerd niveau bevinden is toetsing van Cards conclusies voor de Nederlandse situatie niet mogelijk. Bovendien zou dan een tijdrovend onderzoek naar de geschiedenis van CAO-onderhandelingen noodzakelijk zijn.

Zoals gezegd kunnen we ons model in drie gedeelten opbouwen: economische factoren, politieke en institutionele en als laatste: vakbondsinvloed.

Het economische deel van het model is opgebouwd uit vier onafhankelijke variabelen en de stakingsindex. De eerste variabele is de conjunctuur. Dat is de beweging van groei en inkrimping of vertraagde groei van het economische leven. Die beweging uit zich op een tamelijk abstract niveau in de ontwikkeling van het

nationale inkomen, maar kan eveneens worden gemeten als de subjectieve beleving van die beweging.

Het werkloosheidpeil is een van de conjunctuurindicatoren die vooral van belang zijn voor het directe bestaan van arbeiders en hun gezinnen. De conjunctuurbeweging uit zich in lage werkloosheid bij een opgaande beweging en groeiende werkloosheid tijdens een neergaande fase. Anders gezegd: de conjunctuurbeweging is negatief gecorreleerd met de werkloosheid. Dat geldt niet voor de ontwikkeling van het loon, die is positief gecorreleerd: in een groeiende economie delen de werknemers mee in de groei[334]. Ook van de prijzen mag worden verwacht, dat ze tijdens een economische hausse stijgen en omgekeerd. Van de invloed van deze variabelen op de stakingsactiviteit wordt verwacht dat groeiende werkloosheid een remmende invloed heeft op stakingen, terwijl stijgende prijzen juist een stimulans zijn om door middel van stakingen hoger loon te bewerkstelligen. Stijgende lonen op hun beurt zetten aan om nog meer loon te verlangen, omdat ook andere groepen arbeiders meer loon zullen eisen.

Het economische deel van het model ziet er als in figuur 2 uit.

Figuur 2. *Sub-model 1*

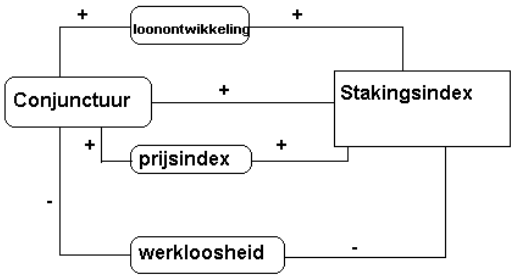

Naast deze economische variabelen zijn in het model ook enkele politieke variabelen opgenomen[335]. De eerste politieke variabele is het percentage stemmen dat linkse partijen hebben gehaald bij verkiezingen voor de Tweede Kamer en daaruit voortvloeiend de invloed die deze partijen hebben gehad op het regeringsbeleid. Aangenomen is dat deze invloed positief gecorreleerd is aan het stemmenpercentage, anders gezegd: hoe meer linkse stemmen des te meer linkse ministers. Vervolgens heb ik ook verondersteld dat een grotere invloed van linkse partijen binnen de regering leidt tot een toename van de vrijheid om te staken. Die toegenomen vrijheid zou dan tot uitdrukking komen in een grotere stakingsactiviteit.

Stemmen op linkse partijen is in het model opgevat als een uiting van onvrede met maatschappelijke verhoudingen en aangezien deelname aan stakingen ook een dergelijke uiting is mogen we verwachten dat beide positief gecorreleerd zijn.

Het tweede deel van ons model volgt in figuur 3.

Figuur 3. *Sub-model 2*

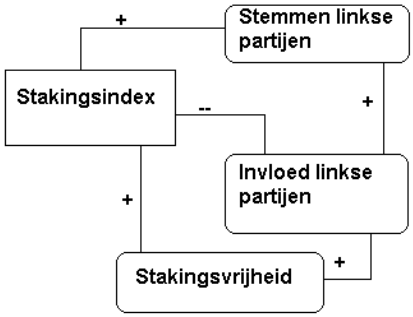

In sub-model 2 zijn twee opvallend afwijkende verwachtingen opgenomen. Een hoger percentage linkse stemmen is gecorreleerd met een toename van de stakingsindex, maar ook met een toename van de invloed van linkse partijen op de regering. Deze laatste variabele is op zijn beurt echter negatief gecorreleerd met de stakingsindex. Dat laatste is het resultaat van de gedachte dat arbeiders niet snel zullen staken tegen een regering die ze als de hunne beschouwen. Zeker niet omdat een aanzienlijk deel van de vakbeweging historisch en emotioneel verbonden is met de sociaal-democratische partij. We hebben hier te maken met een tijdseffect, aangezien staken ten tijde van de verkiezingen in een andere periode plaatsvindt dan die waarin de regering haar beleid uitvoert.

Door deze tegenstrijdigheid zijn we aangeland bij het derde deel van het model: de invloed van de vakbeweging op de ontwikkeling van de stakingsindex. In dit deel zijn twee indicatoren opgenomen voor de invloed van vakbonden: de organisatiegraad en het percentage werknemers dat onder een CAO valt. De verwachting is dat een hoge organisatiegraad positief correleert met de stakingsindex; de stakers hebben immers een machtige organisatie achter zich. Naarmate de vakbeweging succesvoller is op het gebied van het afsluiten van Collectieve Arbeids Overeenkomsten kan daarentegen worden verwacht dat de noodzaak om het stakingswapen te gebruiken niet meer zo groot is.

In sub-model 3 zijn de bovenbeschreven verwachtingen opgenomen, maar ook nog een tweetal andere. Een positieve correlatie wordt verwacht tussen de conjunctuurindicatoren en de organisatiegraad (het percentage werknemers dat lid is van een vakbond). Als de lonen stijgen en de werkloosheid laag is zal de bereidheid om lid van de bond te worden groter zijn dan in slechtere tijden. Zeker na enige tijd zal dit het geval zijn; in eerste instantie kunnen werknemers gemobiliseerd worden tegen verslechteringen, maar als die verslechteringen toch doorzetten daalt de animo om zich bij de vakbond aan te sluiten[336].

Figuur 4. *Sub-model 3*

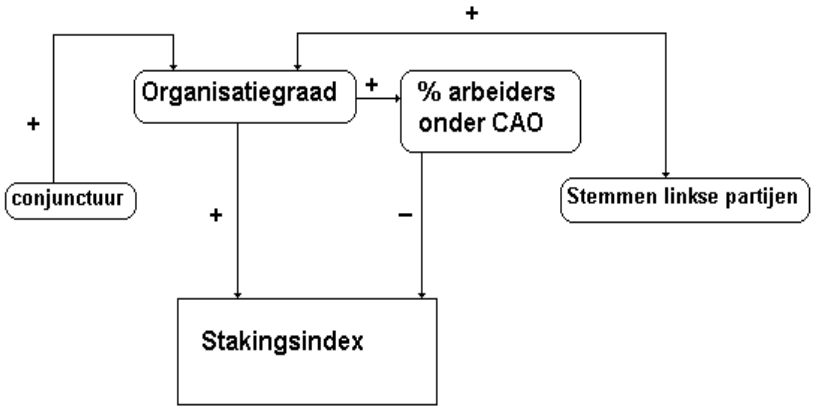

De tweede extra verwachting is een positieve correlatie tussen de organisatiegraad en het stemmenpercentage voor linkse partijen. Aan deze verwachting ligt de gedachte ten grondslag die hiervoor ook al geuit is. Links stemmen, staken en lid van de bond worden kunnen alle drie worden beschouwd als uitingen van maatschappelijke onvrede.

Door deze twee extra verwachtingen zijn de drie sub-modellen gekoppeld. Ze kunnen ook nog gekoppeld worden door de loonquote[337] en de omvang van de collectieve sector in het model te betrekken. Van beide mag verwacht worden dat ze in positieve relatie staan tot de conjunctuur (er moet voldoende geld verdiend worden om lonen en premies te betalen) en de invloed van linkse partijen (de bereidheid om ze te betalen moet eveneens aanwezig zijn). Overigens is de bereidheid om de collectieve sector uit te breiden niet alleen voorbehouden aan linkse partijen, zoals blijkt uit de opbouw van de na-oorlogse welvaartsstaat. Deze was ook resultaat van de invloed van de christelijke partijen, terwijl zelfs de liberalen hun steentje hebben bijgedragen.

Als we de sub-modellen koppelen en de loonquote en de collectieve sector eveneens opnemen komen we tot het volgende model uit figuur 5.

Figuur 5. *Model*

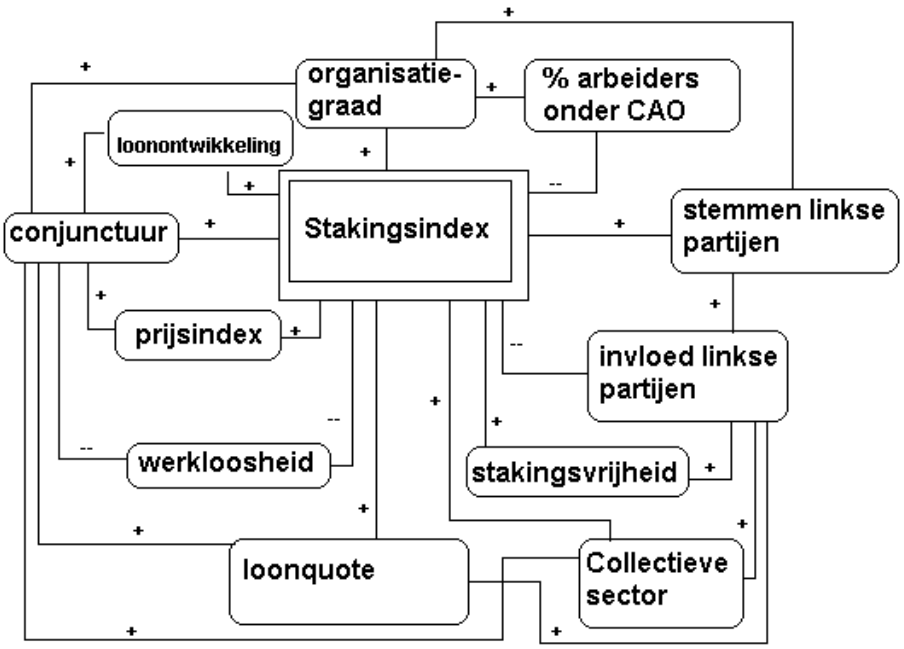

In het uiteindelijke model leiden meer linkse stemmen dus tot een toename van de stakingsindex maar als die linkse stemmen tot linkse regeringsdeelname leiden daalt de stakingsactiviteit alsnog. Bovendien bestaat de mogelijkheid dat meer linkse stemmen uiting zijn van een opstandiger mentaliteit, waardoor er weer meer gestaakt wordt. Dat zou tot uiting komen in een hoge correlatie tussen linkse stemmen en organisatiegraad. Eigenlijk mag een dergelijke ambiguïteit in een model niet voorkomen. De reden dat dit in ons model toch voorkomt is het gevolg van de factor tijd. De tijd filtert hier bepaalde invloeden; een toename van linkse stemmen kan gepaard gaan met een toename van de stakingsindex, maar als de toename van die stemmen leidt tot meer regeringsverantwoordelijkheid voor de linkse partijen dan heeft dat weer een negatieve invloed op de stakingsindex.

We zullen eerst bekijken welke veronderstelling meer waar is, alvorens het model door middel van een correlatie- en regressie-analyse te toetsen. We zullen daartoe de onafhankelijke variabelen uitgebreider de revue laten passeren.

3. De onafhankelijke variabelen

In het model komen elf onafhankelijke variabelen voor, maar daarvoor staan geen reeksen ter beschikking die alle vanaf hetzelfde jaar lopen. De eerste gegevens over de loonquote stammen bijvoorbeeld uit 1921, terwijl de gegevens over de institutionele beperkingen van het stakingsrecht teruggaan tot 1830.

Het meest links in het model staat als indicator ‘conjunctuur’. De gegevens hiervoor zijn ontleend aan literatuur over de economische geschiedenis van Nederland[338] en de mededelingen van de auteurs zijn gekwantificeerd. Termen die economische voorspoed aanduiden (hausse, groei, herstel, hoogconjunctuur enz.) zijn omgezet in waarden van 1. Aanduidingen voor economisch zwakke perioden (baisse, crisis, recessie, laagconjunctuur) zijn gewaardeerd als 0 (nul). Het resultaat is een binaire reeks, die beginnend in 1857 doorloopt tot en met 1995. Als beginjaar is 1857 gekozen, omdat volgens Joh. de Vries de mondiale crisis van dat jaar de eerste crisis was, die een stempel op Nederland drukte[339]. Het binair weergeven van de diverse subtiele aanduidingen voor een gegeven economische situatie lijkt een onverantwoorde vergroving van de sociale werkelijkheid, maar heeft tot een verrassende uitkomst geleid. Na eliminatie van de korte economische cycli[340], door het 11-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde te nemen van alle 1-en en 0-en, komt uit de reeks een Kondratieff-cyclus te voorschijn. In paragraaf 2 zullen we nog nader ingaan op het verschijnsel van de lange golf of Kondratieff.

Deze indicator voor de conjuncturele ontwikkeling zullen we in het vervolg aanduiden met de term ‘conjunctuurspiegel’. Deze spiegel geeft dus een subjectieve neerslag weer van de economische ontwikkeling en die subjectiviteit is ook de zwakte van deze indicator.

Het duurde tot de eeuwwisseling alvorens de Nederlandse economie in de pas liep met de internationale conjunctuur, hoewel de internationale invloed steeds groter werd[341]. Het voordeel van de reeks van grafiek 52 is dat hij verder teruggaat in de tijd dan een reeks op basis van het Nationaal Inkomen per hoofd van de bevolking. Deze begint namelijk niet eerder dan in 1900. Op basis van een berekening van de jaarlijkse groei van het Nationaal Inkomen per hoofd van de bevolking tegen constante prijzen (dus rekening houdend met de inflatie) ontvouwt zich voor de twintigste eeuw in grote lijnen dezelfde lange golf[342] (grafiek 53). Overigens dient men zich bij deze afbeeldingen terdege te realiseren, dat de hevige daling en stijging rond 1940 grotendeels het resultaat zijn van de Tweede Wereldoorlog, een exogene factor.

Er is een opvallend verschil tussen beide grafieken. Op basis van de conjunctuur-spiegel vond de eerste depressie (het begin van een neergaande fase) plaats vanaf 1911, op basis van het Nationaal Inkomen begon de depressie pas in de jaren twintig. Dat laatste komt beter overeen met de internationale ontwikkeling, zoals Van Duijn die heeft geschetst[343]. De fasering van Ernst Mandel noemt daarentegen 1913 als jaar waarin de omslag naar het dalende deel van de golf plaatsvond. Mandel plaatst de volgende neerwaartse omslag in 1967, wat wel ongeveer overeenkomt met beide grafieken[344].

Met deze twee reeksen, die samen de onafhankelijke variabele ‘conjunctuur’ vormen, op de achtergrond kunnen we naar de indicatoren kijken, die rechtstreeks van invloed zijn op het arbeidersbestaan. Uiteindelijk is het Nationaal Inkomen de optelsom van alle inkomens in een volkshuishouding, die niet altijd parallel hoeft te lopen met de inkomens van werknemers. Zeker niet in een land als Nederland, waar tot eind jaren veertig een aanzienlijk deel van het Nationaal Inkomen voortkwam uit het bezit van koloniën[345]. Voor loonafhankelijken uit de economische toestand zich in eerste instantie in het hebben van werk, het verdiende loon en de kosten van levensonderhoud. Als variabelen kiezen we derhalve het werkloosheidspercentage, de prijsontwikkeling, de index van verdiende lonen en als resultaat van de twee laatste de

ontwikkeling van het reële loon (de ontwikkeling van het nominale loon en de ontwikkeling van het reële loon vormen dus samen de indicator 'loonontwikkeling').

Bij gebruikmaking van langlopende reeksen daalt de betrouwbaarheid van die reeksen met het verder teruggaan in de tijd. Dat heeft te maken met de geringe betrouwbaarheid van de oudere data, maar komt ook door veranderde definities en criteria[346]. Prijsindexcijfers bijvoorbeeld krijgen om de zoveel jaar een andere wegingsfactor, omdat het consumptiepatroon verandert. Ook bij de werkloosheidscijfers dient voorzichtigheid betracht te worden. Het CBS heeft bijvoorbeeld in 1988 de definitie van wat onder een werkloze dient te worden verstaan gewijzigd. Het gevolg daarvan is dat vanaf dat moment slechts die werklozen meetelden, die bij een Arbeidsbureau staan ingeschreven. Ook moeten ze een baan van meer dan twaalf uur per week zoeken, direct beschikbaar zijn voor de arbeidsmarkt en de laatste vier weken actief naar werk hebben gezocht. De regering kon door deze aanpak schermen met een lage geregistreerde werkloosheid: in 1994 480.000 mensen, terwijl aan 775.000 mensen een werkloosheidsuitkering werd verstrekt[347]. Voor ons onderzoek is dit bezwaar echter niet heel erg groot, omdat vooral de veranderingen van jaar tot jaar van belang zijn.

De veranderingen in de ontwikkeling van de prijzen, het loon en de werkloosheid zijn samengevat in de volgende grafiek. In deze grafiek springt het meest in het oog de vrijwel voortdurende stijging van het reële loon met slechts een daling in drie periodes. Dat zijn achtereenvolgens de jaren van de Eerste Wereldoorlog, het eind van de jaren dertig en het begin van het volgende decennium (crisis en Tweede Wereldoorlog) en tenslotte de jaren tachtig (Akkoord van Wassenaar). De ontwikkeling van de werkloosheid lijkt in grote lijnen tegengesteld te zijn aan de ontwikkeling van het reële loon. Wanneer de werkloosheid stijgt daalt het loon en wanneer de werkloosheid daalt stijgen de lonen. Aan het eind van de periode heeft zich dit verschijnsel echter niet in zo sterke mate voorgedaan. Mogelijk is dat een gevolg van het reeds gememoreerde feit dat de werkloosheid vanaf 1988 grotendeels daalde door een statistische kunstgreep. Over de relatie tussen lonen en prijzen kunnen we opmerken dat een stijgend prijspeil zeker geen daling van het reële loon hoeft te betekenen. Als de arbeiders maar kans zien om de nominale lonen op peil te houden is het zeer goed mogelijk de prijsstijgingen het hoofd te bieden.

Aan de politieke kant van het model staat als eerste het percentage op linkse partijen uitgebrachte stemmen bij de Tweede Kamerverkiezingen. Voor deze indicator is gekozen, omdat het hier stemmen betreft op politieke partijen die nadrukkelijk uitspreken dat ze de belangen van werknemers vertegenwoordigen. Vanzelfsprekend zijn hier de nodige vraagtekens bij te plaatsen. Een voorbeeld daarvan is het feit dat in 1979 de Pacifisties Socialistiese Partij (PSP) weigerde steun te verlenen aan de Rotterdamse havenstakers. Ook CPN en SDAP/PvdA hebben niet alle stakingen gesteund. Bij gebrek aan beter is het percentage uitgebrachte stemmen op linkse partijen echter toch als indicator genomen.

De tweede indicator is de invloed die linkse partijen binnen de regering hebben gehad. Deze invloed is gemeten door het percentage ministers te berekenen, dat uit een van die linkse partijen voortkwam. In het model is verwacht dat hoe groter die invloed is, hoe minder aanleiding er voor arbeiders is om te staken, ofwel een negatieve correlatie. Toch mag ook worden verwacht dat linkse ministers het voor de arbeiders makkelijker zullen maken om te staken en eventuele wettelijke regels die het stakingsrecht inperken zullen versoepelen. De variabele stakingsvrijheid (of beter:

institutionele beperkingen ofwel stakingsonvrijheid) heeft per definitie een negatief effect op de stakingsactiviteit. Deze variabele is van ordinaal niveau. Dat wil zeggen dat de cijfers een rangschikking weergeven zonder dat aan die cijfers een numerieke vergelijking in reële hoeveelheden mag worden ontleend. Voor stakingsonvrijheid is een rangschikking gemaakt op basis van twee ontwikkelingen; aan de ene kant de ontwikkeling van het juridische stakingsrecht en aan de andere kant de door de regering gevoerde loonpolitiek. Het resultaat ziet er als volgt uit[348]:

---

1. Totale stakingsvrijheid en een zeer terughoudende opstelling van de overheid (1873-1902, 1982-1995),
2. Stakingsvrijheid, behalve voor een aantal belangrijke groepen en de regering kan ingrijpen in de arbeidsvoorwaarden (1903-1937, 1970-1981),
3. Stakingsvrijheid (behalve voor een aantal belangrijke groepen arbeiders) en de overheid treedt regulerend op waardoor staken weinig zin heeft (1938-1939, 1961-1969),
4. Wettelijke stakingsvrijheid, behalve voor een aantal belangrijke groepen werknemers en geleide loonpolitiek (1946-1960),
5. Stakingsverbod voor alle arbeiders met gevangenisstraf/boete als sanctie, terwijl de overheid zich niet bemoeit met arbeidsvoorwaarden (1830-1872), en
6. Stakingsverbod met standrecht en totale regulering van de arbeidsvoorwaarden (1940-1945).

We kunnen dit overzicht ook grafisch weergeven en dat levert grafiek 55 op. De verwachting is een negatieve correlatie: hoe lager de klassering van deze variabele des te hoger de stakingsactiviteit.

Grafiek 55. *Institutionele beperkingen om te staken, 1830-1995*

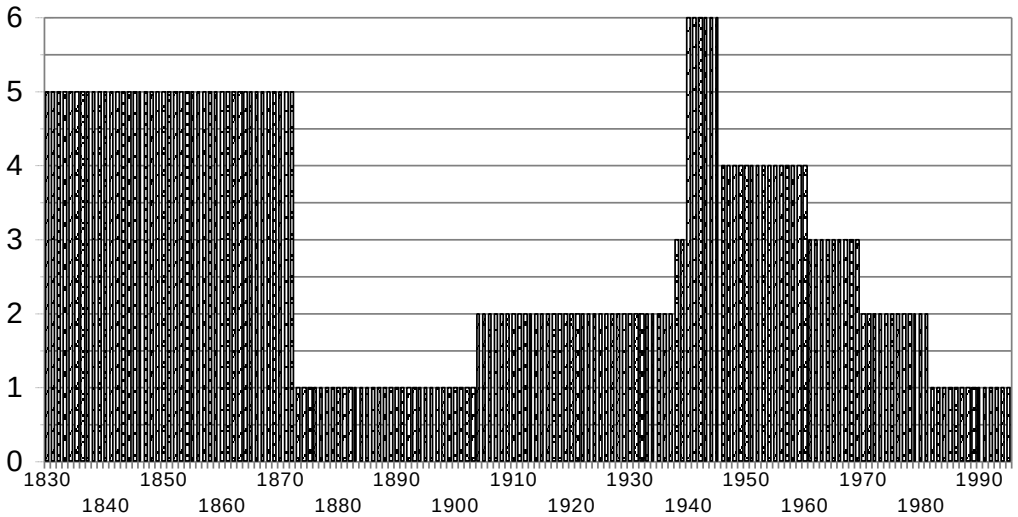

Tenslotte blijven er nog vier variabelen over: allereerst de organisatiegraad en het percentage arbeiders dat onder een CAO valt. De eerste spreekt voor zich en wordt afgemeten aan het percentage loonafhankelijken dat lid is van een vakbond. Door Van

Tijn is het percentage arbeiders dat onder een CAO werkt, bestempeld tot maatstaf voor het succes van de vakbeweging; een hoog percentage geeft immers aan dat de ondernemers de vakbeweging erkennen als vertegenwoordiger van de werknemers.

Grafiek 56. *Percentage werknemers dat lid van een vakbond is en percentage werknemers dat onder een CAO werkt, 1911-1995*[4]
Bron: bijlage 3.

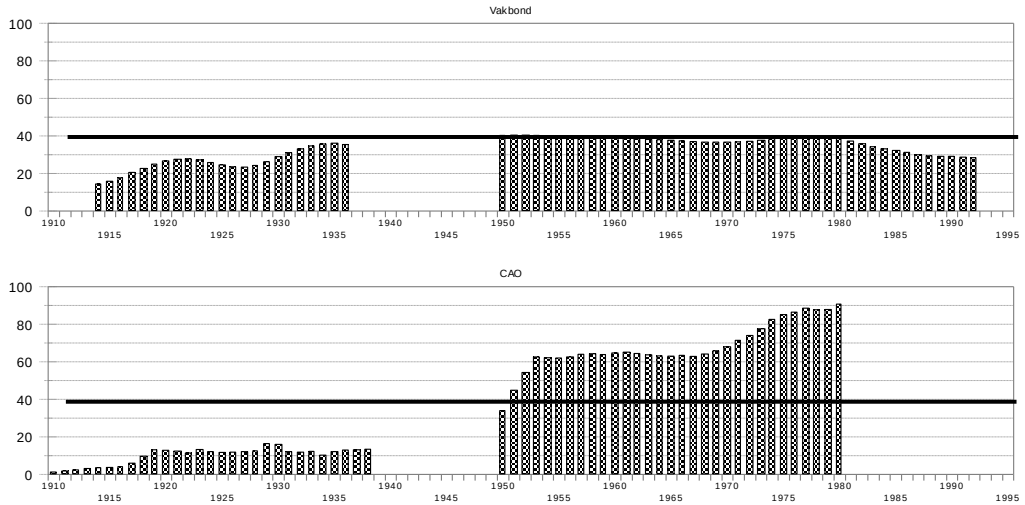

Er heeft zich na 1950 een opvallend omwenteling voorgedaan. Daarvoor waren meer arbeiders lid van de vakbeweging dan er onder een CAO vielen, daarna was dat precies omgekeerd. De vakbeweging werd door overheid en ondernemers erkend als gesprekspartner hoewel het aandeel vakbondsleden stabiel bleef of zelfs daalde. De in hoofdstuk 2 beschreven verwijdering tussen bondsleiding en leden komt hier op andere wijze opnieuw tot uitdrukking.
Nu resteren nog slechts twee onafhankelijke variabelen uit het model: de loonquote en de omvang van de collectieve sector. De loonquote is het aandeel in procenten van lonen en salarissen in het Nationaal Inkomen en de omvang van de collectieve sector is het aandeel van overheidsuitgaven en sociale verzekeringen in datzelfde nationaal inkomen. De ontwikkeling van beide blijkt uit grafiek 57.

4 In de publicatie *Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen, 1899-1994* van het CBS komt geen reeks voor die weergeeft hoeveel werknemers er na 1980 onder een CAO vielen. Het is echter niet aannemelijk dat het percentage in die jaren erg is gedaald of gestegen. Overigens beweren Luuk Brug en Hans van der Hurk dat deze gegevens wel in die CBS-publicatie te vinden zijn. Noch in de digitale, noch in de uitgave op papier heb ik ze echter kunnen vinden. Luuk Brug & Hans van der Hurk, 'De levenscyclus van de CAO', in: Ronald van der Bie en Pit Dehing (red.), *Nationaal Goed. Feiten en cijfers over onze samenleving (ca.) 1800-1999*, Voorburg 1999, p. 145.

Grafiek 57. *Loonquote en aandeel van de collectieve sector in het Nationaal Inkomen, 1921-1995*
Bron: CBS.

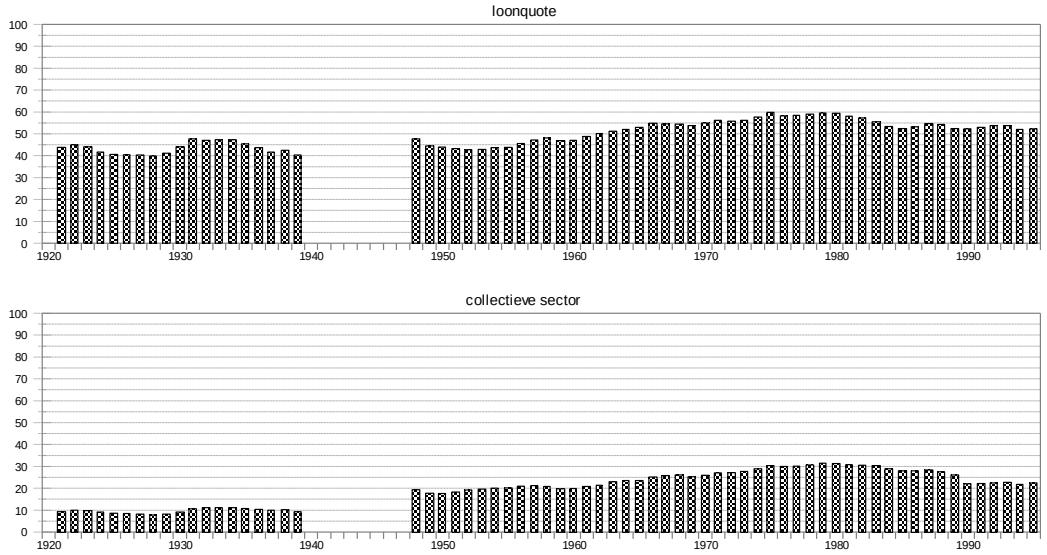

Beide lijken een grotendeels parallelle ontwikkeling door te maken, waarbij opvalt dat ze in tijden van economische achteruitgang een daling vertonen. De verwachting ten aanzien van het stakingsmodel is dat er sprake is van een positieve correlatie. Deze kan worden beredeneerd vanuit de gedachte dat een gunstig niveau van lonen en uitkeringen de bereidheid om te staken positief beïnvloedt.

In bijlage 3 zijn alle onafhankelijke variabelen opgenomen, die bij het model gebruikt zijn met bronvermelding en commentaar.

4.1. Het model getoetst. De enkelvoudige correlaties

Voor we overgaan tot evaluatie van het gehele model bekijken we eerst de enkelvoudige correlaties tussen de stakingsindex en de dertien onafhankelijke variabelen.

Tabel 16. *Correlatie-coëfficiënten Stakingsindex met dertien onafhankelijke variabelen, 1850-1995*[349]

Onafhankelijke variabele	*Periode*	*Verwachting*	*Correlatie-coëfficiënt*
Nominaal loon	1880-1995	+	+0.26**
Reëel loon	1880-1995	+	+0.29**
Prijsindexcijfer	1880-1995	+	+0.26**
Werkloosheid	1911-1995	-	- 0.10
Invloed linkse partijen	1921-1995	+	+0.07
Stakingsonvrijheid	1850-1995	-	- 0.09
Organisatiegraad	1911-1995	+	+0.05
% arbeiders onder CAO	1911-1981	-	- 0.01
Loonquote	1921-1995	+	+0.25*
Collectieve sector	1921-1994	+	+0.21
Nationaal Inkomen	1900-1994	+	+0.28**
Conjunctuurspiegel	1857-1995	+	+0.06
Stemmen linkse partijen	1880-1995	+	+0.17

De resultaten van deze berekening leveren in eerste instantie een acceptabele uitkomst op. Alle tekens van de coëfficiënten voldoen aan de verwachting en bovendien zijn vijf van de correlaties en dan vooral die met economische variabelen, significant.

De verwachtingen die op grond van de literatuur zijn geformuleerd, worden echter niet helemaal bevestigd. Ook door de genoemde Nederlandse auteurs zijn immers correlatie-berekeningen uitgevoerd. Zo kloppen de resultaten van Van Dam van Isselt niet met de in tabel 16 vermelde uitkomsten. Ter herinnering: hij berekende voor de prijsontwikkeling geen en voor de werkloosheid een negatieve correlatie.

Om een verklaring voor het verschil te zoeken heb ik zijn berekening overgedaan voor de periode 1901-1913. Tussen de prijsontwikkeling en de stakingsindex bestond in die jaren een correlatie van -0.08[350]. Van Dam berekende zijn correlaties echter niet met een stakingsindex, maar eenvoudig met het aantal stakingen (de frequentie) en deze berekening heb ik herhaald. Voor de prijsontwikkeling en het aantal stakingen bestaat voor deze periode volgens onze gegevens een correlatie van + 0.65, wat onze verwachting bevestigt. De uitkomst van Van Dam van Isselt was echter nihil en deze uitkomst zien wij dus niet bevestigd. Ter verklaring voor deze discrepantie tussen de uitkomsten dient de wijze van berekenen, die Van Dam van Isselt hanteerde[351]. Als we volgens de tegenwoordig gangbare manier correlaties berekenen met de cijfers van Van Dam van Isselt, dan zijn de uitkomsten als volgt. Het aantal stakingen correleert met de werkloosheid volgens R = - 0,78 en met de prijsontwikkeling volgens R = 0,71. Het verschil met onze gegevens is nu nog slechts miniem.

Belangrijker dan het feit dat mijn uitkomsten niet geheel overeenkomen met de resultaten van een ander onderzoek is een statistisch verschijnsel, dat bij beide onderzoeken van belang is. Bij het analyseren van tijdreeksen door middel van correlatie-berekeningen doet zich namelijk een probleem voor dat grote gevolgen voor de uitkomsten kan hebben. Ik doel hier op het trend-effect[352].

Als twee tijdreeksen beide een zelfde trend of langetermijn-ontwikkeling vertonen zullen ze altijd positief of bij een tegengestelde trend negatief correleren. Als die reeksen beide de neiging hebben om te stijgen (bijvoorbeeld de omvang van de bevolking en het aantal vrouwen) dan correleren ze per definitie positief met elkaar.

Dit verschijnsel verklaart een aanzienlijk deel van de hoge correlaties die hierboven soms zijn gevonden. Op grond van autocorrelatie-functies[353] kon worden vastgesteld dat alle onafhankelijke variabelen een trend vertonen. Ook de stakingsindex vertoont een trend als we de autocorrelatie berekenen na omzetting van de reeks in natuurlijke logaritmen[354].

Om de trend uit de variabelen te verwijderen moeten de reeksen worden getransformeerd en dat kan door de eerste verschillen, dat zijn telkens de verschillen tussen twee opeenvolgende jaren, te nemen. Van de stakingsindex is bovendien eerst de natuurlijke logaritme genomen. Na de aldus verrichte transformaties leidt het berekenen van correlaties tot het volgende resultaat:

Tabel 17. *Correlatie-coëfficiënten van de Stakingsindex met de onafhankelijke variabelen, voor en na transformatie, 1850-1995*[355]

Kolom 1	Kolom 2		Kolom 3		Kolom 4	
Onafhankelijke variabele	*Correlatie met stakingsindex (oorspronkelijke reeks)*		*Correlatie met natuurlijke logaritme van de stakingsindex*		*Correlatie met stakingsindex (nat. log) nadat van alle variabelen de eerste verschillen zijn genomen*	
Nominaal loon	+0,26	**	+0,44	**	+0,05	
Reëel loon	+0,29	**	+0,49	**	+0,22	*
prijsindex	+0,26	**	+0,44	**	-0,09	
werkloosheid	-0,10		-0,01		-0,10	
invloed linkse partijen	+0,07		+0,23	*	-0,08	
stakingsonvrijheid	-0,09		-0,32	**	+0,07	
organisatiegraad	+0,05		-0,01		-0,15	
% arbeiders onder CAO	-0,01		-0,06		-0,19	
Loonquote	+0,25	*	+0,35	**	-0,03	
Collectieve sector	+0,21		+0,27	*	-0,12	
Nationaal Inkomen	+0,28	**	+0,35	**	+0,20	
Conjunctuurspiegel	+0,06		+0,23	**	+0,11	
stemmen linkse partijen	+0,17		+0,47	**	-0,04	

Deze tabel laat heel duidelijk zien dat verwijdering van extreme waarden en de trend uit de variabelen leidt tot zeer lage correlaties. In de tweede kolom staan de waarden zoals we die ook in tabel 16 aantroffen en na verwijdering van de uitschieters uit de stakingsindex door het nemen van de logaritme zien we dat de waarden groter worden (kolom 3). Het nemen van de eerste verschillen tenslotte, dus verwijdering van het trend-effect, levert zeer lage waarden op. Slechts het reëel loon correleert nog zwak, doch significant met de stakingsindex.

4.2. Multipele regressie-analyse

Tot hier hebben we slechts gekeken naar de afzonderlijke samenhang tussen de onafhankelijke variabelen en de stakingsindex. Op grond van de uitkomsten is er weinig hoop op, dat het totale model bij toetsing een hoge verklarende waarde zal

hebben. De onderdelen van het model leveren ieder voor zich immers zeer lage verklaarde varianties op.

Toch hebben we het model in zijn totaliteit aan een nader onderzoek onderworpen. De techniek bij uitstek om het model te toetsen is de multipele regressie-analyse. Aan de hand van deze analyse kunnen we een mathematische vergelijking opstellen, waarin de afhankelijke variabele (Y) het resultaat is van de som van een constante C en alle onafhankelijke variabelen ($X_{1...n}$), ieder vermenigvuldigd met een regressiecoëfficiënt ($c_{1..n}$):

$$Y = C + c_1X_1 + c_2X_2 + ...c_nX_n$$

Bij het opstellen van een multipele regressie-vergelijking moet aan een belangrijke voorwaarde worden voldaan: de onafhankelijke variabelen mogen niet sterk onderling correleren[356]. Als dat wel het geval is, dan kunnen de regressiecoëfficiënten onbetrouwbaar worden en het hele model instabiel. Dit verschijnsel staat bekend als 'multi-collineariteit'. Alvorens een regressie-berekening te maken zullen we daarom eerst bekijken of er sprake is van multi-collineariteit.

Uit tabel 18 blijkt, dat een flink aantal van de dertien onafhankelijke variabelen onderling correleert, zoals we in het model eigenlijk al verwachtten. Het model geeft immers als verwachting dat linkse stemmen de invloed van linkse partijen in hoge mate bepalen en een overeenkomstige ontwikkeling van het Nationaal Inkomen en de conjunctuurspiegel ligt voor de hand. Hoge correlaties tussen de loonontwikkeling en het nationaal inkomen zijn ook te verwachten, terwijl al is gewezen op de parallelle ontwikkeling van de loonquote en de collectieve sector.

Boomgaard berekende in zijn onderzoek naar bouwvakstakingen de regressie-coëfficiënt voor een model met zes onafhankelijke variabelen en de stakingsfrequentie als afhankelijke variabele en hij kwam op een verklaarde variantie (R^2) uit die 0.90 bedroeg[357]. De vraag is echter of hij rekening heeft gehouden met een mogelijke trend in de data en het verschijnsel multicollineariteit. Als hij daar geen rekening mee heeft gehouden-en Boomgaards gegevens wijzen daarop- dan daalt het belang van de statistische samenhang[358]. Als we met onze gegevens toch een regressie-analyse uitvoeren, levert dat een verklaarde variantie op van 0,18, met andere woorden het model verklaart achttien procent van de variantie van de afhankelijke variabele. Dit betekent dat 82% van die variantie door andere factoren dan het model dient te worden verklaard. Een wel erg mager resultaat. Daar komt dan nog bij dat de betrouwbaarheid slechts 33% is. Ook treedt multicollineariteit op: enkele regressiecoëfficiënten zijn blijkens de lage tolerantie-waarden instabiel. Het betreft in de eerste plaats de verschillende inkomens-, loon- en prijsvariabelen. Zoals te verwachten was levert de analyse geen betrouwbare uitkomsten op[359].

Bij uitvoering van de analyse heeft zich bovendien nog een vierde probleem voorgedaan, na de trend, uitschieters in de index en multicollineariteit, namelijk het probleem van ontbrekende waarden in de reeksen. Over de jaren tot 1920 hebben we niet de beschikking over complete reeksen variabelen en ook voor enkele latere jaren is dit het geval. Bij uitvoering van de regressie-analyse moet daarom een keus worden gemaakt hoe de ontbrekende waarden buiten de analyse kunnen worden gehouden. Dat kan op twee manieren: paarsgewijs of per jaar. Als men kiest voor paarsgewijs, dan wordt iedere keer dat een onafhankelijke variabele ontbreekt het verband tussen deze en de afhankelijke variabele buiten de analyse gehouden. Het bezwaar tegen

deze methode ('*pairwise deletion*' geheten) is dat het oorspronkelijke model niet wordt gemeten, maar telkens een aangepast model. Er is gekozen voor de methode, waarbij per jaar ('*listwise*') wordt bekeken of er een variabele ontbreekt. Is dat het geval, dan wordt het betreffende jaar in zijn geheel buiten de analyse gehouden. In ons geval heeft dat ertoe geleid, dat van de 146 jaar slechts voor 62 jaar het model is getoetst.

Het model, zoals we dat op theoretische gronden hebben opgesteld, leent zich al met al niet voor een multipele regressie-analyse. De redenen hiervoor zijn multicollineariteit en het grote aantal ontbrekende waarden. De vraag is nu of deze problemen op te lossen zijn.

Het probleem van multicollineariteit kan op twee manieren worden ondervangen. De eerste is het transformeren van de onderling in verband staande variabelen tot één enkele variabele. De techniek om dit te bereiken heet Principale Componenten Analyse en als zich daar nog problemen bij voordoen is het mogelijk over te stappen op non-metrische componenten analyses[360]. In zijn reeds meermalen genoemde studie naar stakingen in Nederland tussen 1951 en 1981 bedient Gerrit van Kooten zich van de laatste techniek, maar hij concludeert uiteindelijk dat deze exercitie de analyse zo ver van de eigenlijke waarden afvoert, dat de gevonden verbanden slechts globale uitspraken toelaten. Hetzelfde resultaat zou optreden bij een Principale Componenten Analyse en daarom vervalt voor ons de optie van transformatie. We hebben gekozen voor de tweede mogelijkheid om multicollineariteit te ondervangen. In deze optie wordt ervoor gekozen om steeds één van twee onderling correlerende variabelen uit het model te verwijderen[361]. Overigens blijft het gegeven overeind, dat de gevonden correlaties laag zijn, en dat verandert niet als we het probleem van de multicollineariteit ondervangen.

Tabel 18. *Correlaties tussen de onafhankelijke, getransformeerde variabelen, 1850-1995*[362]

	Spiegel	Nationaal inkomen	nominaal loon	reëel loon	prijsindex	werkloossheid	linkse stemmen	linkse regeringsinvloed	instituties	organisatiegraad	% CAO-arbeiders	Collectieve sector	loonquote
A	1												
B	+0,27 **	1											
C	-0,01	+0,27 **	1										
D	+0,09	+0,47 **	+0,33 *	1									
E	-0,01	+0,01	+0,82 **	-0,06	1								
F	-0,27 *	-0,30 **	+0,09	+0,04	+0,12	1							
G	+0,22 *	+0,20	+0,05	+0,20 *	+0,00	+0,12	1						
H	+0,06	+0,21 *	-0,04	+0,03	+0,03	-0,18	+0,29 **	1					
I	-0,12	-0,28 **	-0,17	-0,34 **	-0,07	-0,18	-0,75 **	-0,18	1				
J	-0,27 **	-0,25 **	+0,1	+0,21	+0,07	+0,36 **	+0,11	-0,06	-0,0	1			
K	-0,03	+0,14	-0,21	-0,01	-0,13	-0,20	-0,04	+0,34 **	+0,47 **	-0,02	1		
L	-0,28*	-0,18	+0,19	+0,43 **	-0,03	+0,30 *	+0,09	-0,13	-0,06	+0,46 **	+0,09	1	
M	-0,22	-0,16	+0,23	+0,56 **	-0,04	+0,15	+0,01	-0,14	-0,07	+0,35 **	+0,12	+0,66 **	1

Legenda van tabel 18:
A: Spiegel
B: Nationaal inkomen
C: Nominaal inkomen
D: Reëel loon
E: Prijsindex
F: Werkloosheid
G: Linkse stemmen
H: Invloed linkse partijen
I: Stakingsvrijheid
J: Organisatiegraad
K: % CAO-arbeiders
L: Collectieve sector
M:Loonquote

Aan de hand van de tabellen 17 en 18 is een nieuw, eenvoudiger model samengesteld. Naast de afhankelijke variabele stakingsindex is daarin een plaats ingeruimd voor de ontwikkeling van het reëel loon, omdat dit in tabel 17 de variabele is met de hoogste waarde. Vervolgens zijn alle onafhankelijke variabelen die onderhevig waren aan multicollineariteit verwijderd. Dit betreft dan nominaal loon,

nationaal inkomen, de collectieve sector, de loonquote, linkse stemmen en institutionele beperkingen. De enige economische variabele die overblijft is het prijsindexcijfer, dat vervolgens ook in het model wordt opgenomen. Naast deze twee blijven de organisatiegraad en de linkse regeringsinvloed over als enige variabelen, die niet sterk correleren met het reëel loon of het prijsindexcijfer.
Het nieuwe model ziet er als volgt uit (zie figuur 6).

Figuur 6. *Vernieuwd model*

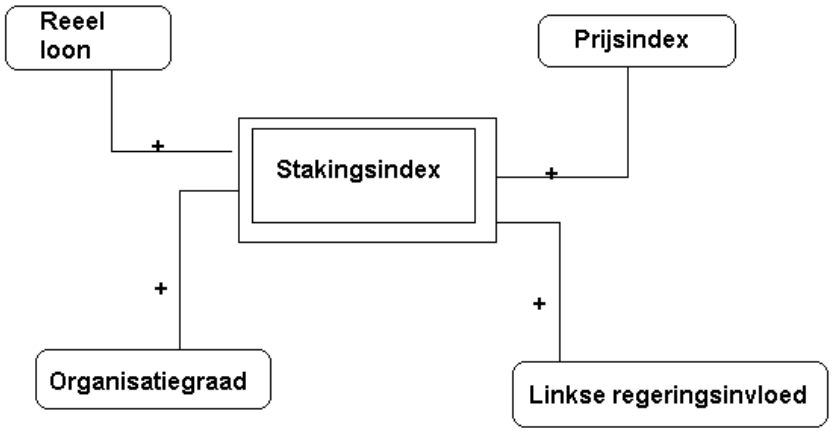

In dit model is het probleem van de multicollineariteit ondervangen, zodat nog slechts het probleem van de ontbrekende waarden overblijft. Dat kunnen we oplossen door het model voor een kortere periode dan het tijdvak 1850-1995 te onderzoeken. Als we het nieuwe model testen voor de jaren 1911-1995 zijn er vrijwel geen ontbrekende waarden meer.

We onderzoeken eerst weer de enkelvoudige correlaties voor de vier onafhankelijke variabelen en de afhankelijke, waarbij we de onderzoeksperiode ook opsplitsen in het tijdvak vóór de Tweede Wereldoorlog en het tijdvak erna.

Tabel 19. *Correlaties tussen de getransformeerde stakingsindex en de getransformeerde onafhankelijke variabelen uit het vernieuwde model, 1911-1995*

Periode	1911-1995	1911-1940	1945-1995
Reëel loon	+ 0,20	+ 0,12	+ 0,27
Prijsindexcijfers	- 0,08	+ 0,01	- 0,12
Organisatiegraad	- 0,03	+ 0,23	- 0,10
Linkse regeringsdeelname	- 0,08	- 0,00	- 0,08

Wat we op grond van eerdere berekeningen eigenlijk al konden verwachten is ook werkelijk het geval. In het vernieuwde model treffen we helemaal geen significante correlaties meer aan en het heeft daarom weinig zin dit model te toetsen met een multipele regressie-analyse. In de appendix achter dit hoofdstuk zijn de resultaten opgenomen van de toch uitgevoerde regressie-analyse en die bevestigen de conclusie uit de vorige zin.

4.3. Terugkeer naar de enkelvoudige correlaties

Het blijkt niet mogelijk te zijn om over een lange periode een statistisch betrouwbaar model op te bouwen en over de hele periode genomen correleert slechts het reëel loon statistisch significant met de stakingsindex, terwijl de ontwikkeling van het nationaal inkomen (R = 0,20) en het percentage arbeiders dat onder een CAO valt (R = 0,19) iets lager scoren. Vanwege deze beperking zullen we vanaf nu een andere weg inslaan. De waargenomen verschillen tussen de verkorte periodes in tabel 19 geven aanleiding om de hele periode wat verfijnder onder te verdelen in kortere tijdspannen.

Het resultaat van de correlatie-berekeningen treffen we aan in tabel 20, waarbij we blijven werken met getransformeerde gegevens om de invloed van extreme waarden en de trend te elimineren.

Slechts in de met * of ** aangegeven drie gevallen levert deze tabel een significante waarde op bij een betrouwbaarheid van 95% of 99%: in 1901-1920 correleerde de werkloosheid negatief met de index (- 0,75) en de stakingsonvrijheid eveneens (-0,65).

De organisatiegraad tenslotte correleerde in 1945-1960, de periode die wij in hoofdstuk 2 over de geschiedenis van de vakbeweging typeerden als een periode van identificatie, zoals te verwachten was negatief met de stakingsindex (-0,13). In de jaren die volgden, toen de vakbeweging zou zijn geradicaliseerd, werd deze correlatie nog verrassend hoger (-0,55). De grenzen voor significantie liggen in deze tabel aanzienlijk hoger dan in de vorige tabellen omdat de perioden veel korter zijn en het aantal observaties derhalve kleiner is. Overigens geven de correlaties in deze en voorgaande tabellen ook zonder significantie-aanduidingen de werkelijke verbanden aan, omdat we met populatiegegevens werken en niet met steekproeven.

In tabel 20 vinden we tevens een verklaring voor het feit dat in tabel 16 geen hoge waarden voorkomen. Het wisselen van teken van de correlatie-coëfficiënten per afzonderlijke periode dat zich in op een na alle reeksen voordoet, nivelleert de waarden voor het gehele tijdvak. Het achter elkaar voorkomen van positieve en negatieve correlaties levert immers een gemiddelde op dat naar 0 tendeert.

Tabel 20. *Correlaties tussen de getransformeerde data en de getransformeerde stakingsindex in periodes van twintig jaar, 1850-1995*

	1850-1880	1881-1900	1901-1920	1921-1940	1945-1960	1961-1980	1981-1994
loon, nominaal	-----	+ 0,06	+ 0,12	- 0,06	+ 0,31	- 0,03	+ 0,22
Reëel loon	-----	+ 0,36	+ 0,39	+ 0,05	+ 0,33	+ 0,20	+ 0,35
Prijsindex	-----	- 0,31	- 0,02	- 0,15	+ 0,15	- 0,16	- 0,12
Werk-loosheid	-----	-----	- 0,75*[363]	0,33	- 0,31	- 0,31	- 0,18
Rege-ringsdeel-name				0,04	- 0,18	0,12	- 0,27
Stakings-onvrijheid	+ 0,23		- 0,65**	0,32	0,03	- 0,25	- 0,37
Organisa-tiegraad	-----	-----	0,04	0,19	- 0,13	- 0,55*	- 0,19
CAO			+ 0,15	- 0,30	- 0,08	- 0,17	-----
Loonquote	-----	-----	-----	+ 0,18	- 0,00	- 0,24	- 0,04
Collec-tieve sector	-----	-----	-----	+ 0,22	- 0,10	- 0,25	- 0,32
Nationaal Inkomen	-----	-----	0,09	- 0,11	- 0,01	0,35	0,33
Conjunc-tuur	0,25	0,01	0,14	- 0,22	0,23	0,33	0,04
Linkse stemmen		+ 0,16	0,05	+ 0,20	+ 0,00	- 0,01	+ 0,24

N.B. ----- geeft aan, dat door het ontbreken van voldoende gegevens de correlatie niet viel te berekenen.

Slechts het reëel loon blijkt in de hele periode hetzelfde verwachte effect op de stakingsbeweging te hebben en dat verklaart tevens de hoge waarde over de gehele periode van deze variabele. Daarbij dienen we wel te bedenken, dat de richting ook andersom kan zijn dan de volgens het model verwachte. Zeker bij het loon is dat niet onwaarschijnlijk. Een verhoogde stakingsactiviteit heeft in bepaalde periodes immers zeker bijgedragen aan stijging van het loon.

De correlatie van de werkloosheid met de stakingsindex geeft enkele verrassende waarden te zien. De verwachting werd het duidelijkst bevestigd in de jaren tot 1920. Gedurende het interbellum blijken de arbeiders echter niet erg onder de indruk te zijn

geraakt van de crisis, want de werkloosheid correleert in die tijd positief met de stakingsindex. Na de oorlog veranderde dit en keerde de angst blijkbaar terug, want het teken van de correlatie werd weer negatief. Dit kan wellicht uit angst voor baanverlies, opgebouwd tijdens crisis en oorlog, worden verklaard. De werkloosheid in die jaren was immers nooit hoog, maar de crisis van de jaren dertig lag nog vers in het geheugen[364]. Opvallend is daarbij dat in iedere periode de correlatie tussen werkloosheid en de stakingsindex tot de hoogste behoort.

Bovendien hebben de correlaties van de stakingsindex met de conjunctuurspiegel over het algemeen het verwachte teken, maar in de periode waarin de economische crisis van de jaren dertig viel vertonen zij een tegengesteld teken. De werknemers reageerden ook volgens deze gegevens strijdbaarder op de economische neergang dan veelal wordt gedacht.

Nu mag worden verwacht dat mensen niet terstond reageren op bepaalde veranderingen. Als in een jaar de werkloosheid stijgt, hoeft dat niet te betekenen dat werknemers in hetzelfde jaar een lagere stakingsbereidheid zullen tonen. Het is zeer goed mogelijk dat de angst voor werkloosheid pas een of twee jaar later doorwerkt. Om deze vertraagde reactie te testen heb ik de correlatie-coëfficiënten ook met een vertraging van 1 resp. 2 jaar berekend. Gebleken is dat dit nauwelijks effect heeft op de uitkomsten.

Wat ook nauwelijks andere uitkomsten oplevert, is verandering van de afhankelijke variabele. Als we in plaats van de stakingsindex de afzonderlijke indicatoren (frequentie, intensiteit en duur) als afhankelijke variabele opnemen, dan verandert er niet veel en dat viel ook te verwachten. We hebben er immers reeds op gewezen (in bijlage 5) dat de samengestelde index een vrij sterke samenhang met de afzonderlijke indicatoren vertoont.

We verwierpen het model na het hanteren van de methode die ook Boomgaard gebruikte en na een meer verfijnde statistische analyse van onze tijdreeksen blijft van de waarde van het model nog steeds weinig over. Blijkbaar maken de veranderingen die in de loop der tijd hebben plaatsgevonden het werken met het door mij geconstrueerde sociologisch/economisch model voor ons onderzoek niet zinvol. Nu zou men kunnen tegenwerpen, dat het onbevredigende resultaat niet wordt veroorzaakt doordat werken met een model zinloos is, maar omdat het model niet goed is en dat daarom een aantal variabelen die van belang zijn voor stakingsactiviteit niet zijn opgenomen. De literatuur geeft echter geen enkele aanwijzing over de richting waarin deze variabelen gezocht zouden kunnen worden. Daarnaast is het mogelijk dat de data te globaal zijn. Misschien zou een gedetailleerder toetsing (bijvoorbeeld per maand) meer resultaat opleveren. Het lijkt er echter meer op, dat ons model vooral ongeschikt is omdat het, geconstrueerd op basis van veronderstellingen uit literatuuronderzoek, onvoldoende rekening houdt met structurele veranderingen die in de loop van anderhalve eeuw in onze maatschappij hebben plaatsgevonden.

Achteraf is het mogelijk te beredeneren waarom dit voor de hand ligt. Werkloosheid is weliswaar gedurende de gehele periode als een dreiging boven de hoofden van de werknemers blijven hangen, maar de aard van die dreiging is wel veranderd. Het maakt voor de betreffende mensen nogal verschil of werkloosheid leidt tot gebrek aan inkomen en grote armoede of dat het bestaan van een goede werkloosheidsvoorziening deze gevolgen verzacht. Hetzelfde geldt voor de reactie op prijsstijgingen. Verwacht werd dat deze tot een toename van de stakingsactiviteit

zouden leiden, maar deze verwachting hield geen rekening met het bestaan van een periode waarin prijsstijgingen automatisch tot loonaanpassingen leidden.

Aan een belangrijke voorwaarde voor het werken met een statistisch model is in historisch onderzoek -en zeker als dat over een langere tijd loopt- vrijwel niet te voldoen. Dat is het ceteris paribus axioma[365], ofwel de veronderstelling dat de omstandigheden die buiten het model vallen onveranderd blijven. Het is niet reëel te verwachten, dat werknemers op eenzelfde wijze op loondalingen reageren in situaties die zodanig verschillen, dat in het ene geval stakers standrechtelijk kunnen worden geëxecuteerd en in het andere geval een vakbondsman aan het hoofd van de regering staat. Daar komt bij dat door het tijdsverloop ook de concrete inhoud van begrippen kan veranderen. Een staking uit 1830 is weliswaar op abstract niveau te vergelijken met een staking uit 1995 en hetzelfde geldt voor de onafhankelijke variabelen, maar de concrete beleving van de mensen die met deze verschijnselen worden geconfronteerd kan in de loop van de tijd veranderen.

De vraag die zich nu als vanzelf opwerpt is of het wel mogelijk is om het voorkomen van stakingen[366] te verklaren. Zit er wel een patroon in de stakingsbeweging, afgezien van de geconstateerde toename?

2. Invloed van de lange golven

In de welvaartsperiode die aanbrak na de Tweede Wereldoorlog verwachtten economen niet dat er ooit weer een tijd zou komen met crisisverschijnselen, die aan de jaren dertig zou doen denken. Reflectie op het mogelijke bestaan van lange golfbewegingen van economische groei en inkrimping was in die tijd dan ook een vrijwel onbekend verschijnsel. In Nederlandse economie-handboeken werd nog wel enige aandacht besteed aan het verschijnsel van de lange golf of Kondratieff-cyclus, maar Amerikaanse auteurs van handboeken uitten zich soms ronduit vijandig over de gedachte dat er een lange golf van rond de vijftig jaar zou bestaan[367].

Vanaf het midden van de jaren zeventig keerde het tij echter toen de snelle economische groei van de na-oorlogse periode trager werd en in enkele jaren (1980-1982) zelfs veranderde in een inkrimping. Door deze ontwikkeling, die voor de meeste economen onverwachts kwam, ontstond er opnieuw belangstelling voor de theorie-vorming over de lange golven. Inmiddels is de situatie dusdanig, dat het bestaan van een lange golf vrijwel door iedereen aanvaard wordt, hoewel de meningen verschillen over de oorzaken van de op- en neergaande beweging.

In dit onderzoek zullen we ons ertoe beperken aan te nemen dat er een Kondratieff-cyclus bestaat, maar met de oorzaken van deze economische beweging houden we ons niet bezig. In de grafieken 52 en 53 hebben we al een Kondratieff-golfbeweging laten zien en die nemen we hier als uitgangspunt. De vraag die in deze paragraaf aan de orde komt, is of er ook in de stakingsbeweging een lange golf valt waar te nemen.

1. De internationale ontwikkeling

De lange economische golf is een verschijnsel dat internationaal kan worden geconstateerd, zodat we eerst zullen onderzoeken of ook in de internationale stakingsactiviteit een golfbeweging valt waar te nemen[368]. Daartoe zijn van zestien landen de stakingsgegevens over de jaren 1880-1990 verzameld. Die landen zijn: de Verenigde Staten en Canada, Australië en Nieuw-Zeeland en in Europa: België, Duitsland (na 1945: Bondsrepubliek Duitsland), Denemarken, Frankrijk, Groot-Brittannië, Italië, Noorwegen, Oostenrijk, Spanje, Zweden en Zwitserland. Bovendien is aan dit lijstje Japan toegevoegd voor de jaren na 1945.

Van al deze landen zijn de aantallen arbeidsconflicten, de aantallen betrokken arbeiders en de verloren arbeidsdagen opgeteld en afgezet tegen de totale beroepsbevolking. Zo verkregen we een index op basis van 1970=100 die vergelijkbaar is met de vereenvoudigde index die we voor Nederland in de negentiende eeuw berekenden. Helemaal vergelijkbaar met de Nederlandse index is de internationale index helaas niet. Daarvoor ontbraken te veel gegevens. Op de eerste plaats bestaan voor een aantal landen over forse periodes geen stakingsstatistieken. Zelf konden we die voor Nederland samenstellen, maar voor al deze landen was dat ondoenlijk. Om een voorbeeld te noemen. Toen in Duitsland de Nationaal-Socialisten aan de macht kwamen, verklaarden ze de klassenstrijd voor opgeheven en werd er dus ook geen statistiek van stakingen meer bijgehouden. Door de aantrekkende economie en de ongekende terreur die Hitler's volgelingen ontplooiden daalde het aantal stakingen, maar er zijn toch gevallen bekend van stakingen uit deze duistere periode[369]. Iets soortgelijks geldt voor Italië en Spanje. In de jaren dat geen gegevens over stakingen voorhanden waren, zijn met het oog op de vergelijkbaarheid voor de betreffende landen ook de gegevens over de beroepsbevolking niet opgenomen.

Het tweede verschil met de Nederlandse index is dat in de internationale index wel uitsluitingen zijn opgenomen. De laatste is dus meer dan de Nederlandse een index van de klassenstrijd omdat ook de acties van de tegenstanders van de arbeiders zijn opgenomen. Voor de situatie in Nederland hebben we gezien, dat in het begin van de twintigste eeuw een aanzienlijk deel van de arbeidsconflicten uitsluitingen betrof. Griffin geeft voor de Verenigde Staten over de jaren 1881-1905 een uitsplitsing naar stakingen en uitsluitingen waaruit dit evenzeer blijkt. Ook in de Verenigde Staten bestond een niet onaanzienlijk deel van de conflicten uit uitsluitingen.

Op de derde plaats zijn in de officiële statistieken die de basis vormen van de internationale index over het algemeen geen politieke stakingen opgenomen. Bij de totstandkoming van de Nederlandse index hebben we kunnen zien dat het niet opnemen van politieke stakingen het beeld een totaal ander aanzien geeft dan wanneer ze wel worden opgenomen. Ook internationaal is dat het geval. De Italiaanse onderzoeker Gian Primo Cella berekende over de jaren 1919-1923 voor Duitsland hoeveel stakers en stakingsdagen er buiten de statistieken bleven omdat het politieke stakingen betrof. Deze en de officiële cijfers staan in de volgende tabel. Bovendien zijn officiële en officieuze gegevens opgenomen over de Septemberstakingen van 1969 in Duitsland. Ook toen -een halve eeuw later- zijn in de officiële cijfers de aantallen ruim onderschat.

Tabel 21. *Stakers en stakingsdagen in Duitsland volgens officiële statistieken en aantallen die buiten die statistieken zijn gebleven vanwege het politieke karakter van de stakingen, 1919-1923, 1969*

	Officiële cijfers		*Extra volgens secundaire bronnen*	
Jaar	*Stakers (x 1.000)*	*Stakingsdagen (x 1.000)*	*Stakers (x 1.000)*	*Stakingsdagen (x 1.000)*
1919	2.761	33.083	11.102	121.077
1920	2.009	16.755	15.500	134.452
1921	2.036	25.874	5.726	31.195
1922	2.566	27.734	3.366	59.896
1923	1.917	12.344	4.028	30.724
---	---	---	---	---
1969	90	249	140	532

Bron: Mitchell (1992); Cella (geciteerd door Gattei (1991), p. 32; Elisabeth Bessau (e.a.), *Die Septemberstreiks 1969*, Darstellung-Analyse-Dokumente, Frankfurt am Main 1969, p. 45.

De verleiding is groot om dit soort cijfers toe te voegen aan de officiële reeksen, maar toch heb ik dat niet gedaan. Het beeld zou daardoor immers op onevenwichtige wijze veranderen, aangezien het vinden van aanvullende gegevens zonder systematisch onderzoek teveel van het toeval afhangt. Een diepgaande studie van de stakingsbeweging in alle 16 landen is noodzakelijk om dat toeval uit te schakelen. Slechts voor één jaar in één land heb ik een uitzondering gemaakt. De officiële Franse statistiek geeft helemaal geen stakingsgegevens over het jaar 1968 en daar heb ik het aantal van tien miljoen stakers ingevuld. Dit aantal is een ruwe schatting, gebaseerd op literatuur over de revolte in Frankrijk van dat jaar. De journalisten Seale en McConville bijvoorbeeld schreven over de staking van 1968 het volgende: "Op 14 mei waren tweehonderd mensen in staking; op 19 mei twee miljoen; op 22 mei meer dan negen miljoen"[370]. Over het aantal gestaakte dagen valt weinig te zeggen; van de stakingen voor en na de mei-gebeurtenissen is helemaal niets bekend en sommige stakingen in mei duurden zeer lang. De arbeiders bij Renault hielden het bijvoorbeeld 36 dagen vol en een miljoen metaalbewerkers staakten een maand lang[371].

Berekening van een internationale index levert een resultaat op dat in drie opzichten verschilt van de Nederlandse index. Uitsluitingen bepalen mede het resultaat en er zitten ernstige lacunes in de reeks (periodes en politieke stakingen). Bovendien zijn de arbeidsconflicten gerelateerd aan de totale beroepsbevolking en niet uitsluitend aan de loonafhankelijken.

Een ander probleem is dat in alle landen door de nationale statistische bureaus verschillende criteria zijn gehanteerd voor opname van een arbeidsconflict in de statistieken. Bovendien zijn deze criteria weer onderhevig geweest aan veranderingen. In de Verenigde Staten en Canada maakte men het wel heel erg bont door vanaf 1982 nog slechts stakingen en uitsluitingen op te nemen waaraan meer dan duizend werknemers deelnamen[372].

Met al deze beperkingen in gedachten was het toch mogelijk een index te berekenen. Het resultaat van de berekeningen staat in grafiek 59.

Grafiek 59. *Stakingsindex (1970=100) van zestien landen buiten Nederland, 1883-1993*
(semi-logaritmisch, 5-jaarlijks voortschrijdend gemiddeld)[5]

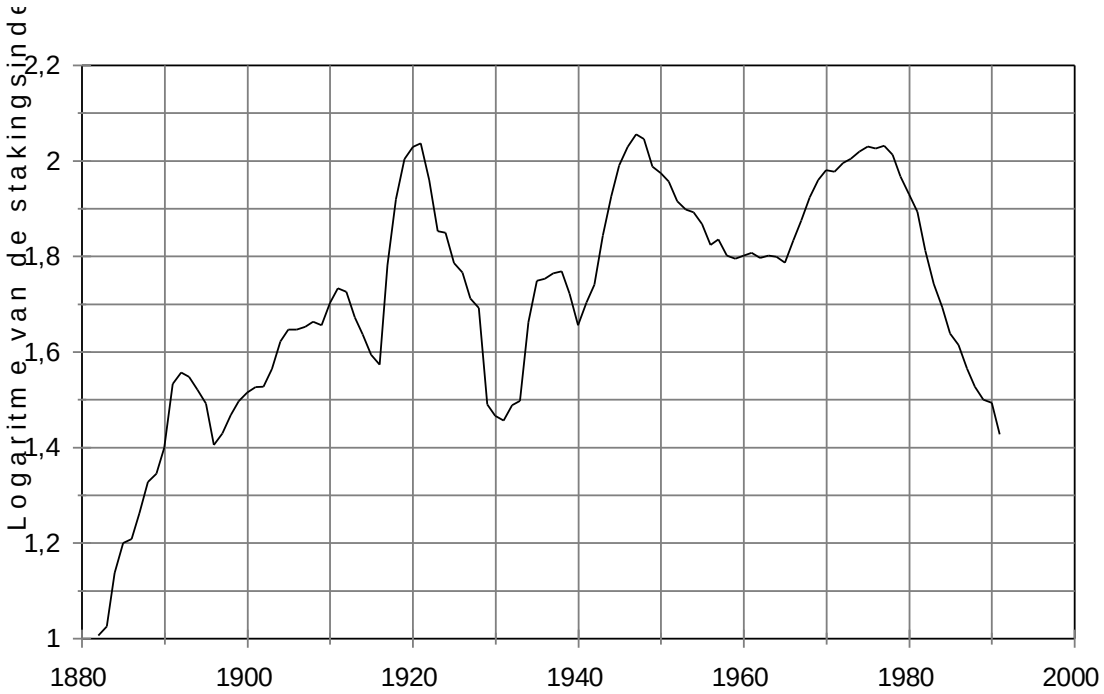

Duidelijk komen zes pieken in stakingsactiviteit naar voren: begin jaren 1890, begin jaren 1910, 1920, eind jaren dertig, eind jaren 1940 en midden jaren zeventig. Deze pieken komen in grote lijnen overeen met de beweging van de lange golf. Van Duijn noemt als omslagpunten 1893, 1929, 1949 en 1975 wat bij benadering overeenkomt met drie van de pieken in de klassenstrijd, terwijl 1929 samengaat met een dieptepunt in de internationale stakingsindex. De pieken van begin jaren 1910 en eind jaren dertig zijn vooral pieken omdat de opgaande lijn daarna werd afgebroken. Deze daling was in beide gevallen het gevolg van een uitgebroken wereldoorlog. Er blijft dan nog een piek over om te verklaren, die van 1920. Weliswaar valt deze samen met het begin van een recessie, maar dat is volgens Van Duijn geen omslagpunt in de lange golf. Mandel daarentegen beschouwt de jaren 1914-1920 als de omslag naar de dalende Kondratieff. De jaren rond 1920 mogen echter niet alleen economisch worden beschouwd; het was ook de periode, waarin de na-oorlogse stakingsgolf ten einde kwam. Enerzijds door het behalen van soms grote verbeteringen in de levensomstandigheden en anderzijds door herstel van de krachten van de tegenstanders.

De jaren na de Eerste Wereldoorlog waren een tijdperk van heftige klassenstrijd. We hebben reeds gezien dat zelfs in Nederland een revolutie-poging werd ondernomen, maar in andere landen ging het er feller aan toe. We kunnen hierbij

5 Van de genoemde zestien landen zijn de aantallen stakingen, stakers en stakingsdagen, zoals gegeven door de International Labour Organisation (ILO), bij elkaar geteld en gedeeld door de totale beroepsbevolking in die landen. Deze breuken zijn vervolgens op basis van 1970 ‘100 in een index omgezet waarvan de logaritme is berekend.

denken aan de Russische revolutie, de revoluties in Duitsland, Oostenrijk en Hongarije en de golf van bedrijfsbezettingen in Italië. In deze jaren na de ontberingen van de oorlog kwamen de arbeiders in vrijwel alle landen in verzet en dat riep ook een sterke reactie op. In Nederland schaarden de tegenstanders van een revolutie zich achter het koningshuis, zonder dat er bloed vergoten werd. In Duitsland daarentegen werd de revolutie gewelddadig onderdrukt met steun van de Sociaal-Democratische Partij en met de hulp van alles wat tegen verandering was. Bij deze onderdrukking vielen vele doden. Het is duidelijk dat de periode rond 1920 door de politieke spanningen van een ander karakter is, dan willekeurig welke andere periode van hoogconjunctuur.

We kunnen dus vaststellen dat drie van de pieken en een dal in de klassenstrijd, zoals gemeten aan stakingen en uitsluitingen, zich hebben voorgedaan rond de jaren dat de lange golf van richting veranderde. Deze constatering bevestigt het beeld dat Giorgio Gattei schetste toen hij schreef: “dan valt op dat deze pieken telkens precies samenvallen met de keerpunten (op het toppunt én dieptepunt) van de lange cycli in de economische ontwikkeling”[373]. Deze pieken zouden volgens hem het resultaat zijn van het losbarsten van sociale spanningen die waren opgebouwd tijdens een lange periode van economische groei aan de ene kant en aan de andere kant van veranderingen in de arbeidsorganisatie die dienen om de economie uit het slop te halen. Zo beschouwd reageren en interveniëren werknemers op globale ontwikkelingen, die te maken hebben met de economische lange golf. Het zijn spanningen in de samenleving als geheel die de arbeiders aanzetten om van zich te doen spreken en hun machtsmiddel te gebruiken[374].

Overigens is het hier dienstig te vermelden dat Kondratieff zelf er al op wees dat de lange golf ruimer was dan alleen maar een ontwikkeling in de economie. Hij vatte zijn theorie in vijf stellingen samen waarvan de laatste luidde: “Gedurende de opgaande fase van de lange golf, dat wil zeggen in de jaren van hoogspanning in de economische groei vinden als regel de meest omvangrijke en desastreuze oorlogen en binnenlandse onlusten plaats”[375].

We besluiten deze paragraaf met de conclusie dat er een samenhang lijkt te bestaan tussen de ontwikkeling van de internationale klassenstrijd en de algemene ontwikkeling van de economie. We kunnen echter niet concluderen dat de economische ontwikkeling de klassenstrijd rechtlijnig bepaalt. De klassenstrijd, die zoals we in paragraaf 1 zagen naast economische impulsen eveneens de invloed ondergaat van politieke en juridische ontwikkelingen, heeft ook invloed op de economische ontwikkeling.

2. Ook een lange golf in Nederland?

De internationale stakingsindex uit de vorige paragraaf is het resultaat van zestien verschillende nationale stakingsbewegingen, ieder met zijn eigenaardigheden en afwijkingen van de trend. Dat doet niets af aan het totaalbeeld, zoals ook het feit dat de Nederlandse index een samenvoeging is van diverse regionale stakingsbewegingen de waarde van de index niet vermindert. In het ene geval is sprake van de stakingsbeweging in een flink aantal kernlanden van het wereldkapitalisme, in het andere geval van de beweging in een van die landen.

Grafiek 60. *Internationale stakingsindex (1970=100), Nederlandse stakingsindex op basis van CBS-cijfers en eigen, aangepaste index voor Nederland, 1900-1995 (7-jaarlijks voortschrijdend gemiddelde, semi-logaritmisch)*

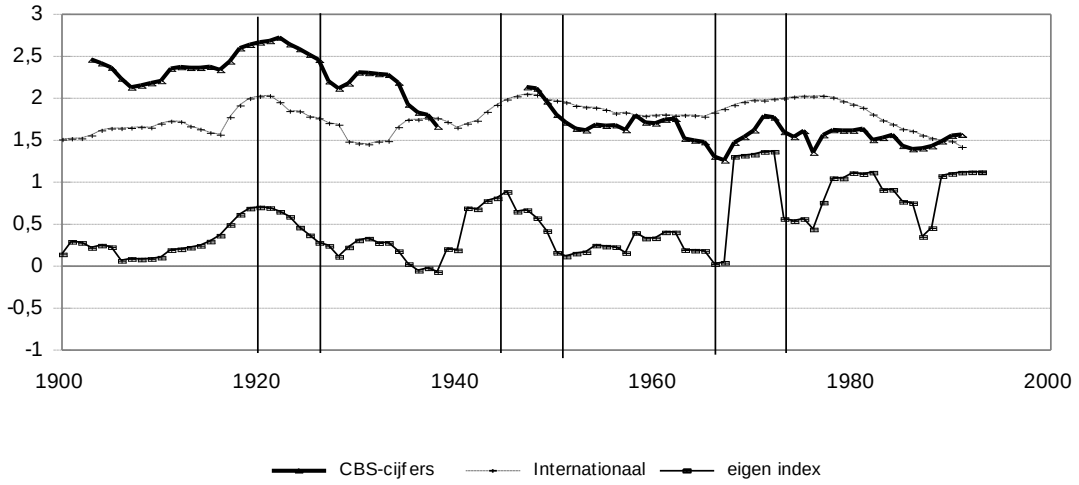

Komt de stakingsontwikkeling in Nederland overeen met de internationale? In grafiek 60 is de internationale index nogmaals getekend, maar ook de index voor Nederland zoals we deze kunnen berekenen aan de hand van de cijfers van het CBS. Daarnaast is ook de in hoofdstuk 6 ontwikkelde index opgenomen, maar nu eveneens op basis van 1970’100.

Het meest in het oog springend is dat de lijn die de op CBS-cijfers gebaseerde index aangeeft (dus inclusief de uitsluitingen) een dalende tendens vertoont. Daarentegen lopen de twee andere lijnen langzaam omhoog, hoewel de internationale index aan het eind van de periode een scherpe daling te zien geeft en weer onder het niveau van 1900 komt. De Nederlandse index bleef zich na het laatste hoogtepunt echter op een vrij hoog peil bewegen.

We kunnen ook voor Nederland concluderen dat de omslagpunten in de ontwikkeling van de stakingsindex globaal samenvallen met de omslagpunten (jaren twintig, eind jaren veertig en begin jaren zeventig) in de economische ontwikkeling, die plaatsvonden. Het vinden van een verklaring voor dit verschijnsel is niet eenvoudig. We hebben al gezien dat het stakingsgedrag niet kan worden beschouwd als een eenvoudige afgeleide van economische of politieke variabelen. Wanneer de werkloosheid stijgt, daalt niet automatisch de stakingsactiviteit en als stakers het risico lopen te worden geëxecuteerd wil dat nog niet zeggen dat arbeiders niet meer durven te staken. Desondanks lijkt het stakingsgedrag in grote lijnen samen te vallen met globale economische ontwikkelingen, zoals die in de Kondratieff-cyclus tot uitdrukking komen. Ook daar doet zich echter geen simpel mechanisme gelden. Zowel op het hoogtepunt van de cyclus wordt veel gestaakt als op het dieptepunt. De werknemers als groep of klasse lijken dus niet zozeer te reageren op verbetering of verslechtering, maar vooral op verandering. De onzekerheid die verandering met zich meebrengt verklaart misschien meer de periodieke toename van de stakingsactiviteit, dan het feit dat de werkloosheid stijgt of de lonen dalen.

Het is overigens wel van belang zich er nogmaals rekenschap van te geven dat de reactie van werknemers op de lange termijn-ontwikkeling in de economie in dit onderzoek slechts wordt gemeten door naar stakingen en bedrijfsbezettingen te kijken. Alternatieve strijdvormen van arbeiders komen hier niet aan de orde om naar te zwijgen over nog weer andere vormen van sociale strijd. Gebeurtenissen als de plundering door vooral huisvrouwen in 1917 van aardappelopslagplaatsen, huurstakin-gen, het Jordaanoproer en demonstraties zijn niet in onze beschouwingen betrokken en zouden het beeld misschien kunnen veranderen.

3. Stakingsbeweging, orde of chaos?

We hebben in dit hoofdstuk tot nu toe slechts kunnen concluderen, dat het stakingsgedrag reageert op heel globale ontwikkelingen. Algemene ontwikkelingen in de economie blijken trendmatig samen te hangen met algemene ontwikkelingen in het stakingsgedrag van werknemers. Als we echter naar de grafieken kijken van zowel het aantal stakingen, het aantal stakers, de gestaakte dagen als van de stakingsindex, dan zien we hevige fluctuaties optreden. Jaren met een hoge stakingsactiviteit worden afgewisseld met jaren van extreem lage activiteit en alleen door meerjarige gemiddelden te nemen kunnen we een lange-golf beweging construeren.

De fluctuaties lijken een tamelijk willekeurig patroon te vertonen en al eerder is erop gewezen dat in de algehele ontwikkeling van de stakingsindex geen trend viel te ontdekken. Eerst na het nemen van de logaritme bleek een trend of lange-termijn ontwikkeling aanwezig. We kunnen dus constateren dat het zoeken naar een causale verklaring voor stakingsgedrag weinig succesvol is. Is, met andere woorden, het geconstateerde lange golfpatroon grotendeels chaotisch?

Sinds enkele jaren staat een nieuwe theorie, door sommigen zelfs paradigma genoemd, in de belangstelling. Deze ‘chaostheorie’ nodigt alleen al vanwege de naam uit om te onderzoeken of deze van nut kan zijn bij onze zoektocht naar een verklaring van de stakingsfluctuaties.

1. Chaos, de theorie[376]

In 1979 verscheen een boek van de hand van de scheikundige Prigogine en de filosoof/scheikundige Stengers[377]. Zij bestreden in hun studie de tot dan toe in de natuurwetenschappen gebruikelijke gedachte dat natuurwetten geen tijdselement kennen: de wetten zijn omkeerbaar. In de thermodynamica daarentegen speelt tijd wel degelijk een rol en volgens hen werd het hoog tijd de tijd zijn plaats in de wetenschap te geven. De ontwikkeling van de wereld is onomkeerbaar ofwel a-symmetrisch en juist daardoor ontstaat uit de heersende chaos toch orde.

Na het uitkomen van hun boek en vooral van de Engelstalige editie in 1984 verscheen een nog steeds groeiende stroom populair-wetenschappelijke boeken en artikelen over de nieuwe theorie: de chaostheorie. In de kern bestaat de gedachte van chaos uit de erkenning dat ontwikkelingen gevoelig zijn voor de beginvoorwaarden. Hele kleine verschillen in die voorwaarden kunnen volgens de theorie tot grote gevolgen leiden. Dit kenmerk kan wiskundig worden uitgedrukt in een niet-lineaire

functie, die overigens al bekend was ver voor het verschijnen van *Orde uit chaos*. In een dergelijke functie kan verandering van een parameter tot enkele cijfers achter de komma in het tijdsverloop leiden tot steeds verder uiteenlopende ontwikkelingen[378]. Bovendien had de weerkundige Lorenz begin jaren zeventig al ontdekt dat het weer een chaotisch gedrag vertoont. Aan hem is de metafoor ontleend van het vlinder-effect: de vleugelslag van een vlinder in Brazilië kan enkele dagen later een storm veroorzaken in Texas.

Deze metafoor heeft tot vreemde gevolgen geleid. Hoewel iedereen in zal zien dat het vlinder-effect slechts een metafoor is, die in de werkelijke natuur niet optreedt, is op het gebied van de sociale wetenschappen een hele trits als waar verkochte metaforen opgedoken. Verloren veldslagen als gevolg van een verloren hoefijzer, alles kan worden opgedist om de chaos-theorie te ondersteunen. Nu is het ongetwijfeld zo dat dergelijke kleine factoren grote gevolgen kunnen hebben, maar dan toch niet zonder dat andere factoren ook een rol spelen. De geboorte van een baby in Oostenrijk was wel het begin van het leven van Hitler, maar de gehele holocaust kan niet op die ene geboorte worden teruggevoerd.

Nijkamp heeft in zijn bijdrage aan de chaos-discussie een viertal argumenten aangevoerd waarom het in de economische wetenschap moeilijk is om chaos te ontdekken[379]. Het eerste argument luidt dat economische tijdreeksen geaggregeerd zijn, wat betekent dat eventuele chaos-verschijnselen al voor het onderzoek weggemiddeld zijn. Op de tweede plaats hebben we in de economie te maken met menselijk gedrag, waarbij de actoren te allen tijde zullen trachten uitschieters in reeksen te dempen. Mensen reageren in tegenstelling tot het weer bewust op ontwikkelingen en dat kan leiden tot het tegengaan ervan. Nijkamps derde argument was dat chaos moeilijk te onderscheiden is van toevallige schokken en meetfouten. Tenslotte zou een minimale reeks 10.000 tot een miljoen data vereisen, wat in de menswetenschappen vrijwel onhaalbaar is.

Toch is in de geschiedschrijving wel getracht om de chaos-theorie toe te passen. Niet alleen als metafoor, maar ook via niet-lineaire wiskunde.

2. Een Russisch stakingsonderzoek

Vanuit de chaos-theorie is door drie Russen onderzoek gedaan naar stakingen. In 1997 publiceerden Andreev, Borodkin en Levandovskii een artikel waarin zij de chaos-theorie ofwel niet-lineaire dynamica toepasten op de arbeidersbeweging in het Rusland van voor de revolutie[380]. In hun bijdrage begonnen zij met een uiteenzetting van de theorie waarin zij stelden dat chaos onomkeerbaarheid van processen erkent, inclusief toeval en bifurcatiepunten. Bifurcatiepunten zijn momenten in een ontwikkeling dat deze op een tweesprong aanlandt en niet vaststaat welke weg vervolgd zal worden. Zij beschreven de chaos-theorie zelfs als een mathematische poging om het mechanisme van de ‘verwezenlijking van het mogelijke’ te onderzoeken. Blijkbaar hebben de auteurs een gedegen Hegeliaanse en Marxistische scholing achter de rug, want dergelijke formuleringen kunnen we al terugvinden bij Hegel en Friedrich Engels.[381]. Hier keert de chaos-theorie terug naar de negentiende eeuw en wel het begin daarvan. Hegel schreef zijn woorden immers in 1813.

Eenvoudig gesteld komt de gedachtegang van Hegel en na hem Engels hierop neer, dat in de wereld alles wat gebeurt mogelijk is, maar ook wat niet gebeurt is mogelijk. Het toeval heeft ook zijn oorzakelijke achtergrond en is daarmee ook niet meer echt toevallig. Wat mogelijk is, is ook noodzakelijk omdat het een oorzaak heeft en reëel bestaat terwijl omgekeerd het noodzakelijke eerst mogelijk was, voordat het werkelijk werd. Wat in de chaos-theorie een bifurcatie-punt heet, werd door marxisten erkend als keuzemoment in de geschiedenis. De leus Socialisme of Barbarij, die zij aan het begin van de eeuw aanhieven, is hiervan een goede illustratie.

Hoe gingen de Russen te werk? Zij maakten gebruik van de maandcijfers van de officiële stakingsstatistieken die de jaren 1895-1908 bestrijken. Daarmee hadden zij 168 data, een aantal dat wel erg ver beneden de volgens Nijkamp benodigde minimale hoeveelheid voor verantwoord chaos-onderzoek ligt. Op het aantal stakers pasten zij vervolgens niet-lineaire formules toe om tot de conclusie te komen dat in oktober 1905 een hoge piek optrad, evenals in de werkelijkheid. Het model lijkt dus te voldoen. Echt overtuigen kan het echter niet, want het model laat tevens pieken zien in 1899, 1900 en 1907. Deze pieken zien we echter niet terug in de grafiek met werkelijke aantallen stakers.

De denkfout die gemaakt wordt bij toepassing van de niet-lineaire wiskunde op de menselijke samenleving is door twee Nederlandse onderzoekers in 1995 bekritiseerd[382]. Volgens hen vergeten de modieuze aanhangers van de chaos-theorie, dat deze theorie in feite niet meer is dan een wiskundig verschijnsel. Een verschijnsel zonder werkelijke inhoud. Cijfers gedragen zich onder bepaalde omstandigheden zodanig, dat van chaos sprake is. Het feit echter, dat als uitkomst van een bepaalde formule in de loop der tijd onverwachte, maar wel gedetermineerde verschijnselen optreden, kan niet zonder meer naar maatschappelijke verschijnselen worden getransplanteerd. In de samenleving met zijn vele duizenden in elkaar grijpende ontwikkelingen is geen sprake van een ceteris paribus-situatie. Toepassing van niet-lineaire formules laat hoogstens een overeenkomst met de maatschappelijke realiteit zien, maar deze overeenkomst heeft geen enkele verklarende waarde zonder een gedegen bijpassende theorie.

Hun eindoordeel was kort en krachtig: “De sociale wetenschappen worden niet geholpen door de modieuze toepassing van hoogstaande mathematische modellen”[383]. Dergelijke modellen dienen een beredeneerd en aantoonbaar nut voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek te hebben en niet worden gebruikt omdat het in de mode is.

3. Toeval en noodzaak in de stakingsbeweging

Hoewel de chaos-theorie hier niet uitputtend is behandeld, meen ik toch te mogen concluderen dat ze voor ons onderzoek niet van nut is. Hoogstens kunnen we gebruik maken van het metaforisch niveau: kleine oorzaken kunnen grote gevolgen hebben.

We hebben in eerdere paragrafen geconstateerd dat arbeiders onder verschillende maatschappelijke omstandigheden verschillend reageren op veranderingen. Slechts op abstract niveau, de lange golf, is het mogelijk uitspraken te doen met licht voorspellende waarde. Op concreet niveau, arbeiders in een bepaald bedrijf in een zekere maatschappelijke omgeving, valt weinig of niets te voorspellen. Tegen vrienden heb ik naar analogie van het feit dat in 1972 na een uitspraak van de rechter

metaalarbeiders het werk neerlegden, het uitbreken van de havenstaking van 1979 voorspeld na de rechterlijk uitspraak tegen de stakende slepers, maar dit soort voorspellingen heeft vooral anekdotische waarde. Als de staking niet was uitgebroken, had ik me dit voorval immers ongetwijfeld niet meer (willen) kunnen herinneren.

Modellen en theorieën ten spijt kunnen we niet anders concluderen, dan dat ook mathematisch stakingsonderzoek slechts achteraf de ontwikkeling kan begrijpen. Overigens hoeft dit ons in het geheel niet te frustreren. Er is immers ook geen enkele bioloog of geneticus in staat om de verdere loop van de evolutie te voorspellen. De statistische methoden leveren een aanvaarding of verwerping op van gedachten die door 'traditionele' geschiedschrijvers zijn geponeerd. Daarmee is niet beweerd dat statistische exercities zinloos zijn, integendeel: zij vormen een welkome aanvulling op de bestaande geschiedschrijving. Met de statistiek als hulpmiddel kunnen door schrijvers gedane beweringen immers getoetst worden. De voorspellende waarde van de geschiedschrijving blijft echter laag. Toevallige ontwikkelingen, die niet te voorspellen zijn, hebben grote invloed op de reactie van arbeiders. De Tweede Wereldoorlog bijvoorbeeld was een externe factor met grote invloed op het stakingsgedrag van de arbeiders. Dit toeval is echter in Hegeliaanse zin niet alleen toevallig, maar ook noodzakelijk, deterministisch bepaald.

3. Samenvatting en conclusie

In dit hoofdstuk is onderzocht hoe de fluctuaties zijn te verklaren die in de ontwikkeling van de stakingsactiviteit in de negentiende en de twintigste eeuw zijn opgetreden.

Eerst is onderzocht welke onafhankelijke variabelen een verklarende waarde hebben voor de vele korte termijn-fluctuaties. De keus voor de onafhankelijke variabelen is gemaakt op grond van de bestaande literatuur over stakingen waarin gewezen is op de invloed van bijvoorbeeld de werkloosheid op het stakingsgedrag. Meer dan tien variabelen uit de economische en politieke sfeer zijn vervolgens in een verklarend model opgenomen. Voor al deze variabelen bestond een beredeneerde verwachting over hun afzonderlijke invloed op de stakingsindex.

Om het model te toetsen zijn eerst voor alle variabelen de correlatie-coëfficiënten met de stakingsindex berekend. Voor slechts een viertal variabelen werden significante correlaties gevonden: de ontwikkeling van het reëel loon, het prijsindexcijfer, het nationaal inkomen per hoofd van de bevolking en de loonquote. Bij deze berekening is echter geen rekening gehouden met een eigenschap van tijdreeksen; namelijk dat ze altijd correleren wanneer er een trend in de reeksen aanwezig is. Alvorens de correlaties te berekenen dient daarom de trend uit de reeksen te worden verwijderd en dat kan door het nemen van de eerste verschillen. Bovendien is van de stakingsindex de logaritme genomen om de invloed van de massale stakingsbeweging in 1970 op de totale reeks te neutraliseren.

Na de aldus uitgevoerde transformatie van de reeksen zijn de correlaties nogmaals berekend. Nu bleek nog slechts het reëel loon significant te correleren, terwijl het nationaal inkomen en het percentage werknemers dat volgens een CAO werkt iets lager scoorden. Hieruit viel de conclusie te trekken dat de meeste onderdelen van het

model niet aan de verwachtingen voldoen en het geen zin heeft het model als totaliteit door te rekenen. Daar komt nog bij dat een aantal onderdelen van het model sterk met elkaar correleren, waardoor het model statistisch gezien instabiel is. Tenslotte leidt het ontbreken van een groot aantal variabelen in diverse jaren ertoe dat bij een multipele regressie-analyse veel jaren niet meegerekend kunnen worden.
Na ondervanging van deze twee problemen is een aangepast model met vier onafhankelijke variabelen opgesteld, dat we voor de jaren 1911-1995 hebben getest. Ook deze berekening leverde geen statistische ondersteuning van het model op.

Wel is het zo, dat na opsplitsing van de gehele periode 1850-1995 in twintig-jaarlijkse perioden een aantal onafhankelijke variabelen in sommige perioden sterk correleerde met de stakingsindex. In de jaren 1911-1920 gaf het werkloosheidspercentage een negatieve correlatie te zien met een waarde -0,75, een verband dat nog werd versterkt door de correlatie tussen stakingsindex en conjunctuurspiegel: -0,22. Een andere hoge correlatie was de organisatiegraad, die in 1961-1980 een waarde van -0,55 opleverde. Deze laatste waarde is maar ternauwernood significant, maar ze bevestigt het beeld dat we in hoofdstuk 2 schetsten van een vakbeweging die zich verre van stakingen hield.

Op grond van de diverse uitgevoerde berekeningen bleek het ontwikkelde model geen verklarende waarde te bezitten en is het verworpen. We kunnen ons zelfs afvragen of het wel mogelijk is om een valide model te ontwerpen voor zo’n lange periode. De arbeiders uit het midden van de negentiende eeuw zijn weliswaar evenals hun collega’s uit onze tijd mensen in loondienst, maar voor het overige verschillen ze onderling erg. De omstandigheden waaronder mensen leven en werken zijn in 150 jaar tijd aanzienlijk veranderd en dat zal gevolgen hebben gehad voor hun geestelijke gesteldheid en sociale interactie. Ik wil bijvoorbeeld de ingrijpende gevolgen van ontslag voor veel mensen in onze tijd niet verbloemen, maar ontslag betekent heden ten dage geen terugval in de diepste armoede. In de negentiende eeuw kon dat wel het geval zijn.

Voor een beperkt aantal onafhankelijke variabelen bleek in een enkele periode wel een significante correlatie te bestaan en de veranderingen in correlatie die zich van de ene naar de andere 20-jaarlijkse periode hebben voorgedaan zouden op periodieke aanpassingen in het stakingsgedrag kunnen duiden.

Er bestaat internationale literatuur waarin wordt gewezen op een verband tussen de economische lange golf en de stakingsbeweging. Op die weg zijn we in ons onderzoek verder gegaan. Eerst is onderzocht of in de internationale stakingsbeweging werkelijk een lange golf bestaat. Van zestien landen zijn de officiële stakingscijfers opgeteld en gerelateerd aan de omvang van de beroepsbevolking in die landen. De aldus geconstrueerde stakingsindex vertoont een duidelijk verband met de economische lange golf. Hoogtepunten in stakingsactiviteit hebben zich voorgedaan tijdens de omslagpunten in de Kondratieff. Arbeiders lijken vooral te reageren op veranderin-gen en minder op het feit of de lange golf in zijn groei- of krimp-fase verkeert.

Hetzelfde blijkt het geval te zijn als we kijken naar de stakingsindex, zoals die in het vorige hoofdstuk is ontwikkeld. Een opvallend verschil met de internationale index is dat in Nederland de stakingsactiviteit aan het eind van de onderzoeksperiode tamelijk hoog bleef.

Aan het eind van dit hoofdstuk aangekomen kunnen we concluderen, dat er geen alomvattende verklaring gegeven kan worden voor de fluctuaties in de stakingsindex.

Ook de chaos-theorie bleek daarbij niet van belang te zijn, omdat de toepasbaarheid problematisch is en de theoretische basis niet aantrekkelijk. Werknemers laten zich nu eens door deze, dan weer door gene ontwikkeling leiden in hun motivatie om al dan niet te staken. Daarbij is niet onderzocht hoe iets abstracts als ‘de tijdgeest’ van invloed zou kunnen zijn op de stakingsindex.

Misschien hebben gebeurtenissen als de Russische revolutie of de eind jaren zestig in Europa optredende explosie van arbeiders- en studentenstrijd de Nederlandse arbeiders dusdanig beïnvloed dat ook zij opstandiger werden. Dat wil uiteraard niet zeggen dat stakingen een import-artikel zijn, want ook in die andere landen moet de beweging uit iets verklaard worden. Hoewel de arbeidersstrijd in verband staat met lange-termijn ontwikkelingen in de economie ontwikkelt ze zich kennelijk ook los van conjunctuur-invloeden.

Appendix bij hoofdstuk 7

Uitkomsten van de regressiemodellen

In de volgende tabel zijn twaalf uitkomsten opgenomen van regressie-analyses die zijn uitgevoerd met betrekking tot de modellen uit hoofdstuk 7.

Er zijn drie model-varianten geanalyseerd van twee modellen. Het eerste model is het in de tekst oorspronkelijk opgenomen model met dertien onafhankelijke variabelen en de varianten zijn de volgende. Eerst op basis van de oorspronkelijke gegevens (model A1), vervolgens is van de afhankelijke variabele de natuurlijke logaritme genomen om extreme waarden te verwijderen (model A2) en tenslotte zijn van alle variabelen de eerste verschillen genomen (model A3). In de tekst van het hoofdstuk is beargumenteerd waarom deze transformaties van de variabelen noodzakelijk zijn.

Model	*Aantal (N)*	*R^2*	*F-waar-de*	*Significantie van het model*	*Significante variabele bij 95% betrouw-baarheid*	*Multicollineariteit*
A1	63	0,20	0,97	0,50	Nationaal inkomen	sterk bij veel variabelen
A2	63	0,32	1,78	0,07	geen	sterk bij veel variabelen
A3	62	0,18	0,79	0,67	geen	met name tussen nominaal loon en prijsindex

Model A3 levert een verklaarde variantie (R^2) op die 18% bedraagt, met andere woorden 18% van de veranderingen in de afhankelijke variabele wordt verklaard door het model en deze uitkomst heeft een betrouwbaarheid van 33% (1 - significantie). Vervolgens is voor deze drie modellen nog een stapsgewijze regressie-analyse uitgevoerd, maar telkens wordt dan slechts één enkele onafhankelijke variabele in het model opgenomen, zodat deze aanpak ons ook niet verder brengt. Bovendien doet zich een probleem van multicollineariteit voor en zijn van de jaren waarvoor het model is opgesteld (1850-1995 ofwel 146 jaar) 84 jaar (146 - N) niet in de berekening betrokken.

Om deze problemen te ondervangen is (zie de tekst van het hoofdstuk) een aangepast model (B) met slechts vier onafhankelijke variabelen opgesteld. Dit model is op dezelfde wijze getoetst als het oorspronkelijke model, maar in drie periodes: 1911-1995 (B1, B2, B3), 1911-1940 (B4, B5, B6) en 1945-1995 (B7, B8 en B9). Voor alle drie de periodes is dus eerst een analyse uitgevoerd op basis van de oorspronkelijke gegevens (B1, B4 en B7), daarna is van de stakingsindex de natuurlijke logaritme genomen en is het model weer doorgerekend (B2, B5 en B8). Tenslotte zijn naast deze laatste transformatie ook nog de eerste verschillen genomen

van de variabelen om de trend uit de reeksen te verwijderen en is wederom regressie-analyse uitgevoerd (B3, B6 en B9).

Model	*Aantal (N)*	*R^2*	*F-waar-de*	*Siginicantie van het model*	*Significante variabele bij 95% betrouw-baarheid*	*Multicollineariteit*
B1	78	0,08	1,67	0,17	geen	geen
B2	78	0,18	4,13	0,00	geen	geen
B3	77	0,06	1,10	0,37	geen	geen
B4	29	0,55	7,46	0,00	reëel loon, prijsindex	geen
B5	29	0,45	4,94	0,01	reëel loon, prijsindex	geen
B6	28	0,09	0,54	0,71	geen	geen
B7	49	0,11	1,39	0,25	geen	geen
B8	49	0,46	3,00	0,03	geen	geen
B9	**48**	**0,20**	**2,63**	**0,05**	**Organisatie-graad**	**geen**

Het enige model dat enige verklarende waarde heeft bij een hoge betrouwbaarheid is B9. De verklaarde variantie van dit model voor de periode 1945-1995 is echter slechts 0,20 bij een betrouwbaarheid van 95%. Ook de uitkomsten van deze vergelijkingen leiden niet tot statistische bevestiging van het model.

De conclusie kan kort zijn: het theoretisch model wordt op geen enkele wijze door de regressie-analyses ondersteund.

Hoofdstuk 8

Samenvatting en conclusie

We zijn bijna aangeland bij het einde van ons onderzoek naar de stakingsbeweging in Nederland gedurende de afgelopen twee eeuwen. In dit hoofdstuk zal ik eerst de vorige zeven hoofdstukken kort samenvatten. Aan het eind van elk afzonderlijk hoofdstuk is weliswaar reeds een kort overzicht van het betreffende onderdeel van het boek gegeven, maar hier komen ze meer systematisch aan bod.

Het tweede deel van hoofdstuk 8 bestaat uit een chronologisch overzicht van de gehele stakingsbeweging aan de hand van het eerder behandelde. Tenslotte keren we nogmaals terug naar de beide hoofdvragen van het onderzoek: is er in de loop van de geschiedenis meer of minder gestaakt en hoe zijn de fluctuaties in de stakingsbeweging te verklaren?

1. Samenvatting van de voorgaande hoofdstukken

In hoofdstuk 1 is de definitie operationeel gemaakt die in dit onderzoek wordt gebruikt. Een staking is omschreven als het tijdelijk stopzetten van hun werkzaamheden door werknemers om tegemoetkoming aan gestelde eisen af te dwingen. Zo'n staking kan zich op verscheidene manieren voordoen. Zo kennen we de klassieke staking, de selectieve staking, de estafette-staking en de werkonderbreking. Al deze vormen worden gekenmerkt door drie criteria: aan de actie nemen slechts loonafhankelijken deel, de bedoeling is om na de actie weer aan het werk te gaan en er wordt door meerdere mensen aan deelgenomen. Slechts gebeurtenissen die aan deze criteria voldoen, zijn in dit boek beschouwd als staking en zijn onderwerp van ons onderzoek. Op deze regel is één uitzondering van toepassing: bedrijfsbezettingen zijn ook onderzocht. De reden hiervan is, dat deze acties nauw verwant zijn aan stakingen en vaak als alternatief voor stakingen fungeren.

In hoofdstuk 2 komen de mensen aan de orde die optreden gedurende een staking. Op de eerste plaats zijn dat de stakers zelf: arbeiders, werknemers, loonafhankelijken of hoe men ze maar wil noemen. Het gaat hier om een maatschappelijke groep, die zich economisch onderscheidt van andere groepen doordat de leden niet beschikken over of het eigendom hebben van productiemiddelen (kapitaal). Al hebben arbeiders per definitie geen kapitaal en zijn ze ondergeschikt aan hun patroon, toch verzetten niet alle arbeiders zich tegen (de gevolgen van) deze onderschikking door te staken. De groep die dat verzet wel pleegt, heeft aan de basis gestaan van vakbonden, die in een latere periode namens hun leden onderhandelden met de patroons. Deze patroons keerden zich aanvankelijk tegen het bestaan van vakbonden, maar al snel brak bij hen het inzicht door dat onderhandelen met een zichtbare tegenstander prettiger is dan strijden tegen een onzichtbare en anonieme opponent.

De overheid maakte een soortgelijke ontwikkeling door en na een aanvankelijk vooral repressief optreden tegen stakers en vakbeweging, werd de laatste naderhand vrijwel geïncorporeerd. Binnen dit proces van institutionalisering van de arbeidsverhoudingen bleef er voor de werknemers steeds minder ruimte over om zelfstandig op te treden. Alle actie diende via de vakbondskanalen plaats te vinden en als arbeiders buiten de bonden om in actie kwamen, troffen ze ook de vakbondsbesturen als tegenstander tegenover zich. Omdat de vakbeweging geacht wordt op te treden als vertegenwoordiger van alle loonafhankelijken, hebben de arbeiders toch geregeld kans gezien om de bonden te radicaliseren. Het hele systeem van industriële verhoudingen, dat vooral na de Tweede Wereldoorlog tot stand kwam, was immers gebaseerd op het vertrouwen dat de bonden bij hun leden genieten.

Tenslotte is in het hoofdstuk nog gewezen op de vaak negatieve rol, die geestelijken en de pers in stakingen hebben gespeeld.

Nadat is onderzocht welke personen en groepen optreden tijdens een staking wordt in hoofdstuk 3 de vraag beantwoord waarom arbeiders staken. Arbeiders verkopen hun vermogen om te werken voor een zekere periode aan een ondernemer en trachten voor dat werk een zo hoog mogelijke vergoeding te krijgen (primaire arbeidsvoorwaarden). Bovendien proberen ze het werk onder zo aangenaam mogelijke omstandigheden te verrichten (secundaire arbeidsvoorwaarden).

Omdat werknemers deze voorwaarden (ook) tijdens de arbeid proberen te effectueren, leggen ze soms het werk neer om verbetering van het loon, verkorting van de werktijd of prettiger arbeidsomstandigheden te verkrijgen. Daarnaast kan een werkstaking ook gebruikt worden als pressiemiddel in andere aangelegenheden. Te denken valt hierbij aan het steunen van collega's, het onder druk zetten van de overheid of het verwerven van het recht om lid te zijn van een vakbond.

Binnen de arbeidersklasse komen groepen voor die zich onderscheiden door nationaliteit, leeftijd en sekse. Van deze drie groepen hebben slechts buitenlandse arbeiders zich geregeld door middel van staking ingezet voor groepsspecifieke belangen. De twee andere groepen (vrouwen en jongeren) staakten vrijwel uitsluitend voor gewone arbeidsvoorwaarden.

Uit het onderzoek is gebleken dat in bijna zestig procent van de het aantal stakingen de stakers een positief resultaat behaalden, waarbij opgemerkt dient te worden dat het percentage aan het eind van de onderzoeksperiode het hoogst was.

In één zin samengevat kunnen we stellen dat in de periode waarover ons onderzoek zich uitstrekt stakingen minder seizoengevoelig zijn geworden, meer deelnemers zijn gaan tellen en dat de duur aanmerkelijk korter is geworden. Deze in hoofdstuk 4 getrokken conclusies stemmen overeen met de bevindingen van buitenlandse auteurs, die veelal deze ontwikkelingen in verband brengen met het algemenere moderniserings-begrip[384].

Het grootste deel van dit hoofdstuk is gewijd aan veranderingen in het historische verloop van stakingen. Een belangrijke rol in deze ontwikkeling is weggelegd voor de vakbeweging. We hebben in hoofdstuk 2 gezien hoe deze was ontstaan om de arbeiders te vertegenwoordigen tegenover ondernemers en overheid, maar steeds meer juist vervreemdde van die arbeiders. Deze vervreemding had tot gevolg dat werknemers weer meer buiten hun bonden om het werk gingen neerleggen als ze grieven hadden. Op hun beurt trachtten de bonden het initiatief dan naar zich toe te trekken door een radicalere opstelling.

Naast een op en neergaan van de verhouding tussen spontane en geleide stakingen heeft zich nog een andere verandering voorgedaan. Doordat het gebruik van het stakingswapen voor steeds meer groepen arbeiders een acceptabele zaak werd, veranderde ook het ritueel van een staking. De werkers in de gezondheidszorg die aan het eind van de twintigste eeuw soms het werk neerleggen, trekken niet met rode vlaggen door het ziekenhuis om hun collega's over te halen om mee te doen. Ook steken ze geen operatiekamers in brand, zoals stakende veenarbeiders een eeuw geleden turfhopen in lichterlaaie zetten. Met korte werkonderbrekingen, demonstraties en wegblokkades geven de nieuwe groepen stakers uiting aan hun onvrede.

In hoofdstuk 5 is aan de hand van de veel bekritiseerde hypothese van Kerr en Siegel onderzocht welke beroepsgroepen in Nederland het meest tot staken bereid waren. Zijn dat groepen arbeiders geweest die onaangenaam werk verrichtten en een geïsoleerd bestaan leidden, zoals deze beide auteurs beweren?

In zijn algemeenheid gaat deze stelling niet voor Nederland op. Slechts voor grondwerkers in de negentiende eeuw, veenarbeiders en arbeiders in de werkverschaffing is de hypothese geldig. Andere groepen arbeiders voldoen daarentegen niet aan deze verwachting. Belangrijker blijkt de markt- en machtspositie te zijn die werknemers innemen. De Amsterdamse diamantbewerkers leverden rond 1900 daarvan een goed voorbeeld. Een ander voorbeeld komen we in de bouwsector tegen: de grootste stakingsbereidheid vertonen arbeiders in de afwerking zoals stukadoors.

De grote verschillen tussen de diverse groepen loonafhankelijken blijken in de laatste eeuw minder te zijn geworden. Steeds meer arbeiders grijpen als dat nodig lijkt naar het stakingswapen. Onderwijzers, leraren, politieagenten, bankbedienden en winkelpersoneel eisen gaandeweg de eeuw hun plaats op naast de havenarbeiders, bouwvakkers en industrie-arbeiders.

De conclusie dat bepaalde beroepsgroepen meer stakingsbereidheid vertonen dan andere betekent niet dat elk bedrijf voldoet aan het beeld van de betreffende beroepsgroep. Er zijn havenbedrijven waar vrijwel nooit is gestaakt. Binnen het gegeven van een bepaalde bereidheid van arbeiders om te staken moet onderzoek naar elk afzonderlijk bedrijf worden gedaan om de daar heersende strijdbaarheid of het gebrek daaraan te verklaren. In dit onderzoek bleek dat er weinig aanwijzingen zijn voor de veronderstellingen dat bedrijfsgrootte of kapitaalintensiteit van veel invloed zijn op de stakingsbereidheid.

In dit hoofdstuk is tevens onderzocht hoe de regionale verdeling van stakingsactiviteit was. Gebleken is dat de stakingsactiviteit zich grotendeels heeft geconcentreerd in de regio's rond Amsterdam en Rotterdam. Het verdwijnen van de veenderij en de textiel waren oorzaak dat de regio's Noord en Oost minder belangrijk werden. Het Zuiden daarentegen groeide door de na-oorlogse industrialisatie aldaar. De in de literatuur voorkomende opvatting dat Amsterdammers altijd veel strijdbaarder zijn geweest dan Rotterdammers blijkt niet uit de stakingscijfers.

In hoofdstuk 6 kwam de beantwoording aan de orde van de eerste hoofdvraag die aan het onderzoek ten grondslag ligt. Aan de hand van een overzicht van de wijze waarop het CBS vanaf 1901 de stakingsbeweging in Nederland heeft geregistreerd, trokken we de conclusie dat de meerjarenstatistiek van het CBS niet consistent is. De gehanteerde definitie en de wijze van meten zijn in de loop der jaren verscheidene malen veranderd. Bovendien is er door diverse auteurs op gewezen dat de CBS-statistiek onvolledig is. Om deze twee problemen te omzeilen heb ik ervoor gekozen

een eigen statistiek samen te stellen. Dat is trouwens ook nodig wanneer men uitspraken over de negentiende eeuw wil doen.

Deze statistiek levert het volgende beeld op. Het *aantal stakingen* is tot 1920 gestegen en daarna gedaald naar het negentiende-eeuwse niveau. Alleen in de eerste jaren na de Tweede Wereldoorlog deed zich nog een forse stijging voor. Eenzelfde ontwikkeling voltrok zich met betrekking tot het *aantal gestaakte dagen*, hoewel het hoogtepunt daarvan in 1931 plaats vond. Ook hier zien we een opleving in 1946, maar ook in 1960, begin jaren zeventig en het hoogtepunt van de na-oorlogse periode was 1995. Heel anders is het gesteld met het *aantal stakers*. In absolute aantallen zinken alle voor-oorlogse jaren in het niet bij zeven na-oorlogse jaren: 1946, 1970, 1979, 1980, 1981, 1984 en 1991.

In navolging van Galambos en Evans in Engeland en Van Kooten in Nederland heb ik de gegevens van de drie genoemde indicatoren (stakingen, aantal stakers en getal gestaakte dagen) samengevoegd in een stakingsindex. Om die index samen te stellen zijn de frequentie, intensiteit en duur van stakingen per jaar gerelateerd aan respectievelijk het aantal en de grootte van de betrokken bedrijven, het aantal werkende loonafhankelijken en het arbeidsvolume. Uit deze index blijkt dat de meeste hoogtepunten zich in de laatste kwart-eeuw hebben voorgedaan.

Stakingen zijn in de afgelopen eeuw van karakter veranderd. Aan het begin vonden veel stakingen plaats met een klein aantal deelnemers, maar -als gevolg van de lange duur per staking- een groot aantal gestaakte dagen. Aan het eind van de onderzoeksperiode was dat beeld ingrijpend veranderd. Het aantal stakingen was in verhouding erg laag, maar er had een enorme toename van het aantal deelnemers plaatsgevonden. Deze toename compenseerde het kleine aantal stakingen en de korte duur ruimschoots, waardoor de stakingsindex juist aan het eind van de periode hoogtepunten kende.

In het laatste hoofdstuk (hoofdstuk 7) is de tweede hoofdvraag van het onderzoek behandeld: hoe zijn de fluctuaties in de stakingsbeweging te verklaren. Op grond van een literatuurstudie is een model geconstrueerd met dertien onafhankelijke variabelen en de stakingsindex uit hoofdstuk 6 als afhankelijke. Stapsgewijs werd dit model getoetst, waarbij bleek dat slechts het reëel loon positief significant correleerde met de stakingsindex, terwijl de ontwikkeling van het nationaal inkomen en het percentage werknemers dat onder een CAO valt een fractie lager scoorden. Bij onderzoek waarin die stakingsindex als afhankelijke variabele functioneert, betekent dit dat er meer gestaakt werd als het reëel of het nationaal inkomen loon steeg, terwijl er minder werd gestaakt wanneer het percentage dat onder een CAO viel, daalde. En omgekeerd. Vervolgens is vastgesteld, dat deze model-matige aanpak voor zo’n lange periode niet bevredigend is en dat we beter per korte periode kunnen onderzoeken welke factoren toen van invloed waren op de stakingsactiviteit. Werknemers voldoen niet zomaar aan wetmatige verwachtingen, maar telkens weer veranderen de omstandigheden waaronder zij al dan niet bereid zijn strijd te voeren. Bovendien veranderen zij zelf ook voortdurend.

Vervolgens is onderzocht of in de internationale stakingsbeweging een lange golf-beweging valt te ontdekken. Dat bleek het geval te zijn. Arbeidersstrijd neemt toe tijdens zowel hoogtepunten als dieptepunten in de economische lange golf. De Nederlandse index komt in grote lijnen overeen met deze internationale index en beweegt dus ook mee met de Kondratieff.

De vele fluctuaties in de stakingsindex zijn minder eenvoudig te verklaren. De moderne chaos-theorie levert in deze ook geen afdoend antwoord op. Iedere op- en-neergaande beweging dient op zichzelf beoordeeld te worden met de gevonden algemene verbanden op de achtergrond. Dat de stakingsbeweging rond 1970 naar een hoogtepunt groeide valt samen met de omslag in de economische lange golf, maar dat verklaart nog niet waarom eind augustus 1970 de Rotterdamse haven- en metaalarbeiders massaal in staking gingen. De verklaring hiervoor dient in de omstandigheden te worden gezocht die in het Rijnmond-gebied heersten.

2. Kort chronologisch overzicht van de Nederlandse stakingsbeweging, 1830-1995

1. De negentiende eeuw, 1830-1914

Op het Europees grondgebied van het Koninkrijk der Nederlanden, zoals dat tot stand was gekomen na de Franse overheersing en de afscheiding van België, was tot ver in de negentiende eeuw nog nauwelijks sprake van een industriële ontwikkeling. Nederland was een 'agrarisch-ambachtelijke' samenleving waarvan het beeld werd bepaald door ambachtelijk kleinbedrijf[385]. Wel groeide het besef dat ook hier de ontwikkeling van een industrie van belang was voor de volkswelvaart. Koning-koopman Willem I verbond zijn naam aan het streven Nederland te moderniseren en onder zijn regime kwamen enkele grote bedrijven tot stand. Dat was vooral het geval in de scheepsbouw, die van belang was om de aloude vaderlandse handel weer nieuw leven in te blazen, en in de textielnijverheid. De laatste werd vooral gestimuleerd om de handelsbelangen in Nederlands-Indië te steunen. Engelse concurrenten overspoelden de Indische markt met goedkope producten van hun eigen textielindustrie, terwijl de Nederlanders in ballast naar de Oost voeren om daar de specerijen en andere Aziatische producten te halen. Omdat de lonen in Twente laag waren, concentreerde de textielnijverheid zich daar.

Nog belangrijker dan de totstandkoming van een aantal grote bedrijven was de aanleg van een verbeterde infrastructuur. In de woorden van een tijdgenoot: "De aanleg van wegen en het graven van kanalen werd, in verband met de behoeften van handel en nijverheid, behartigd"[386]. Ook werden ten behoeve van de landbouw dertigduizend hectaren polders bedijkt en drooggemaakt, terwijl een tienvoud van die oppervlakte aan woeste grond werd ontgonnen[387].

De pogingen gedurende het begin van de negentiende eeuw ondernomen om Nederland te moderniseren kunnen prachtig worden geïllustreerd met de volgende woorden van een negentiende eeuws historicus: "In 1839 stoof de eerste spoortrein door de Hollandsche velden, tusschen Amsterdam en Haarlem"[388]. Deze trein was de voorbode van een nieuwe tijd en de snelheid ervan is in onze ogen misschien boemelen, voor negentiende eeuwers was het werkelijk stuiven.

Van een arbeidersklasse was ondanks het schuchter doorbreken van die nieuwe tijd in Nederland nog nauwelijks sprake. Er waren weliswaar enkele grote kapitalistische ondernemingen, maar de meeste nijverheid bleef plaatsvinden in kleine ambachtelijke bedrijven. Wel vonden duizenden -veelal buitenlandse- arbeiders emplooi in de

aanleg van nieuwe infrastructuur. Daar vonden in de vorige eeuw ook de eerste grote werkstakingen plaats en niet zelden waren het buitenlanders en dan met name Duitsers die het voorbeeld gaven. Deze grondwerkers namen een aanzienlijk deel van de landelijke stakingsactiviteit voor hun rekening, terwijl de rest vrijwel geheel op het conto van werkers in de veenderijen kwam.

Grondwerkers en veenarbeiders in de Noordelijke en Oostelijke provincies bepaalden tot midden jaren zestig het beeld van de stakingen in ons land. Het waren ongeschoolde arbeiders die met één been in de agrarische samenleving stonden en nog niet waren gedisciplineerd door het moderne kapitalisme. Onder erbarmelijke omstandigheden werkend gaven ze soms massaal de brui eraan. Geweld schuwden zij niet om onderkruipers op andere gedachten te brengen en al zwaaiend met een rode vlag gaven de stakers uiting aan hun onvrede.

Deze gebeurtenissen hadden een dreigende uitstraling op de burgerij en vele malen trad het leger op om de stakers weer aan het werk te slaan. Soms was echter de aankomst of aanwezigheid van militairen reeds voldoende om de gemoederen tot bedaren te brengen. Een enkele maal leidde het justitieel optreden ook tot strafrechterlijke vervolging. Meestal omdat stakers geweld hadden gebruikt of zelfs gemoord, soms alleen maar omdat Nederland nog een Franse erfenis had. Die erfenis, de Code Pénal, verbood gezamenlijk optreden om hoger loon te bedingen.

In de tweede helft van de negentiende eeuw raakte de economische ontwikkeling in een stroomversnelling. Er ontstonden zes industrie-gebieden in Nederland: Amsterdam en de Zaanstreek met metaalindustrie, chemie, houtverwerkende en voedings-industrie. Rotterdam met vooral metaalindustrie, de textiel in Twente, lichte industrie (sigaren, leerbewerking en lichte metaal) in Brabant, mijnbouw in Limburg en de landbouwafhankelijke industrieën van Oost-Groningen[389]. De arbeiders die deze nieuwe industrie bevolkten, kwamen van het platteland, waar een crisis in de landbouw woedde.

Deze crisis, die het gevolg was van de groeiende import van goedkoop graan uit Amerika, had tot gevolg dat veel plattelanders naar de steden trokken. Daar verdwenen de nieuw aangekomenen weldra in fabrieken, terwijl in Rotterdam de haven duizenden ongeschoolden opnam.

Toen rond 1870 de industrialisatie in Nederland zich verder versnelde, vond internationaal ook een omslag in de lange golf van de economie plaats. Niet alleen het economisch leven werd echter beheerst door spanningen; ook de internationale politieke verhoudingen leden daaronder. Het was het tijdperk van de Frans-Duitse oorlog en de Commune van Parijs. Vooral de laatste maakte indruk. In ons land vond een kleine stakingsgolf plaats, er ontstonden diverse vakverenigingen vooral onder geschoolde arbeiders en er werd zelfs een Nederlandse sectie van de International Working Men's Association opgericht. In deze tijd ontstond een welhaast visionaire verwachting over de toekomst: als maar genoeg mensen achter het rode vaandel zouden lopen dan zou op den duur 'een schone, klare dag' aanbreken.

Angst en onrust over de aspiraties van de arbeiders heersten onder de burgerij. Het gevolg was een verandering van instelling onder sommige, vooral moderne ondernemers. De oprichter van het huidige Gist-Brocades en Calvé, Jacques van Marken, schreef in 1869 in een brief: "De arbeidersquestie is, op het oogenblik, naar het mij voorkomt, het gewigtigste sociale vraagpunt. Zij zal onvermijdelijk tot een uitbarsting komen; het is dus zaak er op voorbereid te zijn. Hoe de oplossing van dien strijd tusschen kapitaal en arbeid zal zijn, kan ik onmogelijk gissen"[390]. De ideeën, die

Van Marken en een aantal andere vooruitstrevende ondernemers ontwikkelden, sloten soms aan bij gedachten die al langer onder sommigen leefden.

Vanuit kringen van die verlichte burgerij kwam aarzelend steun voor het verzet van de arbeiders en voor het eerste vakverbond. Deze organisatie (het ANWV) organiseerde vrijwel uitsluitend handwerkers en pleitte voor samenwerking tussen arbeiders en patroons. Handwerkers organiseerden zich als eerste arbeiders in vakbonden in een periode dat hun bestaan werd bedreigd door de opkomst van de moderne industrie. Ze mochten zich van hun patroons echter vaak niet organiseren en in de jaren rond 1870 moest diverse malen het werk worden neergelegd voor het recht zich te verenigen in eigen organisaties.

Toch moesten de arbeiders het hoofd buigen en het zou tot de negentiger jaren duren voor er weer sprake was van een toename van de stakingsactiviteit. Toen waren het niet meer alleen de grondwerkers en ambachtslieden, maar gingen ook stedelijke ongeschoolde arbeiders de strijd aan. Ook nu werden er vakbonden opgericht en nog steeds was strijd nodig voor het recht op organisatie. Deze keer kwamen de vakbonden echter wel als overwinnaar uit de bus en in de eerste tien jaar van de twintigste eeuw werd het vakbondsgebouw, zoals we dat nu nog kennen, neergezet.

De spoorwegstakingen van 1903 fungeerden als waterscheiding in de ontwikkeling van het vakbondswezen. Hoewel de eerste staking spontaan was begonnen, gaf het mislukken van de tweede aan dat de arbeiders hun directe belangen beter veilig konden stellen in hecht en centralistisch georganiseerde bonden. Zonder aan te sturen op een totale omwenteling zouden de arbeiders via hun organisaties de plaats in de samenleving kunnen veroveren die hen toekwam. Dit tijdperk is van groot belang geweest voor de verdere ontwikkelingen in de twintigste eeuw, omdat bij arbeiders levende sentimenten over een totale omwenteling van de maatschappij voorgoed verdwenen. Overigens dient men zich te realiseren, dat dergelijke sentimenten die vaak het duidelijkst tot uiting kwamen in zaken als rode vlaggen en het zingen van De Internationale, slechts bij kleine groepen werden aangetroffen.

Tot aan de Eerste Wereldoorlog bleef een tamelijk grote groep ondernemers zich desondanks verzetten tegen de arbeidersmacht, zoals die was samengebald in vakbonden. Door middel van uitsluitingen en ontslagen trachtten zij de vakbeweging te dwarsbomen, maar het tij was niet meer te keren. Een groeiend aantal patroons kwam tot het inzicht dat vakbonden ook voor het kapitaal voordeel konden betekenen. Dit inzicht kwam in die jaren onder andere tot uiting in een toename van het aantal Collectieve Arbeids Overeenkomsten. Ook ontstond er bij diverse moderne bedrijven een tendens tot ‘social welfare’[391], die voortbouwde op paternalistische ontwikkelingen in de negentiende eeuw. Het doel van deze internationale tendens was om de arbeiders aan het bedrijf te binden en ze te disciplineren.

Ook de overheid accepteerde meer en meer het feit dat arbeiders zich in vakbonden gingen organiseren. Tegen de deelnemers aan de algemene staking van april 1903 trad de regering weliswaar hard op, maar tegelijk ging men verder met het ontwikkelen van sociale wetgeving.

2. Wereldoorlogen en interbellum, 1914-1945

We hebben gezien dat ondernemers en overheid steeds gevoeliger werden voor de eisen die arbeiders en hun vertegenwoordigers stelden, maar er bleef binnen de heersende machten ook forse weerzin bestaan tegen toegeven. Zoals de tweede spoorwegstaking van 1903 de definitieve doorslag naar de organisatie op 'moderne' leest gaf binnen de vakbeweging, zo was de eerste wereldoorlog dat binnen de politieke elite. De oorlog die qua strijdtoneel aan ons land voorbijging, maar grote wonden sloeg in het economisch leven vereiste een actievere overheid dan voorheen ooit denkbaar was geweest. Ook op het gebied van het arbeidersvraagstuk greep de overheid in en bij de uitvoering van de werkloosheidsverzekering werd de vakbeweging ingeschakeld.

Daar kwam bij dat de arbeiders na een aanvankelijk afzien van het stakingswapen steeds meer van zich deden spreken. De stakingsindex steeg naar een peil, zoals tevoren nooit was bereikt en daarnaast was sprake van voedselrellen. De oorlog mondde uit in een tijd van oproer en revolutie. Deze jaren verliepen in Nederland met een zekere gezapigheid als we ze vergelijken met Duitsland en Rusland, maar toch schrok de burgerij. De ondernemers verzetten zich echter in toenemende mate tegen de eisen die arbeiders stelden en de stakingen hadden steeds minder een voor de werknemers gunstig resultaat. Dreigen met revolutie verleidde de ondernemers en de regering echter tot het doen van concessies. In een schoolboek uit die tijd werd dit aldus beschreven: "Het democratisch ministerie begreep terecht, dat men de sociale kwestie niet kan oplossen met machinegeweren. De enthousiaste hulde -Holland is maar zelden enthousiast!- aan de koningin gebracht, als verpletterend antwoord aan de revolutie, kon alleen duurzame betekenis behouden, wanneer de regeering dezen eerbied voor het gezag wist op te vangen en versterken door haar sociale wetgeving"[392]. En zo geschiedde. Er kwamen sociale wetten, algemeen kiesrecht en loonsverhoging. Maar zo gauw de conjunctuur omsloeg en het revolutiegevaar geweken leek, trachtten overheid en bedrijfsleven de gedane concessies weer gedeeltelijk teniet te doen. Ook maakten de Nederlandse arbeiders kennis met toenemende rationalisering van het arbeidsproces. In de tweede helft van de jaren twintig trok de conjunctuur nog wel aan, maar de lange golf was aan zijn neergaande fase begonnen.

Arbeiders hebben zich in een aantal massale en ongemeen felle stakingen verzet tegen de verslechteringen, maar grotendeels tevergeefs. De nederlagen die de werknemers in deze periode leden, werkten moedeloosheid in de hand en het verzet nam af. Zeker in de jaren dertig toen grote werkloosheid de arbeidersklasse trof, daalde de stakingsindex tot het peil van even voor de eeuwwisseling. De sporadische uitbarstingen van verzet in de textiel en de werkverschaffing doen aan dit algemene beeld wel iets, maar toch slechts weinig af.

Door de ervaringen van 1903 en 1918 had de vakbeweging groot vertrouwen gekregen in de mogelijkheden om het kapitalistische systeem van binnenuit te hervormen. Bovendien accepteerden ondernemers en overheid de bonden meer en meer als serieuze gesprekspartner en werden de arbeidsverhoudingen verder geïnstitutionaliseerd. Het laatste blijkt uit de benoeming van Rijksbemiddelaars, die tot taak hadden te bemiddelen bij arbeidsconflicten. Ook de *Wet op het Algemeen verbindend en onverbindend verklaren van bepalingen van collectieve*

arbeidsovereenkomsten uit 1937 was een mijlpaal in de institutionalisering van de arbeidsverhoudingen. Deze ontwikkelingen hadden tot gevolg dat de vakbonden steeds minder gebruik gingen maken van het stakingswapen en de stakingen die plaatsvonden in het interbellum werden dan ook in toenemende mate buiten de vakbeweging om georganiseerd.

Aan het eind van de jaren dertig verbeterde de economische situatie enigszins door de groei van de oorlogsindustrie en de arbeidersstrijd en de stakingsresultaten groeiden mee. Tot 1940. Toen viel het Duitse leger Nederland binnen en maakte een eind aan het recht om te staken. De Nederlandse regering in ballingschap deed dit ook voor wat betreft de zeelieden. Ondanks de verboden om te staken hebben Nederlandse zeelieden en Nederlandse arbeiders in bezet gebied enkele malen het stakingswapen gehanteerd. Vooral de Februaristaking (1941) en de April-Meistaking (1943), politieke stakingen tegen maatregelen van de bezetter, waren massale uitingen van verzet.

3. Tussen welvaart en onvrede, 1945-1973[393]

Na vijf jaren van bezetting, deportaties en Hongerwinter leefde bij grote delen van de bevolking de hoop op een betere wereld. Er moest echter eerst geproduceerd worden en de leidende kringen wilden een herhaling van de jaren vlak na de eerste wereldoorlog voorkomen. In alle landen werden consumptiegoederen gerantsoeneerd en de loon- en prijsontwikkeling aan banden gelegd om te voorkomen dat grote inflatie weer een kans kreeg[394]. Ook in ons land werden een loon- en een prijsstop afgekondigd, maar veel arbeiders hadden weinig begrip voor deze maatregelen. Er werd immers op grote schaal gebrek geleden en spontane uitbarstingen van verzet bleven niet uit. Ook werd het werk nogal eens neergelegd uit protest tegen de terugkeer in het bedrijf van personen die op enigerleiwijze met de Duitse bezetter hadden geheuld.

De stakingsindex bereikte door deze stakingen het peil van de jaren rond 1920 weer, maar nu vond deze beweging vrijwel geheel plaats zonder medewerking van de vakbeweging. De drie grote vakcentrales hechtten meer belang aan de hen toebedeelde rol in het nieuwe stelsel van industriële verhoudingen, dat door de regering in ballingschap was bedacht. Nog sterker dan in de jaren voor de oorlog was er de organisaties alles aan gelegen om over te komen als betrouwbare onderhandelingspartners voor ondernemers en overheid. In de periode tot 1960 werd onder vakbondsleiding vrijwel uitsluitend gestaakt tegen ondernemers, die zich niet hielden aan de landelijk gemaakte afspraken. Door deze houding en ook omdat er onder arbeiders onvrede bestond over de rol van de vakbonden tijdens de bezetting was er ruimte voor een vakorganisatie, die de rol van stakingsleider weer op zich kon nemen. Deze EVC wilde echter aanvankelijk ook deelnemen aan het overleg met ondernemers en overheid en pas nadat dit een ijdele hoop was gebleken, voerde zij een Staak-maar-raak-politiek. Toen door internationale ontwikkelingen de angst voor het communisme ook in Nederland sterk groeide en daarnaast de Nederlandse communisten probeerden de EVC voor hun karretje te spannen was het feitelijk afgelopen met de Eenheids Vak Centrale.

Het eind van het na-oorlogse stakingsoffensief werd ook bespoedigd door de houding van de overheid. Door de loonstop was het ondernemers verboden om de lonen zelfstandig te verhogen en toegeven aan stakingen deden ze dan ook vrijwel

niet. Sinds 1890 waren er niet zo weinig stakingen geweest met een voor de arbeiders gunstig resultaat als in de jaren 1945-1960. De definitieve industrialisatie en de daarmee gepaard gaande gunstige economische ontwikkeling werden mede door de lage lonen mogelijk gemaakt. Deze vijftien jaar werden verder gekenmerkt door economische groei en een overspannen arbeidsmarkt. Er was in diverse bedrijfstakken een voortdurend tekort aan geschikte arbeiders en door de centrale loonvorming konden ze niet elders worden weggekocht. Uitbetaling van zwarte lonen was het gevolg, evenals de import van arbeiders uit landen met een lager loonpeil. De druk op de lonen werd echter almaar groter en aan het eind van de vijftiger jaren braken stakingen uit die het rigide stelsel van arbeidsverhoudingen deden wankelen. In 1963 gaf de overheid toe en werd haar rol ingeperkt.

De stakingen van 1960 en 1963 die een eind maakten aan de geleide loonpolitiek leidden tot loonexplosies. Op hun beurt dwongen deze de Nederlandse ondernemers tot een inhaal-manoeuvre. In versneld tempo werd het productie-apparaat vervangen, omdat de goedkope arbeid die het mogelijk had gemaakt met verouderd materieel te blijven produceren duurder was geworden[395]. Ook trok het kapitaal zich terug uit arbeidsintensieve sectoren en dat was de inleiding tot het nagenoeg verdwijnen van een aantal bedrijfstakken. Dit waren de beginjaren van de neergaande lange golf in de economie, een neergang die door het opeisen van een groter deel van de economische koek door de arbeiders blijkt te zijn versterkt. Het begin van de economische neergang werd daarnaast begeleid door een politieke en culturele crisis. De jaren zestig zagen het begin van de seksuele revolutie, studentenrevoltes en massale protesten tegen de inmenging van westerse landen in de Derde Wereld.

Daarnaast leek het of de werknemers hun kansen roken. Ze gingen door met op gezette tijden massaal het werk neer te leggen en het volgende hoogtepunt in de stakingsindex was 1970. De werknemers hadden in de afgelopen jaren een steeds groter deel van de welvaart gekregen en ze wilden gewoon meer. De strijd die daarvoor werd gevoerd, leidde tot een in de ogen van economen en politici ongewenste loonstijging. De overheid greep daarom opnieuw in door de loonwet van 1970 wat tot een massale actie van een miljoen stakers leidde. Deze staking vond plaats onder vakbondsleiding, omdat de bestuurders van de bonden bang waren al hun invloed onder de arbeiders te verspelen.

In de jaren die volgden, voerden de bonden een agressiever beleid met als hoogtepunt de stakingen van 1973 in de industrie. Deze strijd was echter minder tegen de ondernemers gericht dan tegen de beter betaalde arbeiders. Arie Groenevelt, de voorzitter van de Industriebond NVV verklaarde na de staking nadrukkelijk: “Het land in rep en roer omdat wij iets extra’s aan de matiging wilden doen door de hogere inkomens te laten afremmen ten behoeve van de achtergebleven laagstbetaalden”[396]. Daarmee is in één zin het beleid van de vakbeweging sinds begin jaren zeventig treffend gekarakteriseerd. De bonden wilden matigen ten behoeve van de economische ontwikkeling, zoals ze ook in de jaren na de tweede wereldoorlog hadden gedaan, maar binnen die matiging wilden ze de belangen van hun leden zo goed mogelijk behartigen.

4. 1973-1995, jaren van defensieve strijd

Hoewel de daling van de economische lange golf toen al was begonnen wordt de oliecrisis van 1973 algemeen gezien als het begin van de neergang. Het wegtrekken van de industrie uit Nederland en andere westerse landen naar zogenaamde lage-lonen-landen ging onverminderd door en daarmee nam de werkloosheid weer voor-oorlogse proporties aan. Deze werkloosheid stond in nauw verband met de loonkostenstijgingen van de voorafgaande jaren. Zo werden de werknemers gestraft voor hun succesvolle pogingen om een groter deel van de economische koek te krijgen.

Zoals gezegd zette de vakbeweging haar beleid van loonmatiging voort. Niet zoals direct na de oorlog door zich afzijdig te houden bij stakingen en andere arbeidersacties, maar door voor deze acties juist vaak het initiatief te nemen. Daardoor daalde het percentage spontane stakingen tot het niveau van 1920 toen de bonden op hun hoogtepunt waren. Alleen zo konden de bonden hun greep op de leden terugverdienen en behouden. Steevast werden de arbeiders door hun bonden echter afgehouden van het stellen van te hoge looneisen.

Een belangrijk deel van de eisen in deze crisisjaren betrof het behoud van de werkgelegenheid. Om dat te bereiken werden vooral aan het eind van de jaren zeventig en het begin van de jaren tachtig tientallen bedrijven door de arbeiders bezet. Daarnaast voerden werknemers en vakbeweging strijd tegen verslechteringen in de arbeidsvoorwaarden. Dat laatste gebeurde voor een groot deel door te staken tegen regeringsmaatregelen op het gebied van arbeidsvoorwaarden, zoals een verandering van de Wet op de Arbeids Ongeschiktheid.

In 1982 legden de bonden zich in het akkoord van Wassenaar vast op een beleid van loonmatiging ten behoeve van uitbreiding van de werkgelegenheid. Dit beleid leidde inderdaad tot een stabilisering van de loonontwikkeling (de nullijn) en weldra nam de werkloosheid weer af. Bij deze daling dient wel de kanttekening te worden gemaakt dat de statistiek vanaf 1986 gunstiger werd voorgesteld door een aantal groepen niet-werkenden daarin niet meer op te nemen.

Inmiddels was het aanzien van de economie aanmerkelijk veranderd. In 1973 werkte een op de vier Nederlanders in de industrie, in 1994 was dat nog een op de zes en deze daling was geheel ten goede gekomen aan de commerciële dienstverlening (horeca, banken, verzekeringsmaatschappijen, reisbureaus, beveiligingsdiensten enz.)[397]. Deze groepen en vooral de niet-commerciële dienstverlening (overheid, gezondheidszorg, onderwijs enz.) namen meer en meer de rol van de industrie over in de stakingsbeweging. Op een vaak heel andere manier dan voorheen in de industrie gebeurde, voerden deze werknemers actie tegen verslechteringen en achterstanden. De tijd van wekenlange stakingen is grotendeels voorbij, maar een guerrilla-strijd die soms maandenlang aan kan houden is er voor in de plaats gekomen. Door de acties van industrie- en havenarbeiders in het begin van de crisis en het optreden van deze nieuwkomers in het actiewezen kon het gebeuren dat in Nederland de stakingsindex tijdens de neergaande lange golf van 1973-1995 niet daalde. Dat is een groot verschil met de crisis van de jaren dertig toen de stakingsindex dramatisch afnam.

3. Beantwoording van de hoofdvragen van het onderzoek

In de inleiding tot dit boek zijn twee vragen geformuleerd, waarvan beantwoording de rode draad is geweest voor de achter ons liggende bladzijden.

De eerste vraag luidde ‘of er tegenwoordig meer of minder wordt gestaakt dan vijftig, honderd of honderd-en-vijftig jaar geleden’. In hoofdstuk 6 is deze vraag beantwoord en geconstateerd is dat een antwoord op die vraag niet eenvoudig te geven is. Van groot belang bij beantwoording is immers wat men onder een staking verstaat. Als daaronder wordt verstaan een dronkenmansbende van werkweigeraars die met rode vlaggen zwaaiend de omgeving terroriseren, dan kunnen we kort zijn. Dergelijke stakingen komen in Nederland anno 1998 niet meer voor. Het karakter van stakingen is immers drastisch veranderd. Geen gezwaai met vlaggen meer tijdens stakingen van drie maanden, maar veelal korte acties waaraan vele tienduizenden werknemers deelnemen en die diverse keren herhaald worden. Om echter beide soorten actie onder één noemer te vangen is tijdens het onderzoek een zeer pragmatische definitie voor het begrip staking gehanteerd: “Het tijdelijk stopzetten van de werkzaamheden door werknemers om tegemoetkoming aan gestelde eisen af te dwingen”.

Aan de hand van deze definitie is een databestand van stakingen en bedrijfsbezettin-gen aangelegd om de vraag te kunnen beantwoorden. Telling van de acties per jaar levert een beeld op van een voortgaande stijging vanaf het begin van de onderzoeksperiode tot 1920, waarna een daling inzette. Deze daling is in de laatste vijf jaar van de jaren veertig korte tijd naar boven afgebogen, maar hervatte zijn oorspronkelijke richting al weer snel.

Vervolgens is echter geconstateerd dat het uitsluitend tellen van acties niet reëel is. De ene actie omvat een miljoen deelnemers, een andere actie twee stakers en weer een andere staking bestaat uit een aantal korte acties door een groep met wisselende samenstelling. Ook is de spreiding over bedrijven zeer divers. De ene keer gaat het om een staking met duizend deelnemers bij één bedrijf, de andere keer om een staking van duizend mensen bij twintig bedrijven. Om rekening te kunnen houden met al deze verschillen is een indexcijfer geconstrueerd waarin aantal acties, aantal bedrijven, aantal deelnemers en aantal gestaakte dagen gerelateerd zijn aan het totaal aantal werknemers en het arbeidsvolume.

Berekening van deze index levert een compleet ander beeld op dan uitsluitend kijken naar het aantal acties. Volgens de index ligt het zwaartepunt van de stakingsbe-weging in de tijd gezien rond de jaren 1920, maar dat was een uitzonderlijke situatie van internationale onrust en revolutie. In latere jaren is de index nog een aantal keer in de buurt van 1920 gekomen of heeft dat peil zelfs overtroffen. De hoofdvraag kan dus beantwoord worden. Er wordt tegenwoordig soms meer maar in ieder geval vaak effectiever gestaakt dan vijftig, honderd of honderd-en-vijftig jaar geleden.

De tweede hoofdvraag was “te onderzoeken of er een verklaring bestaat voor de heftige fluctuaties in de tijdreeks van stakingen”. In antwoord op deze vraag is in hoofdstuk 7 geconstateerd dat er geen eenduidige verklaring voor de fluctuaties bestaat. Over periodes van vijftig jaar blijkt de stakingsbeweging min of meer mee te bewegen met de Kondratieff-golf, maar tijdens de laatste neergaande halve golf ging dat beeld al minder op. De stakingsbeweging bleef toen immers gemiddeld op een hoog peil.

Statistisch onderzoek leidde tot de conclusie dat de stakingsindex met het reëel loon positief correleerde, maar deze correlatie was maar ternauwernood significant. Wel is het zo dat gedurende sommige kortere periodes enkele significante correlaties zijn gevonden. We kunnen daarom concluderen dat er niet één model of oorzaak bestaat voor de fluctuaties. Slechts historisch onderzoek van afzonderlijke stakingen of stakingsbewegingen kan uitsluitsel geven over de vraag waarom arbeiders op een bepaald moment het werk neerlegden. Deze constatering leidt tot de conclusie, dat in de geschiedschrijving van stakingen de noodzaak voorligt voor een synthese tussen de in de Inleiding beschreven 'evenementiële' geschiedschrijving en de analyse van ontwikkelingen op lange termijn. De economische en politieke ontwikkeling blijkt bij het onderzoek zeker van belang te zijn, maar dat is bijna een gemeenplaats. Omgekeerd geldt hetzelfde voor de constatering dat de feitelijke ontwikkeling van de stakingsbeweging invloed heeft op de economische en politieke langetermijn-ontwikkelingen. Deze laatste constatering heeft trouwens tot gevolg dat stakingen in een statistisch onderzoek niet louter een afhankelijke variabele (of criterium) dienen te zijn, maar evengoed een onafhankelijke variabele (ofwel predictor) kunnen zijn. Anders gezegd: het reëel loon steeg misschien wel door de toename van de stakingsindex.

Nawoord

Maart 1995. In Nederland breekt de grootste staking sinds 1945 uit in het bouwvak. Drie weken lang weigeren 35.000 collega's te werken. Deze staking, waar ik als zelfstandig timmerman zijdelings mee te maken heb, is voor mij een reden om mijn periode van onderzoek te verlengen. Toen ik aan dit onderzoek begon zou het eindpunt in 1990 liggen, maar deze grote bouwstaking kon en wilde ik niet negeren in het onderzoek. Dr. Herman Diederiks, mijn helaas inmiddels overleden begeleider van dat moment, vond het een goed idee de onderzoeksperiode tot en met 1995 te verlengen en zo werd besloten.

De reden dat ik belang hechtte aan vermelding van deze staking in mijn boek is dat hij illustreert dat arbeiders nog steeds bereid zijn om te staken. Toen ik aan het onderzoek begon was dat een tamelijk open vraag, maar gaandeweg ontdekte ik dat er tegenwoordig meer gestaakt wordt dan ooit tevoren. Het is maar hoe men meet.

Dromen van een revolutie in Nederland doe ik niet meer. Nederland is trouwens nooit erg sterk geweest in revoluties en de enige revolutie die wij hebben gekend vond vier eeuwen geleden plaats. Juist omdat ik niet meer droom is het me duidelijker dan twintig jaar geleden, dat de hele wereld draait om de macht van het kapitaal. De schijn bedriegt in deze vaak, maar het primaat van de economie is tegenwoordig groter dan in de jaren dat Marx leefde en werkte. Zelfs religies en sporten zijn ruilwaren geworden.

Dat ik niet meer droom wil echter niet zeggen dat ik niet van mening ben dat stakingen nog steeds van groot belang zijn. Niet als signaal voor goedwillende intellectuelen dat de onderklasse bereid is om onder leiding van diezelfde intellectuelen de macht te grijpen. Die tijd van sociaal-democratie en leninisme is voorbij. Ik sta ook niet meer met pamfletten ‘s ochtends om zeven uur aan bedrijfspoorten om de arbeiders te vertellen hoe ze hun strijd moeten voeren. Nee, stakingen zijn van groot belang voor werknemers om hun rechtmatige plaats onder de zon veilig te stellen. Weigeren te werken is immers een van hun weinige machtsmiddelen om collectief verbeteringen af te dwingen en te behouden.

De werknemer van tegenwoordig, die een auto, een eigen huis en vier weken vakantie per jaar heeft, dankt deze verworvenheden aan zijn vroegere collega’s. Misschien waren deze zaken er toch wel gekomen (Ford ontdekte niet voor niets dat hij zelf meer winst maakte als hij zijn personeel beter betaalde), maar de arbeidersstrijd uit het verleden was een grote stimulans voor verbetering van de arbeidsvoorwaarden. In ieder geval is het in tijden van economische neergang voor arbeiders zaak zich niet zonder strijd verslechteringen op te laten dringen. Regering en werkgevers geven nog steeds niet graag hun macht en rijkdom uit handen en staan slechts af wat zij af willen staan. De rest moet bevochten worden.

Zo is voor mij de cirkel rond. Ik ben aan een wetenschappelijk onderzoek begonnen vanwege mijn betrokkenheid bij een maatschappelijk verschijnsel. Dat onderzoek heb ik getracht integer en volgens de in ons vak geldende regels uit te voeren. Door dit onderzoek ben ik er meer dan ooit van doordrongen geraakt dat stakingen ook in de toekomst van levensbelang zijn voor de maatschappelijke ontwikkeling. Sommige mensen zien maatschappelijke desintegratie in het verschiet door individualisering en gebrek aan respect. Als deze onheilsprofeten oog zouden hebben voor de arbeidersstrijd, zouden ze ongetwijfeld rustiger slapen. Men hoeft die strijd niet te idealiseren om te erkennen dat tijdens stakingen en bezettingen mensen juist laten zien, dat er nog een groot potentieel aan solidariteit bestaat.

Bijlagen

1. Documentatie van het computerbestand

Het bestand is samengesteld aan de hand van de genoemde literatuur en bronnen, zoals hierboven valt te lezen. Als criteria zijn genomen de voorwaarden, zoals die in hoofdstuk 1 zijn genoemd. In het kort: een onderbreking van het werken in loondienst door twee of meer personen met de bedoeling om in een later stadium weer aan het werk te gaan. De actie dient plaats te vinden op Nederlands grondgebied, behalve wanneer het de scheepvaart of off-shore industrie betreft. In de laatste twee gevallen wordt gekeken naar de vestigingsplaats van het bedrijf of de rederij. Een staking van zeelui op een schip van een Engelse reder in de haven van Amsterdam komt dus niet in ons bestand voor, maar een staking van zeelui op het schip van een Nederlandse rederij in de haven van New York wel. Ook zijn door mij, waar mogelijk, onderling verbonden stakingen tot een enkel conflict samengenomen. Dit was uiteraard niet altijd eenvoudig en per situatie is een afweging gemaakt. Het algemene criterium in deze was een verbondenheid in ruimte of tijd, maar soms zijn conflicten samengenomen die tamelijk zelfstandig leken. Aan de andere kant zijn soms conflicten afzonderlijk geteld, die eigenlijk met elkaar verbonden zijn. Een voorbeeld van het laatste zijn de twee onderwijsstakingen die eind 1998 en begin 1999 hebben plaatsgehad. In december 1998 legden onder aanvoering van de FNV 7.000 leraren het werk een dag neer voor een loonsverhoging en een maand later voerden 78.000 leraren voor dezelfde eis een estafettestaking van telkens een dag onder leiding van FNV en de andere bonden. Deze twee stakingen zijn uiteraard onderling nauw verbonden. Toch heb ik ze apart geteld. Daarvoor bestaan diverse redenen: de leiding was in beide stakingen in andere handen, er zat een maand tussen en bovendien vonden ze ook nog eens in twee verschillende jaren plaats.

Zoals in de tekst is aangegeven heeft het CBS over de jaren 1914-1940 slechts de belangrijkste cijfers gepubliceerd en nauwelijks data over afzonderlijke stakingen[398]. Aan de hand van andere bronnen, zoals het computerbestand van P. Boomgaard over bouwvakstakingen, jaarverslagen en tijdschriften van vakbonden en secundaire literatuur, is getracht de geaggregeerde gegevens te herleiden tot afzonderlijke conflicten. Dit is slechts ten dele gelukt, zodat er voor sommige jaren en bedrijfstakken geaggregeerde gegevens in een record zijn opgenomen.

Een voorbeeld kan dit verduidelijken. In 1920 werd in de beroepsgroep *Fabricage van aardewerk, glas, kalk en steenen* volgens het CBS 33 keer gestaakt bij 50 bedrijven. Daaraan namen 1.902 arbeiders deel en er werd 20.663 dagen niet gewerkt. In de diverse bronnen heb ik inderdaad 33 stakingen gevonden, maar slechts 38 bedrijven, 691 stakers en 16.071 gestaakte dagen. Om het verschil weg te werken is derhalve een record opgenomen met 0 stakingen, 12 bedrijven, 1.211 stakers en 4.562 gestaakte dagen.

Deze handelwijze betekent dat de CBS-cijfers in principe het minimum aan gegevens betekenen. Uitzonderingen op deze regel worden gevormd door situaties

waarin ik heb geoordeeld, dat door het CBS als afzonderlijk geregistreerde conflicten feitelijk een enkele staking betreffen. Een voorbeeld daarvan zijn de 400-gulden stakingen in 1970. De door mij gevolgde handelwijze betekent ook, dat de totaal-cijfers die aan de analyses met betrekking tot de regionale verspreiding van stakingsactiviteit ten grondslag hebben gelegen, eigenlijk te laag zijn.

Overigens is dit probleem niet erg groot. In het totale bestand zijn 76 van dergelijke records opgenomen over de periode 1920-1940 en die betreffen 11,7% van het totaal aantal bedrijven, 2,9% van het aantal stakers en 2,5% van het aantal gestaakte dagen.

Ongeveer dezelfde aanpak is gevolgd voor de jaren 1945-1950. Over de jaren 1951-1981 publiceerde het CBS weer wel gegevens over afzonderlijke stakingen en die zijn door Gerrit van Kooten in zijn dissertatie in tabelvorm gepubliceerd. Deze tabel heb ik integraal overgenomen (als *CBS-Koot*) en aan de hand van gegevens uit de archieven van het Ministerie van Sociale zaken en werkgelegenheid en het CBS is de tabel van Van Kooten gecontroleerd en gecorrigeerd.

De jaren 1982-1995 zijn vooral gereconstrueerd aan de hand van mijn eigen knipselarchief, literatuur, vakbondsbladen en de geaggregeerde stakingscijfers van het CBS.

3. Onafhankelijke variabelen, 1850-1995

Betekenis der kolommen:

1. Indexcijfer reëel loon, 1990’100
2. Indexcijfer prijsniveau gezinsconsumptie, 1990’100
3. Indexcijfer nominaal loon, 1990’100
4. Werkloosheid in procenten van de loonafhankelijke beroepsbevolking
5. Conjunctuurspiegel
6. Nationaal Inkomen per hoofd van de bevolking in constante prijzen, 1990’100
7. Collectieve sector als percentage van het Nationaal Inkomen
8. Loonquote als percentage van het Nationaal Inkomen
9. Institutionele beperkingen opgelegd aan stakers
10. Op linkse partijen uitgebrachte stemmen in procenten
11. Percentage ministers, afkomstig uit linkse partijen
12. Vakbondsleden als percentage van alle werkzame werknemers
13. Percentage arbeiders dat onder een collectieve regeling valt

	1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*
1850	.....	.....	.....	.....	..	.....	.....	.....	5				
1851	.....	.....	.....	.....	..	.....	.....	.....	5				
1852	.....	.....	.....	.....	..	.....	.....	.....	5				
1853	.....	.....	.....	.....	..	.....	.....	.....	5				
1854	.....	.....	.....	.....	..	.....	.....	.....	5				

	1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*
1855	.....	.....	.....	.....	..	.....	.....	.....	5				
1856	.....	.....	.....	.....		.....	.....	.....	5				
1857	.....	.....	.....	.....	0	.....	.....	.....	5				
1858	.....	.....	.....	.....	0	.....	.....	.....	5				
1859	.....	.....	.....	.....	0	.....	.....	.....	5				
1860	.....	.....	.....	.....	0	.....	.....	.....	5				
1861	.....	.....	.....	.....	1	.....	.....	.....	5				
1862	.....	.....	.....	.....	1	.....	.....	.....	5				
1863	.....	.....	.....	.....	1	.....	.....	.....	5				
1864	.....	.....	.....	.....	1	.....	.....	.....	5				
1865	.....	.....	.....	.....	0	.....	.....	.....	5				
1866	.....	.....	.....	.....	0	.....	.....	.....	5				
1867	.....	.....	.....	.....	0	.....	.....	.....	5				
1868	.....	.....	.....	.....	0	.....	.....	.....	5				
1869	.....	.....	.....	.....	0	.....	.....	.....	5			.....	
1870	.....	.....	.....	.....	0	.....	.....	.....	5			.....	
1871	.....	.....	.....	.....	1	.....	.....	.....	5			.....	
1872	.....	.....	.....	.....	1	.....	.....	.....	5			.....	
1873	.....	.....	.....	.....	1	.....	.....	.....	1			.....	
1874	.....	.....	.....	.....	0	.....	.....	.....	1			.....	
1875	.....	.....	.....	.....	0	.....	.....	.....	1			.....	
1876	.....	.....	.....	.....	0	.....	.....	.....	1			.....	
1877	.....	.....	.....	.....	0	.....	.....	.....	1			.....	
1878	.....	.....	.....	.....	0	.....	.....	.....	1			.....	
1879	.....	.....	.....	.....	0	.....	.....	.....	1			.....	
1880	30,1	.....	1,9	.....	0	.....	.....	.....	1			.....	
1881	29,7	.....	1,9	.....	1	.....	.....	.....	1			.....	
1882	32,7	.....	2,0	.....	1	.....	.....	.....	1			.....	
1883	33,5	.....	2,0	.....	0	.....	.....	.....	1			.....	
1884	34,0	6,0	2,0	.....	0	.....	.....	.....	1			....	
1885	35,2	5,5	1,9	.....	0	.....	.....	.....	1			.....	
1886	37,4	5,2	1,9	.....	0	.....	.....	.....	1			.....	
1887	36,5	5,2	1,9	.....	1	.....	.....	.....	1			.....	
1888	37,0	5,1	1,9	.....	1	.....	.....	.....	1	1,0	-	.....	
1889	35,2	5,5	1,9	.....	1	.....	.....	.....	1	1,0	-	.....	
1890	36,1	5,5	2,0	.....	1	.....	.....	.....	1	1,0	-	.....	
1891	34,8	5,7	2,0	.....	0	.....	.....	.....	1	0,0	-	.....	
1892	34,0	5,9	2,0	.....	0	.....	.....	.....	1	0,0	-	.....	

	1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*
1893	38,3	5,3	2,0	.....	0	.....	.....	.....	1	0,0	-	.....	
1894	38,7	5,2	2,0	.....	0	.....	.....	.....	1	0,0	-	.....	
1895	40,4	5,0	2,0	.....	0	.....	.....	.....	1	0,0	-	.....	
1896	44,3	4,8	2,1	.....	1	.....	.....	.....	1	0,0	-	.....	
1897	43,0	4,9	2,1	.....	1	.....	.....	.....	1	3,0	-	.....	
1898	43,4	4,9	2,1	.....	1	.....	.....	.....	1	3,0	-	.....	
1899	43,8	4,9	2,1	.....	1	.....	.....	.....	1	4,0	-	.....	
1900	43,0	5,0	2,1	.....	1	22,9	.....	.....	1	4,0	-	.....	
1901	40,4	5,3	2,1	.....	0	22,5	.....	.....	1	7,0	-	.....	
1902	42,1	5,2	2,2	.....	0	21,8	.....	.....	1	7,0	-	.....	
1903	43,4	5,2	2,2	.....	0	21,2	.....	.....	1	7,0	-	.....	.....
1904	41,3	5,3	2,2	.....	1	20,6	.....	.....	2	7,0	-	.....	.....
1905	43,0	5,3	2,3	.....	1	20,3	.....	.....	2	7,0	-	.....	.....
1906	43,4	5,3	2,3	.....	1	20,9	.....	.....	2	7,0	-	.....	.....
1907	46,8	5,3	2,5	.....	1	21,0	.....	.....	2	7,0	-	.....	.....
1908	43,4	5,5	2,4	.....	0	21,3	.....	.....	2	7,0	-	.....	.....
1909	44,7	5,5	2,4	.....	0	21,7	.....	.....	2	7,0	-	.....	.....
1910	44,3	5,6	2,5	.....	1	22,3	.....	.....	2	7,0	-	.....	.....
1911	44,7	5,7	2,5	1,6	1	21,5	.....	.....	2	7,0	-	11,5	1,3
1912	45,1	5,7	2,6	2,6	1	21,4	.....	.....	2	7,0	-	12,2	1,9
1913	46,0	5,8	2,7	3,3	1	20,7	.....	.....	2	16,0	-	13,2	2,4
1914	44,5	6,0	2,7	9,9	0	18,8	.....	.....	2	16,0	-	15,7	3,1
1915	41,8	8,0	3,3	7,8	0	20,7	.....	.....	2	16,0	-	15,3	3,5
1916	44,5	8,0	3,6	3,3	1	20,6	.....	.....	2	16,0	-	15,5	3,8
1917	40,7	8,2	3,3	4,2	1	18,1	.....	.....	2	15,0	-	17,9	4,2
1918	36,5	8,5	3,1	4,9	1	18,1	.....	.....	2	30,4	-	21,1	5,9
1919	41,4	8,6	3,6	5,0	1	22,2	.....	.....	2	30,4	-	25,4	9,7
1920	46,4	13,0	6,0	3,3	1	23,1	.....	.....	2	30,4	-	32,8	13,1
1921	51,7	12,9	6,7	5,7	0	22,5	9,3	43,8	2	30,4	-	31,4	12,8
1922	53,2	12,8	6,8	7,2	0	21,9	10,0	45,0	2	26,5	-	30,9	12,4
1923	54,7	12,8	7,0	7,5	0	22,0	9,9	44,1	2	26,5	-	27,4	11,4
1924	48,3	12,8	6,2	6,2	0	24,3	9,1	41,7	2	26,5	-	24,0	13,2
1925	47,1	10,0	4,7	5,9	0	26,2	8,6	40,6	2	30,7	-	22,7	12,2
1926	50,5	9,9	5,0	5,1	1	27,2	8,5	40,5	2	30,7	-	22,0	11,8
1927	50,9	9,9	5,1	5,3	1	28,2	8,2	40,3	2	30,7	-	22,2	11,8
1928	50,9	10,0	5,1	4,5	1	29,8	7,8	39,9	2	30,7	-	22,5	12,1
1929	53,2	9,9	5,3	5,4	1	30,3	8,2	41,1	2	32,5	-	23,8	12,6
1930	55,5	9,0	5,0	5,4	0	29,4	9,2	44,0	2	32,5	-	26,5	16,4

	1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*
1931	58,1	8,9	5,2	10,6	0	26,5	10,6	47,8	2	32,5	-	30,0	15,9
1932	58,1	8,9	5,2	18,6	0	23,9	11,1	47,0	2	32,5	-	37,4	12,1
1933	55,9	8,9	4,9	20,5	0	23,2	11,1	47,3	2	30,8	-	40,2	11,8
1934	54,3	8,9	4,8	19,7	0	22,9	11,1	47,3	2	30,8	-	37,8	12,3
1935	54,0	8,0	4,3	22,1	0	23,1	10,8	45,5	2	30,8	-	36,4	10,2
1936	54,0	8,0	4,3	22,5	0	23,6	10,3	43,6	2	30,8	-	35,1	12,2
1937	52,4	8,0	4,2	19,4	1	25,6	9,9	41,7	2	33,3	-	33,2	13,0
1938	54,3	8,0	4,3	17,9	1	25,8	10,3	42,4	3	33,3	-	33,1	13,1
1939	54,3	8,0	4,3	13,8	1	27,8	9,3	40,4	3	33,3	20,0	32,0	13,5
1940	54,0	9,0	4,9	7,2	1	25,3	.....	.....	3	33,3	20,0	0,0	.....
1941	44,0	10,0	4,4	4,6	0	23,2	.....	.....	6			0,0	.....
1942	33,2	11,0	3,6	3,0	0	20,9	.....	.....	6				.....
1943	31,0	11,0	3,4	1,2	0	18,6	.....	.....	6				.....
1944	29,0	12,0	3,5	0,4	0	15,5	.....	.....	6				.....
1945	43,5	13,0	5,7	0,0	0	18,0	.....	.....	6			.....	.....
1946	46,4	15,0	7,0	0,0	1	23,1	.....	.....	4	38,9	37,5	.....	.....
1947	46,2	16,0	7,4	2,8	1	25,7	.....	.....	4	38,9	37,5	38,1	.....
1948	48,9	16,0	7,8	1,9	1	27,8	19,3	47,8	4	33,3	31,3	39,4	.....
1949	48,6	17,0	8,3	1,7	1	29,4	17,7	44,5	4	33,3	31,3	40,4	.....
1950	45,8	19,0	8,7	2,1	1	28,8	17,7	43,9	4	33,3	31,3	41,9	.....
1951	45,5	21,0	9,6	2,5	1	29,3	18,3	43,3	4	33,3	31,3	43,4	34,0
1952	45,5	21,0	9,6	3,8	0	30,2	19,2	42,8	4	35,2	29,4	45,0	44,9
1953	45,5	21,0	9,6	2,7	1	32,1	19,7	42,9	4	35,2	29,4	39,6	54,3
1954	49,4	22,0	10,9	1,7	1	34,1	20,1	43,7	4	35,2	29,4	39,7	62,5
1955	53,4	22,0	11,7	1,1	1	37,8	20,2	43,9	4	35,2	29,4	39,8	62,2
1956	52,9	23,0	12,2	0,8	1	38,4	21,0	45,5	4	37,5	33,3	40,0	62,1
1957	56,2	24,0	13,5	1,0	1	39,3	21,2	47,2	4	37,5	33,3	41,9	62,5
1958	58,0	24,0	13,9	2,2	0	39,2	20,9	48,2	4	37,5	0,0	42,0	64,1
1959	59,8	24,0	14,3	1,5	0	41,4	19,8	46,9	4	34,5	0,0	41,3	64,3
1960	60,2	26,0	15,7	0,9	1	42,2	19,8	47,1	4	34,5	0,0	40,8	63,8
1961	61,9	26,0	16,1	0,6	1	44,0	20,9	48,8	3	34,5	0,0	41,3	64,8
1962	64,4	27,0	17,4	0,6	1	44,7	21,3	50,2	3	34,5	0,0	40,8	65,1
1963	69,2	27,0	18,7	0,7	1	48,0	23,0	51,2	3	33,8	0,0	40,4	64,5
1964	75,0	29,0	21,7	0,6	1	52,2	23,5	52,1	3	33,8	0,0	40,9	63,7
1965	77,1	31,0	23,9	0,7	1	53,8	23,6	53,0	3	33,8	35,7	40,2	63,2
1966	81,5	32,0	26,1	1,0	1	55,8	25,1	54,9	3	33,8	0,0	40,4	63,0
1967	81,8	34,0	27,8	2,0	0	57,2	25,8	54,5	3	30,0	0,0	41,7	63,4
1968	83,2	35,0	29,1	1,8	1	60,8	26,1	54,4	3	30,0	0,0	40,8	62,9

	1	*2*	*3*	*4*	*5*	*6*	*7*	*8*	*9*	*10*	*11*	*12*	*13*
1969	83,5	38,0	31,7	1,3	1	67,5	25,3	53,7	3	30,0	0,0	39,4	64,1
1970	91,5	38,0	34,8	1,1	1	74,3	25,9	55,0	2	30,0	0,0	38,6	65,9
1971	94,4	41,0	38,7	1,6	1	76,3	27,0	56,1	2	31,8	0,0	39,7	68,0
1972	96,6	45,0	43,5	2,8	1	77,7	27,1	55,7	2	38,1	0,0	41,0	71,4
1973	101,4	48,0	48,7	2,8	1	83,5	27,7	56,2	2	38,1	43,8	41,7	74,1
1974	107,0	52,0	55,7	3,5	0	86,5	28,9	57,7	2	38,1	43,8	43,1	77,6
1975	106,1	59,0	62,6	5,0	0	82,2	30,4	59,8	2	38,1	43,8	45,0	82,6
1976	108,4	63,0	68,3	5,3	1	87,2	30,0	58,2	2	38,1	43,8	45,4	85,1
1977	108,1	68,0	73,5	5,1	1	87,6	30,1	58,4	2	38,2	0,0	46,0	86,5
1978	111,2	70,0	77,8	5,1	1	90,6	30,6	59,0	2	38,2	0,0	45,7	88,5
1979	112,0	73,0	81,7	5,1	1	91,5	31,4	59,5	2	38,2	0,0	44,7	87,8
1980	108,7	78,0	84,8	5,9	1	90,3	31,3	59,3	2	38,2	0,0	44,1	87,9
1981	103,5	84,0	87,0	9,1	0	86,6	30,8	58,0	2	35,0	40,0	43,0	90,8
1982	105,2	88,0	92,6	12,5	0	85,6	30,5	57,2	1	36,8	0,0	43,6	.....
1983	102,2	91,0	93,0	17,0	0	85,8	30,4	55,5	1	36,8	0,0	42,7	.....
1984	98,5	94,0	92,6	17,3	0	86,4	28,9	53,3	1	36,8	0,0	37,9	.....
1985	97,4	96,0	93,5	15,9	1	88,9	28,0	52,4	1	36,8	0,0	35,9	.....
1986	98,3	96,0	94,3	14,7	1	90,9	27,9	53,3	1	37,0	0,0	34,9	.....
1987	99,8	95,0	94,8	13,9	1	91,5	28,4	54,7	1	37,0	0,0	34,1	.....
1988	99,6	96,0	95,7	13,7	0	92,7	27,6	54,3	1	37,0	0,0	33,8	.....
1989	100,0	97,0	97,0	7,4	0	97,4	26,1	52,4	1	36,4	50,0	34,0	.....
1990	100,0	100,0	100,0	6,3	1	100,0	22,0	52,3	1	36,4	50,0	29,7	.....
1991	100,9	103,0	103,9	5,7	0	101,1	22,1	53,0	1	36,4	50,0	30,3	.....
1992	101,7	106,0	107,8	5,7	0	101,4	22,4	53,8	1	36,4	50,0	30,8	.....
1993	102,1	109,0	111,3	7,0	0	100,8	22,7	53,8	1	36,4	50,0	31,4	.....
1994	100,9	112,0	113,0	8,2	1	103,4	21,8	52,0	1	28,8	35,7	31,9	.....
1995	102,1	114,0	116,4	7,6	1		22,4	52,3	1	28,8	35,7	31,6	.....

Bronnen en toelichting op de kolommen

Op de eerste plaats dient tot commentaar op alle kolommen dat meer-jarenreeksen met de nodige voorzichtigheid dienen te worden betracht. Een reeks over de ontwikkeling van het reële loon die over een periode van ruim een eeuw loopt zegt immers niets over de goederen die met de verschillende lonen konden worden gekocht. Dit probleem komt duidelijk tot uitdrukking in de reeks over de ontwikkeling van het prijsindexcijfer. Om de zoveel jaar zijn in die serie de wegingsfactoren door het CBS aangepast aan het veranderde consumptiepatroon. In onze reeks was het reëel loon op basis van 1990’100 in 1880 30,1, maar dat wil niet zeggen dat de werknemers in 1990 slechts drie keer zoveel konden kopen als in 1880. Door diverse

maatschappelijke veranderingen behoorden in 1990 een stofzuiger en een koelkast tot het consumptiepakket, zaken die in 1880 nog niet eens bestonden.

Aangezien het in ons onderzoek vooral om schommelingen gaat die over kortere periodes lopen, kunnen we toch gebruik maken van de lange-termijn reeks.

1, 2 en 3. Bronnen:
1880-1910, D.J. van Veen en J.L. van Zanden, 'Real wage trends and consumption patterns in the Netherlands c. 1870-1940', in: P. Scholliers, *Real wages in 19th and 20th Century Europe. Historical and comparative perspectives*, New York 1989, a.w., p. 227-228
1900-1995, CBS
1942-1943, J.L. van Zanden, 'One cost of living index?', in: Scholliers, a.w.
1913-1939, F.A.G. Keesing, 'De conjuncturele ontwikkeling van Nederland en de evolutie van de economische overheidspolitiek 1918-1939', in: *De Nederlandse volkshuishouding tussen twee wereldoorlogen*, deel 1, Utrecht 1952
4. Bronnen:
1911-1988, Annette van den Berg, *Trade union growth and decline in the Netherlands*, Leiden 1995, p. 112-113
1920-1939, G.P. den Bakker en W. van Sorge, 'Het onbenut arbeidsvolume in het interbellum', in: *ESHJ* 54, 1991, p. 227
1947-1995, CBS (In 1989 daalt het percentage werklozen dramatisch als gevolg van een nieuwe meetmethode. Deze methode is omstreden, omdat vele duizenden werklozen niet meer werden geregistreerd.)
5. Bronnen:
Joh. de Vries, *De nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw*, Bussum 1977, p. 61 e.v., p. 108-9
J. L. van Zanden & R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*, Utrecht 1989
J.E. Andriessen, *Economie in theorie en praktijk*, Amsterdam 1972, hoofdstuk 5
J. Tinbergen, *De conjunctuur*, Amsterdam 1933, p. 57
J.J. van Duijn, *De lange golf in de economie. Kan innovatie ons uit het dal helpen?*, Assen 1979, p. 14
6. Bronnen:
CBS, *Nederland in tijdreeksen*, editie 1995
1940-1944, Van Zanden & Griffiths, a.w., p. 177
1945, schatting
De index is berekend door het Inkomen per hoofd te delen door het prijspeil.
7. Bronnen:
CBS
8. Bronnen:
CBS
9. Bronnen:
Zie tekst hoofdstuk
10. Bronnen:
CBS. De percentages die zijn uitgebracht op SDAP, SDP-CPH-CPN, RSP, OSP en RSAP voor de oorlog en na 1945 PvdA, CPN, PSP, Groen Links en SP. De jaren voor 1917 zijn berekend door het aantal zetels in de Tweede Kamer dat werd bezet door de SDAP te delen op het totaal aantal zetels. Omdat in die jaren een districtenstelsel bestond en geen algemeen kiesrecht zijn deze percentages uiteraard niet vergelijkbaar met de jaren daarna. Als bron voor de zetels is gebruik gemaakt van *Gedenkboek 1898-1923*, p. 100
11. Bronnen:
CBS, *Nederland in tijdreeksen*, editie 1995. Het CBS is in zijn meerjarenoverzicht vergeten dat in 1939 twee SDAP-ministers tot de regering toetraden. Deze correctie is door mij aangebracht.
12. Bronnen:
Ger Harmsen & Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid*, Nijmegen 1976, p. 430
CBS, *Beknopt overzicht van den omvang der vakbeweging op 1 januari...* (1914-1940)
CBS, *Tijdreeksen*
Jelle Visser, *European trade unions in figures*, Deventer 1989, p. 150 voor het aantal vakbondsleden dat geen baan heeft.

13. Bronnen:
1904-1940, A. van den Berg, a.w., p. 51
1941-1974, Harmsen & Reinalda, a.w., p. 428
1975-1981, CBS, *85 jaar in tijdreeksen*

4. De berekening van het aantal werkzame loonafhankelijken en hun arbeidsvolume.

Toelichting bij hoofdstuk 6

Om de stakingsindex te berekenen aan de hand van formule 6 is het noodzakelijk te beschikken over de aantallen werkzame loonafhankelijken (B) en hun arbeidsvolume (V). Cijfers daaromtrent zijn niet zo ruim voorhanden en daarom dienen ze zelf te worden berekend.

In 1989 verscheen van de hand van Jelle Visser het boek *European Trade Unions in figures*[399], waarin hij de organisatiegraad van vakbonden berekende. Hij deed dat door het aantal vakbondsleden te delen op de 'afhankelijke beroepsbevolking'[400] en wel het gedeelte dat een baan had. Een nadeel van deze berekening is dat Visser voor de jaren tot en met 1970 gebruik maakt van het begrip Arbeidsvolume. Volgens de definitie van het CBS omvat het arbeidsvolume "De in een bepaalde periode ingezette hoeveelheid arbeid (in de praktijk wordt het arbeidsvolume gemeten in arbeidsjaren en arbeidsuren)"[401]. Dit volume duidt dus geen mensen aan, maar dagen of uren die door mensen gewerkt zijn.

Uiteraard geeft het volume wel iets aan over mensen, maar als we willen bekijken hoe groot de bereidheid van arbeiders was om lid te worden van een vakbond of om tot staking over te gaan, dan voldoet het volume niet. Zeker niet in het geval van onze stakingsindex, waarin stakers aan arbeiders en gestaakte dagen aan het volume gerelateerd dienen te worden. De keuze van Visser valt wel te billijken vanuit de wetenschap dat eenduidige statistieken over het aantal loonafhankelijken niet eenvoudig zijn samen te stellen. W. Bos wees er in een artikel in de *Sociaal-Economische Maandstatistiek* reeds op dat een eenduidige reeks pas mogelijk werd na het in het leven roepen van de *Arbeidsrekeningen* in 1986[402].

Toch is het niet noodzakelijk om hierin geheel te berusten. Voor het interbellum is aan de hand van de uitkomsten van de Volkstellingen die eens in de tien jaar werden gehouden door een tweetal CBS-onderzoekers een reeks samengesteld van aantallen arbeiders[403]. Zij gingen uit van de aantallen loonafhankelijken, die in 1920 en 1930 werden geteld en op grond van de ontwikkeling van de bevolking in de tussenliggende jaren interpoleerden zij de aantallen arbeiders in de periode 1921-1929. Iets dergelijks deden zij voor de jaren 1931-1939.

Door toepassing van hun methode heb ik de afhankelijke beroepsbevolking in de jaren 1900-1920 kunnen schatten. Daartoe is aan de hand van de uitkomsten van de *Volkstellingen* van 1899, 1909 en 1920 en cijfers over de bevolkingsgroei een interpolatie toegepast.

Daarnaast was het mogelijk om gebruik te maken van de werkloosheidsindex uit de jaren na 1910. Deze index heb ik omgerekend naar een werkloosheidspercentage van de berekende afhankelijke beroepsbevolking. Na aftrek van het aantal werklozen resteert het aantal werkzame arbeiders en dat aantal week voor 1920 slechts één procent af van het door Bakker en Van Sorge berekende aantal werkzame arbeiders.

De volgende stap -nu we beschikken over de aantallen werkzame arbeiders- is het berekenen van het arbeidsvolume in dagen. Dat is gedaan door die aantallen te vermenigvuldigen met de jaarlijks overeengekomen arbeidsduur in uren, zoals het CBS en Van der Veen[404] die geven. Na deling van dat volume door het aantal arbeidsuren per dag resteert het volume in arbeidsdagen. In de volgende tabel treft men de resultaten van de beschreven berekeningen aan:

Berekening van het aantal werkzame arbeiders en het arbeidsvolume, 1900-1939

Jaar	*Afhankelijke beroepsbevolking*	*Werkloosheids %*	*Werklozen*	*Werkzame arbeiders*	*Arbeidsuren per jaar*	*Arbeidsvolume in dagen*
1900	1.437.000	...	...	...	...	...
1901	1.466.000	...	...	...	...	...
1902	1.493.000	...	...	...	...	...
1903	1.522.000	...	...	...	...	...
1904	1.548.000	...	...	...	...	...
1905	1.576.000	...	...	...	...	...
1906	1.602.000	...	...	...	...	...
1907	1.630.000	...	...	...	...	...
1908	1.656.000	...	...	...	...	...
1909	1.672.000	...	...	...	...	...
1910	1.700.000	...	...	...	...	...
1911	1.740.000	1.6	27.840	1.712.000	3.036	519.800.000
1912	1.784.000	2.6	46.384	1.758.000	...	527.700.000
1913	1.830.000	3.3	60.390	1.770.000	...	537.400.000
1914	1.886.000	9.9	186.714	1.699.000	.....	515.800.00054
1915	1.940.000	7.8	151.320	1.789.000	...	3.100.000
1916	1.998.000	3.3	65.934	1.932.000		586.600.000
1917	2.060.000	4.2	86.520	1.973.000	2.946	581.200.000
1918	2.096.000	4.9	102.704	1.993.000	...	587.100.000
1919	2.135.000	5.0	106.750	2.028.000	...	597.400.000
1920	2.164.000	3.8	82.232	2.082.000	2.634	548.500.000
1921	2.220.000	5.7	125.600	2.072.000	2.385	494.300.000
1922	2.231.000	7.2	161.000	2.070.000	2.510	519.600.000
1923	2.265.000	7.5	171.000	2.094.000	2.572	538.600.000
1924	2.299.000	6.2	143.100	2.156.000	2.603	561.200.000
1925	2.330.000	5.9	138.400	2.192.000	...	570.600.000
1926	2.363.000	5.1	121.000	2.242.000	2.572	576.600.000
1927	2.394.000	5.3	127.000	2.267.000	...	583.100.000
1928	2.425.000	4.5	108.500	2.316.000	2.510	581.400.000
1929	2.456.000	5.4	133.500	2.322.000	2.447	568.200.000
1930	2.486.000	5.4	133.100	2.353.000	...	575.800.000
1931	2.520.000	10.6	267.000	2.253.000	...	551.300.000
1932	2.558.000	18.6	475.400	2.083.000	...	509.700.000
1933	2.593.000	20.5	530.400	2.063.000	...	504.800.000
1934	2.624.000	19.7	517.100	2.107.000	...	515.600.000
1935	2.652.000	22.1	587.400	2.065.000	...	505.300.000
1936	2.677.000	22.5	601.400	2.076.000	...	508.000.000
1937	2.702.000	19.4	525.100	2.177.000	...	532.700.000
1938	2.730.000	17.9	488.200	2.242.000	...	548.600.000
1939	2.785.000	13.8	383.700	2.401.000	...	587.500.000

Bron: G.P. den Bakker & W. van Sorge, 'Het onbenut arbeidsvolume in het interbellum, in *ESHJ* 54, 1991, 231; CBS; Dirk van der Veen, 'Arbeidsduur in Nederland vanaf ca. 1890 tot ca. 1925', in: E. en P. Scholliers (eds), *Werktijd en werktijdverkorting*. Acta van het colloquium te Brussel gehouden op 15 en 16 oktober 1982, Brussel 1983.

Voor de na-oorlogse periode zijn wel gegevens beschikbaar over het aantal arbeiders en ook over de arbeidsduur. Daarmee is het mogelijk het volume te berekenen en dat komt voor bijvoorbeeld 1947 uit op 617.600.000. Dit aantal wijkt minder dan drie procent af van de schatting die het CBS in dat jaar maakte.

Slechts voor de jaren 1947, 1948 en 1949 is deze eigen berekening uitgevoerd, voor latere jaren is gebruik gemaakt van de CBS-cijfers uit *Nederlandse Tijdreeksen, editie 1996.*

Met deze gegevens en de cijfers uit het stakingsbestand is de stakingsindex over de jaren 1910-1995 berekend volgens formule 6.

Ook heb ik een index berekend over de jaren 1850-1920. Voor die periode waren aanmerkelijk minder gegevens voorhanden, zodat slechts gewerkt is met schattingen van de loonafhankelijke beroepsbevolking. Giele en Van Oenen beweerden in 1974 dat rond 1850 de helft van de bevolking tot de arbeidersklasse behoorde[405]. Eind 1899 was volgens de volkstelling van dat jaar 74% van de beroepsbevolking loonafhankelijk. Vervolgens heb ik aangenomen dat het percentage arbeiders zich in de jaren 1850-1870 niet fundamenteel wijzigde en vijftig bedroeg. Interpolatie van de beroepsbevolking uit de volkstellingen van 1849, 1859, 1889 en 1899 gecombineerd met genoemde percentages leverde de volgende reeks loonafhankelijken op.

Berekend aantal loonafhankelijken in duizendtallen, 1850-1920

Jaar	*Aantal*	*Jaar*	*Aantal*
1850	583	1886	1015
	588		1036
	592		1056
	597		1077
	601	1890	1098
	606		1129
	610		1161
	615		1193
	619		1226
	624		1259
1860	629		1292
	637		1326
	646		1361
	655		1396
	664	1900	1437
	672		1466
	681		1493
	690		1522
	698		1548
	707		1576
1870	716		1602
	733		1630
	751		1656

	768		1672
	786	1910	1700
	804		1740
	823		1784
	841		1830
	860		1886
	879		1940
1880	898		1998
	917		2060
	936		2096
	956		2135
	975	1920	2164
	995		

5. Verantwoording van de formules

In het boek komen zes statistische formules voor. In deze bijlage worden deze verantwoord.

Formule 1. Stakingsactiviteit

$$A_x = \frac{100}{3} * \left(\frac{N_x}{\sum N} + \frac{S_x}{\sum S} + \frac{D_x}{\sum D}\right) \qquad (1)$$

A staat in deze formule voor stakingsactiviteit, N voor het aantal stakingen, S voor het totaal aantal arbeiders dat aan stakingen heeft deelgenomen en D geeft het aantal gestaakte dagen weer. Het subscript $_x$ vertegenwoordigt de beroepsgroep of regio waarvan de relatieve stakingsactiviteit wordt berekend, terwijl $\sum$ staat voor het landelijk totaal der afzonderlijke indicatoren voor ieder willekeurig jaar.

Belangrijk is bij deze formule dat men zich realiseert dat er geen lineaire relatie tussen de drie indicatoren N, S en D bestaat. In statistisch stakingsonderzoek wordt vaak gewerkt met de gedachte dat het totaal aantal gestaakte dagen het product is van het aantal stakingen (N), het gemiddelde aantal stakers per staking (s) en de gemiddelde duur van alle stakingen (d)[406]. Aangezien in formule (1) echter het totaal aantal stakers (S) wordt gebruikt is een dergelijke vermenigvuldiging niet mogelijk. In het totaal aantal stakers zijn immers ook die arbeiders opgenomen, die later aan de actie gingen meedoen of er eerder mee ophielden dan de rest.

Deze formule kan bovendien slechts worden gebruikt voor het van jaar tot jaar vergelijken van de stakingsactiviteit in onderscheiden beroepen en regio's. Tenslotte is in deze formule geen wegingsfactor opgenomen en dat maakt het gebruik

omstreden, maar een weging is nauwelijks toe te passen. Hoe zouden we immers kunnen bepalen welke component zwaarder of lichter moet wegen. Dat hangt sterk af van de subjectieve voorkeur van de schrijver.

Ikzelf zou er de voorkeur aan geven het aantal stakers zwaar te wegen. Het gaat in dit boek immers om een onderzoek naar sociale actie en daarin gaat het vooral om handelende mensen. Een econoom die onderzoek doet naar de gevolgen van stakingen voor de productie zal daarentegen het aantal gestaakte dagen zwaarder wegen dan de andere componenten.

Zoals altijd het geval is bij samengestelde indexen hebben de hoogste waarden het meeste effect op de uitkomst. We kunnen hier een voorbeeld van geven. In een bepaalde sector vindt in jaar t 1 staking plaats met 10 stakers en 100 gestaakte dagen, terwijl in datzelfde jaar voor heel Nederland het aantal stakingen 100 bedraagt, het aantal stakers 10.000 en het aantal gestaakte dagen 100.000. Volgens formule (1) is de stakingsactiviteit en de betreffende sector nu: (100/3) * (1/100 + 10/10.000 + 100/100.000) ‘ 0,4. Het gemiddelde van de drie componenten bedraagt in deze berekening 0,012/3 ‘ 0,004, ofwel veertig keer zo groot als de eerste component en 400 keer zo groot als de beide andere. Het gemiddelde ligt derhalve veel dichter bij de waarde van de eerste en grootste component.

Het probleem van de gevoeligheid voor de hoogste waarde is te ondervangen door de formule als volgt aan te passen :

$$A_x = \frac{100}{3} * \left(\frac{N_x + S_x + D_x}{\sum N + \sum S + \sum D}\right)$$

Om beide formules te testen zijn ze toegepast op onderzoeksgegevens en in een grafiek gezet. Bovendien is ook nog de logaritme van de oorspronkelijke formule genomen, zoals door Knowles is geadviseerd en ook deze cijfers zijn in de grafiek getekend.

Uiteraard zijn de waarden verschillend, maar de veranderingen in de tijd blijken vrijwel identiek te zijn. Omdat het doel van de formule is om te bekijken welke veranderingen zich hebben voorgedaan in het stakingsaandeel van de diverse beroepsgroepen en regio’s hanteren we de oorspronkelijke formule. Die is immers het eenvoudigst en het overzichtelijkst: het rekenkundig gemiddelde van de drie stakingsindicatoren Frequentie, Intensiteit en Duur.

Het belang van deze formule is gelegen in de mogelijkheid om uitspraken te kunnen doen over diverse aspecten van stakingsgedrag zonder de invloed van de verschillende indicatoren uit het oog te verliezen.

Formule 2. Stakingsbereidheid

De stakingsbereidheidscoëfficiënt geeft het percentage arbeiders weer dat in een bepaald jaar heeft gestaakt, in formule:

$$(S/W) * 100 \qquad (2)$$

Hierbij vertegenwoordigt S het totaal aantal stakers en W het totale aantal arbeiders.

Formule (2) behoeft geen verdere uitleg. Hij geeft de bereidheid aan van de arbeiders om het werk neer te leggen als quotiënt van het totaal aantal loonafhankelijken.

Formule 3. Relatieve stakingsactiviteit per regio

$$\text{Index}_A = \{ (A_r / \sum A) / (W_r / \sum W) \} * 100 \qquad (3)$$

A staat hier voor stakingsactiviteit (zie formule 1), W voor het aantal werknemers en het subscript $_r$ vertegenwoordigt een bepaalde regio. $\sum$ tenslotte geeft het landelijk totaal aan.

Met deze formule is het mogelijk het aandeel in de landelijke stakingsactiviteit in een bepaalde regio te vergelijken met het aandeel in de loonafhankelijke beroepsbevolking van dat gebied. De berekening die met deze formule wordt uitgevoerd kan dienen als alternatief voor formule (2). Nu werden echter ook frequentie en duur in de berekening betrokken.

Formule 4. Stakingsindex volgens Galambos en Evans[407]

$$I = 100/3 * (N_t /N_b + (S_t /S_b + D_t /D_b)/W_t /W_b) \qquad (4)$$

N staat voor het aantal stakingen, S duidt het aantal stakers aan, terwijl D aangeeft hoeveel dagen er is gestaakt. De subscripten t en b stellen het index- en het basisjaar voor, terwijl W de omvang van de beroepsbevolking voorstelt.

In deze formule wordt een aantal elementen van de formules (1), (2) en (3) samengevoegd en getransformeerd tot een index voor een tijdreeks.

In formule (4) doet zich hetzelfde verschijnsel voor dat we bij formule (1) signaleerden. De grootste breuk krijgt meer gewicht dan de kleinste breuk en in dit geval betekent dit, dat de stakingsfrequentie een groter aandeel in de index krijgt dan de beide andere indicatoren.

Door deze weging heeft deze index als nadeel dat de fluctuaties van jaar tot jaar worden beïnvloed door de keuzen van het basisjaar.

De volgende grafiek, die is samengesteld aan de hand van een willekeurige reeks getallen, maar wel berekend volgens de Galambos en Evans formule laat dit zien:

Zie grafiek xx

Voor de ene lijn is het basisjaar 1900, voor de andere 1908. De lijnen zouden op dezelfde momenten moeten stijgen en dalen, maar dat blijkt niet het geval te zijn. In 1903 daalt de ene en stijgt de andere en deze anomalie is het gevolg van het feit dat in ieder jaar de weging van de beide componenten verschillend is.

De grafiek is samengesteld aan de hand van de cijfers uit de volgende tabel en formule (4).

Jaar	*N*	*S*	*W*	*D*
1900	100	1000	50000	10000
1901	101	2000	50500	20000
1902	200	1500	51000	20000
1903	30	3000	50800	27000
1904	50	4500	52000	90000
1905	45	800	53000	8000
1906	100	900	52000	7000
1907	102	1100	52500	22000
1908	33	2000	53000	10000

Een andere kritiek op deze formule luidde, dat de frequentie niet gerelateerd is aan de omvang van de beroepsbevolking. De Nederlander Van Kooten corrigeerde daarom de formule als volgt:

Formule 5. Stakingsindex volgens Van Kooten[3]

$$I = 100/3 * ((N_t /N_b + S_t /S_b + D_t /D_b)/W_t /W_b) \qquad (5)$$

Ook de stakingsfrequentie is in formule (5) gerelateerd aan het aantal werknemers. In het basisonderwijs wordt scholieren echter al geleerd geen appels met peren te vergelijken en dat is precies wat hier gebeurt. Het aantal stakingen wordt gedeeld door de beroepsbevolking, terwijl tussen beide slechts een zeer vage relatie bestaat.
Het lijkt beter om het aantal stakingen te relateren aan het aantal betrokken bedrijven en hun omvang. Daarnaast relateren we het aantal stakers aan de omvang van de werkzame onzelfstandige beroepsbevolking en het aantal gestaakte dagen wordt gedeeld door het aantal te werken dagen (het arbeidsvolume). Dat levert formule (6) op.

Formule 6. Oorspronkelijk in dit onderzoek gebruikte stakingsindex

$$I = \frac{100}{1} * \frac{(N_t + C_t * w_t) + Sn_t / Sn_b + D_t / D_b}{(N_b + C_b * w_b) + B_t / B_b + V_t / V_b} \qquad (6)$$

De gebruikte symbolen staan voor het volgende: N (aantal stakingen), C (aantal betrokken bedrijven), w (aantal stakers per bedrijf), D (gestaakte dagen), Sn (netto aantal stakers), V (arbeidsvolume in dagen) en B (omvang van de werkzame onzelfstandige beroepsbevolking.

In deze formule zijn enkele nieuwe symbolen gebruikt. Op de eerste plaats het aantal bij stakingen betrokken bedrijven (C) en op de tweede plaats het aantal stakers per bedrijf (w). Zoals in hoofdstuk 6 is vermeld, is op goede gronden iedere landbouwsta-

king teruggebracht tot een staking bij een enkel bedrijf. Deze handelwijze heeft tot gevolg gehad, dat in 20 van de 85 jaar de index hoger is uitgevallen dan anders het geval zou zijn geweest. In 64 jaar was de index lager. Wel is het zo, dat 12 van de 20 jaar dat de index hoger was in de periode 1960-1995 vallen. Zo lijkt de door mij gevolgde werkwijze de conclusie van een hogere stakingsindex aan het eind van de onderzoeksperiode te versterken, ware het niet dat de jaren waarin de index op basis van 1920'100 hoger dan honderd is, in beide gevallen dezelfde zijn.

(w) is hier geïntroduceerd als compensatie voor het feit dat van nogal wat stakingen (bijvoorbeeld de twee algemene stakingen uit 1984) geen gegevens voorhanden zijn over het aantal betrokken bedrijven. (w) wordt berekend door het aantal stakers van de stakingen waar het aantal betrokken bedrijven van bekend is -en dat is dus niet altijd het geval- te delen door dat aantal bedrijven. Het gevolg van deze rekenwijze is dat $C * w \neq S$. (S) in immers het totaal van alle stakers bij alle stakingen in een gegeven jaar. In formule (6) is daarenboven geen gebruik gemaakt van (S), maar van (Sn), het netto aantal stakers in een jaar. Dit aantal is verkregen door -voor zover dat mogelijk was- arbeiders die meerdere keren in een jaar staakten slechts eenmaal te tellen. Een duidelijk voorbeeld hiervan is het jaar 1970: het totaal aantal stakers in dat jaar was 1.104.101. Het ligt echter voor de hand te veronderstellen dat de arbeiders die op andere momenten in 1970 hebben gestaakt ook hebben deelgenomen aan de algemene staking van 15 december waar een geschatte miljoen werknemers aan meedeed. Voor 1970 bedroeg (Sn) daarom 1.000.000.

Het vierde nieuwe symbool is (V), het arbeidsvolume. Dit geeft het totaal aantal te werken arbeidsdagen in een gegeven jaar aan. Het vijfde symbool tenslotte is (B), de omvang van de werkzame onzelfstandige beroepsbevolking. (B) verschilt van (W), dat het totaal aantal werknemers vertegenwoordigt (zie de formules 2 tot en met 5), doordat in (W) ook werklozen zijn opgenomen. Omdat deze werkloze arbeiders tijdelijk niet in loondienst zijn kunnen ze ook niet tot staking overgaan en heeft het ook geen zin ze af te zetten tegen het aantal stakers (Sn).

Met de genoemde variabelen is het uiteraard mogelijk een andere formule samen te stellen. Daarbij valt te denken aan het plaatsen van N_t / N_b in de teller en $C_t . w_t / C_b . w_b$ in de noemer en ook dat levert een indexcijfer op. Deze wijze van berekenen blijkt echter niet te voldoen, want verandering van basisjaar levert een geheel andere grafiek op.

Het verschil tussen beide reeksen kan behoorlijk oplopen en dat hebben we getest. Van formule (6) en genoemde wijziging zijn reeksen berekend op basis van de jaren 1920 en 1990. Uit alle vier de reeksen is vervolgens de trend verwijderd en zijn correlatie-berekeningen gemaakt. De reeksen op basis van formule (6) correleren met R^2 ' 1.0 terwijl deze waarde bij wijziging van de formule slechts 0.46 bedraagt.
Op grond van deze berekening is de voorkeur gegeven aan formule (6).

Vanzelfsprekend is het mogelijk bij deze formule toch de nodige bedenkingen te hebben. Het gaat er echter om of formule (6) recht doet aan de ontwikkelingen in de stakingsbeweging en deze ontwikkelingen zijn gemeten aan de hand van drie indicatoren (aantal stakingen, aantal stakers en aantal gestaakte dagen). Om te testen of de index ook werkelijk recht doet aan die indicatoren zijn ze gerelateerd aan de index door correlaties te berekenen tussen enerzijds de index en anderzijds de oorspronkelijke indicatoren. Het resultaat van die berekening treffen we in de volgende tabel aan. Overigens is om te voorkomen dat uitschieters in de reeksen het beeld bepalen van alle reeksen eerst de logaritme genomen.

index	*aantal stakingen*	*aantal stakers*	*gestaakte dagen*	
1	0,70	0,95	0,86	*index*
	1	0,64	0,81	*aantal stakingen*
		1	0,88	*aantal stakers*
			1	*gestaakte dagen*

Uit deze uitkomsten blijkt zeer duidelijk, dat de index een tamelijk betrouwbare weergave van de stakingsbeweging inhoudt. Alle correlaties zijn immers hoog. De verklaarde varianties van het aantal stakingen, het aantal stakers en de stakingsdagen naar de index toe zijn respectievelijk: 0,5; 0,9 en 0,7. Dit betekent dat volgens de gangbare statistische normen ($R^2 \geq 0,7$) slechts het aantal stakingen laag scoort.
Het is ook mogelijk om deze correlaties grafisch weer te geven en dat leidt tot de volgende grafieken.
De drie grafieken laten op duidelijke wijze zien, wat we al konden verwachten op grond van de berekende correlaties. De drie indicatoren staan alle in nauw verband met de richting van de index: als het aantal stakingen of het aantal stakers of het aantal gestaakte dagen daalt of stijgt, daalt of stijgt de index mee. We mogen hieruit concluderen dat de index recht doet aan alle drie de basis-indicatoren.

Al is de index statistisch gezien nog zo robuust, het blijft altijd mogelijk om de gemaakte keuzes te bekritiseren. Daarom zullen we nog enkele andere berekeningswijzen de revue laten passeren en deze vergelijken met de index.
In deze grafiek zijn drie berekeningswijzen van stakingsactiviteit tegen de tijd afgezet. Wat in de legenda als ‘Van der Velden’ is aangegeven spreekt voor zich, dat is de berekeningswijze die in dit boek wordt toegepast aan de hand van formule (6). Overigens is voor de jaren tot 1911 voor deze reeks formule (5) gebruikt.

‘Van Kooten’ vertegenwoordigt de berekening volgens formule (5) en de lijn met de naam ‘gemiddeld’ is tot stand gekomen door van de drie indicatoren een rekenkundig gemiddelde te nemen, nadat ze zijn gerelateerd aan het basisjaar. In formule:

$$I' = \frac{N_t + S_t + D_t}{N_b + S_b + D_b} * 100 \qquad (7)$$

De grafisch weergegeven ontwikkelingen blijken voor een groot deel gelijk op te gaan, ook in de jaren na 1910. Het grote verschil is dat in ‘Van Kooten’ de index na 1920 de honderd niet meer passeert. Bij de lijn die het gemiddelde weergeeft is dit nog sterker het geval, maar ook daar kunnen we concluderen dat de stakingsactiviteit sinds de jaren dertig niet of nauwelijks is afgenomen. Het grote verschil tussen de

eigen index aan de ene kant en de beide andere indexen aan de andere kant komt vooral tot uiting in de jaren 1920-1940. Dit verschil is het gevolg van het grote belang dat in de index Van Kooten en het Gemiddelde aan de frequentie wordt toebedacht.
Overigens is ook van de alternatieve berekeningswijzen de correlatie berekend met de logaritmen van de afzonderlijke indicatoren en gebleken is dat ook nu de waarden hoog zijn. Van Kooten scoorde zelfs iets beter dan de Van der Velden-index met 0,83, 0,84 en 0,89 voor respectievelijk de frequentie, de intensiteit en de duur van de stakingen. Deze statistische uitkomst is echter geen reden om de voorkeur te geven aan de Van Kooten-reeks, omdat de methodologische bezwaren, zoals die in hoofdstuk 6 zijn behandeld overeind blijven. De logisch en methodologisch verantwoorde redenering hoort immers altijd aan de statistiek vooraf te gaan.

Alle drie de lijnen bevestigen het beeld dat de stakingsactiviteit in de twintigste eeuw niet blijvend is gedaald en de fluctuaties zijn in alle drie overeenkomstig. De meest verfijnde berekening, de Van der Velden-index, laat daarenboven zelfs een incidentele stijging zien.

Summary

Although many books and articles have been written about strikes in the Netherlands, an overview of the subject has not been provided until now. The first aim of the present thesis is to fill that gap. In order to do so, extensive research has been carried out, using books, magazines, newspapers, archives etc. in order to find as much about strikes as possible. As a result I was able to compile statistics on almost 15.000 strikes that took place in the Netherlands between 1830 and 1995.

The second aim of this thesis is to answer the question whether workers at the end of the twentieth century strike more or whether they strike less, than they struck at the end of the nineteenth century. I also wanted to examine if there is a statistical correlation between economic, political and institutional developments and the willingness of workers to strike. The book is divided into three parts. Part I is named '*Backgrounds of the phenomenon*' and consists of three chapters.

In chapter 1 a definition is made of a strike, and this runs as follows. A strike is the temporary stoppage of work by employees in order to enforce certain demands. It was noticed that until the end of the nineteenth century Dutch people often used the English word 'strike' or French 'grève'. Only slowly the word 'staking' was adopted, although as far back as the seventeenth century the Dutch had used the very Dutch word 'uitscheiding' (cessation). The fact that this word was not used again in modern capitalism illustrates the decline of the Dutch economy during the eigthteenth century. In this chapter different forms and goals of a strike are also treated. Contrary to most existing research 'lock-outs' will not be a part of this research, because these are not regarded as actions of workers, whereas, on the other hand, 'occupations of companies' are treated as a specific form of a strike. Chapter 1 ends with the construction of a standard for measuring strike-activity. There are mainly three

indicators for strike-activity: frequency (the number of strikes), intensity (the number of strikers) and duration (the number of working-days lost due to strikes). Strike-activity is measured as the unweighted average of the three indicators as a percentage of the national totals. By using this standard it is possible to compare strike-activity in several cities or regions with one another. The same goes for the comparison between different occupations.

In chapter 2 the people who are involved in strikes are treated. First of course, the strikers themselves, who, by way of definition, are wage-earners. These labourers, workers or employees were organizing themselves already in the 1860's in labour-unions. These organizations have had a great deal to do with strikes and therefore attention is paid to their history in the Netherlands.

Although strikers are workers, the reverse is not necessarily true. Because of their political or religious beliefs, the great majority of workers never engage in a strike. Besides this attitude the bare struggle for life prevents many workers from participating. A book on strikes cannot be complete without a word on non-strikers or blacklegs.

In economic life the adversaries of workers are their bosses or employers, and their attitude towards strikes is also treated in this chapter. It is noted that in spite of the 'natural' resistance of capitalists against strikes, in many instances employers are willing to support strikes. Soon after the founding-years of unionism, the same progressive employers realised that it was better to negotiate with strong unions, than to struggle against an anonymous mass of unorganized workers. A similar trend can be observed in the attitude of the state and local governments towards strikes. In the nineteenth century police and the army were often used to oppress strikes, but in the twentieth century a growing tendency can be observed to use more peaceful methods of oppression. Of course, this is not true during the German occupation.

In the Netherlands the right to strike was not legalised until the ratification of the European Social Charter in 1980. Therefore the judiciary has been very important.

In chapter 3 the reasons for workers to strike are studied. Because wage-earners sell their ability to work, they try to get the best price possible. At the same time they want to work under the most pleasant working conditions. These are the two most important strike-reasons, but because the state has gained increasing control over both, more and more strikes are directed against the state. Besides these, there are also altruistic reasons, e.g. support of sacked colleagues, the unions or fellow-strikers.

Within the working class, many groups exist, all with their specific interests. We examined three of these groups; women, foreigners and youths. It turned out that only foreigners sometimes struck for specific reasons, but most of the strikes by the three groups were conflicts over ordinary working conditions.

Part II, '*Analysis of the phenomenon*', consists of four chapters.

Chapter 4 is called 'some aspects of strikes' and there we conclude that gradually strikes become less dependent on the *season*. They also become *shorter* in time and *larger* by number of participators.

A great part of the chapter is dedicated to the ritual of strikes. Whereas in the nineteenth century a strike was often begun by a group of workers, roaming the streets, singing and waving a red banner, at the end of the twentieth century most strikes are triggered off by a union decree. These two opposites should not lead us into the assumption that there is a linear development, because a constant struggle exists between the 'workers' movement' and the 'movement of the workers'. Every

time when the unions seem to be in control of the workers, there occurs an outburst of wildcat strikes. On the other hand such an outburst can lead to a radicalisation of the unions.

In chapter 5 we examine the willingness of several groups of workers to strike. Although their study is somewhat outdated, I nevertheless made use of the hypothesis by Kerr and Siegel. They suggested that the workers most prone to strike are those who do unpleasant work and live in an isolated mass. In the Dutch situation this only goes for nineteenth century navvies, peat-cutters and workers in governmetal employment programs (Werkverschaffing and DUW). For the rest which workers are more strike-prone turns out to be dependent on the situation of the labour market or their importance in the technical production,.

The most striking conclusion must be that the differences between groups of workers tend to diminish. At the end of the twentieth century we envision police-officers, bank-clerks and teachers on strike. A century ago this was unthinkable.

In this chapter we also investigated the regional dispersion of strike activity. It turned out that the widespread notion that the workers from Amsterdam were and are far more ‘martial’ than those who live in Rotterdam is false.

In chapter 6 I tried to answer the first question of this research. Do workers at the end of the 20th century strike more or less than they did a century earlier? If we only look at the frequency or the number of strikes the answer is obvious, because in the Netherlands in the early 1920’s the average number of strikes exceeded 300 per year while in the 1990’s the average was only 44. Looking at the number of strikers the impression is the reverse: in the 1920’s 47.000 whereas in the years 1990-95 we counted more than 135.000 workers per year on strike.

Following Galambos, Evans and Van Kooten I constructed an index. In this over-all number, four indicators of strike-activity (number of strikes, number of affected companies, number of strikers and number of working-days lost) are related to the total number of workers in any given year and their labour volume.

The resulting index shows that at the end of the period of our research strike-activity reached higher peaks than ever before. Although the frequency and duration declined, this was off-set by for the enormous growth in the number of strikers. During fewer and shorter strikes the modern wage-earners reach very high levels of strike-activity because of their vast numbers. We can illustrate this by an example. In the 1903 general strike only 3% of the total dependent labour force took part and in the 1970 general strike the participation percentage was 25. Off course this view is only a part of what really happened. In 1903 the strike lasted several days, in 1970 only one hour.

In the last chapter of the analysis I started an inquiry to explain the fluctations in the index of chapter 6. Many explanations are in circulation and some authors emphasize economic factors while others point out that the fluctuations are caused by political or institutional developments. In the economic tradition I composed a model in which thirteen independent variables play a part over the years 1850-1995.

To test the model we first calculated the correlation-coefficients. All variables appeared to have the expected direction and even five of the results were significant. These calculations seem to invite us to go on and to perform a multiple regression-analysis.

Before doing so, we first had to take into account that time-series analysis has some specific problems. First there is the trend-problem. If two series show the same trend in time, than they will automatically have a high correlation.

But there is more. The dependent variable, that is the index, shows some extreme values, notably at the end of the period. Several independent variables correlate with one another, which is called multicollinearity. The fourth problem is caused by the fact that for several years the data are incomplete.

In order to avoid these problems before performing mutiple-regression analysis several transformations were made. Trend was eliminated by calculating the first differences; extreme values were overcome by logarithms; and multicollinearity forced me to remove several independent variables from the model. The fourth problem was solved by 'listwise' deletion of the years in which incomplete data occured.

As a result a model with four independent variables for the years 1911-1995 was tested. Even now the results turned out to be poor. Because of these disappointing results I returned to the bare correlations during 20-year periods. Doing so, the calculations showed a small number of high correlations. In the years 1901-1920 unemployment and the strike-index correlated negatively 0,75 and the correlation between the index and legal obstructions to strike-activity was also negative: 0,65. The correlation with unionism was the third high one. In the period 1961-1980, the years described as 'ingroei' (growing acceptance and participation of the unions) the correlation was - 0,55!

The original indicators for strike-activity (frequency, intensity and duration) were also tested, but the results were the same. The model again didn't fit.

After the described efforts we tested the notion that there a relation exists between strike-activity and the Kondratiev. I first calculated an index for 16 countries (graph 59) and this line indeed showed a relation with the Kondratiev. In the Netherlands this turned out to be the same.

After a brief treatment of the Chaos-theory the conclusion of chapter 7 could be nothing but short. It is not possible to construct a valuable model to explain strike-activity. The factors explaining strike-behaviour change every now and then and therefore correlations also change. Only on a high level of abstraction (Kondratiev) a relation exists between economic life and strike-activity.

Part III '*Conclusion*' consists of only one chapter: ch. 8.

There a résumé of the preceding chapters is given. After this a short summary is written of the history of the strike-movement in the Netherlands, 1850-1995. Finally the major questions of the research are again mentioned and answered.

Bronnen en literatuur

Archieven en ander bronnenmateriaal.

(Hoofd)-Afdeling Arbeidsverhoudingen, 1942-1967 nr. 45-69, 349-390, 625 (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid)
Afd: Arbeid (en Fabriekswezen) van het Ministerie van Sociale Zaken en taakvoorgangers, 1893-1941. nr. 752-797 (Algemeen Rijks Archief, Den Haag)
Afdeling Arbeid II, later Afdeling Arbeidsverhoudingen 1942-1949 , nr. 9-28 (Algemeen Rijks Archief, Den Haag)
Algemene Werkgevers Vereniging nr. 769-770, 967-968 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)
Archieven van de departementale afdeling Werkverschaffing en Steunverleening en de daaruit voortgekomen afdelingen Werkverruiming, Steunverleening, Cultureele zorg en Sociale Jeugdzorg. 1931-1945, nr. 61 (Algemeen Rijks Archief, Den Haag)
CBS, Werkstakingen, 1901-1918 nr. 1-58 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)
CBS, Centraal Archiefdepot hoofafdeling S4, nr. 8244721,722,46717,718,50925 (Centraal Bureau voor de Statistiek, Voorburg)
Centrale Dienst der Arbeidsinspectie (directeur-generaal) van de arbeid (1894) 1908-1950, nr. 918-952 (Algemeen Rijks Archief, Den Haag)
College van Rijksbemiddelaars 1945-1950 nr. 1377-1390 (Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid)
Computer-uitdraai bouwvakstakingen 1918-1940
Bestand dat ten grondslag heeft gelegen aan het artikel ‘Tegen duizendpoters, duikboten enz.’ van P. Boomgaard (eigen collectie)
Directoraat-Generaal voor Algemene Beleidsaangelegenheden nr. 1334-1347 (ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid)
Documentatie *De Volkskrant*
Enquête betreffende werking en uitbreiding der wet van 19 september 1874 (staatsblad no. 130) en naar den toestand van fabrieken en werkplaatsen. 4 delen (Universiteits Bibliotheek Leiden)
E.V.C. portefeuille 2 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)
Federatie Den Haag e.o. Ned. Bond van arbeiders in het landbouw-tuinbouw- en zuivelbedrijf 1930-1935, nr. 1 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)
Goes, Frank van der nr. 1488-1500 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)
Interview Huub Sanders, Cor Smit en Sjaak van der Velden met Gerrit Sterkman, zomer 1976 (eigen collectie)
Kamers van Arbeid voor de bouw-, winkel-, en grossiersbedrijven, (1892), 1898-1902 (Gemeente Archief Leiden)
Knipselarchief Cajo Brendel, stakingen 1936-heden (Cajo Brendel, Amersfoort)
Knipselarchief Sjaak van der Velden, stakingen 1972-heden (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)
Lezing Jim Stavinga (Rotterdams stakingsleider in 1970 en 1979) in 1980 voor de *Muurkrant Leiden*
Missive Minister van Justitie Jolles, 16 Februarij 1872, Staatscourant 1871-1872, Bijblad, p. 1281-1291 (Universiteits Bibliotheek Leiden)
Nationaal Arbeids Secretariaat nr. 443-445, 472 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)
Onderzoek spontane stakingen o.l.v. J. Giele, 1963-1965 studiegroep Documentatiecentrum voor nieuwste geschiedenis (Universiteit van Amsterdam)
Pet met de Zet nr. 15-16 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)
Ravesteijn, W. van nr. 65 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)
Rijksdienst voor de Uitvoering van Werken (D.U.W.) en zijn commissies, 1945-1954, nr. 265 (Algemeen Rijks Archief, Den Haag)
Schaper, J.H.A. nr. 25I (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)
Scheepvaart Vereniging Noord-knipselarchief nr. I, II, X, XV, XVI (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)
Scheepvaart Vereniging Zuid, Stakingen in de haven van Rotterdam ged. 1945-heden, getypte lijst d.d. 18-1966 (Scheepvaart Vereniging Zuid, Rotterdam)
Sijes, B.A. nr. 131 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)
Stan Poppe Sr., nr. 36, 37 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)
Statuten en Huishoudelijk reglement 1939 Nationale Werknemers Vereeniging (eigen collectie)
Stichting van de Arbeid nr. 375, 382 en 384 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)
Volk, Het nr. 53-57 (Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis)

Werkgroep NAS o.l.v. J. Giele en J. Frieswijk. Studiegroep aan het Documentatiecentrum voor nieuwste geschiedenis (Universiteit van Amsterdam)

Periodieken

Aaneen, 1982-1995, Bondsblad van AbvaKabo
Alg. Ned. Bond van arbeiders(sters) in het bakkers-, chocolade- en suikerverwerkingsbedrijf, 1919-1937 (jaarverslag)
Alg. Ned. Bond van Arbeiders(sters) in het bakkers-, chocolade- en suikerbewerkingsbedrijf, Afd. Amsterdam, 1914,1923,1937,1939 (jaarverslag)
Algem. Nederl. bond van arbeiders in de drankindustrie, 1914-1917 (jaarverslag)
Algemeen Dagblad (verspreide afleveringen)
Algemeene Nederlandsche Bond van Meubelmakers, behangers enz, 1914-1939 (jaarverslag)
Algemene Nederlandsche Bond van Textielarbeiders 'De Eendracht', 1914, 1920-1937 (jaarverslag)
Algemene Nederlandchse Bouwarbeidersbond, 1921-1945 (jaarverslag)
Algemene Nederlandsche Diamantbewerkersbond, 1914-1938, 1955 (jaarverslag)
Algemene Nederlandsche Metaalbewerkersbond, 1914-1949 (jaarverslag)
Algemeene Nederlandsche Sigarenmakers- en tabakbewerkersbond, afd. Amsterdam, 1917-1918 (jaarverslag)
Algemeene Nederlandsche Timmerliedenbond, 1914-1919 (jaarverslag)
Algemene Nederlandsche Typografenbond, 1914-1916 (jaarverslag)
Amsterdammer, De, Dagblad voor Nederland, 1883-1890
Arbeid, De, Orgaan van het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland, 1915-1940
Arbeid Vrij, De, Mededeelingenblad van het Syndicalistisch Verbond van Bedrijfsorganisaties jrg. 1, 1928
Arbeidersmacht Rotterdamse Haven, 1970-1972
Bakkersbode, De, Orgaan van den Nederlandschen Bakkersgezellenbond, 1895-1901
Blauwdruk, Uitgave van de Algemene Vak Centrale, 1992-1994
Bond van Nederlandsche christelijke houtbewerkers, meubelmakers, behangers en Aanverwante vakgenoten, 1919-1938 (jaarverslag)
Bondig, Hét blad voor leden van de Voedingsbond FNV, 1984-1995
Bondskrant, De, Blad van de Dienstenbond FNV, 1982-1995
Bootwerker, De, Orgaan van den Nieuwen Nederlandschen Bootwerkersbond, 1896-1897
Brillantstellers-Vereeniging, 1898-1899 (jaarverslag)
CBS, *Jaarcijfers voor het Koninkrijk der Nederlanden*, 1918-1940
CBS, *Maandschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* (vervolg op *Tijdschrift*....)
CBS, *Nationale Rekeningen* 1970-1990
CBS, *Nederland in tijdreeksen*, editie 1966 (uitgave op diskette), 1996
CBS, *Regionale beroepsbevolking* 1971-1977
CBS, *Regionale gegevens over arbeid*, 1992-1993
CBS, *Sociaal-economische maandstatistiek*, 1984-
CBS, *Sociale Maandstatistiek*, 1952-1983
CBS, *Statistical Yearbook of the Netherlands* 1995
CBS, *Statistiek der werkstakingen en uitsluitingen gedurende het jaar* 1914-1938, 1946-1952
CBS, *Statistiek Werkzame personen*, 31 maart 1975, 1980, 1987
CBS, *Tijdschrift van het Centraal Bureau voor de Statistiek* (Inzonderheid bevattende de inlichtingen door de Kamers van Arbeid verzameld overeenkomstig art. 33, 3e. lid, der Wet op de Kamers van Arbeid van 2 Mei 1897.., 1902-
CBS, *Uitkomsten der Beroepstelling in het koninkrijk der Nederlanden gehouden op den een en dertigsten december 1899*, 1903
CBS, *Uitkomsten der beroepstelling in het koninkrijk der Nederlanden gehouden op den een en dertigsten december 1909*, 1913
CBS, *Uitkomsten der beroep stelling 31 december 1920*, 1924
CBS, *Uitkomsten van de beroepentelling 31 december 1930*, 1934
CBS, *Werkstakingen en uitsluitingen in Nederland gedurende...*1904 -1913
CBS, *12e Volkstelling annex woningtelling, 31 mei 1947*. Serie A, deel 2, beroepentelling

CBS, *13e Algemene Volkstelling 31 mei 1960*. Deel 10-C. Vergelijking van de uitkomsten voor de beroepstellingen 1849-1960, 1966
CBS, *14e Algemene Volkstelling 28 februari 1971*. Deel 4A. Beroepsbevolking
CBS, *75 Jaar statistiek van Nederland*
CBS, *90 jaar statistiek in tijdreeksen*
CBS, *Vijfennegentig jaren statistiek in tijdreeksen 1899-1994*
Centraal verslag der arbeidsinspectie in het Koninkrijk der Nederlanden over 1907-1920 (jaarverslag)
Centrale Bedrijfskrant, 1970-1977 Uitgave van de Marxistisch Leninistische Partij van Nederland (MLPN)
Centrale Bond van Transportarbeiders, 1918-1937, 1945-1951 (jaarverslag)
Christelijke Bond van sigarenmakers en tabaksbewerkers in Nederland, 1913-1920, 1930-1940 (jaarverslag)
Daad & Gedachte, orgaan gewijd aan de problemen van de zelfstandige arbeidersstrijd, 1973-1995
Dagblad van 's Gravenhage, 1831
Federatieve bond van arbeiders(sters) in de kleedingsindustrie en aanverwante vakken, 1918-1920, 1926-1928 (jaarverslag)
Financieele Dagblad, Het, 1990-1995, diverse edities
FNV Magazine/Profiel, Uitgave van de Bouw- en Houtbond FNV 1985-1995
Haagse Post (verspreide afleveringen)
Internationaal Socialisme, Tijdschrift van de Groep Internationale Socialisten 1989-1995
Internationale, De, Orgaan van de Revolutionair Socialistische Arbeiders Partij, voortgezet o.d.t. *De Rode October*, 1935
Internationale, De, 1915-1917, Orgaan van het Revolutionair Socialistisch Verbond ...Revolutionair Socialistische Vereeniging... Maandschrift van de Sociaal-Democratische Partij
Jaarboek der Vereeniging Amstelodamum, 1900-1947
Jaarboekje van Oud-Utrecht, 1924-1947
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Alkmaar 1886-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Almelo 1868-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Amersfoort 1870-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Amsterdam 1861-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Apeldoorn 1874-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Assen 1880-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Bergen op Zoom 1891-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Breda, 1873-1875, 1877-1878, 1880-1883, 1885-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Delfshaven 1868-1884 (jaarverslag
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Deventer 1865-1875 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Dordrecht 1868-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Eindhoven 1866-1898,1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Enschede 1867-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Gouda 1868-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken van 's Gravenhage 1865-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Harlingen 1864-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Haarlem 1869-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Helmond, 1866-1869,1871-1873,1877-1883 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te 's Hertogenbosch 1867-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Leeuwarden 1870-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Maastricht 1867,1873-1875,1977-1894,1896-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken voor Rijnland, 1951-1960 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Rotterdam, 1856-1858,1860-1900,1946-1977 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Schiedam 1867-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Tilburg 1873-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Vlissingen 1870-1900 (jaarverslag)
Kamer van Koophandel en Fabrieken te Zierikzee 1874-1883 (jaarverslag)
Klassenstrijd, Revolutionair Maandblad 1926-1927
Landelijke Federatie van Bouwvakarbeiders in Nederland 1914-1920 (jaarverslag)

Landelijke Federatie van Metaalbewerkers, 1920-1921 (jaarverslag)
Landelijke Federatie van textielarbeiders, 1920, 1936-1938 (jaarverslag)
Leeuwarder Courant, 1842-1846
Leids Dagblad, 1867-1882, 1945-1950, 1963, diverse afleveringen (1979-1998)
Leythen bode, Die, 1946-1948
Links-Om. Bedrijfskrant voor arbeiders, werkzaam bij VMF-Stork-Werkspoor, vanaf 1969: *Bedrijfskrant voor de arbeider* 1968-1973
Metaalbewerker, De. Weekblad van den Algemeenen Nederladschen Metaalbewerkersbond 1916-1940
Metselaar, De. Orgaan van den Nederlandschen Metselaarsbond, 1900
Metselaars-vereeniging 'Door verbroedering verbetering' 1913-1915 (jaarverslag)
Meubelmaker, De. Orgaan van den 'Algemeenen Meubelmakersbond', 1894-1900
N.V.V. Verslag over de toestand en werkzaamheden over het tijdvak 1929-1935, 1946-1975 (jaarverslag)
Naaistersbode, De. Orgaan van den Algemeenen Nederlandschen Naaistersbond, 1898-1901
Nationaal-Arbeids Secretariaat in Nederland, 1895-1900 (jaarverslag)
Ned. Slagersgezellenbond 1914-1918 (jaarverslag)
Ned. Bond van arbeiders(sters) in de slagers- en aanverwante bedrijven, 1919-1937 (jaarverslag)
Ned. R.K. fabrieksarbeiders(sters)bond Sint Willibrordus 1937, 1939 (jaarverslag)
Ned. Vereen. van spoor- en tramwegpersoneel 1913-1939, 1945-1950 (jaarverslag)
Ned. R.K. bond van glas- en aardewerkers God en ons Recht, 1918 (jaarverslag)
Ned. R.K. bond van transportarbeiders St. Bonifacius 1920-1921, 1928-1931, 1934-1935 (jaarverslag)
Ned. R.K. Bond van bakkers en cacao-, chocolade- en suikerbewerkers, 1913-1914,1920-1921,1922-1937 (jaarverslag)
Ned. R.K. textielarbeidersbond St. Lambertus, 1913-1915, 1946-1947 (jaarverslag)
Ned. Federatieve Bond van Arbeiders(sters) werkzaam in de fabriekmatige bedrijven, 1929-1934 (jaarverslag)
Nederl. Kath. Bond van houtbewerkers, meubelmakers, behangers en aanverwante vakgenoten Sint-Antonius van Padua, 1920-1933, 1938-1939 (jaarverslag)
Nederl. R.K. Naaisters- en kleermakersbond St. Gerardus Majella, 1920-1921, 1924-1929, 1935-1938 (jaarverslag)
Nederl. Vereeniging van Fabrieksarbeiders, 1916-1937 (jaarverslag)
Nederl. Bond van Arbeiders in het Landbouw en zuivelbedrijf, 1914-1924 (jaarverslag)
Nederl. Federatie van arbeiders werkzaam in de voedings- en genotmiddelen-, chemische- en fabriekmatige bedrijven, 1919, 1921-1923 (jaarverslag)
Nederl. R.K. Tabaksbewerkersbond St. Willibrordus, 1914-1922,1925-1926,1929-1932,1935-1947 (jaarverslag)
Nederl. R.K. Metaalbewerkersbond, 1916-1918,1921-1926,1937-1946 (jaarverslag)
Nederl. RK Bouwvakarbeidersbond St.Joseph, 1917-1918,1924-1938 (jaarverslag)
Nederl. Bond van Chr. Land-, tuinbouw- en zuivelarbeiders, 1914-1920,1925-1929,1933-1937,1939 (jaarverslag)
Nederl. Bond van Chr. Fabrieks- en Transportarbeiders 1918, 1920-1934 (jaarverslag)
Nederl. Bond van arbeiders in het handels- en transportbedrijf te land, 1914-1915 (jaarverslag)
Nederlandsche Rooms-Katholieke bond van arbeiders(sters) in de slagers- en aanverwante bedrijven St. Joris, 1920-1921,1923-1924,1926-1927, 1931-1940 (jaarverslag)
Nederlandsche Vereeniging van Glas- en Aardebewerkers 1913-1916 (jaarverslag)
Nederlandsche Christ. Bouwarbeidersbond 1914-1920, 1923-1936, 1939-1940 (jaarverslag)
Nederlandsche Roomsch-Katholieke Steenfabrieksarbeidersbond St.Stephanus, 1920-1922 (jaarverslag)
Nederlandsche Federatie van Land-, tuin- en veenarbeiders 1921 (jaarverslag)
Nederlandsche Centrale Bond van christelijke arbeiders(sters) in de bedrijven van voedings- en genotmiddelen (NCVGB), 1916, 1919-1938 (jaarverslag)
Nederlandsche Schildersgezellenbond 1912-1914, 1916-1920 (jaarverslag)
Nederlandsche christelijke textielarbeidersbond Unitas, 1919,1920,1923-1924,1927-1949 (jaarverslag)
Nederlandsche Sigarenmakers en Tabakbewerkersbond, 1914-1938 (jaarverslag)
Nederlandsche R.K. Timmerliedenbond St.Joseph 1914-1916 (jaarverslag)
Nederlandsche Bond van Christelijke fabrieks- en transportarbeiders 1915-1918,1920-1930,1933-1940 (jaarverslag)

Nederlandsche Bond van mannelijke en vrouwelijke arbeiders in de kleedingindustrie en aanverwante vakken, 1913-1936 (jaarverslag)
Nederlandsche R.K. Bond van spoor- en tramwegpersoneel 1914-1933, 1936-1945 (jaarverslag)
Nederlandse Bond van Christelijke Landbouw-, tuinbouw en zuivelarbeiders, 1913-1920, 1924, 1925, 1927, 1929, 1933-1936 (jaarverslag)
Nederlandse Bond van Vervoerspersoneel, 1945-1970 (jaarverslag)
Nieuwe Strijd, Orgaan van het OVB 1981-1995
Nieuwe Weg, De, Onafhankelijk, revolutionair socialistisch maandschrift, 1929-1935
Nieuwe Rotterdamse Courant, 1939-1940, 1982-1989
Nieuws van den Dag, Het, 1880
Nu. Algemeen maandblad onder redactie van Is.Querido en A.M. de Jong
Onderweg, 1985-1995 Uitgave Vervoersbonden FNV, onderdeel van *FNV Magazine*
Orgaan van den Nederl. Bond van Cacao-, Chocolade- en Suikerbewerkers, koek- en banketbakkers, 1900
Overstag, Uitgave: Aktie Andere Koers 1972-1974
Politie Leiden, 1956-1979 (jaarverslag)
Protestantsch-chr. bond van spoor-en tramwegpersoneel, 1917-1939 (jaarverslag)
R.K. Textielarbeidersgilde St. Severus te Tilburg 1915 (jaarverslag)
Recht voor Allen, 1879-1901
Rode Morgen, Centraal Orgaan van de Groep Marxisten-Leninisten 1977-1996
Rode Tribune, De, Centraal orgaan van MLCN-KEN, 1967-1977
Rood Front, Bedrijfskrant van de havens stukgoed Rotterdam 1973-1974
Roode Vaan, De, Orgaan van de Roode Vakbewegings-Oppositie, 1931-1933
Rotterdams Dagblad (verspreide afleveringen)
Rotterdams Jaarboekje 1914-1995
Schildersgezel, De, Orgaan der Centrale Organisatie van schildersgezellen te Amsterdam, 1893-1898
Schoolblad, Het, Weekblad van de Algemene Bond van Onderwijs Personeel, 1982-1995 diverse afleveringen
Sigarenmaker, De, Orgaan van den Nederlandsch-Belgischen Sigarenmakers- en Tabakbewerkersbond, 1890-1901
Staatkundig en Staathuishoudkundig Jaarboekje voor Nederland 1849-1858
Stakerskrant 1949 Uitgave: EVC
Statistisch Jaarboekje voor het Koningrijk der Nederlanden, 1851-1855
Stedelijke Bouwvak-Federatie te Amsterdam 1904-1905 (jaarverslag)
Strijdbare Arbeider, Uitgave van de Arbeiders Informatie Dienst 1975-1976
Syndicalist, De, Maandblad van het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond, 1923-1940
Tabaksplant, De, Nederlandsch orgaan gewijd aan de belangen van Tabakshandel & Tabaksteelt
Textielarbeider, De, Orgaan van den Alg. Ned. Wevers- en Spinnersbond, 1897,1900,1901
Tijdschrift voor Staathuishoudkunde en Statistiek 1841-1870
Timmerman, De, Orgaan van den Nederlandschen Timmerliedenbond (later ANTB), 1891-1900
Tribune, De, Dagblad der Communistische Partij-Holland, 1921-1937
Tribune, De, Weekblad van de Revolutionair-Communistische Partij, 1946-1947
Tribune, De, Centraal orgaan van de KPN-SP, 1971-1995
Vakbeweging, De 1921-1935
Verslag van de werkzaamheden van de Rijksbemiddelaars gedurende 1924-1939 (jaarverslag)
Verslag van den christelijken metaalbewerkersbond in Nederland over de jaren 1916-1920, 1923-1940 (jaarverslag)
Vlam, De, Onafhankelijk Socialistisch Maandblad voor politiek en economie onder redactie van R. Stenhuis 1928, voortgezet o.d.t. *De Nieuwe Weg*, na een fusie met *Klassenstrijd*
Volk, Het 1920
Volksblad uitgegeven door de vriend van armen en rijken. Inrigting ter bevordering van volksgeluk en volkswelvaart, door verspreiding van nuttige kennis. verder wisselende ondertitel, 1856-1870
Volksdagblad, Het 1895-1900
Volksdagblad, Het, Dagblad voor Nederland, 1937-1940
Volkskrant, De 1973-1995
Waarheid, De 1945, 1946-1980 diverse afleveringen
Weekblad van de ANDB, 1894-1901

Werkend Nederland, 1975-1981 Orgaan van de Algemene Industriebond Nederland
Werkend Nederland, 1944-1950 Orgaan van de EVC
Werker, De, in de metaalnijverheid, orgaan van De Metaal, bond voor werkers in de metaalnijverheid en aanverwante bedrijfstakken (diverse)
Werkmansbode, De, Orgaan van het Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond, 1877-1883
Zin. Orgaan van de Industriebond FNV, vanaf november 1985 opgenomen in *FNV-Magazine*, 1985-1995

Literatuur

Wetboek van het Strafrecht. Officieele uitgave. Amsterdam/Rotterdam 1811
Uitkomsten der tienjarige volkstelling in het koningrijk der Nederlanden op den een en dertigsten december 1859
Wetboek van Koophandel, Uitgegeven onder toezicht van Mr. P.A.J. Losecaat Vermeer, Zwolle 1929
Aa, Peter van der, *Hakken in het zand. De staking van bouwvakkers en stukadoors in het voorjaar van 1995*, Woerden 1996
Aa, Peter van der, 'De moord op Jacob Pantjes', in: *Profiel*, 16-5 en 20-6, 1987
Aalders, Geer e.a., *De vroege jaren van de Nijmeegse vakbeweging*. Nijmegen 1983
Agtmaal, Wietske van, e.a., *Naaisters in Amsterdam 1870-1914*, Amsterdam 1979
Akkermans, T. & Groothuys, P., *Arbeid en Verzet. Documentatie over arbeidsconflicten in Nederland vanaf 1968*, Amersfoort 1976
Akkermans, M.J.W.M., *Beleidsradicalisering en ledendruk Een studie over de Industriebond-NVV in de periode 1968/1975*, Nijmegen 1985
Albeda, W. & Dercksen, W., *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, Alphen aan de Rijn 1991
Albers, Detlev e.a., *Klassenkämpfe in Westeuropa. England-Frankreich-Italien*, Reinbek Bei Hamburg 1971
Alberts, W.H.M.F. e.a., *Marges van de vakbeweging Een analyse aan de hand van de Twentse Katoenstakingen in 1923-1924 en 1931-1932*, Den Haag 1982
Alberts-Ploeg, Anna, *Hein de machinist, of een ander meester. Een schets uit het spoorwegleven*, Wageningen 1903
Alg. Ned. Zeemansbond, *De zeeliedenstaking te Amsterdam (14 juni-9 augustus 1911)*, zp 1911
Algemene Werkgevers-Vereniging, *De FNV-acties op 4 maart en 23 maart 1980*, zp 1980
Altena, Bert, *Een broeinest der anarchie Arbeiders, arbeidersbeweging en maatschappelijke ontwikkeling. Vlissingen 1875-1929 (1940)*, Amsterdam 1989
Amelink, H., *Met ontplooide banieren*, Utrecht 1950
- *Onder eigen banier. Beknopt overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling der Christelijke vakbeweging in de begin-periode na de oprichting van de eerste christelijke vakvereniging en van de geschiedenis van de oprichting van het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland*, Utrecht 1950
Amsterdam, Herman van & Voort, Peter van der, *In de bollen. Een eeuw landarbeid in de bollenstreek*, Den Haag 1985
Amsterdamsche-Stucadoors-Patroonsvereeniging, *De stakingen in het stucadoorsbedrijf te Amsterdam vanaf 1929 tot november 1933*, Amsterdam 1933
Andrey Andreev, Leonid Bordokin, Mikhail Levandovskii, 'Using methods of non-lineair dynamics in historical social research: application of Chaos Theory in the analysis of the Worker's Movement in pre revolutionary Russia', in: *HSR* 1997, no. 22, p. 64-83
Andriessen, J.E., *Economie in theorie en praktijk*, Amsterdam 1972
ANMB, *De metaalconflicten te Rotterdam, Schiedam en de KCN*, Amsterdam zj
Asselt, Gerda van, 'De arbeidsonlusten van 1840 in de veenkolonie Dedemsvaart', in: *MVSG* 1970
Bakels, H.L., *Arbeidswetgeving*, met een inleiding van..., Deventer 1982
Bakker, G.P. den, 'Beroepscategorieën in de beroepsbevolking 1930 en 1938', in: *SMCBS* 1992, no. 2
Bakker, G.P. den & Sorge, W. van, 'Het onbenut arbeidsvolume in het interbellum', in: *ESHJ*, no. 54, 1991
Bals, Kees & Gerritsen, Martin, *De Indonesië weigeraars*, Amsterdam 1989

Bank, Jan e.a., *Katholieke arbeidersbeweging Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945*, Baarn 1985
Bantje, H.F.W., *Twee eeuwen met de weduwe. Geschiedenis van De Erven de Wed. J. van Nelle N.V., 1782-1982*, Rotterdam 1981
Bartelsman, Jan e.a., *Gansch het raderwerk. Begeleidingsbrochure bij het toneelstuk van de Nieuwe Komedie over de spoorwegstakingen van 1903*, Den Haag 1977
Batterman, Robert W., 'Defining chaos', in: *Philosophy of science*, jrg. 60, no. 1, 1993, p. 43-66
Bauman, German, *De Tribunisten- de revolutionaire marxisten van Nederland*, Moskou 1988
Beemsterboer, Nico, *Staken is geen werk. Relaas van een arbeidsconflict, de stakingen van begin 1977 en wat eraan vooraf ging*, Rotterdam 1977
Benschop, Albert en Ton Kee, *De bedrijfsbezetting van de Enka-Breda. De vakbonden en een multinational*, Nijmegen 1974
Benschop, Albert, *Klassen. Ontwerp van een transformationele klassenanalyse*, Amsterdam 1993
Berg, Annette van den, *Trade union growth and decline in the Netherlands*, Amsterdam 1995
Berger, Stefan & Broughton, David, *The force of labour. The western European labour movement and the working class in the twentieth century*, Oxford 1995
Berghuis, Corrie K., 'Staking aan het Staatsbedrijf der Artillerie-Inrichting "De Hembrug" van 18 april tot 13 mei 1918', in: *Holland*, regionaal historisch tijdschrift 1986, p. 109-126
Bergmeyer, J.A., 'De staking der machinisten en stokers op de Rijnvaart', in: *De Nieuwe Tijd*, jrg. 5, 1900, p. 242-255
Bernstein, Eduard, *De werkstaking Haar wezen en resultaten*. Vertaald en aangevuld door W.H. Vliegen, Amsterdam zj (oorspr. 1906)
Bessant, Judith, '"Good women and good nurses". Conflicting identities in the Victorian nurses strike, 1985-86', in: *Labour History*, A journal of labour and social history, jrg. 63, 1992, p. 155-173
Bewust Streven, *Een woord gericht tot de Amsterdamsche Timmerlieden, naar aanleiding van de heerschende staking en uitsluiting der metselaars en opperlieden*, zp zj
Bijl, Aart, *De opkomst en ondergang van de Vurense baksteenfabricage. Van Pothuysen tot Heuff (ca. 1680-1991)*, Vuren 1995
Binneveld, J.M.W. & Gaastra, F., 'Organisatie en conflict van een vergeten groep', in: *ESHJ* no. 35, 1972, p. 303-323
Binneveld, Hans, *De Rotterdamse metaalstaking van 1965*, Amsterdam 1977
- 'Arbeidsverhoudingen aan de Maas', in: Herwaarden, J. v. (red), *Lof der historie. Opstellen over geschiedenis en maatschappij*, Rotterdam 1973
Blanke, Thomas, *Funktionswandel des Streiks im Spätkapitalismus*, Frankfurt am Main 1972
Blanken, I.J., *De ontwikkeling van de N.V. Philips' gloeilampenfabrieken tot electrotechnisch concern*, Leiden 1992
Bloemgarten, Salvador, '"Henry, laat je niet langer bekuiperen". De schorsing van de ANDB in 1896/-97 en zijn gevolgen', in: *TvSG*, jrg. 19, no. 1, 1993, p. 52-67
Blok, Els, *Uit de schaduw van de mannen. Vrouwenverzet 1930-1940*, Amsterdam 1985
- *Werkende vrouwen in de jaren veertig en vijftig*, Amsterdam 1989
Boer, M.G. de, *Honderd jaar machine industrie op Oostenburg Amsterdam*, Amsterdam 1927
- *Van waagdragersveem tot modern grootbedrijf*, Groningen 1917
- *100 jaar Nederlandsche scheepvaart*, Amsterdam 1939
Boerboom, Wim, 'De uitbuitingsgraad anno 1997', in: *Solidariteit*. Blad voor een strijdbare vakbeweging, no. 81, 1997
Boldt, G. (e.a.), *Staking en uitsluiting*, Luxemburg 1961
Bom, Jan, 'Ongewenste kameraden. Communisten in de vakbond', in: *FNV Magazine* 1995, no. 6
Bomli, P.J., *De timmerliedenstaking in 1906 en de actie daaraan voorafgegaan*, zp zj
Bond van Patroons in de grafische vakken, *Een stakingsschandaal in het drukkersbedrijf te Den Haag en Haarlem*, Scheveningen 1929
Boomaars, Chr. (redemptorist), *Over werkstakingen. Uit de geschiedenis. de gevolgen. het recht. de voorwaarden. besluit*, Leiden (1903) zj
Boomgaard, P., 'Tegen duizendpoters, duikboten en Shylock Ruys. Bouwvakstakingen in Nederland tussen de wereldoorlogen', in: P. Boomgaard, *Exercities in ons verleden*, Assen 1981
- 'Stakingen, vakbondslidmaatschap en conjunctuur gedurende het interbellum in Nederland', in: Herwaarden, J.V., *Opstellen over geschiedenis en maatschappij*, Rotterdam 1973

- ‘De havenstaking van 1946 in Amsterdam en Rotterdam. Confrontatie met conflict- en stakingstheorieen’, in: *ESHJ* XL, 1977, p. 242-312
Boonstra, Onno, Peter Doorn & François Hendrickx, *Voortgezette statistiek voor historici*, Muiderberg 1990
Boorsma, P., ‘Het een en ander over “de goeie (?) ouwe tijd”‘, in: *De Zaende* jrg. 4, 1949, p. 143-147
Boot, J.A.P.G., *De Twentsche katoennijverheid 1830-1873*, Amsterdam 1935
Bornebroek, Arno, *De strijd voor harmonie. De geschiedenis van de Industrie- en Voedingsbond CNV 1896-1996*, Amsterdam 1996
, *Route van onafhankelijkheid. Uit de geschiedenis van de Vervoersbond CNV*, Houten 1998
Bos, J., *Voor een betere toekomst. Het begin van de werkliedenemancipatie 1871-1895*, Assen 1989
Bos, W., ‘Overeengekomen jaarlijkse arbeidsduur, jaargemiddelde aantal banen en arbeidsvolume van werknemers, 1977-1986. Methode en resultaten van een proefonderzoek, in: *SMCBS* 1987, no. 5
Bouman, P.J., *Gedenkboek Wilton-Fijenoord*, Schiedam 1954
- *Behouden vaart 1905-1955. Een halve eeuw scheepvaart. Gedenkboek bij het vijftigjarig bestaan van Van Nievelt, Goudriaan & Co’s Stoomvaart Maatschappij N.V. te Rotterdam*, Rotterdam 1954
- *De april-mei-stakingen van 1943*, Den Haag 1950
Bouman, P.J. & W.H., *De groei van de grote werkstad. Een studie over de bevolking van Rotterdam*, Assen 1952
Bouw, E.J., *Van blikslagers, vleesblikken en biervaten. Een studie over de Nederlandse plaat-verwerkende emballage-industrie 1919-1950*, Amsterdam 1967
Bouwman, E., ‘De geschiedenis der Rotterdamsche havenarbeidersbeweging’, in: *Klassenstrijd* 1927
Brassé, Paul & Schelven, Willem van, *Assimilatie van vooroorlogse immigranten. Drie generaties Polen, Slovenen, Italianen in Heerlen*, Den Haag 1980
Brautigam, J., *Langs de havens en op de schepen, herinneringen van...*, Amsterdam 1956
Breij, Bert, *Een kwestie van principe, getuigschrift voor stakers. De fascinerende strijd van de industriebonden in 1973*, Baarn 1973
Brendel, Cajo, ‘Der Hafenarbeiterstreik in Rotterdam’, in: *Die soziale Revolution ist keine Parteisache*, 1971, no. 1
Brendel, Carel, ‘De stakers van 1955’, in: *Vrij Nederland* 1 juni 1985 (kleurenbijlage)
Brink, J.R.M. van den, *Zoeken naar een ‘heilstaat’. Opbouw, neergang en perspectief van de Nederlandse welvaartsstaat*, Amsterdam 1984
Brody, David, *Labor in Crisis. The Steel Strike of 1919*, Philadelphia 1965
Broertjes, Pieter en Joustra, *Ambtenaren in actie. Reportage van een Hollandse herfst*, Amsterdam 1984
Brouwer Ancher, A.J.M., *De gilden*, ‘s Gravenhage 1895
Brug, Luuk & Hans van den Hurk, ‘De levenscyclus van de CAO’, in: Ronald van der Bie en Pit Dehing (red), *Nationaal goed. Feiten en cijfers over onze samenleving (ca.) 1800-1999*, Voorburg 1999
Brugmans, I.J., ‘Het raadsel van de lange golven’, in: *ESHJ* 37, 1974, p. 269-284
Brusse, M.J., *Van af- en aanmonsteren. Het leven van den zeeman aan den wal*, Rotterdam z.j.
Brusse, Paul, *Amersfoort 1850-1930. Economische bedrijvigheid en sociale verhoudingen*, Amersfoort 1993
Buitelaar, Wout e.a., ‘Werken in de Rotterdamse haven. Achtergronden van het arbeidsconflict in het najaar van 1979’, in: *Intermediair* 1980
Bultsma, Volkert e.a., *Het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond 1923-1940*, Amsterdam 1980
Burgers, R.A., *100 jaar G. en H. Salomonson. Kooplieden-Entrepeneurs, Fabrikanten en Directeuren van de Koninklijke Stoomweverij te Nijverdal*, Leiden 1954
Buschman, Marten, *Tussen revolutie en modernisme. Geschiedenis van het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland 1893-1907*, Den Haag 1993
Buter, Adriaan, *De kadans van de getouwen. Heren en knechten in de Nederlandse textiel*, Amsterdam 1985
Butter, F.A.G. den, *De relatie tussen stakingen en de macro-economische ontwikkeling in Nederland*, Amsterdam 1988
Bymholt, B., *Geschiedenis der Arbeidersbeweging in Nederland(1894). Met een nieuw register en een biografische schets*, Amsterdam 1976
Camijn, A.J.W., *Een eeuw vol bedrijvigheid. De industrialisatie van Nederland, 1814-1914*, Utrecht 1987

Card, David, 'Longitudinal analysis of strike activity', in: *Journal of Labor Economics*, jrg. 6, no. 2, 1988, p. 147-176

Ceelen, Johan, *De spanning tussen lonen en prijzen, die leidt tot stakingen in Amsterdam en Rotterdam in juli-augustus 1950*, Nijmegen 1979

Christelijke Metaalbewerkersbond, *Goud op Staal. Gedenkboek van de Christelijke Metaalbewerkersbond in Nederland*, Leiden 1951

Cillekens, Caspar e.a., *Krisis in Maastricht. Werk en werkloosheid in de jaren dertig*, Limburg 1983

Cillekens, Caspar, 'Winterslag roept', in: *GAL-bulletin*, no. 11, 1985

Cleef, B.P.M. van & Kuijpers, 'Leden van de vakbeweging, 1991', in: *Supplement bij de Sociaal-economische maandstatistiek* 1991, no. 5, p. 4-10

Clerx, Henk, *Een mammoet op zijn knieëen. Aktie bij Akzo*, Amsterdam 1972

Columella, L.J.M., *Rei Rusticae*, Cambridge (Mass.)1977 (oorspr. 1e Eeuw a.M.)

Commissie voor de Mij.Belangen, *Werkstakingen*. Advies aan den Nederlandschen Protestantenbond, uitgebracht door de ...., Haarlem 1890

Coomans, Paul e.a., *De Eenheidsvakcentrale (EVC) 1943-1948*, Groningen 1976

Corten, Jean-Paul e.a., *Het gezag van de vakbeweging bij Rolma in de periode 1965-1971*, Utrecht 1987

Cortenberghe, Aad van e.a., *ENKA-dossier, handboek voor bezetters*, Utrecht/Antwerpen 1972

CPN, *Kranten kiezen een kant, mensen kiezen een krant De havenstaking van '79 zwart op wit*, Amsterdam 1979

CPN-Utrecht, *De havenstaking-een doorbraak Een vergelijking van de berichtgeving over de Rotterdamse havenstaking in De Volkskrant, Utrechts Nieuwsblad en De Waarheid*, Utrecht z.j.

Cramer, Ingrid e.a., *Het GROF schandaal, blauwdruk van de bezetting van de Koninklijke Nederlandsche Grofsmederij*, Leiden 1978

Crijnen, Ton, 'De FHV en de havenstaking', in: *De Tijd* 1979

Cronin, James E., 'Stages, cycles and insurgencies. The Economics of unrest', in: T.K. Hopkins & I. Wallerstein, *Processes of the world-system*, Beverly Hills, 1980

- *Industrial conflict in modern Britain*, London z.j.

- 'Theories of strikes: why can't they explain the British experience?', in: *JSH* jrg. 12, no. 2, 1978, p. 194-220

Daad en Gedachte, *De 'arbeidersbeweging' en de beweging der arbeiders*, Lelystad 1979

Dahrendorf, Ralf, *Class and class conflict in industrial society*, Stanford 1959

Dam van Isselt, E.W. van, 'Over het verband tusschen werkstakingen, werkloosheid en prijzen', in: *De Economist* 1914, p. 1-9

- 'De Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkersbond', in: *De Economist* 1906, p. 21-51, p. 211-229, p. 296-313

Dekker, Rudolf, 'Arbeidsconflicten in de Leidse textielindustrie', in: *Hollandse Studiën* no. 17, 1985

- 'Labour conflicts and working-class culture in early modern Holland', in: *IRSH*, deel XXXV, 1990, p. 377-420

Derks, Hennie & Gerritsen, Mar, *De sluiting van Singer-Nijmegen. De vakbonden en een multinational*, Nijmegen 1976

Diederiks, H.A. (e.a.), *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*, Hilversum 1985

- 'Le marché du travail et ses institutions. Le cas des Pays-Bas du XVIe au Xxe siècle', in: *Revue du Nord* jrg. 76, 1994, p. 763-787

Dienst in de Industriële Samenlening vanwege de Kerken (DISK), *Kerk, haven en stakers*, Amsterdam 1981

Dienst Onderzoek en Voorbereiding Industriebond FNV, *Akties tegen loonwet en loonmaatregel: een politieke staking? Evaluatie van de FNV-akties in de eerste maanden van 1980*, zp 1980

Dienstenbond FNV en CNV, *Vijf april een bijzondere dag*, zp 1982

Diepenbrock, Florian, *Verbetering zij ons Streven. Een verkennend materiaalonderzoek naar de stakingsbeweging te Amsterdam tussen de beide wereldoorlogen*, Amsterdam 1979

Diepenhorst, P.A., *Dr. A. Kuyper*, Haarlem 1931

Dijk, Henk van, *Rotterdam 1810-1880. Aspecten van een stedelijke samenleving*, Schiedam 1976

Dijkstra, Karst, *Beweging in beweging. Het CNV na 1945*, Utrecht 1979

Dijkum, Cor van en Dorien de Tombe, *Gamma chaos. Onzekerheid en orde in de menswetenschappen*, Bloemendaal 1992

Dijkum-de Jong, B., *Het ziekteverzuim in de amsterdamse en rotterdamse havens*, Amsterdam 1973
Doedens, A., *Autoriteit en strijd*, Amsterdam 1981
Dorp, J. van e.a., *Een sociale zaak. Handleiding tot de expositie... Opkomst en ontwikkeling van de vakbeweging in het Nederlandse zeevisserijbedrijf 1890-1940*, Vlaardingen 1976
Drop, W., *De waarneid inzake de Maastrichtse schietpartij op 16 october 1929. De provocaties van katholieke zijde bewezen*, Amsterdam z.j.
Duijn, J.J. van, *De lange golf in de economie. Kan innovatie ons uit het dal helpen?*, Assen 1979
Duyn, Roel van, *Het witte gevaar. Een vademekum voor provoos*, Amsterdam 1967
Edixhoven, J.F., *Vissersstaking te Scheveningen*, zp 1967
Edwards, P.K., 'A critique of the Kerr-Siegel hypothesis of strikes and the isolated mass: a study of the falsification of sociological knowledge', in: *The Sociological Review* jrg. 25, 1977, p. 551-574
, 'Methodological issues in quantitative strike analysis', in: *Industrial Relations*, jrg. 18, no. 1, 1979, p. 117-121
Eeden, Frederik van, *Vae Victis! Wee den overwonnenen!*, Amsterdam 1903
Eerenbeemt, H.F.J.M. van den, *'s Hertogenbosch op de drempel van een nieuwe tijd. Aspecten van het economisch en sociaal leven na 1850*, Nijmegen 1960
, *De opkomst van Tilburg als industriestad. Anderhalve eeuw economische en sociale ontwikkeling*, Nijmegen 1959
Eijl, Corrie van, *Maandag tolereren we niets meer. Vrouwen, arbeid en vakbeweging 1945-1990*, Amsterdam 1997
Elteren, M.C.M. van, *Staal en Arbeid. Een sociaal-historische studie naar industriële accomodatieprocessen onder arbeiders en het desbetreffende bedrijfsbeleid bij Hoogovens IJmuiden, 1924-1966*, Leiden 1986
Emmenes, A. van, *Onafhankelijke en 'moderne' vakorganisatie*, Amsterdam 1905
, *Het leven der polderjongens*, zp zj
Engels, Friedrich, *Dialektik der Natur*, Berlin 1971 (oorspr. 1885)
Esveld, N.E.H. van, *De werkstaking in onze sociale verhoudingen*, Haarlem 1962
Everwijn, J.C.A., *Beschrijving van handel en nijverheid in Nederland*, Den Haag 1912, twee delen en atlas
Faber, Jan en Henk Koppelaar, 'Chaos Theory and social science: a methodological analysis', in: *HSR*, jrg. 20, no. 1, 1995, p. 70-82
Fahrenfort, Jacques e.a., *Oproer in Amsterdam, het verhaal van twee historische dagen 13-14 juni 1966*, Amsterdam z.j.
Fine, Sidney, *Sit-down. The General Motors Strike of 1936-1937*, Ann Arbor 1969
Finley, M.I., 'Slavery', in: *International Encyclopedia of the social sciences*, vol. 14, 1968
Fischer, E.J., *Fabriqueurs en fabrikanten. De Twenstse katoennijverheid en de onderneming S.J. Spanjaard te Borne tussen 1800 en 1930*, Utrecht 1983
Flier, Hans & Kooten, Gerrit van, *Stakingen; statistiek en dynamiek. Een onderzoek naar arbeidsconflicten in Nederland gedurende de jaren zeventig*, Rotterdam 1981
Floud, Roderick, *An introduction to quantitative methods for historians*, London 1973
FNV, *De FNV gaat niet opzij. Hoe de vakbeweging de grote staking van '77 won*, z.p 1977
Fockema, D. (e.a.), *Gedenkboek van Arnhem 1813-1913*, Rotterdam zj
Ford, Henry, *My life & work*, London 1924
Fortuyn, W.S.P., *Stakingsrecht in Nederland. Theorie en praktijk 1872-1986*, Weesp 1985
Franssen, J.J.M., *De Bossche arbeider in zijn werk en leefmilieu in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Tilburg 1976
Franzosi, Roberto, *The puzzle of strikes Class and state strategies in postwar Italy*, Cambridge 1995
Frieswijk, J. e.a., *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders*, Leeuwarden 1988
Frieswijk, Johan, 'De beweging van Broedertrouw op Het Bildt (1889-1892)', in: *JB* 1978, p. 83-139
, 'Land labourer's protests in the Northern Netherlands,1880-1940', in: *TvSG*, jrg. 15, no. 2, 1989
, *Om een beter leven. Land- en veenarbeiders in het Noorden van Nederland 1850-1914*, Ljouwert 1989
Fuchs, J.M., *1855/1955. De beurt is aan. Gedenkboek, in opdracht van Reederij Van Swieten n.v. ter gelegenheid van zijn honderdjarig bestaan samengesteld en geschreven door...*, Wormerveer zj
Gaal, F.J. van, *Socialisme en zelfstandige arbeidersbeweging in 'sHertogenbo sch 1886-1923. Over organisatie en mentaliteit*, Tilburg 1989

Gaastra, F.S., ‘Werknemers en werkgevers in de Rotterdamse haven 1900-1920’, in: *TvSG* no. 21, 1975

Galambos, P. & E.W. Evans, ‘Work-stoppages in the United Kingdom, 1951-1964: a quantitative study’, in: *Bulletin of the Oxford University institute of economics & statistics*, jrg. 28, 1966, p. 33-55

Galbraith, John Kenneth, *Wereldeconomie in deze eeuw*, Baarn 1995 (oorspr. 1994)

Galenson, Walter, *The American labor movement, 1955-1995*, Westport 1996

Galenson, W. (ed), *Labor and trade unionism*, New York 1960

Galesloot, Frank, ‘Arbeidstijdverkorting en een Amsterdamse fietsenfabriek’, in: *Histo*, tijdschrift over gewone mensen en hun verleden, nr. 0, 1979

Gattei, Giorgio, ‘Elke 25 jaar? Stakingsgolven en lange economische cycli’, in: *VMT*, jrg. 25, no. 1, 1991, p. 18-41

Gecombineerde organisaties, *Een korte uiteenzetting van den strijd der metselaars en opperlieden te Amsterdam (1910)*, zp zj

Geelhoed, Alex, *Spoorslag. Maatschappelijke beweging in Nederland rond de aanleg van de Rijnspoorweg tegen het midden van de negentiende eeuw*. 3 delen, Amsterdam 1982

Gerritsz, J., ‘De werkweigering bij de N.V. Wilton’s Machinefabriek en Scheepswerf te Rotterdam’, in: *Tijdschrift van den Nederl.Werkloosheids-Raad* 1923 (overdruk)

Gezamenlijk Aktiekomite, *Pokerspel of Beleid*, Rotterdam 1980

, *Werken in de Rotterdamse haven*, Rotterdam 1979

Gezamenlijke commissies, *De staking van het Amsterdams Overheidspersoneel van 31 Maart t/m 4 april 1955*, Amsterdam 1955

Giebels, H.M.T.M., *Katholicisme en socialisme in Eindhoven, 1885-1920*, Tilburg 1994

Giele, J. & Oenen, G-J van, ‘De sociale struktuur van de Nederlandse samenleving rond 1850’, in: *MVSG* nr. 45, 1974

Godard, John, ‘Strikes as collective voice: a behavioral analysis of strike activity’, in: *ILRR*, jrg. 46, no. 1, 1992, p. 161-175

Goddijn, H.P.M., ‘De weversstakingen van 1895 in de Leidse Katoenfabriek’, in: *Leids Jaarboekje* 1964, p. 71-92

Goudsmit, Is, *Uit het duister naar het licht! Gedenkboek van de Algemeene Nederlandsche Bond van Arbeid(st)ers in het Bakkers-, Chocolade- en suikerbewerkingsbedrijf 1894-1934*, zp 1934

Graaff, Bob de & Wiebes, Cees, *Hun crisis was de onze niet. Internationale crises en binnenlandse veiligheid, 1945-1960*, Den Haag 1994

Graf, Pieter, *Een ongelijke strijd. Wilton-Feijenoord 1983-1988*, Houten 1988

Gravesen, Bent, ‘The evolution of industrial conflict in Scandinavia’, in: *IRSH* jrg. 38, 1993, p. 237-243

Green, David R., ‘Lines of conflict: Labour disputes in London, 1790-1870’, in: *IRSH*, jrg. 43, 1998, p. 203-233

Grenier, Jean-Yves, ‘Réflexions libres sur l’usage des méthodes statistiques en histoire’, in: *Histoire & Mesure* jrg. VI, no. 1, 1991, p. 177-187

Griffin, John Ignatius, *Strikes. A study in quantitative economics*, New York 1939

Gritter, Bert, *Bedrijfsbezettingen in 1975 en 1976*, Amsterdam 1978

Grobben, H.D., *Sociale conflicten en sociale organisaties in Twente (1860-1912*), zp 1970

Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, Amsterdam 1875 (oorspr. 1846)

Groenendijk, Kees, ‘Verboden voor Tukkers. Reacties op rellen tussen Italianen, Spanjaarden en Twentenaren in 1961’, in: Frank Bovenkerk (red), *Wetenschap en partijdigheid*, Assen 1990, p.55-96

Groep Marxisten-Leninisten, *De Tropwindstaking, 53 dagen strijd tegen de goedkope vlag*, Amsterdam 1980

Grooting, P. & T. Akkermans, *De staking bij Thomassen*, Nijmegen 1973

Hageman, Jaap e.a., *Verslag van de akties rond de metaal-CAO 1972*. Distrikten: Groningen, Friesland en Drenthe, Groningen 1972 (stencil)

Hagoort, H., *Patrimonium* (vaderlijk erfdeel), zp 1927

Haimson, Leopold H. & Tilly, C., *Strikes, wars, and revolutions in an international perspective. Strike waves in the late ninenteenth and early twentieth centuries*, Cambridge 1989

Haperen, Toon van, ‘De rotterdamse havenstaking’, in: *Politeia scholingsmap*, Nijmegen 1972, p. 85-91

, 'De meerwaardehonger van het havenkapitaal en de arbeidersstrijd in de Rotterdamse haven, enige historische gegevens', in: *Internationale Korrespondentie* no. 28, 1972-3, p. 23-37
Harkema, P.R., *De Friesch-Drentsche stakingen. De opstand in polder en veen*, Amsterdam 1925
Harmsen, Ger en Gelder, Floor van, *Onderweg. Uit een eeuw actie- en organisatiegeschiedenis van de Vervoersbonden*, Baarn 1986
Harmsen, Ger e.a., *Mensenwerk. Industriële vakbonden op weg naar eenheid*, Baarn 1980
Harmsen, Ger en Reinalda, Bob, *Voor de bevrijding van de arbeid. beknopte geschiedenis van de nederlandse vakbeweging*, Nijmegen 1975
Harmsen, Ger & Noordegraaf, Leo, 'Het ontstaan van de Eenheids Vak Centrale', in: *Te Elfder Ure* jrg. 20, no. 4, 1973
Hart, P.D. 't, *Stakers en onruststokers in de Domstad. Uit de beginjaren van arbeidersbeweging en socialisme in Utrecht tussen 1870 en 1895*, Utrecht 1996
Hartog, Joop & Theeuwes, Jules, *Postwar unemployment in the Netherlands. A survey of incidence, analysis and policies*, Leiden 1993
Hartog, H. den & H.S. Tan, *Investeringen, lonen, prijzen en arbeidsplaatsen*, Centraal Plan Bureau 1974
Hartogh Heijs van Zouteveen, H., *Bijdragen tot de statistiek van Drenthe*, Delft 1864
Havenloods, De, *De haven door heel andere ogen*, Rotterdam 1971
Heerding, A., *Het ontstaan van de Nederlandse gloeilampenindustrie*, Den Haag 1980
, *Een onderneming van vele markten thuis*, Leiden 1986
Heerma van Voss, L. e.a. (red), *Industrial Conflict. Papers presented to the Fourth British-Dutch Conference on Labour History*, Amsterdam 1988
Heertje, Henri, *De diamantbewerkers van Amsterdam*, Amsterdam 1936
Heestermans, Kees, *De landarbeidersstaking op Goeree-Overflakkee 1923. 'Voor het recht van organisatie'*, Tilburg 1977
Heijden, Paul van der, 'De zinkwitstaking van 1919 te Eijsden', in: *Eysdens verleden* jrg. 4, no. 9, 1980
Heldoorn, Ruud, *De Algemene Nederlandse Timmerliedenbond in de jaren 1893-1906. Een min of meer chronologisch overzicht van de gebeurtenissen*, Amsterdam 1977
Heldt, B.H., *Algemeen Nederlandsch Werklieden-Verbond 1871-1896*, Den Haag 1896
Helle, Horst Jürgen, *Die unstetig beschäftigten Hafenarbeiter in den nordwesteuropäischen Hafen*, Stuttgart 1960
Hendriks, Eric e.a., *De zwarte nacht van Wilton Feijenoord, roodboek van een bedrijfsbezetting*, Nijmegen 1970
Henstra, D.J. en Sagel, J., *De carton- en papierfabriek voorheen W.A. Scholten N.V. en de Nederlandse strocartonindustrie Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van de carton- en papierfabriek voorheen W.A. Scholten N.V. te Groningen*, Groningen 1954
Hertogs, Bea, 'Havenarbeiders en stakingen', in: *De Gids op maatschappelijk gebied*, jrg. 64, 1973
Herwaarden, J. van (red.), *Lof der historie. Opstellen over geschiedenis en maatschappij*, Rotterdam 1973
Hesemans, J.C.M., 'Ontwikkeling van de arbeidsduur, 1982-1987', in: *SMCBS*, 1988, no. 3
Hiemink, M.H.D. en Sprik, P.H., *In rook opgegaan. De geschiedenis van ruim honderd jaar Asser tabaksindustrie en -handel*, Assen 1993
Hinte, N. van, *De Nederlandsche Bond van Personeel in Overheidsdienst. Gedurende zijn 25-jarig bestaan beschreven door den bondsvoorzitter*, Rotterdam 1926
Historische Bedrijfsarchieven, *Bouwnijverheid en -installatiebedrijven Een geschiedenis en bronnenoverzicht*, Amsterdam 1993
, *Machine-, elektrotechnische en transportmiddelenindustrie Een geschiedenis en bronnenoverzicht*, Amsterdam 1992
Hoedemaker, Ph. J., *'De duistere achtergrond der dingen'. Leerrede over Eph. 6:12, gehouden zondagmiddag den 1sten Februari l.l. in de Westerkerk door...*, Amsterdam 1903
Hoefnagels, Lou, *Honderd jaren druk in druk*, Haarlem 1988
Hoefnagels, H., *Een eeuw sociale problematiek. De Nederlandse sociale ontwikkeling van 1850-1940*, Roermond 1966
Hoen, J.J. 't, *Op naar het licht. De Zaanstreek in de periode van de opkomst der arbeidersbeweging 1882-1909*, Wormerveer 1968
Hoeven, W. van der, *De Nederlandse Sigarenmakers en Tabaksbewerkersbond. Zijn geschiedenis, werken en streven*, Amsterdam 1937

Hoeven, P.J.A. ter, *Arbeiders tussen welvaart en onvrede*, Alphen ad Rijn 1969
, *Havenarbeiders van Amsterdam en Rotterdam Sociologische analyse van een arbeidsmarkt*, Leiden 1963
Hofman, Jack, *'Onder de knoet van dominee Buiskool en de vloek van Beerenbroek'. Werk en strijd in de Groninger Werkverschafing 1924-1930*, Groningen 1979
Hofman, J., *Van zorg en zegen. De Nederlandsche Christel. Grafische Bond, zijn ontstaan en geschiedenis, naar de voorhanden zijnde officiele bescheiden beschreven door den bondsvoorzitter J. Hofman*, Amsterdam 1927
Hofman, Oscar, 'Harde actie voor een broodje tevredenheid', in: *Kijk* 1993, no. 10
Hofman, Tiny, *Om niet te vergeten. De staking bij De Schelde in 1928*, z.p. z.j.
Hoften, Rene van & Janssen, F., *'t Hert is der uut. Een verhaal over de Nijmeegse knokkultuur tussen 1800 en 1940*, Nijmegen 1981
Homma, Harry en Bram Hoeksema, *Doorbraak aan de Maas. De havenstaking 1979*, Amsterdam 1979
Hoof, Jan van, 'Explosieve situatie in Rotterdamse haven', in: *Elseviers Magazine* 19 mei 1979
T.K. Hopkins & I. Wallerstein, *Processes of the world-system*, Beverly Hills 1980
Horn-van Nispen, L.C.W.J.M. ten, *Jan B.M. van Besouw. Een sociaal geïnspireerd ondernemer rond 1900*, Tilburg 1971
Houven, G. v.d., *Een Halve Eeuw. Gedenkboek van de Algemene Nederlandse Metaalbewerkersbond 1886-1936*, Amsterdam 1936
Hudig jr., D., *De vakbeweging in Nederland 1866-1878*, Amsterdam 1904
Hyman, Richard, *Strikes*, Fontana 1978
Iependaal, Willem van, *Gegist bestek*, Amsterdam 1947
, *Mijn Rotterdam*, Assen zj
Industriebond FNV, *Akties tegen loonwet en loonmaatregel: een politieke staking*, zp 1980
Industriebond FNV. District 11 (Noord-Brabant Oost + Noord Limburg), *Stakingsacties metaalindustrie CAO 1991*, z.p. z.j.
Insider, *Een mooi stuk strijd. De staking in de Amsterdamse haven (24 october tot 4 november 1939)*, zp zj
Iongh, Jane de, *Van Gelder Zonen 1784-1934*, Haarlem 1934
IONW, *Werken en staken in de Rotterdamse haven*, Utrecht 1971
J. Kleijntjens en H.F.M. Huijbers, *Beknopt leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, Leiden 1920 (ca.)
Knippenberg, A. van & Siero, F.W., *Multivariate analyse. Beknopte inleiding en toepassingen*, Houten 1994
Jackson, Tony E., 'The consequences of chaos: Cleopatra's sister and postmodern historiography', in: *Modern Fiction Studies* jrg. 42, no. 2, 1996, p. 397-417
Jappe Alberts, W. e.a., *1859-1959. Nederland voor honderd jaar. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van de NILLMIJ*, zp 1959
Jitta, A.C. Josephus, *De practijk van de arbeidsgeschillenwet*, Den Haag 1929
, *Tien jaren practijk van de rijksbemiddelaars uit de ervaringen met duizend arbeidsgeschillen*, Groningen 1934
Jong, J. de, *De bouwstaking van 1971*, Deventer 1972
Jong Edz, Fr. de, *Om de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen*, Amsterdam 1956
Jong, L. de, *Het koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog*. Deel 1. Voorspel, Den Haag 1969
Jong, Albert de, *De spoorwegstaking van 1903*, Heemstede 1953
Jong, H.J. de & Albers, R.M., 'Industriële groei in Nederland, 1913-1929: een verkenning', in: *NEHA-jaarboek* no. 57, 1994, p. 444-490
Jonge, J.A. de, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Amsterdam 1968
Jonge, Riny de, *Door strijd verbetering. De Nederlandse vakbonden van lager overheispersoneel en hun stakingen 1888-1940*, Amsterdam 1991
Jonkergouw, Th. A.J.M., *Vakbondsleiders in Nederland van vijand en indringer tot bondgenoot en steunpilaar. Een sociologische studie over de ontwikkeling in de aard van het vakbondsleiderschap, geplaatst in de relatie tussen vakbeweging en economische orde en geïllustreerd aan de loopbanen van de bezoldigde bestuurders der drie erkende vakcentralen in de periode 1906-1978*, Hilversum 1982

Jurriens, Roy, 'De algemene mijnstaking in Limburg (21 juni- 2 juli 1917). Startpunt van institutioneel overleg tussen werkgevers en werknemers in de steenkolenmijnindustrie', in: *ESHJ*, no. 42, 1979, p. 262-297

Kalb, Don, 'Moral production, class capacities and communal commotion: an illustration from Central Brabant shoemaking (ca 1900-20)', in: *Social History* vol. 16, no. 3, 1991, p. 279-298

, *Expanding class. Power and everyday politics in industrial communities, The Netherlands, 1850-1950*, Durham 1997

Karel, Erwin H., *Een hete herfst De acties van FNV, CNV, MHP tegen de WAO- en ziektewetplannen van het kabinet Lubbers/Kok in 1991*, zp 1992

Katechetisch Centrum Canisianu, *Wat leert de Katholieke kerk over kapitaal en arbeid? Een sociale katechismus*, Maastricht 1950

Kedde, B., *De opkomst van de arbeidersbeweging in Schiedam*, Schiedam 1956

Kempen, J.C. van, *Het juridisch karakter der werkstaking en hare gevolgen in verband met het ontwerp arbeidscontract*, Amsterdam 1907

KEN(ml), *Metaalstaking 1972. Massaal antwoord op verscherpte uitbuiting en politieke onderdrukking, verslag en analyse van de KEN(ml)*, Rotterdam 1972

Kerr, Clarke & Siegel, Abraham, 'The interindustry propensity to strike -an international comparison', in: Arthur Kornhauser e.a., *Industrial conflict*, New York 1954, p. 190-212

Keuken, H.G., *De ontwikkeling van de arbeidersbeweging in Leiden gedurende de tweede helft van de negentiende eeuw (een eerste verkenning)*, Leiden 1968 (typoscript)

Keuning, H.J., *De Groninger Veenkoloniën. Een sociaal-geografische studie*, Amsterdam 1933

, *Het Nederlandse volk in zijn woongebied. Hoofdlijnen van een economische en sociale geografie van Nederland*, Den Haag 1970

Kielich, Wolf, *Jordaners op de barricaden. Het oproer van 1934*, Zutphen 1984

Kijne, Hugo, *Geschiedenis van de Nederlandse studentenbeweging 1963-1973*, Amsterdam 1978

Klaver, Imke, *Herinneringen van een Friese landarbeider. Enkele opgetekende zaken uit het jongste verleden tot 1925*. Ingeleid door Ger Harmsen. Aantekeningen van Johan Frieswijk, Nijmegen 1974

Kloosterman, R.C. & Elfring, T, *Werken in Nederland*, Schoonhoven 1991

Knippenberg, Hans & Pater, B., *De eenwording van Nederland. Schaalvergroting en integratie sinds 1800*, Nijmegen 1988

Knotter, Ad, 'Van "defensieve standsreflex" tot "verkoopkartel van arbeidskracht". Twee fasen in de ontwikkeling van de Amsterdamse arbeidersvakbeweging (ca. 1870-ca. 1895)', in: *TvSG*, jrg. 19, no. 1, 1993, p. 68-93

, *Economische transformatie en stedelijke arbeidsmarkt. Amsterdam in de tweede helft van de negentiende eeuw*, Zwolle 1991

Knowles, K.G.J.C., *Strikes-a study in industrial conflict. With special reference to British experience between 1911 and 1947*, Oxford 1954

, 'Strikes', lemma in: *International Encyclopedia of the social sciences*, deel 8, p. 500-506

, '"Strike-proneness" and its determinants', in: Walter Galenson en Seymour Martin Lipset (eds), *Labor and trade unionism*, New York 1960, p. 301-318

, 'Work-stoppages in the United Kingdom: a comment', in: *Bulletin of the Oxford University institute of economics and statistics*, jrg. 28, 1966, p. 59-62

Koetsveld, C. van, *Eene werkstaking. Schets uit het volksleven. Voorafgegaan door eene beschrijving van de ramp te Helder op 13 juli 1900*, Middelburg 1900

Kokhuis, G.J.I., *De twentse textielstaking 1931-1932. Een omgekeerd beeld?*, Hengelo 1981

Koning, J., *De korte staking der jeugdige vissers*. Uitgave: OVB 1953, zp zj

Koninklijke Nederlandsche Papierfabriek N.V., *1850-1950. Honderd jaren papierfabriek*, Maastricht 1950

Koopmans, T., *De begrippen werkman, arbeider en werknemer*, Alphen ad Rijn 1962

Kooten, Gerrit van, *Stakingen en Stakers. Een theoretische en empirische verkenning van fluctuaties in stakingsactiviteit in Nederland van 1951 tot en met 1981*, Delft 1988

Kornhauser, Arthur (ed.), *Industrial Conflict*, New York 1954

Kreukels, Loek, *Kolen en kompels. De geschiedenis van de Nederlandse mijnwerkers*, Amsterdam 1986

, *Mijnarbeid: volgzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940*, Assen/Maastricht 1986

Kruyt, Dirk & Vellinga, Menno, 'Een empirische toetsing van gangbare hypothesen over stakingen en stakingsgeneigdheid van arbeiders', in: *Mens en Maatschappij*, jrg. 50, 1975

Kuiper, C.J., *Uit het rijk van den arbeid. Ontstaan, groei en werk van de Rooms-Katholieke vakbeweging in Nederland*, 2 delen, Utrecht 1924

Kurz, Robert, *Bij het scheiden van de markt. Over de ineenstorting van democratie en markteconomie*, Amsterdam 1996

L.B.B. en Afd. Leiden v.d. A.N. M.B, *Antwoord op het rapport van het hoofdbest. v.d. Alg.Ned. Metaalbewerkers Bond inzake het konflikt aan de Kon. Ned. Grofsmederij te Leiden*, Leiden (1910) zj

Laan, Johan van der & A.Selier, *'Ik hak er op in, 't is hier geen Zaandam!' De houtstaking van 1914 in Zaandam*, Zaandam 1986

, *Hoofden koel, handen in de zakken. De houtstaking van 1929 in Zaandam*, Purmerend 1988

Landelijke Federatie van Bouwvakarbeiders, *Aan de bouwvakarbeiders in Nederland. De staking der metselaars, opperlieden en grondwerkers*, Amsterdam zj

Landskroon, F., *1936-1956. Crisis-bezetting-wederopbouw. Twintig jaren geschiedenis van de Nederlandse Vereniging*, Utrecht 1957

Lash, Scott, *The militant worker. Class and radicalism in France and America*, London 1984

Leckie, John, 'Women in industrial action: some female profiles in a redundancy strike in Vestey's New Zealand meat works, 1988', in: *Labour history* jrg. 61, 1991, p. 88-100

Leenders, Chrit, 'Vraag', in: *GAL-bulletin*, no. 7, 1983

Leijn, B., *Van streven en stuwen. Een halve eeuw katholieke arbeidersorganisatie in de grafische bedrijven*, zp 1950

Leisink, Peter & Herman (red.), *'t Schild der solidariteit. Een sociaalhistorische studie van 125 jaar grafische arbeidsverhoudingen en vakbondswerk*, Amsterdam 1994

Lende, C. van de, *De strijd in de bouwvakken. Een beschouwing over de strijd in de bouwvakken, gevoerd vóór de contract-periode 1920-1921*, Amsterdam 1921

Lenin, W.I., *Over stakingen*, Amsterdam 1971 (oorspr. 1899)

Leynse, Frans en Ad Teulings, *fl.75 ja, fl.25 nee. De grote werf- en havenstaking van 1970*, Rotterdam 1970

Linden, Marcel van der & Stutje, Jan Willem, *De Nederlandse vakbeweging, haar basis en de staat. Een lange-termijnperspectief*, Amsterdam 1992 (research paper IISG)

Linden, Marcel van der (ed), 'The end of labor history?', *supplement IRSH* 1993

Linden, Marcel van der, 'Het nut van de "rational choice" theorie voor de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging', in: *BNA*, no. 38, 1995

Lith, H.A. van e.a., *De kinderen van Versteeg. Een bundel verhalen over de spoorwegen en spoormensen van Nederland voor, tijdens en na de spoorwegstaking 1944-'45*, zp 1970

Lovell, John, 'Employers and craft unionism: a programme of action for British shipbuilding, 1902-5', in: *Business History*, jrg. 34, no. 4, 1992, p. 38-58

Lubbers, G., *De statistiek van het arbeidsloon en van de werkloosheid*, Amsterdam 1926

Lucassen, Jan, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in historisch perspectief, 1600-1900*, Gouda 1984

, 'The other proletarians: seasonal labourers, mercenaries and miners', in: *IRSH* 1994, suppl. 2. Catharina Lis, Jan Lucassen & Hugo Soly, Before the unions. Wage earners and collective action in Europe, 1300-1850

Lucassen, Jan & Penninx, Rinus, *Nieuwkomers, nakomelingen, Nederlanders. Immigranten in Nederland 1550-1993*, Amsterdam 1994

Luysterburg, A., 'Gedwongen winkelnering in Noord-Brabant, 1870-1920', in: *ESHJ*, no. 37, 1974, p. 285-347

Maastrichtse Glasbewerkers Vereeniging Verbroedering, *Aan alle vijanden van patroonsdwang*, Maastricht 1908

Mac Lean, J., 'Arbeidsconflicten in de periode 1813-1872. Gegevens uit het kabinet des Konings', in: *TvSG* jrg. 5, no. 4, 1979, p. 292-312

Maenen, A.J.Fr., *Petrus Regout 1801-1878. Een bijdrage tot de sociaal-economische geschiedenis van Maastricht*, Nijmegen 1959

Mak, Geert, *Hoe God uit Jorwerd verdween*, Amsterdam 1996

Mandel, Ernest, *Het laatkapitalisme. Proeve van een marxistische verklaring*, Amsterdam 1976

- 'Het lange golven debat: de inzet', in: *VMT* jrg. 25, no. 1, 1991

Marinus, B., *'Verenigen hier is fransch'. Organisatie van sigarenmakers in Kampen (1894-1913)*, Kampen zj
Marken, J.C. van, *De werkstaking te Almelo*, Haarlem 1888
Marken-Matthes, A. van, *Herinneringen uit het leven van J.C. van Marken*, Delft z.j.
Marx, Karl, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*. Band 2 (oorspr. 1885), Frankfurt/M 1970
- *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie*, Band 3 (oorspr. 1894), Berlin 1976
Marx, Karl & Engels, Friedrich, *Het Communistisch manifest (oorspr. 1848)*, Amsterdam 1971
McCloskey, Donald M., 'History, differential equations, and the problem of narration', in: *History and Theory*, vol. 30, 1991, p. 21-36
McConnell, Sheena, 'Cyclical fluctuations in strike activity', in: *ILRR* jrg. 44, no. 1, 1990, p. 130-143
Meere, J.M.M. de, *Economische ontwikkeling en levensstandaard in Nederland gedurende de eerste helft van de negentiende eeuw. Aspecten en trends*, Den Haag 1982
Mees, M., 'De werkstaking van de bootwerkers te Rotterdam in september 1889', in: *De Economist*, 1890, p. 485-495
Meis, Fre, *40 Jaar actie*, Groningen 1987
Mendel, M.M., *Meningsbeïnvloeding als wapen bij stakingen en andere vormen van collectieve actie*, Deventer 1979
Mens, Jan, *Er wacht een haven*, Amsterdam 1978
Mercurius, *De staking van het kantoorpersoneel bij de Naaml. Venn. Zwanenberg's Slachterijen en Fabrieken te Oss*, Rotterdam 1917
Metz, J. e.a., *50 jaar CHA. 1917-1967*, Den Haag 1967
Metz, Hans & Lotteke Peeck, *Geschiedenis van de Nederlandse vakbondsstrijd tot 1914*, Amsterdam 1973
Metz, Hans, 'Vormen van informeel arbeidersverzet', in: *Paradogma* jrg. 9, no. 4, 1979
, *De drooglegging van de Zuidplas en de staking van 1840*, Amsterdam 1975
, *Arbeidskonflikten en vakbondsstrategie. Stakingen en bedrijfsbezettingen in Nederland*, Groningen 1978
Meulenkamp, Jaap, *"Wie willen boas blieven". De Oostgroninger landarbeidersstaking van 1929*, Groningen z.j.
Meynen, Alain, 'Lange golven en cycli in de klassenstrijd. Enkele methodologische aantekeningen', in: *VMT*, jrg. 25, no. 1, 1991, p. 67-104
Miller, Raymond, 'The dockworker subculture and some problems in cross-cultural and cross-time generalizations', in: *CSSH* 1969, no. XI, p. 302-314
Mitchell, B.R., *International historical statistics. The Americas and Australasia*, London 1983
, *International historical statistics. Europe 1750-1988*, New York 1992
Mol, Hein, *Memoires van een havenarbeider*, Nijmegen 1980 (oorspr. 1932)
Molenkamp, J., *De jongste stakingen in de werkverschaffingen in het Noorden De zooveelste mislukking van de R.V.O.-taktiek*, Groningen z.j.
Mons, J. (red), *Staatsmijnen in Limburg. Gedenkboek bij gelegenheid van het vijftigjarig bestaan*, Heerlen 1952
Muurkrant Leiden, *Kranen omhoog, de haven plat*, Leiden 1979
Nauta, J., *Boek van dankbaar gedenken 1894-1934. Uitgegeven door de Nederlandsche Vereeniging van Christelijke Kantoor- en Handelsbedienden, vermeldende haar arbeid en haar strijd, haar wenschen en haar idealen en de zegeningen Gods van haar oprichting af tot op den dag van haar veertigjarig bestaan*, Hoorn 1934
Nederl. Bond van Chr. Fabrieks-, *Een wederwoord en weerlegging op de brochure van den Centralen Bond van Transportarbeiders in zake de staking in het haringvisscherijbedrijf, tevens een oproep tot bezinning aan alle zevisschers van christelijke levensovertuiging*, Den Haag 1938
Nederl. Federatie van Transport, *Ontstaan verloop en einde der staking van taxi-chauffeurs in Den Haag*, zp 1933
Nederlandsche Chr.Bouwarb.bond, *Gedenkboek van den Nederlandsche Christelijke Bouwarbeidersbond Uitgegeven ter gelegenheid van zijn vijfentwintig-jarig bestaan. 1908-17 aug.-1933. 25 Jaren van opoffering en opbouw*, Utrecht 1933
Nijhof, Erik, *'Gezien de dreigende onrust in de haven....' De ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen in de Rotterdamse haven 1945-1965*, Amsterdam 1988
Nijsten, Wim (e.a.), *Mijnwerkers. Verhalen om te onthouden*, Nijmegen 1979
NIPG, *Ziekte- en ongevallenverzuim in de periode 1947-1961*, Leiden 1962

Nipperdey, Hans Carl, 'Streikrecht', in: *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*, Stuttgart 1959, p. 226-231
NN, *De staking aan de tramremise (Antwoord aan de gecontracteerde timmerlieden)*, zp zj
NN, *Was Kaptein echt failliet? Hoe uit een faillisement, een hongerstaking en andere akties de Utrechtse coöperatie voor herstel van tweedehands kleding ontstond*, z.p. z.j.
NN, 'Strikes and lock-outs in industrialized market economies', in: *Bulletin of comparative labour relations* 29, 1994
NN, *De zinkwitstaking 1929. Tentoonstelling stadsarchief 24 juli- 28 sept*, Maastricht 1979
NN, *1 nov. 1969. Dag van de werkende jongeren*, Utrecht 1971
NN, *De zinkwitstaking 1929, leven en strijd van de arbeiders/sters in het Maastricht van de jaren twintig*, Limburg 1979
NN, *Waaron de oma van Jannet in de oorlog staakte... Een informatieboekje over de februaristaking van 1941 tegen de jodenvervolging-voor leerlingen van 5e en 6e klas van de lagere school en leerlingen van de brugklassen in het voortgezet onderwijs*, Amsterdam 1980
NN, *Het arbeidsconflict in Hengelo*, zp 1916
NN, *De werkstaking van de gezellen der drukkerij van de firma Roeloffzen & Hübner aan het oordeel der publieke opninie onderworpen*, Amsterdam 1872
NN, *A new English dictionary on historical principles*, Oxford 1919
NN, 'Onrust in de haven', in: *De Tribune*, jrg. 9, no. 5, 1973
NVV bond Mercurius e.a., *Veldkoning bezet, let op: overheidsgeld!*, z.p. z.j.
Oomens, G.A. & Bakker, G.P. den, 'De beroepsbevolking in Nederland 1849-1990', in: *Sociaal-economische maandstatistiek (supplement)*, 1994, no. 2
Oord, Ad van den, *Voor arbeid en brood. Arbeidersbeweging en collectieve actie van werklozen in Nederland. Een vergelijkende studie van de jaren dertig en tachtig*, Tilburg 1990
Oudegeest, J., *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland*, 2 dln, Amsterdam 1926
Oudeman, A. (Uitg.), *Het Burgerlijk Wetboek, zoals thans ingevolge de verschillen de wijzigingswetten luidt en eenige andere daarmede in verband staande Wetten en Besluiten*, 's Gravenhage 1898
Oudenaarden, Jan, *Pakt aan! De Rotterdamse havenarbeider*, Zwolle 1996
OVB, *35 Jaar OVB, 1948-1983*, Rotterdam 1983
, *Rotterdamse havenstaking '79*, zp zj
, *O.V.B. 30 jaar, 1948-1978*, Rotterdam 1978
P. Nijkamp, 'Voorspelbaarheid en chaos', in: *Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling letterkunde* jrg. 55, no. 4, 1992
Palmer, Bryan D., 'Critical theory, historical materialism, and the ostensible end of Marxism: the poverty of theory revisited', in: *IRSH* no. 38, 1993, p. 133-162
Pauli, Henne, *De FNV gaat niet opzij!, Hoe de vakbeweging de grote staking van '77 won*, zp 1977
Paus Leo XIII, *Encycliek van onzen allerheiligsten vader Paus Leo XIII over den toestand der werklieden (Rerum Novarum)*, Zwolle 1891
Pelt, W.F.S., *Vrede door revolutie. De CPN tijdens het Molotov-Ribbentrop Pact (1939-1941)*, 's Gravenhage 1990
Perrot, Michelle, *Les ouvriers en grève. France 1871-1890*, Paris 1971
Perry, Jos, *Roomsche kinine tegen roode koorts. Arbeidersbeweging en katholieke kerk in Maastricht 1880-1920*, Amsterdam 1983
Philipsen, Martin, 'Werkstaking tachtig jaar geleden', in: *D'n Tesnuzzik* jrg. 9, no. 4 e.v., 1990
Pierson, N.G., 'Economisch overzicht III', in: *De Gids*, jrg. 33, no. 4, 1869, p. 177-223
, *Leerboek der staathuishoudkunde*, Haarlem 1912
Pieters, G.H., *Een kwart eeuw strijd. Herinneringen uit de Limburgsche arbeidersbeweging*, Maasbracht zj
Polak, Henri, *De strijd der diamantbewerkers*, Amsterdam 1896
, *De vakvereeniging. Een beknopte beschouwing van haar wezen en geschiedenis*, Amsterdam 1922
Pouls, Jos, *Peelkolonie Griendtsveen. Oorsprong en ontwikkeling 1885-1910*, zp 1982
Prigogine, Ilya & Isabelle Stengers, *Orde uit chaos. De nieuwe dialoog tussen de mens en de natuur*, Amsterdam 1985
Projektgroep Strokarton, *100 jaar uitbuiting in de strokarton*, Nijmegen 1970
Projektgroep 'Arbeid en Vorming', *Bedrijfsbezettingen, een nieuwe aktievorm in Nederland*, Utrecht 1974

Puyenbroek, F.J.M. van, 'De eerste ketting in weverij De Ploeg N.V. Bergeyk 1921-1928', in: *ESHJ* jrg, 39, 1976, p. 172-186
R.K. Vereeniging van Werkgevers, *Bindend besluit inzake staking en uitsluiting, aangenomen door de Algemeene Ledenvergadering van 27 december 1928 der.....* zp zj
Raket, *Rood Rotterdam in de jaren '30*, Rotterdam 1984
Reinalda, Bob, 'De rotterdamse haven- en zeeliedenstakingen in 1945 en 1946', in: *Te Elfder Ure*, no. 14, 1973
, *Bedienden georganiseerd. Ontstaan en ontwikkeling van de vakbeweging van handels- en kantoorbedienden in Nederland van het eerste begin tot in de Tweede Wereldoorlog*, Nijmegen 1981
, *De Dienstenbonden klein maar strijdbaar. Voortzetting van Bedienden georganiseerd en Onze Strijd*, Baarn 1985
Reinders, B., *Mededeelingen over fabriek- en handwerknijverheid*. 9 delen, Zwolle 1865
Reisch, George , 'Chaos, history and narrative', in: *History and Theory*, vol. 30, 1991, p. 1-20
, 'Scientism without tears: a reply to Roth and Ryckman', in: *History and Theory*, vol. 34, 1995, p. 45-58
Reynaud, Jean-Daniel, 'Arbeidsconflicten, sociale klassen en sociale beheersing', in: *Mens en Maatschappij* jrg. 55, 1980
Rijsens, F. van, *Geschiedenis van ons vaderland*, Groningen 1896
Rode Morgen, *Tolerantie is voorbij, nu staken ik en jij. Havenarbeiders aan het woord over hun staking*, Amsterdam 1980
Rodenburg, G., *Van Vlissingen & Co's Gedenkboek 1846-1946. Honderd jaren Van Vlissingen & Co, over de kunst van het drukken*, Helmond 1948
Roes, Jan, *Alphons Ariëns. Bronnen van de katholieke arbeidersbeweging in Nederland*, Baarn 1982
Roland Holst-Van der Schalk, H., *Kapitaal en arbeid in Nederland* 2 delen, Rotterdam 1932 (deel 1, oorspr. 1901)
, *De revolutionaire massa-aktie. Een studie*, Rotterdam 1918
Rood, M.G., *Staken in Nederland*, Schoonhoven 1991
Roode, J.J. de, 'De loonbeweging onder de timmerlieden', in: *DNT* jrg. 3, 1898/1899, p. 80-87
Rosseau, Aug., *De staking van metaalbewerkers 31 0october 1921-7 januari 1922*, Rotterdam zj
Roth, Karl-Heinz, *Die 'andere' Arbeiterbewegung und die Entwicklung der kapitalistische Repression von 1880 bis zur Gegenwart. Ein Beitrag zum Neuverständnis der Klassengeschichte in Deutschland*, München 1977
Roth, Gary, *The rise of spontaneity and organization in the labor movement*, Berlin 1982
Roth, Paul A. & Ryckman, Thomas A., 'Chaos, clio, and scientistic illusions of understanding', in: *History and Theory*, vol. 34, 1995, p. 30-44
Rotterdams Nieuwsblad, *Verslag van een havenstaking*, Rotterdam 1971
, *Dwalers en Dweilers. Verslag van wilde staking Rotterdam 1979*, Rotterdam 1979
RSAP, *Strijdt met de RSAP*, zp zj
Ruppert, M., *De Nederlandse vakbeweging*, 2 delen, Haarlem 1953
Rüter, A.J.C., *Rijden en staken. De Nederlandse spoorwegen in oorlogstijd*, Den Haag 1960
, *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland*, Leiden 1935
RVO, *Bruinboek over Colijn, dictatuur en reformistisch verraad in de stucadoorsstaking*, Amsterdam 1933
Schäfer, Michael, 'Streiks-Arbeitskämpfe-Konfliktregulierung. Neuerscheinungen zur historischen Arbeitskonfliktforschung', in: *Archiv für Sozialgeschichte* no. 34, 1994, p. 411-428
Schaper, J.H., *Het woelige kwartaal. Overzicht en gebeurtenissen van januari-april*, Groningen 1903
Scheepers, J.Th. (red), *De Batavier. Jaarboekje voor werklieden*, Arnhem 1872
Scheffer, H.J., *November 1918. Journaal van een revolutie die niet doorging*, Amsterdam 1971
Schneider, Dieter (Hrsgb), *Zur Theorie und Praxis des Streiks*, Frankfurt aM 1971
Scholliers, Peter (ed), *Real wages in 19th and 20th Century Europe. Historical and comparative perspectives*, NY 1989
, 'Lange golven en de klassenstrijd', in: *VMT* jrg. 25, no. 1, 1991, p. 2-5
Scholliers, E. en P. (eds), *Werktijd en werktijdverkorting. Acta van het colloquium te Brussel gehouden op 15 en 16 oktober 1982*, Brussel 1983
Schouten, Martin, *De socialen zijn in aantogt. De Nederlandse arbeidersbeweging in de negentiende eeuw*, Amsterdam 1976

Schrage, Peter, ‘De DUW en de sociale verhoudingen in Nederland, 1945-1947’, in: *TvSG* jrg. 14, no. 1, 1988, p. 29-60
Schram, Arthur & Sonnemans, Jo, ‘De opkomst van de experimentele economie’, in: *TPE* jrg. 19, no. 4, 1997
Schumacher, Hans e.a., *DAM CHIPS. De strijd tegen een bedrijfssluiting*, Hoofddorp 1976
Seale, Patrick & Maureen McConville, *French Revolution 1968*, London 1968
Seelen, A.J.D., *De werkstaking van ambtenaren*, Den Haag 1967
Séguy, Georges, *Le mai de la C.G.T.*, Paris 1972
Shermer, Michael, ‘Exorcising Laplace’s demon: chaos and antichaos, history and metahistory’, in: *History and theory* vol. 34, 1995, p. 59-83
Shorey, John, ‘Time series analysis of strike frequency’, in: *BJIR* jrg. 15, no. 1, 1977, p. 63-75
Shorter, Edward & C. Tilly, ‘The shape of strikes in France 1830-1960’, in: *CSSH* no. 13, 1971, p. 60-86
, *Strikes in France 1830-1968*, Cambridge 1974
Sijes, B.A., ‘Lezing over textielstaking 1931/2’, in: *MSHK* no. 26, 1964
, *De arbeidsinzet, de gedwongen arbeid van Nederlanders in Duitsland 1940-1945*, Den Haag 1966
, *De Februaristaking 25-26 februari 1941*, Amsterdam 1954
Silver, Beverly J., ‘De klassenstrijd en de Kondratieff’, in: *VMT*, jrg. 25, no. 1, 1991, p. 42-65
Slotemaker de Bruïne, J.R., *Vakbeweging in Nederland en Nederlandsch-Indië*, Zutphen 1931
Sluyterman, Keetie E., ‘Sigarenfabrikant G. Ribbius Peletier jr. en de staking van 1873’, in: *Spiegel Historiael*, jrg. 20, no. 1, 1985
Smissaert, H., ‘Het Amsterdamsche bouwvakconflict’, in: *Onze Eeuw*, no. 1, 1906
Smit, Evert, ‘“Havenartiesten” in actie. Het mobilisatieproces bij wilde stakingen in de Rotterdamse haven, in: *Amsterdams Sociologisch Tijdschrift*, jrg. 21, no. 3, 1994, p. 40-66
Smit, Cor, ‘Aan ons geduld een einde. De wilde staking bij de meelfabriek “De Sleutels” 13 mei - 5 juni 1947’, in: *Leids Jaarboekje* 1989
, *De staking bij Meelfabriek De Sleutels v/h De Koster & Co, te Leiden, 13 mei- 5 juni 1947*, Leiden 1982
Sneevliet, Henk, ‘De stakingen in het transportbedrijf’, in: *DNT* jrg. 16, 1911, p. 769-791, p. 834-856, p. 971-994
Sociale Akademie Rotterdam, *De Rotterdamse havenstaking aug.-sept. ‘70 (stencil)*, Rotterdam 1970
Socialistiese Partij, *De slepers. Verslag van een historiese staking*, Rotterdam 1979
Soeters, Ruud, *Dossier staking 24/4 tot 8/5/1974. BRONSWERK, kapitaal; arbeid’ beloningskonflikt*, Utrecht z.j.
Spek, J. van der, ‘Een eeuw lonen en prijzen (1870-1970)’, in: *Sociale Maandstatistiek* jrg. 19, 8, 1971
Spiekman, H., ‘De werkstaking der Rotterdamsche bootwerkers’, in: *DNT* jrg. 5, 1900, p. 117-140
Spijkers, Jos, *Het ‘Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland’ 1927-1940*, Nijmegen 1979
Spruijt, Herman, *Eindverslag Projektgroep Staking*, Leiden 1975
Stad, Kees (red), *Geld of je leven. Over de vrije markt en andere sprookjes*, Amsterdam 1997
Staubach, W., *De staking bij Akzo. Om het gezicht van de bond*, Amsterdam 1986
Stearns, Peter N., *Lives of labor*, New York 1975
Steijn, Bram & Witte, Marco de, *De Januskop van de industriële samenleving. Technologie, arbeid en klassen aan het begin van de jaren negentig*, Alphen ad Rijn 1992
Stenhuis, R., *Opstellen over vakbeweging*, Amsterdam zj
Stern, Robert N., ‘Intermetropolitan patterns of strike frequency’, in: *ILRR*, jrg. 29, no. 2, 1976, p. 218-235
, ‘Methodological issues in quantitative strike analysis’, in: *Industrial relations* jrg. 17, no. 1, 1978, p. 32-42
Steunkommittee Crosland-Filter, *Crosland Filters we hebben niets te verliezen...alleen maar te winnen! Een verslag van de bedrijfsbezetting Crosland Filters in Den Bosch*, Den Bosch 1975
Stolk, Cees, *De hel van Jipsinghuizen. 1924-1939: werkverschaffing in Groningen*, Scheemda 1989
Stolte, J.B., *Conflict en staking in de gezondheidszorg*, Lochem 1977
Stoop, Sjef, *De sociale fabriek. Sociale politiek bij Philips Eindhoven, Bayer Leverkusen en Hoogovens IJmuiden*, Utrecht 1992
Straeter, B.T.C., *Het conflict 1917 in de wolindustrie*, Tilburg 1918
Subversief pamflet, *Wilde staking van havenarbeiders (Rotterdam ‘79): feiten, meningen en vraagtekens*, Amsterdam 1979

Tempel, Jan van den, *Na vijf jaren. Gegevens nopens omvang, instellingen en geldmiddelen van de bij het Nederlandsch Verbond van Vakvereenigingen aangesloten organisaties over het jaar 1910, benevens een overzicht van den groei van het verbond in de eerste vijf jaaren van zijn bestaan*, zp 1910

Tennekes H. e.a., *De vlinder van Lorenz. De verrassende dynamica van chaos*, Bloemendaal 1990

Teulings, Ad, *Philips. Geschiedenis en praktijk van een wereldconcern*, Amsterdam 1976

Teychine Stakenburg, A.J., *Stand van Zaken 1907-1957. 50 jaar arbeidsverhoudingen in de rotterdamse haven*, Rotterdam 1957

Therborn, Goran, *Recente ontwikkelingen in het marxisme. De opkomst van het sociaal-wetenschappelijk marxisme en de problemen van de klassen-analyse*, Antwerpen 1984

Tije, C.W. ten, *De opkomst van het socialisme in Breda. Actie en reactie tot 1908*, Tilburg 1986

Tijhof, J.F., 'Kort overzicht van de werkstaking en uitsluiting bij de firma Van Heek & Co te Enschede', in: *DNT* jrg. 7, 1902, p. 492-500

Tijn, Th. van, 'De Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkersbond (ANDB): een succes en zijn verklaring', in: *BMGN* jrg. 88, 1973, p. 403-418

Tronti, Mario, *Arbeiter und Kapital*, Frankfurt 1974 (oorspr. 1966)

Turner, H.A., *The trend of strikes*, Leeds 1963

Uitterhoeve, Wilfried (red), *De staat van Nederland. Nederland en zijn bewoners. De opmerkelijke feiten en hun samenhang*, Nijmegen 1990

VNO, *Het CAO-conflict van 1973*, Den Haag 1974

Valk, Leonie v.d. & Hendriks, *De ontwikkeling van het stakingswapen in Nederland tot 1914. Een aanzet tot theorievorming over het staken tot de ontwikkeling van het kapitalisme in Nederland*, Nijmegen 1979

Veen, Dirk van der, 'Arbeidsduur in Nederland vanaf ca. 1890 tot ca. 1925', in: E. en P. Scholliers (eds), *Werktijd en werktijdverkorting. Acta van het colloquium te Brussel gehouden op 15 en 16 oktober 1982*, Brussel 1983

Veen, D.J. van & Zanden, J.L., 'Real wage trends and consumption patterns in the Netherlands c. 1870-1940', in: P. Scholliers, *Real wages in 19th and 20th Century Europe. Historical and comparative perspectives*, NY 1989, p. 205-228

Veen, Gerrita v.d. & Klanderman, *Tussen overleg en strijd. CNV en collectieve acties*, Kampen 1990

Veenendaal jr., A.J., 'Spoorwegen', in: *Geschiedenis van de techniek in Nederland*, deel 2

Veenstra, L. & Muijlwijk, J.F. van, *Van zeevaart en arbeid. Uitgave van de Vereeniging van Scheepswerktuigkundigen ter gelegenheid van haar 25-jarig bestaan*, Rotterdam/Amsterdam 1938

Velde, C.A. van der, *De ANDB. Een overzicht van zijn ontstaan, ontwikkeling en beteekenis*, Amsterdam 1925

Velden, Sjaak van der, *Kapitaal en arbeid in de Rotterdamse haven. De ontwikkeling van de klassenverhoudingen 1945-1980*, Leiden 1982

- *Werknemers in actie. Twee eeuwen stakingen, bedrijfsbezettingen en andere acties in Nederland*,Amsterdam:Aksant,2004
- (red.) e.a., *Kranen over de wal. De grote Rotterdamse metaal- en havenstaking van 1970*, Amsterdam: Aksant, 2005
- *Werknemers georganiseerd. Een geschiedenis van de vakbeweging bij het honderdjarig jubileum van de Federatie Nederlandse Vakbeweging (FNV)*, Amsterdam: Aksant, 2005
- with Heiner Dribbusch, Dave Lyddon, Kurt Vandaele (eds.), *Strikes around the World. Case studies of 15 countries 1968-2005*, Aksant, Amsterdam 2007

Ven, F.J.H.M. van der, *Het arbeidsconflict*, Utrecht 1960

Verdam, J., *Middelnederlandsch handwoordenboek*, Den Haag 1932

Vergelding, glasslijpersvereeniging, *De Maastrichtse werkstaking. Verdediging der werkstaking tegenover valsche voorstellingen en intimidatie-pogingen*, Maastricht 1896

Verhage, C.G., 'Schets van de ontwikkeling van de arbeidsstatistieken in Nederland', in: *SMCBS* 1989, no. 6

Verkade, M.A., *Honderd Jaren Dekker's Hout. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan van Dekker's houthandel Zaandam*, Zaandam 1955

Vermeij, A., 'De stakingen in 1979 in Rotterdam', in: *Het tijdschrift voor de politie* 1980, p. 337-346

Verseput, J., *Gedenkboek 1916-1956. Ter gelegenheid van het veertig jarig jubileum van de Vereniging van Leraren bij het christelijk voorbereidend en hoger middelbaar onderwijs*, Groningen-Djakarta zj

Versteeg, H.J., *Van schout tot hoofdcommissaris. De politie voorheen en thans*, Amsterdam 1925

Visser, J.C., 'De stakingen bij de firma De Heyder en Co. te Leiden in 1882', in: *Bijdragen voor de Geschiedenis der Nederlanden*, jrg. 21, no. 1, 1966
, *Bedrijfsbezetting. Het verleden van een nieuw aktiemiddel*, Amsterdam 1986
Visser, Jelle, *In search of inclusive unionism*, Deventer-Boston 1990
, *European trade unions in figures*, Deventer-Boston 1989
Visser, Louis de, *Herinneringen uit mijn leven*, Amsterdam 1939
Vissering, S., *Handboek van praktische staathuishoudkunde*, Amsterdam 1860
Vleggeert, J.C., 'De eerste georganiseerde werkstaking', in: *Spiegel Historiael*, jrg. 3, no. 4, 1968
Vliegen, W.H., *De dageraad der volksbevrijding, schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland*, 2 dln, Amsterdam 1921
Vliet, D.H. van, 'Het bieren. Een in vergetelheid geraakt wevers-feest te Krommenie (en nog wat)', in: *De Zaende*, jrg. 2, 1947
Volkmann, Heinrich, 'Zum Formwandel von Streik und Aussperrung in Deutschland 1864-1975', in: Kaelble, Helmut u.a., *Probleme der Modernisierung in Deutschland*, Opladen 1978, p. 110-170
Vreeman, Ruud, *De factor arbeid. Werkende mensen in de letteren*, Amsterdam 1993
Vries, Leonard de, *Hop Hop Hop Hangt de socialisten op! Een documentaire over het opkomende socialisme in de jaren tachtig, ontleend aan Recht voor Allen* samengesteld door.....en met een voorwoord van Prof. dr. Fr. de Jong Edz., Amsterdam 1967
Vries, Joh. de, *Amsterdam-Rotterdam. Rivaliteit in historisch perspectief*, Bussum 1965
- *Hoogovens IJmuiden 1918-1968. Ontstaan en groei van een basisindustrie*, IJmuiden 1968
, *De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw*, Bussum 1977
, *1811-1961. Met Amsterdam als brandpunt. Honderdvijftig jaar Kamer van Koophandel en Fabrieken*, Amsterdam 1961
Vries, Boudien de e.a. (red), *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden*, Amsterdam 1992
Vries, P.H.H., *Vertellers op drift. Een verhandeling over de nieuwe verhalende geschiedenis*, Hilversum 1990
Vries, Rob de, *'Gebroken stakingsgolven'. Een analyse van de stakingen in de Maastrichtse glas- en aardewerkindustrie, 1875-1920*, Nijmegen 1986
Vrooland, Vincent en Sprenger, Jeroen, *"Dit zijn mijn beren". Een studie over de arbeidsverhoudingen tijdens de aanleg van het Noord-Hollands-kanaal*, Amsterdam 1976
Waarheid, De, *De vrouwenstaking in beeld. Een beeldverslag van de vrouwenstaking op 30 maart 1981*, Amsterdam 1981
Wacht, Jan, *Heet voor de vuren. Een halve eeuw ontvoogdingsstrijd der Rotterdamse metaalbewerkers*, Rotterdam 1954
Wagemakers, A.J.M., *Buitenstaanders in actie. Socialisten en neutraal-georganiseerden in confrontatie met de gesloten Tilburgse samenleving, 1888-1919*, Tilburg 1990
Wagemakers, Ton, 'Jan Coolen en zijn Tilburgse textielstaking van 1935', in: *Actum Tilliburgis* jrg. 10, no. 1, 1979, p. 9-28
Wal, F. van der, *De oudste vakbond van ons land. Ontstaan en vijftigjarige werkzaamheid van den Algemeenen Nederl. Typografenbond, beschreven door den hoofdbestuurder...*, Nijmegen 1915
, *In den rug aangevallen. De houding van de kerkelijke en neutrale typografenorganisaties voor, tijdens en na de staking der leden van den ANTB in januari 1923, door enkele feiten belicht*, z.p. 1923
, *Een tienjarig tijdperk. Streven en werkzaamheid van den ANTB in de jaren 1916-1926*, zp 1926
Wals, Henk, 'Stakingen in Nederland tussen 1901 en 1938. Economische factoren en de rol van de vakbeweging', in: *TvSG*, jrg. 17, no. 2, 1991, p. 197-226
Wanninkhof, F.J., 'Sociale verhoudingen in Drenthe', in: *Drenthe*. Provinciaal Drents maandblad, jrg. 29, no. 6, 1950
Wasch, Karel (red), *Vijftig jaar glasindustrie. Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 50-jarig bestaan der N.V. Glasfabriek "Leerdam" voorheen Jeekel, Mijnssen & Co te Leerdam*, Rotterdam 1928
Wattenberg, Ben J., *The statistical history of the United States From colonial times to the present*, New York 1976
Webb, Sidney & Beatrice, *Geschiedenis van het Britsche vakvereenigingswezen*, Amsterdam 1899 (oorspr. 1894)
Wekker, Roberto, 'Fors herstel conjunctuur in 1994', in: *CBS Index* no. 6, jan. 1995, p. 14-16

Werkgroep Amsterdamse Arbeiders beweging, *Werken rondom het IJ. Vakbondsstrijd in vijf Amsterdamse bedrijfstakken, 1870-1940*, Amsterdam 1981
Werkgroep Socialistiese Arbeidersvereniging, *25 nee!! 75 ja. De rotterdamse havenstaking van 1970*, zp zj
Werkgroep Gastarbeid Nijmegen, *Verslag van een staking. Over de staking van Spaanse arbeiders bij Philips in Eindhoven*, Nijmegen zj
Werumeus Buning, J.W.F., *Veertig jaar NSM. Gedenkboek van de N.V. Nederlandsche Scheepsbouw-Maatschappij Amsterdam*, Haarlem 1934
Westermann, William L., *The slave systems of greek and roman antiquity*, Philadelphia 1955
Westert, J., *Staking en andere vormen van collectieve actie*, Zwolle 1989
Wierenga, Hans, *Werk*, Amsterdam 1978
Wijnhoven, Geert, *Voeding in de strijd. Geschiedenis van de Voedingsbond FNV 1894-1994*, Amsterdam 1994
Wilde, H. de (samenst), *Actestukken der samenzwering. Gedenkboek der Werkstakingen van 1903*. 2 delen, Wageningen 1903
Windmuller, John P., *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, Utrecht 1970
Wit, Onno de, *Papierfabricage in Nederland in de negentiende eeuw. Van molen naar fabriek*, Den Haag 1990
Witteboon, S., *Evert Kupers. Werker, strijder, bouwer*, Amsterdam 1949
Woensel Kooy, J. van, *Geoorloofde contractbreuk? Een woord naar aanleiding der spoorwegstakingen*, Haarlem 1903
Wolff, Sam de, *Voor het land van belofte. Een terugblik op mijn leven*, Bussum 1954
Wolff, Leon, *Lockout. The story of the Homestead Strike of 1892. A study of violence, Unionism, and the Carnegie Steel Empire*, New York 1965
Woodbury, Robert M., 'The incidence of industrial disputes.Rate of time-loss, 1927-1947', in: *International Labour Review* jrg. 60, no. 5, 1949, p. 451-466
Wortel,Dick & Kranenburg,Mark, *80 jaar vakbeweging in Leiden (de geschiedenis van de Leidse Bestuurdersbond en het N.V.V. in Leiden)*, Leiden 1980
Woud, A. van der, 'De ruimtelijke orde', in: *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*, deel 2, Zutphen 1993
Wubben, H.J.J., *'Chineezen en ander Aziatisch ongedierte'. Lotgevallen van Chinese immigranten in Nederland, 1911-1940*, Zutphen 1986
Wyt-Rotterdam, *1902-1952. Een halve eeuw 'droogdok'*, Rotterdam 1952
Xanten, H.J. van, *Wat hen bewoog! Osse bouvakarbeiders en hun vakbond 1917-1992*, Oss 1992
Zanden, J.L. van, *De industrialisatie van Amsterdam*, Bergen 1987
Zanden, J.L. van & Griffiths, R.T., *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*, Utrecht 1989
Zanden, Jan Luiten van, *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995*, Utrecht 1997
Zonderland, P., *Rechten en verplichtingen bij staking*, Deventer 1963
Zonneveld, F.A.J., *Onderzoeksverslag: "Leidse arbeiders, arbeidsverhoudingen, arbeidersbeweging en verzet van arbeiders van 1750 tot 1980"*, Leiden 1992 (stencil)
Zwahr, Hartmut, 'Class formation and the labor movement as the subject of dialectic social history', in: *IRSH* 1993, suppl. 1, Marcel van der Linden, The end of labour history?
Zweekhorst, Suus, *De staking van het Amsterdams gemeentepersoneel 31 maart-4 april 1955*, Nijmegen 1976
Zweig, Ferdynand, *De werkers van de welvaartsstaat*, Utrecht-Antwerpen 1965

Noten

1 Ger Harmsen en Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging*, Nijmegen 1975, p. 426

2 Eind jaren '70 namen enkele leden van het Leidse Histories Aktie Kommitee (HAK) het initiatief tot oprichting van een Werkgroep Geschiedenis van de Arbeidersbeweging. De twee wapenfeiten van deze groep, waar ik ook lid van was, waren het geven van een cursus geschiedenis van de arbeidersbeweging, die door ongeveer honderd mensen van universiteit en vakbeweging werd bezocht en daarnaast maakten we een aanvang met de inventarisatie van stakingen in Leiden tussen 1945 en 1960. De achterliggende gedachte van dit onderzoek was dat de officiële cijfers te laag zouden zijn.

3 Te denken valt hierbij aan Jan Mens die *Er wacht een haven* schreef over de zeelieden- en havenstaking van 1911 en Theun de Vries met zijn trilogie *Februari* over de Februari-staking van 1941.

4 Ger Harmsen / Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de Nederlandse vakbeweging*, Nijmegen 1975, p. 395

5 Michael Schäfer, Streiks-Arbeitskämpfe-Konfliktregulierung. Neuerscheinungen zur historischen Arbeitskonfliktforschung, in: *Archiv für Sozialgeschichte* 34, 1994, p. 412

6 P.H.H. Vries, *Vertellers op drift. Een verhandeling over de nieuwe verhalende geschiedenis*, Hilversum 1990

7 James E. Cronin, Strikes and power in Britain, 1870-1920, in: Lex Heerma van Voss en Herman Diederiks, *Industrial conflict. Papers presented to the fourth British-Dutch conference on labour history*, Amsterdam 1988, p. 13

8 J. Verdam, *Middelnederlandsch handwoordenboek*, Den Haag 1932.

9 Een intransitief is een werkwoord dat gebruikt kan worden zonder dat er een lijdend voorwerp aan verbonden dient te zijn. Een andere term voor intransitief is 'onovergankelijk werkwoord' en in ons geval betekent het, dat voorheen niet kon worden gezegd: "we staken!", maar slechts: "We staken het werk".

10 Vollers zijn de werklieden, die geweven stoffen dusdanig bewerken dat een grotere dichtheid van het weefsel ontstaat. *Technische W.P.*, Amsterdam 1953.

11 Geciteerd in: A.J.M. Brouwer Ancher, *De gilden*, 's-Gravenhage 1895, p. 282. Merk op dat tot ver in de negentiende eeuw in Engeland het woord Turnout werd gebruikt en in Duitsland tegenwoordig de term Ausstand nog. Het Engelse woord 'strike' is afkomstig uit het indo-germaans 'streig', dat blijven staan betekent. Deze afkomst maakt strike verwant aan het Nederlandse 'strijken' (der zeilen) en juist in deze verwantschap werd het woord strike in Engeland voor het eerst gebruikt om een arbeidsconflict aan te duiden. In 1768 streken zeelui in Sunderland de zeilen om kracht bij te zetten aan hun geuite grieven en in mei van dat jaar werd een arbeidsconflict van hoedenmakers vermeld met de woorden, dat zij 'struck' hun werk (ontleend aan: *A New English dictionary on historical principles*, Oxford 1919). Het Engelse woord is de basis geweest van diverse nieuwe woorden in evenzoveel talen. Met de verspreiding van het verschijnsel vanuit de bakermat van het moderne kapitalisme ging ook het woord op reis. In verschillende landen herkennen we de afleidingen: Duitsland (Der Streik), Zweden (Strejk), Denemarken (Strejk), Polen (strajk), Hongarije (sztr'ajk), en Slowakije (strajk). De landen met overwegend Romaanse talen hebben andere woorden voor staking, hoewel via het Latijnse 'strigare' ('rusten) een vorm van 'strike' niet onmogelijk was geweest. Spanje kent het woord 'huelga', dat niet alleen staking, maar ook plezier betekent. Dat woord heeft zijn weg naar het Papiamentu (welga) gevonden. In Italië noemt men een staking 'sciópero' (dat is afgeleid van een woord dat 'werkloos' betekende). In Frankrijk sloeg men een originele weg in. Arbeiders in Parijs die werkloos waren of staakten, verzamelden zich op de Place de Grève en vandaar werd het woord voor staking simpelweg 'grève'. Dit woord vond zijn weg naar het Portugees (greve) en het Turks (grev). Een taal is nog niet genoemd: het Fries. In de vorige eeuw was daar de gangbare uitdrukking 'bollejeije', van 'bolje' dat oproerig zijn betekent. Tegenwoordig gebruikt men echter het Nederlandse 'staking', evenals in het Afrikaans en het sranang tongo.
Zie ook: Sjaak van der Velden, Staken in het Nederlands, *Onze Taal*, 71(2002) no. 11

12 Rudolf Dekker, Labour conflicts and working-class culture in early modern Holland, in: *IRSH*, deel XXXV, 1990, p. 392 e.v.

13 Geciteerd in *WNT*, 'staken'.

14 Rudolf Dekker, Arbeidsconflicten in de Leidse textielindustrie, in: H.A. Diederiks e.a., *Armoede en sociale spanning. Sociaal-historische studies over Leiden in de achttiende eeuw*, Hilversum 1985, p. 69-86.

15 J. Frieswijk, *Stakingen in de veenderijen (1830-1870)*, p. 1 (gestencild rapport voor de werkgroep spontane stakingen).

16 *Leidsch Dagblad* 25 april 1868.

17 *Leidsch Dagblad* 30 mei 1870.

18 "Der Streik ist die gemeinsame und planmässig durchfgeführte Arbeitseinstellung einer grösseren Anzahl Arbeitnehmer innerhalb eines Berufs oder Betriebs zu einem Kampfzweck mit dem Willen, die Arbeit nach Erreichung des Kampfzieles oder Beendigung des Arbeitskampfes fortzusetzen." Hans Carl Nipperdey, Streikrecht, in *Handwörterbuch der Sozialwissenschaften*, deel 10, Stuttgart 1959, p. 226-231.

19 Eduard Bernstein, *De werkstaking. Haar wezen en resultaten*. Vertaald en aangevuld door W.H. Vliegen, Amsterdam z.j., p. 9 (oorspr. 1906).

20 'a collective and concerted withholding of labour in pursuit of specific occupational demands exercised peacefully', 'Strikes and lock-outs in industrialized market economies', *Bulletin of Comparative Labour Relations* 29, 1994, p. 10.

21 CBS, *Statistisch Jaarboek* 1994, p. 101.
22 Deze grens van twee of meer personen lijkt mogelijk enigszins overdreven; in de Engelse Trade Disputes Act van 1906 werd deze grens echter eveneens gehanteerd. John Ignatius Griffin, *Strikes. A study in quantitative economics*, New York 1939, p. 21.
23 K.W.L. Bezemer, *Geschiedenis van de Nederlandse koopvaardij in de Tweede Wereldoorlog*, Amsterdam 1986, deel 1, p. 250 e.v.
24 *Leids Dagblad* 10 februari 1953.
25 Archief College van Rijksbemiddelaars, no. 1383.
26 Henne Pauli, *De FNV gaat niet opzij! Hoe de vakbeweging de grote staking van '77 won*, z.p. 1977, p. 24.
27 De term solidariteitsstaking wordt ook gebezigd om een staking tegen het ontslag van een collega aan te duiden.
28 De in deze tabel gegeven percentages zijn als volgt berekend. Per type en soort van eisen is bekeken hoeveel stakingen, stakers en dagen daar toe behoorden. Voor ieder van deze drie indicatoren is vervolgens het percentage van het totaal berekend en van deze drie percentages is het ongewogen gemiddelde in het schema terecht gekomen. Aan het eind van dit hoofdstuk kom ik op deze wijze van berekenen terug.
29 K.G.J.C. Knowles, *Strikes - a study in industrial conflict*, Oxford 1954, p. XII.
30 K.G.J.C. Knowles, 'Strike-proneness' and its determinants, in: W. Galenson/S.M. Lipset (ed.), *Labor and trade unionism*, New York 1960, p. 301. Er bestaat een treffende overeenkomst tussen deze vormen van arbeidersstrijd en de dagelijkse defensieve strijd van slaven in het antieke Rome. Zo worden in de literatuur genoemd: vlucht, diefstal, sabotage, inefficiënt werken en moord op de eigenaar. M.I. Finley, Slavery, in: *International Encyclopedia of the social sciences*, vol. 14, z.p. 1968, p. 311.
31 In diverse bedrijfstakken was het in die tijd gebruik dat de arbeiders op maandag niet op kwamen dagen of tenminste weinig uitvoerden.
32 *De Volkskrant* 28 september 1978.
33 *NRC* 6 februari 1952.
34 *De Volkskrant* 17 september 1981. Volgens hetzelfde krantenartikel gingen in dat jaar vier Duitse arbeiders van het met sluiting bedreigde Enka in Kassel daadwerkelijk over tot een hongerstaking. Kort daarvoor hadden twee jonge Engelse werklozen uit protest tegen het gebrek aan uitzicht en de machteloosheid zelfmoord gepleegd.
35 *De Volkskrant* 11 mei 1983; Geert Wijnhoven, *Voeding in de strijd. Geschiedenis van de Voedingsbond FNV 1894-1994*, Amsterdam 1994, p. 128.
36 *De Volkskrant* 3 mei 1983 e.v.
37 Archief Pet met de Zet (IISG), nr. 15.
38 NIPG, *Ziekte- en ongevallenverzuim in de periode 1947-1961*, Leiden 1962, p. 12.
39 Knowles 1954, p. 225.
40 Hans Metz, 'Vormen van informeel arbeidersverzet', in: *Paradogma* jrg. 9, no. 4, 1979, p. 39.
41 bron: onderzoeksbestand.
42 Horst Juergen Helle, *Die unstetig beschäftigten Hafenarbeiter in den nordwesteuropäischen Häfen*, Stuttgart 1960, p. 61.
43 J.C. Visser, *Bedrijfsbezetting. Het verleden van een nieuw aktiemiddel*, Amsterdam 1986, p. 12.
44 Maud Boshart, *De muiterij op de Zeven Provinciën*, Amsterdam 1978 (oorspr. 1937); J.C.H. Blom, *De muiterij op de Zeven Provinciën*, Bussum 1975.
45 bron: onderzoeksbestand.
46 Visser, a.w., p. 33.
47 Leon Wolff, *Lockout. The story of the Homestead Strike of 1892. A study of violence, unionism, and the Carnegie Steel Empire*, New York 1965.
48 Sidney Fine, *Sit-down. The General Motors Strike of 1936-1937*, Ann Arbor 1969.
49 CBS, *Maandschrift 1937*, p. 705.
50 OVB, *35 jaar OVB, 1948-1983*, Rotterdam 1983, p. 43.
51 F.J.H.M. v.d. Ven, *Het arbeidsconflict*, Utrecht/Antwerpen 1960, p. 62.
52 Albert Rees, 'Industrial conflict and business fluctuations', in: Kornhauser, a.w., p. 219.
53 Ivo Kuypers en Peter Schrage, '"Als uw machtige arm het wil...." De betekenis van de stakingsgolven in de jaren tien voor de ontwikkeling van de Nederlandse arbeidsverhoudingen', in: Boudien de Vries e.a. (red.), *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden*, Amsterdam 1992, p. 277. Opvallend is bovendien dat de auteurs het boek waar de bijdrage van Rees in is gepubliceerd gezien hun noot 33 wel in handen hebben gehad.
54 De moeilijkheid om staking en uitsluiting uit elkaar te houden doet zich vooral voor in het geval van de Twentse textielstaking van 1923-1924.
55 Een nadere uitleg van de formule staat in bijlage 5.
56 Het moge duidelijk zijn, dat verandering van slechts een der indicatoren gevolgen heeft voor het aandeel in de stakingsactiviteit. Als bijvoorbeeld in Deventer twee in plaats van één stakingen hadden plaatsgevonden, maar aantal stakers en gestaakte dagen wel hetzelfde waren gebleven, dan zou het aandeel in de stakingsactiviteit 0,1604 bedragen.
57 *Van Dale Groot Woordenboek der Nederlandse taal*, 11de druk geeft de volgende omschrijvingen: Arbeider '1. iem. die moet leven van het loon dat hij voor zijn, in een ondergeschikte positie verrichte (handen)arbeid krijgt.' Werknemer 'hij die werk aanneemt, die krachtens een overeenkomst voor een ander werkt en daarvoor betaald wordt'.
58 T. Koopmans, *De begrippen werkman, arbeider en werknemer*, Alpen aan den Rijn 1962, p. 9.

59 *Arbeidswetgeving*, met een inleiding van prof. mr. H.L. Bakels, Deventer 1982, p. 1.

60 In 1997 beantwoordden Belgische onderzoekers deze vraag voor het merendeel positief. P. Scholliers beschreef zelfs hoe we ook in de tegenwoordige tijd klassen nog kunnen herkennen aan voedingspatronen. Vanaf het moment, dat arbeiders zich in ruime mate vlees konden veroorloven, gingen de andere klassen over tot het nuttigen van meer vis. Zie: 'Strijd om klassen. Discussies over de relevantie van het klasse-begrip', in: *Tijdschrift voor Sociologie* jrg. 18, no. 1-2, 1997.

61 Karl Marx/Friedrich Engels, *Het Communistisch Manifest*, Amsterdam 1971, p. 41 (oorspr. 1848).

62 Karl Marx, *Das Kapital, Kritik der politischen Oekonomie*, Band 3, Berlin 1976 (oorspr. 1894), p. 893. De anderhalve wel geschreven bladzijden van het hoofdstuk 'Was bildet eine Klasse?' werden door Friedrich Engels beëindigd met: "(Hier bricht das Ms. ab.)".

63 Goran Therborn, *Recente ontwikkelingen in het marxisme. De opkomst van het sociaal-wetenschappelijk marxisme en de problemen van de klassen-analyse*, Antwerpen 1984, p. 19.

64 Bob Reinalda, *Bedienden georganiseerd. Ontstaan en ontwikkeling van de vakbeweging van handels- en kantoorbedienden in Nederland van het eerste begin tot in de Tweede Wereldoorlog*, Nijmegen 1981, p. 23. In de klassieke oudheid was het ook zo dat slaven op landgoederen zware arbeid verrichten, terwijl sommige stedelijke slaven een riant leven leidden en zich konden vrijkopen. Toch ontkent niemand dat de laatsten slaven waren. Zie hiervoor bijvoorbeeld William L. Westermann, *The slave systems of greek and roman antiquity*, Philadelphia 1955, p. 83.

65 *Leidsch Dagblad* 31 mei 1873.

66 "Die Arbeiter treten als Arbeiterklasse ins Kapital ein und werden als solche auf ein Teil des Kapitals reduziert. Das Kapital aber hat jetzt seinen Feind in seinem Innern." Mario Tronti, *Arbeiter und Kapital*, Frankfurt 1974, p. 107 (oorspr. 1966).

67 Albert Benschop, *Klassen. Ontwerp van een transformationele klassenanalyse*, Amsterdam 1993, p. 342-343.

68 Sidney en Beatric Webb, *Geschiedenis van het Britsche vakvereenigingswezen*, Amsterdam 1899, p. 17 (oorspr. 1894).

69 *Wetboek van het strafrecht. Officieele uitgave*, Amsterdam 1811. Deze tweetalig uitgegeven wet was gebaseerd op de Franse Code Pénal.

70 J. Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland*, deel 1, Amsterdam 1926, p.27.

71 F. van der Wal, *De oudste vakbond van ons land. Ontstaan en vijftigjarige werkzaamheid van den Algemeenen Nederl. Typografenbond*, Nijmegen 1915, p. 43.

72 Voor de geschiedenis van de confessionele vakbeweging en arbeidersorganisaties: H. Amelink, *Onder eigen banier*, Utrecht 1950; H. Amelink, *Met ontplooide banieren*, Utrecht 1950; Arno Bornebroek, *De strijd voor harmonie. De geschiedenis van de Industrie- en Voedingsbond CNV 1896-1996*, Amsterdam 1996; Karst Dijkstra, *Beweging in beweging, Het CNV na 1945*, Utrecht 1979; R. Hagoort, *Patrimonium (vaderlijk erfdeel)*, z.p. 1927; C.J. Kuiper, *Uit het rijk van den arbeid, ontstaan, groei en werk van de Rooms-Katholieke vakbeweging in Nederland*, 2 dln, Utrecht 1924-1927; M. Ruppert, *De Nederlandse vakbeweging*, 2 dln, Haarlem 1953; J.R. Slotemaker de Bruïne, *Vakbeweging in Nederland en Nederlandsch-Indië*, Zutphen 1931.

73 Zie voor de geschiedenis van het NAS: Marten Buschman, *Tussen revolutie en modernisme, geschiedenis van het Nationaal Arbeids-Secretariaat in Nederland 1893-1907*, Den Haag 1993.

74 A. van Emmenes, *Onafhankelijke en 'moderne' vakorganisatie*, Amsterdam 1905, p. 139.

75 Henri Polak, *De vakvereeniging. een beknopte beschouwing van haar wezen en geschiedenis*, Amsterdam 1922, p. 19.

76 C.A. van der Velde, *De ANDB een overzicht van zijn ontstaan, ontwikkeling en beteekenis*, Amsterdam 1925, p. 85.

77 C.A. van der Velde, *a.w.*, p. 96.

78 A.J.C. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland*, Leiden 1935, p. 279.

79 Henriëtte Roland Holst- Van der Schalk, *Kapitaal en arbeid in Nederland*, Rotterdam 1932, deel 2, p. 71.

80 In 1973 publiceerde Th. van Tijn een artikel waarin hij deze gedachte weergaf: Th. van Tijn, 'De Algemeene Nederlandsche Diamantbewerkersbond (ANDB): een succes en zijn verklaring', in: BMGN jrg. 88, 1973, p. 403-418. Roland Holst beweerde in haar boek *Kapitaal en Arbeid* overigens reeds hetzelfde (deel 2, p. 72).

81 Geciteerd in: Ger Harmsen en Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de nederlandse vakbeweging*, Nijmegen 1975, p. 91. Een voorzitter van het NVV beweerde later in een brochure van zijn hand zelfs: "Een vakverenigingsleider moet de demokratie soms durven vertreden." R. Stenhuis, *Opstellen over vakbeweging*, Amsterdam z.j., p. 52.

82 J. Oudegeest, *De geschiedenis der zelfstandige vakbeweging in Nederland*, deel 2, Amsterdam 1932, p.304.

83 Beide voorbeelden zijn ontleend aan mijn onderzoeksbestand.

84 Slotemaker de Bruïne, a.w., p. 35.

85 F. de Jong Edz., *Om de plaats van de arbeid, Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen*, Amsterdam 1956, p. 111.

86 H.J. Scheffer, *November 1918, journaal van een revolutie die niet doorging*, Amsterdam 1971, p. 100.

87 idem, p. 103.

88 Volkert Bultsma, Evert van der Tuin, *Het Nederlandsch Syndicalistisch Vakverbond 1923-1940*, Amsterdam 1980.

89 S. Witteboon, *Evert Kupers. Werker, strijder, bouwer*, Amsterdam 1949, p. 141.

90 A.J.C. Rüter, *Rijden en staken. De Nederlandse spoorwegen in oorlogstijd*, Den Haag 1960, p. 92-3.

91 Nationale Werknemers Vereeniging, *Statuten en huishoudelijk reglement 1939*, p. 5.

92 A. Bornebroek, a.w. p. 231 e.v.

93 John P. Windmuller, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, Utrecht 1970, p. 127.

94 F. de Jong Edz. a.w., p. XIII.
95 Voor de geschiedenis van de EVC: Paul Coomans, Truike de Jonge, Erik Nijhof, *De Eenheidsvakcentrale (EVC) 1943-1948*, Groningen 1976. Tot 1945 heette de EVC trouwens Eenheids Vak Beweging (EVB).
96 *O.V.B. 30 jaar, 1948-1978*, Rotterdam 1978.
97 Begin van een artikel over de rol van de vakbond in de politiestaking van 1995, *De Volkskrant* 23 november 1995.
98 Henri Polak, *De vakvereeniging, een beknopte beschouwing van haar wezen en geschiedenis*, Amsterdam 1922, p. 3.
99 C.J. Kuiper, a.w., p. 6.
100 M. Ruppert, a.w., deel 2, p. 107.
101 Oudegeest beschreef deze situatie uitgebreid in: J. Oudegeest, a.w.
102 Henriette Roland Holst, *De revolutionaire massa-aktie, Een studie*, Rotterdam 1918, p. 187-188. In minder mooie bewoordingen, maar onder een veelzeggend titel beschreef tientallen jaren later Jonkergouw hetzelfde: Th. A.J.M. Jonkergouw, *Vakbondsleiders in Nederland van vijand en indringer tot bondgenoot en steunpilaar. Een sociologische studie over de ontwikkeling in de aard van het vakbondsleiderschap, geplaatst in de relatie tussen vakbeweging en economische orde en geïllustreerd aan de loopbanen van de bezoldigde bestuurders der drie erkende vakcentralen in de periode 1906-1970*, Hilversum 1982.
103 Jelle Visser, *European trade unions in figures*, Deventer 1989, p. 152.
104 Enno Endt en Lieneke Frerichs, *Bargoens woordenboek. Kleine woordenschat van de volkstaal*, Amsterdam 1988, lemma: maffer.
105 Marx en Engels, a.w., p. 81.
106 Gerrita van der Veen & Bert Klandermans, *Tussen overleg en strijd. CNV en collectieve acties*, Kampen 1990, p. 69.
107 Arnold Koper, *Onder de banier van het Stalinisme. Een onderzoek naar de geblokkeerde destalinisatie van de CPN*, Amsterdam 1984, p. 64.
108 Bron: onderzoeksbestand.
109 A. van Emmenes, *Het leven der polderjongens*, z.p., z.j., p. 7.
110 J.A. Bergmeyer, 'De staking der machinisten en stokers op de Rijnvaart', in: *De Nieuwe Tijd*, jrg. 5, 1900, p. 252.
111 *Verslag van den werkzaamheden van de Rijksbemiddelaars gedurende 1931*.
112 A.C. Josephus Jitta, *De practijk van de Arbeidsgeschillenwet*, Den Haag 1929, p. 34-5.
113 Geciteerd in W.H.M.E. Alberts e.a., *Marges van de vakbeweging. Een analyse aan de hand van de Twentse Katoenstakingen in 1923-1924 en 1931-1932*, Den Haag 1982, p. 91.
114 Roland Holst, *Kapitaal en arbeid*, deel 1, p. 193.
115 L.J.M. Columella, *Rei Rusticae (Over de landbouw)*, liber I, VIII, 15, Uitg. Verzorgd door Harrison Boyd, Cambridge (Mass.) 1977. "Tum etiam libentius eos id opus adgredi video, de quo secum deliberatum et consilio ipsorum susceptum putant." Mijn vertaling volgt het Engels.
116 *De Fabrieksbode* 1 juli 1882.
117 J.C. van Marken, *De werkstaking te Almelo*, Haarlem 1888, p. 40.
118 (Hoofd)-Afdeling Arbeidsverhoudingen, 1942-1967 nr.355; College van Rijksbemiddelaars 1945-1950 nr. 1381.
119 W. Albeda & W. Dercksen, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, Alphen aan den Rijn 1991, p. 30.
120 W. van der Hoeven, *De Nederlandsche Sigarenmakers en Tabakbewerkersbond opgericht op 26 december 1887. Zijn geschiedenis, werken en streven*, Amsterdam 1937, p. 18.
121 Alberts e.a., a.w., p. 18.
122 Het manifest was in de Engelse taal gesteld en deze passage luidde: "The incessant labour-troubles to which shipping at our port has lately been subjected, has made it necessary to the Employers to join together, in order to be able to protect Ship-owners against delay and unreasonable claims from the part of the labourers." A.J. Teychiné Stakenburg, *Stand van Zaken 1907-1957, 50 jaar arbeidsverhoudingen in de Rotterdamse haven*, Rotterdam 1957, t.o. p. 49. Merk op dat de aanduidingen voor ondernemers met een hoofdletter, die voor arbeiders met een kleine letter zijn geschreven.
123 Jan Wacht, *Heet voor de vuren. Een halve eeuw ontvoogdingsstrijd der Rotterdamse metaalbewerkers, Rotterdam 1954*, p. 74. Zie ook: Hans Binneveld, *De Rotterdamse metaalstaking van 1965*, Amsterdam 1977, p. 45.
124 In 1996 fuseerde het VNO met de confessionele organisatie NCW tot VNO/NCW.
125 Windmuller, a.w., p. 75.
126 Centrale Dienst der Arbeidsinspectie (directeur-generaal) van de arbeid (1894) 1908-1950, nr. 919, Brief 6963, 4 juni 1924.
127 Ger Harmsen & Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid, beknopte geschiedenis van de nederlandse vakbeweging*, Nijmegen 1975, p. 426.
128 H. Hoefnagels s.j., *Een eeuw sociale problematiek. De Nederlandse sociale ontwikkeling van 1850-1940*, Roermond 1966, p. 122.
129 W. Albeda & W. Dercksen, a.w., p. 192.
130 Niet iedereen was ervan overtuigd dat het een anachronisme was. Eerst staakten in de Tweede Kamer de stemmen, een dag later werd het wetsvoorstel met zeer kleine meerderheid aangenomen. Bovendien bleef een dergelijk stakingsverbod nog wel van kracht in andere delen van het koninkrijk. Pas in 1956 kregen bewoners van de Nederlandse Antillen stakingsrecht en werd voor die eilanden de staking uit het Wetboek van Strafrecht gehaald. Voordien stond op het teweegbrengen van een staking een straf van ten hoogste vier jaar gevangenis of duizend gulden boete (J. Ph. De Palm, *Encyclopedie van de Nederlandse Antillen*, Zutphen 1985, lemma: werkstakingen).
131 Thomas Blanke, *Funktionswandel des Streiks im Spaetkapitalismus*, Frankfurt am Main 1972, p. 73.

132 W.S.P. Fortuyn, *Stakingsrecht in Nederland. Theorie en praktijk 1872-1986*, Weesp 1985, p. 29.
133 Bezemer, a.w., deel 1, p. 249-250.
134 M.G. Rood, *Staken in Nederland*, Schoonhoven 1991, p. 96.
135 Archief Cajo Brendel, ongenummerd.
136 A.N. Molenaar, 'Staking en uitsluiting in het Nederlands recht', in: G. Boldt (e.a.), *Staking en uitsluiting*, Luxemburg 1961, p. 367. In de Alg. Politieverordening van maart 1902 was te Amsterdam reeds een dergelijk verbod opgenomen (H.J. Versteeg, *Van schout tot hoofdcommissaris*, Amsterdam 1925, p. 233).
137 *Leeuwarder Courant* 28 december 1841.
138 Al deze voorvallen zijn terug te vinden in het computer-bestand.
139 Hein Mol, *Memoires van een havenarbeider*, Nijmegen 1980 (oorspr.1932), p. 180.
140 Aanvankelijk heette de BVD Bureau Nationale Veiligheid, later Centrale Veiligheidsdienst en pas vanaf 1949 BVD. Zie: G.T. Witte, 'Bevangen door de eenheidskoorts. De Eenheidsvakcentrale en de Binnenlandse Veiligheid', in: Bob de Graaff en Cees Wiebes (red), *Hun crisis was de onze niet. Internationale crises en binnenlandse veiligheid 1945-1960*, Den Haag 1994, p. 15-31. SZ 355 bevat een viertal rapporten over een staking in 1951 van ruim driehonderd bouwvakkers op het Hoogovens-terrein.
141 Dit verhaal werd mij door een insider verteld.
142 Afdeling Arbeid II, later Afdeling Arbeidsverhoudingen 1942-1949, 24 berustend op het Algemeen Rijks Archief.
143 W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding, Schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland*, Amsterdam 1921, deel 1, p. 207.
144 Bron: computerbestand.
145 Onder andere in *De Tribune* 24 juni 1931.
146 *Het Burgerlijk Wetboek* uitgave Mr. A. Oudeman, 's-Gravenhage 1898, p. 468. Deze regel was rechtstreeks overgenomen uit de Code Napoléon, dit resultaat van de revolutie voor Vrijheid, gelijkheid en broederschap. Daar heette het: "Une affirmation du maître est toujours crue". *Code Napoléon*, Paris 1811, artikel 1781, p. 499.
147 De tekst van deze wet is opgenomen in: *Wetboek van Koophandel*, uitgave P.A.J. Losecaat Vermeer, Zwolle 1929. Kromsluiting als straf werd aan het begin van deze eeuw ook op Surinaamse rietsuiker plantages toegepast als afschrikmiddel: "Twee- of driemaal vierentwintig uur opgesloten zitten waarbij polsen en enkels van de gevangene aan een stang geketend waren en zij zich niet konden bewegen om ongedierte te verwijderen." Cynthia McLeod, *Tweemaal Mariënburg. Surinaamse historische roman*, Schoorl 1997, p. 48.
148 Een uitspraak over stakingen tegen reders van onder 'goedkope vlag' varende schepen. Panhonlibco staat voor de namen van die landen: Panama, Honduras, Liberia en Costa Rica.
149 De meeste gegevens zijn ontleend aan Rood, a.w.
150 Oudegeest, a.w., deel 1, p. 166.
151 C. van Koetsveld C.Ez, *Eene werkstaking. Schets uit het volksleven*, Middelburg 1900, p. 45. Een ander en bekender voorbeeld van een christelijke roman waarin het onchristelijke karakter van een werkstaking wordt benadrukt is *De lichte last* van G. Schrijver (pseudoniem van G. van As, 1827-1927).
152 Geciteerd in: P. A. Diepenhorst, *Dr. A. Kuyper*, Haarlem 1931, p. 152.
153 Ph.J. Hoedemaker, *De duistere achtergrond der dingen. Leerrede over Eph. 6:12, gehouden Zondagvoormiddag den 1sten Februari l.l. in de Westerkerk*, Amsterdam 1903, p. 15.
154 H. Amelink, *Onder eigen banier, Beknopt overzicht van het ontstaan en de ontwikkeling der Christelijke vakbeweging in de begin-periode na de oprichting van de eerste Christelijke vakvereeniging en van de geschiedenis van de oprichting van het Christelijk Nationaal Vakverbond in Nederland*, Utrecht 1950, p. 12.
155 *Encycliek van onzen allerheiligsten vader Paus Leo XIII over den toestand der werklieden*, Zwolle 1891, p. 31.
156 J. Westert, *Staking en andere vormen van collectieve actie*, Zwolle 1989, p. 35. De tekst van deze encycliek is te vinden in: W. Banning & J. Barents, *Socialistische documenten*, Amsterdam 1952, p. 141.
157 Jan Bank e.a., *Katholieke arbeidersbeweging. Studies over KAB en NKV in de economische en politieke ontwikkeling van Nederland na 1945*, Baarn 1985, p. 101-102.
158 Katechetisch Centrum Canisianum, *Wat leert de katholieke kerk over kapitaal en arbeid? Een sociale catechismus*, Maastricht 1950, p. 28.
159 Don Kalb, *Expanding Class. Power and everyday politics in industrial communities, the Netherlands, 1850-1950*, Durham 1997, p. 55.
160 DISK (Dienst in de industriële samenleving vanwege de kerken), *Kerk, haven en stakers*, Amsterdam 1981.
161 De CPN gaf naar aanleiding van de Rotterdamse havenstaking van 1979 een brochure uit waarin een dergelijk onderzoekje wel werd gedaan. Uiteraard met een voorspelbaar resultaat. CPN-Utrecht, *De havenstaking- een doorbraak. Een vergelijking van de berichtgeving over de Rotterdamse havenstaking in De Volkskrant, Utrechts Nieuwsblad en De Waarheid*, Utrecht z.j.
162 Een soortgelijke ontwikkeling deed zich in Engeland voor. Zie hiervoor: John Lovell, 'Employers and craft unionism: A programme of action for British shipbuilding, 1902-5', in: *Business History* 34, 1992, p. 38-58.
163 Ik ben er voor de duidelijkheid vanuit gegaan dat beide stakingen evenveel deelnemers en gestaakte dagen tellen.
164 Hans Binneveld, *De Rotterdamse metaalstaking van 1965*, Amsterdam 1976, p. 111.
165 Arthur Schram en Joep Sonnemans, 'De opkomst van de experimentele economie', in: *TPE* jrg. 19, no. 4, 1997, p. 45.
166 Een overzicht van deze RC-theorie geeft Marcel van der Linden in: 'Het nut van de "rational choice" theorie voor de geschiedschrijving van de arbeidersbeweging', in *BNA* nr. 38, 1995, p. 32-47.

167 B. van Dijkum-de Jong, *Het ziekteverzuim in de amsterdamse en rotterdamse havens*, Amsterdam 1973.

168 De experimentele economie is een poging om in de economische wetenschap een laboratorium-experiment te introduceren. De deelnemers aan een dergelijk experiment spelen als het ware een soort monopoly. Zie Schram en Sonnemans, a.w.

169 Een overzicht van de vigerende theorieën geeft Roberto Franzosi in *The puzzle of strikes. Class and state strategies in postwar Italy*, Cambridge 1995, hoofdstuk 1.

170 John Godard, 'Strikes as collective voice: a behavioral analysis of strike activity', in: *ILRR* jrg. 46, no. 1, 1992.

171 K.W.L. Bezemer, *Geschiedenis van de Nederlandse Koopvaardij in de Tweede Wereldoorlog*, deel 1, Amsterdam 1987, p. 267.

172 Willem van Iependaal, *Mijn Rotterdam*, Assen z.j., p. 97. In zijn geschiedenis van Crooswijk, die ongeveer tezelfder tijd verscheen als het boek van Van Iependaal, gaf G. van Veldhuizen een iets andere versie van het refrein. Tevens publiceerde hij het eerste couplet:
"Een Dordtsche advocaat,
Een brouwer, een notaris,
Een vreemde potentaat,
'n Effectencommissaris
Ze voelden machtig veel
Voor de Rotterdamsche haven,
Die ze in hun overmoed Bijna den doodsteek gaven...!"
G. van Veldhuizen, *Een eeuw Rotterdamse volkswijk*, Baarn ca. 1960, p. 56-57. De tekst -in weer een andere versie- wordt ook vermeld in het boek van Jaap van de Merwe, *Gij zijt kanalje! Heeft men ons verweten. Het proletariërslied in Nederland en Vlaanderen*, Utrecht 1974, p. 363. De tekst is van Dumont (1880-1956), een Rotterdams artiest en vakbondsactivist.

173 Onderzoeksbestand.

174 *De Volkskrant* 3 februari 1989.

175 *NRC* 11 januari 1995.

176 A.J.C. Rüter, *De spoorwegstakingen van 1903. Een spiegel der arbeidersbeweging in Nederland*, Leiden 1935 (fotografische heruitgave in 1978).

177 Wilfried Uitterhoeve (red.), *De staat van Nederland. Nederland en zijn bewoners. De opmerkelijke feiten en hun samenhang*, Nijmegen 1990, p. 19.

178 In de Grondwet van 1798 was algemeen kiesrecht voor alle mannelijke Nederlanders boven de 20 jaar overigens al geregeld, maar de staatsgreep van 1801 maakte hier weer een eind aan!

179 Joh. de Vries, *De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw*, Bussum 1977, p. 101.

180 Kop van een artikel in *Het Volksdagblad* van 19 oktober 1897 over een staking bij Palthe in Almelo.

181 W. Uitterhoeve, a.w., p. 153.

182 CBS, *Statistical yearbook of the Netherlands* 1984, p. 134.

183 Raket, *Rood Rotterdam in de jaren '30*, Rotterdam 1984, p. 61.

184 Die de staaksters weg wilden hebben omdat ze bang waren voor opvoering van het werktempo als gevolg van zijn activiteiten.

185 Bron: onderzoeksbestand.

186 Bij de meeste grafieken loopt de Y-as tot 100, maar vanwege de lage waarden is dat hier niet gedaan.

187 Dat zijn de arbeidsters die koffiebonen selecteerden op kwaliteit.

188 De constatering dat de meeste 'gelijk-loon' stakingen vlak na de oorlog plaatsvonden, gaat lijnrecht in tegen de opmerking van Corrie van Eijl dat vrouwen in de jaren dat de beloningsverschillen tussen mannen en vrouwen het grootst waren voor zover bekend nergens het werk neerlegden. Corrie van Eijl, *Maandag tolereren we niets meer. Vrouwen arbeid en vakbeweging 1945-1990*, Amsterdam 1997, p. 105.

189 Ontleend aan Els Blok, *Werkende vrouwen in de jaren veertig en vijftig*, Amsterdam 1989, p. 8-9 en Corrie van Eijl, a.w., hoofdstuk 7.

190 Jan Lucassen, *Naar de kusten van de Noordzee. Trekarbeid in historisch perspectief, 1600-1900*, Gouda 1984. Deze studie, die duidelijk geïnspireerd was door het moderne probleem van de gastarbeid, is gevolgd door een hele reeks studies over 'nieuwkomers' en 'medelanders'.

191 *De Volkskrant* 15 mei 1987. Overigens ontkende het bedrijf in alle toonaarden dat de vermoorde voorman discrimineerde of lid van de Centrumpartij was.

192 In het archief van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid (SZ) nr. 373 bevinden zich alle geheime politie-rapporten over deze staking.

193 *De Volkskrant* 26 maart 1987.

194 De lotgevallen van deze Chinezen en de schandelijke behandeling die hen tot vlak voor 1940 in ons land ten deel viel zijn indringend beschreven in: H.J.J. Wubben, *'Chineezen en ander Aziatisch ongedierte'. Lotgevallen van Chinese immigranten in Nederland, 1911-1940*, Zutphen 1986.

195 H.I. Bakels, *Arbeidswetgeving*, Deventer 1982, p. 92.

196 Jan Wacht, *Heet voor de vuren. Een halve eeuw ontvoogdingsstrijd der Rotterdamse metaalbewerkers*, Rotterdam 1954, p. 82.

197 P.J.A. ter Hoeven, *Havenarbeiders van Amsterdam en Rotterdam. Sociologische analyse van een arbeidsmarkt*, Leiden

1963, p. 89 en p. 183.

198 Bron: onderzoeksbestand.

199 *1 nov. 1969. Dag van de werkende jongeren*, Utrecht 1971.

200 In tabelvorm zijn de cijfers van het percentage gunstig verlopen stakingen (uitgedrukt in aandeel in de stakingsactiviteit):

Jaar	Geleide stakingen	Spontane stakingen
1880-1903	57,8	41,8
1904-1940	67,2	43,2
1945-1970	44,3	41,9
1971-1995	49,2	46

201 *De Volkskrant* 23 november 1978 e.v.

202 Sommigen achten de termen 'gebruikswaarde' en 'ruilwaarde' achterhaalde marxistische begrippen. Toch wil ik ze gebruiken omdat het Marxisme naar mijn mening minder achterhaald is dan het in de ogen van veel westerse ideologen sinds de val van de Muur lijkt. In dit geval biedt het hanteren van deze begrippen een duidelijk analytisch voordeel. Een Tilburgs econoom schreef in 1997 nog dat volgens hem economen die deze begrippen achterhaald vinden "niet bij de tijd" zijn (Wim Boerboom, 'De uitbuitingsgraad anno 1997', in: *Solidariteit. Blad voor een strijdbare vakbeweging*, nr. 81, nov. 1997, p. 6.

203 Het bekendste boek is Ger Harmsen/Bob Reinalda, *Voor de bevrijding van de arbeid. Beknopte geschiedenis van de nederlandse vakbeweging*, Nijmegen 1975. In hun traditie verscheen daarna een aantal 'vakbondsgeschiedenissen'. Bob Reinalda schreef zelf drie boeken over de geschiedenis van de vakbeweging van handels- en kantoorbedienden en Ger Harmsen op zijn beurt werkte mee aan geschiedenissen van de Vervoersbonden en de Industriebonden. Voor de titels zie men de literatuurlijst.

204 Erik Nijhof, *'Gezien de dreigende onrust in de haven...' De ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen in de Rotterdamse haven 1945-1965*, Amsterdam 1988. Marlou Schrover, *Het vette, het zoete en het wederzijdse profijt. Arbeidsverhoudingen in de margarine-industrie en in de cacao- en chocolade-industrie in Nederland 1870-1960*, Hilversum 1991.

205 Marlou Schrover, Erik Nijhof en Peter Kruizinga, 'Marx, markt, macht. Van Tijns analyseschema ter verklaring van het succes of falen van vakbonden', in: Boudien de Vries e.a., *De kracht der zwakken. Studies over arbeid en arbeidersbeweging in het verleden*, Amsterdam 1992, p. 244.

206 Gerrit van Kooten, *Stakingen en stakers. Een theoretische en empirische verkenning van fluctuaties in stakingsactiviteit in Nederland van 1951 tot en met 1981*, Delft 1988.

207 "Our argument is that the economists could gain much by returning to an earlier approach which looks more explicitly at the relationship between stoppages and cyclical activity in the economy generally", geciteerd door Van Kooten, a.w., p. 145.

208 De duur van stakingen, die in deze paragraaf aan de orde komt is een andere dan de duur, die we hebben leren kennen als een van de indicatoren voor stakingsactiviteit. Hier gaat het niet over de gestaakte dagen, maar uitsluitend over de gemiddelde duur in kalenderdagen van de stakingen in een jaar.

209 Michelle Perrot, *Les ouvriers en grève. France 1871-1890*, Paris 1971, deel 1, p. 71.

210 E. Shorter & Ch. Tilly, 'The shape of strikes in France 1830-1960', in: *CSSH* 13, 1971, p. 67. Knowles, a.w.

211 John Ignatius Griffin, *Strikes. A study in quantitative economics*, New York 1939, p. 87.

212 Friedhelm Boll, 'Changing forms of labor conflict: secular development or stike waves?', in: Leopold H. Haimson & Charles Tilly, *Strikes, wars and revolutions in an international perspective. Strike waves in the late nineteenth and early twentieth centuries*, Cambridge 1989, p. 60-1.

213 In 1997 kwam een einde aan de langste staking die in de Verenigde Staten heeft plaatsgevonden. Na zes jaar behaalden de werknemers van een casino in Las Vegas de overwinning. Zij hadden het al die tijd uitgehouden met steun van de vakbonden, maar de ondernemer had het al die tijd met ongeorganiseerde stakingsbrekers uitgehouden (*De Volkskrant* 31 oktober 1997).

214 Knowles, a.w., p. 158. Griffin, a.w., p. 55.

215 Van Kooten, a.w. , p. 66.

216 Van Kooten, a.w. , p. 66.

217 Volgens de volgende formule: $I = \left(\frac{N_t}{\sum N/12}\right) \times 100$

218 'Combustie' komt van het Franse woord 'combustion', dat opschudding betekent.

219 Vincent Vrooland & Jeroen Sprenger, *'Dit zijn mijn beren'. Een studie over de arbeidsverhoudingen tijdens de aanleg van het Noord-Hollands Kanaal*, Amsterdam 1976.

220 idem, p. 48.

221 Aldus een eigentijds verslag. W.J.L. Poelmans, 'Berichten uit de Rotterdamsche Courant, 1836-1842', in: *RJ* 1916, p. 143-144.

222 J. MacLean, 'Arbeidsconflicten in de periode 1813-1872. Gegevens uit het kabinet des Konings', in: *TvSG*, jrg. 5, no. 4, 1979, p. 292-312.

223 *Leidsch Dagblad* 21 augustus 1869.
224 MacLean, a.w., p. 307.
225 Zo kunnen we bij Fr. de Jong Edz. bijvoorbeeld het volgende over de negentiende eeuw lezen: "Het is te begrijpen, dat in deze sfeer van pauperisme en verslaving een op inzicht en samenwerking gebaseerde arbeidersbeweging geen kans had- een rebels, revolutionair verzet des te meer", in: *Om de plaats van de arbeid. Een geschiedkundig overzicht van ontstaan en ontwikkeling van het Nederlands Verbond van Vakverenigingen*, Amsterdam 1956, p. 8.
226 Gerda van Asselt, 'De arbeidsonlusten van 1840 in de veenkolonie Dedemsvaart', in: *MVSG* 1970.
227 Bron: onderzoeksbestand.
228 J.C. Vleggeert, 'De eerste georganiseerde werkstaking', in: *Spiegel Historiael* jrg. 3, no. 4, 1968.
229 *Leidsch Dagblad* 5 maart 1868.
230 Johan Frieswijk, 1989, p. 150.
231 B. Bymholt, *Geschiedenis der arbeidersbeweging in Nederland*, Nijmegen 1894, p. 627. W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding*, deel 2, Amsterdam 1921 (oorspr. 1911), p. 194.
232 W. van den Hoek, *De geschiedenis van het wapen der Koninklijke Marechaussee*, Den Haag 1963, p. 308.
233 Bron: onderzoeksbestand.
234 *Gedenkboek van den 'Nederlandsche Christelijke Bouwarbeidersbond' (N.C.B.), Uitgegeven ter gelegenheid van zijn vijfentwintig-jarig bestaan*, Utrecht 1933, p. 180-181.
235 F. van der Wal, *De oudste vakbond van ons land. Ontstaan en vijftigjarige werkzaamheid van den Algemeenen Nederl. Typografenbond*, Nijmegen (1916), p. 50.
236 Verslag ontleend aan P.J. Bomli, *De timmerliedenstaking in 1906 en de actie daaraan voorafgegaan*, z.p. z.j. (1906).
237 Verslag ontleend aan: G. v.d. Houven, *Een halve eeuw. Gedenkboek van de Algemene Nederlandse Metaalbewerkersbond 1886-1936*, Amsterdam 1936, p. 198 e.v.
238 Jan Wacht, *Heet voor de vuren. Een halve eeuw ontvoogdingsstrijd der Rotterdamse metaalbewerkers*, Rotterdam 1954, p. 174.
239 Houven, a.w., p. 201.
240 Bron: onderzoeksbestand.
241 Zo luiden de titels van respectievelijk een prent van R. Roland Holst ter herinnering aan de bouw van het nieuwe bondsgebouw van de ANDB en twee boeken die de beginperiode van de Nederlandse vakbeweging behandelen: W.H. Vliegen, *De dageraad der volksbevrijding, schetsen en tafereelen uit de socialistische beweging in Nederland*, Amsterdam 1921; Is. Goudsmit, *Uit het duister naar het licht! Gedenkboek van den Algemeene Nederlandsche Bond van Arbeid(st)ers in het bakkers-, chocolade- en suikerbewerkingsbedrijf 1894-1934*, z.p. 1934.
242 Willem van Iependaal, *Gegist bestek*, Amsterdam 1947, p. 102 (dit is deel 1 van Van Iependaals roman-trilogie over de geschiedenis van het NVV, waarin hij de verwachtingen van de 'oude beweging' aldus verwoordde).
243 Us Ferlosser is een Friese uitdrukking en betekent Onze verlosser. Zelf beschouwde Domela Nieuwenhuis zich als een man die had gewerkt voor de verlossing van het proletariaat. Rudolf de Jong, 'Ferdinand Domela Nieuwenhuis (1846-1919). Een schets van zijn leven', in: J.J. Frieswijk e.a. (red.), *Ferdinand Domela Nieuwenhuis. De apostel van de Friese arbeiders*, Leeuwarden 1988, p. 11.
244 Dit plan verscheen in 1935 als gezamenlijke uitgave van NVV en SDAP met het doel een voorstel te doen voor de "ordening van het economische leven". *Het plan van de Arbeid. Rapport van de commissie uit N.V.V. en S.D.A.P.*, Amsterdam 1935.
245 W. Albeda & W. Dercksen, *Arbeidsverhoudingen in Nederland*, Alphen aan den Rijn 1991, p. 177.
246 Ontleend aan: Roel van Duyn, *Het witte gevaar. Een vademekum voor provoos*, Amsterdam 1967, p. 191.
247 Jacques Fahrenfort e.a., *Oproer in Amsterdam. Het verhaal van twee historische dagen 13-14 juni 1966*, Amsterdam z.j., p. 46.
248 Overigens is dit ook de officiële versie van het gebeuren volgens de Commissie Enschede.
249 De CPN, voor velen toch de exponent van een beweging die de orde bedreigde, gaf in de jaren zestig diverse malen blijk van een op z'n zachtst gezegd behoudende opstelling. Kenmerkend daarvoor is dat toen in 1964 het televisie-programma 'Zo is het toevallig ook nog 's een keer' heel behoudend Nederland tegenover zich vond, het CPN-dagblad schreef dat de programmamakers de strijd tegen de rechtse politiek en voor de vrede belemmerden. Zie: J. van den Berg, Han Lammers en Harry Mulisch, *Zo is het*, Amsterdam 1964, p. 53.
250 Ad Teulings & Frans Leijnse, *75,-ja, 25,- nee. Een eerste verkenning van de Rotterdamse werf- en havenstaking*, Rotterdam 1970, p. 64.
251 Op 27 februari 1980 organiseerde de Muurkrant Leiden een avond over De Rotterdamse haven-staking en de nasleep daarvan. Dit naar aanleiding van het verschijnen van de Muurkrant-brochure *De kranen omhoog, de haven plat*, Leiden z.j.
Stavinga, Jim (1943-) Rotterdams havenarbeider. In 1970 lid van het comité Arbeidersmacht Rotterdamse Haven en in 1979 een van de twee woordvoerders van de stakende arbeiders. Lid geweest van de maoïstische Kommunistiese Eenheidsbeweging Nederland en later van de categorale Federatieve Haven Vakvereniging en het OVB.
253 Scott Lash, *The militant worker. Class and radicalism in France and America*, London 1984.
254 Interview Huub Sanders, Cor Smit en Sjaak van der Velden met Gerrit Sterkman, zomer 1976 (typoscript berust bij het IISG).
255 Harry Homma, Bram Hoeksema, *Doorbraak aan de Maas. De havenstaking 1979*, Amsterdam 1979, p. 28.
256 idem, p. 33. Zelf herinner ik me hoe Van der Horst naar aanleiding van het optreden van de politie tegen de stakers een

stukje cabaret ten beste gaf. Hij imiteerde een korpschef die commentaar gaf op een videoband van het treffen en een bepaalde ME-er bekritiseerde. Deze zou een gestruikeld oud vrouwtje overeind hebben geholpen in plaats van haar flink in mekaar te trappen.

257 Niet alleen verschenen hierover berichten in de pers; zelf heb ik in die weken geregeld met een stakende metselaar gewerkt.

258 *De Volkskrant* 13 april 1995.

259 Stukadoors vallen niet onder de Bouw-CAO, zij hebben een eigen CAO.

260 Het gemiddelde van de drie centrales bedraagt geen honderd als gevolg van drie factoren: 1. het feit dat een flink aantal stakingen door meer dan één centrale werd geleid, 2. een ander deel van de totale stakingsactiviteit stond niet onder leiding van een vakbond of stond onder leiding van een bond die niet was aangesloten bij een van de drie centrales, en 3. niet alle vakbondsleden behoorden tot deze drie centrales.

261 Jaarverslag Nederl. R.K. Tabaksbewerkersbond St. Willibrordus 1937.

262 Ron van Baden en Ailko van der Veen, 'Onafhankelijke Verbond van Bedrijfsorganisaties-OVB. Van boksring naar onderhandelingstafel', in: *Solidariteit. Blad voor een strijdbare vakbeweging*, no. 85, juni 1998.

263 H.J. Keuning, *Het Nederlandse volk in zijn woongebied*, Den Haag 1970, p. 80.

264 CBS, *Beknopt overzicht van den omvang der Vakbeweging in Nederland op 1 januari 1928*.

265 Arthur Kornhauser, Robert Dubin, Arthur M. Ross (eds), *Industrial Conflict*, New York 1954.

266 Clark Kerr and Abraham Siegel, 'The interindustry propensity to strike- an international comparison', in: Arthur Kornhauser e.a., *Industrial Conflict*, NY 1954, p. 190-212.

267 De meest overtuigende kritiek was afkomstig van P.K. Edwards in zijn 'A critique of the Kerr-Siegel hypothesis of strikes and the isolated mass: a study of the falsification of sociological knowledge' (in: *The Sociological Review* jrg. 25, 1977, p. 551-574). Op methodologische, logische en empirische gronden verwierp hij de beweringen van Kerr en Siegel.

268 Twee voorbeelden hiervan zijn: Lex Heerma van Voss, 'The Netherlands', in: Stefan Berger and David Broughton, *The force of labour. The western European labour movement and the working class in the twentieth century*, Oxford 1995, Evert Smit, '"Havenartiesten" in actie. Het mobilisatieproces bij wilde stakingen in de Rotterdamse haven', in: *AST* jrg. 21, no. 3, 1994.

269 Deze indeling is overgenomen uit G.A. Oomens en G.P. den Bakker, 'De beroepsbevolking in Nederland 1849-1990', in: *Supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek*, jaargang 1994-2.

270 S. Vissering, *Handboek van praktische staathuishoudkunde*, Amsterdam 1872, deel 1, p. 9.

271 Karl Marx, *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie. Band II: Der Zirkulationsprozess des Kapitals*, Frankfurt/M 1970 (oorspr. 1885), p. 370-377.

272 CBS, supplement bij de sociaal-economische maandstatistiek 1994, no. 2, p. 7.

273 Ernest Mandel, *Het laatkapitalisme. Proeve van een marxistische verklaring*, Amsterdam 1976 (oorspr. 1972), p.310.

274 In 1979 verscheen van de hand van ex-mijnwerker Wim Nijsten het boek *Mijnwerkers. Verhalen om te onthouden*. De titel van het eerste hoofdstuk luidde niet voor niets: 'Omdat er niks anders was...' Wim Nijsten, Jos Bours en Marlies Hautvast, *Mijnwerkers. Verhalen om te onthouden*, Nijmegen 1979.

275 Loek Kreukels, *Mijnarbeid: volgzaamheid en strijdbaarheid. Geschiedenis van de arbeidsverhoudingen in de Nederlandse steenkolenmijnen, 1900-1940*, Assen 1986.

276 Deze en volgende karakteristieken zijn vooral ontleend aan: H.J. Keuning, *Het Nederlandse volk in zijn woongebied. Hoofdlijnen van een economische en sociale geografie van Nederland*, Den Haag 1970.

277 Geert Mak, *Hoe God verdween uit Jorwerd*, Amsterdam 1996, p. 137.

278 Deze staking vond ik pas na afsluiting van het onderzoeksbestand en is dus verder niet in de analyses betrokken.

279 Zie voor een analyse van deze beweging van het kapitaal Ernest Mandel, a.w. , hoofdstuk 12 . Robert Kurz wees er op dat de groei van de staatsinterventie in de economie onlosmakelijk verbonden is met de groei van de markt, wat de neo-liberale ideologen ook mogen beweren: Robert Kurz, *Bij het scheiden van de markt. Over de ineenstorting van democratie en markteconomie*, Amsterdam 1996.

280 In beschouwingen over economische groei en welvaart wordt hiermee te weinig rekening gehouden. "Stel meneer X heeft een huishoudster die hij maandelijks 2000 gulden betaalt. Ze krijgen een relatie, trouwen, en besluiten beiden hetzelfde werk te blijven doen als voorheen en te leven van het salaris van de man. Het BBP daalt met 2000 gulden per maand." Ontleend aan: Mirjam de Rijk, 'Leugens', in: Kees Stad (red.), *Geld of je leven. Over de vrije markt en andere sprookjes*, Amsterdam 1997, p. 84, die aldus een goed argument aanvoert tegen het BBP als enige indicator voor economische groei.

281 Ongeveer eens in de tien jaar zijn tussen 1899 en 1971 door de overheid volks- en beroepentellingen gehouden. Daarna kwamen andere bronnen beschikbaar voor berekening van het aantal loonafhankelijken, waaronder de Arbeidskrachtentellingen en de Statistiek Werkzame Personen. De jaren die liggen tussen de verschillende peildata zijn lineair geïnterpoleerd ter verkrijging van het aantal arbeiders in elk jaar. Ten aanzien van de uitkomsten past enige reserve omdat conjuncturele ontwikkelingen in de tussenliggende perioden op deze manier uit het oog worden verloren.

282 Edwards, a.w.

283 CBS, *Nederland in tijdreeksen*, editie 1996, Arbeid, Prijzen, Economie (diskette).

284 Raymond Miller, 'The dockworker subculture and some problems in cross-cultural and cross-time generalizations', in: *CSSH* XI, 1969, p. 302-314.

285 F.S. Gaastra, ‘Werknemers en werkgevers in de Rotterdamse haven 1900-1920’, in: *TvSG* jrg. 1, no. 2, 1975, p. 219-238.
P. Boomgaard, ‘De havenstaking van 1946 in Amsterdam en Rotterdam. Confrontatie met conflict- en stakingstheorieën’, in: *ESHJ* XL, 1977.
286 In 1967 werd de CvA omgezet in de Stichting Samenwerkende Havenbedrijven (SHB), maar het systeem bleef in grote lijnen hetzelfde.
287 Erik Nijhof, *‘Gezien de dreigende onrust in de haven....’ De ontwikkeling van de arbeidsverhoudingen in de Rotterdamse haven 1945-1965*, Amsterdam 1988.
288 Nijhof, a.w., p. 181.
289 Evert Smit, ‘”Havenartiesten” in actie. Het mobilisatieproces bij wilde stakingen in de Rotterdamse haven’, in: *AST* jr. 21, no. 3, 1994, p. 62-63.
290 Hans Wierenga, *Werk*, Amsterdam 1978, p. 18.
291 Judith Bessant, ‘“Good women and good nurses”. Conflicting identities in the Victorian nurses strikes, 1985-86’, in: *Labour history* vol. 63, 1992, p. 155-173.
292 *Werkmansbode* 25 juni 1881.
293 In de statistieken van het CBS is sprake van 17 bedrijfsklassen. Eén daarvan is de winning van delfstoffen, die tot een andere sector behoort, en een drietal (bewerking van metalen (XI), Stoom- en andere werktuigen, instrumenten, oorlogsmateriaal (XII) en Scheepsbouw en fabricage van wagens en rijtuigen (XIII), is sinds 1920 samengenomen tot XI-XIII (Metaalnijverheid, scheeps- en rijtuigbouw). Per saldo bleven er toen 14 bedrijfstakken over.
294 J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Nijmegen 1976 (oorspr. 1968), p. 25.
295 Het volgende overzichtje is ontleend aan: A.J.W. Camijn, *Een eeuw vol bedrijvigheid. De industrialisatie van Nederland, 1814-1914*, Utrecht 1987. Henriette Roland Holst, *Kapitaal en arbeid in Nederland*, Rotterdam 1932. Joh. de Vries, *De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw*, Bussum 1977. J.L. van Zanden & R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*, Utrecht 1989.
296 Camijn, a.w., p. 7.
297 J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Nijmegen 1976 (oorspr. 1968). Afzetsprong is een vertaling van het door de Amerikaan Rostow gebruikte “take-off”.
298 Van Zanden (1989), p. 116.
299 Joh. de Vries, a.w., p. 101.
37 Richard Hyman, *Strikes*, Fontana 1978, p. 31, 128.
38 Na 1893 braken 36 stakingen spontaan uit, daarbij waren 19.708 stakers betrokken die 129.141 dagen staakten. Geleid werden 141 stakingen met 18.776 stakers en 713.932 dagen; de geleide stakingen duurden dus zes keer zo lang als de spontane. Bron: onderzoeksbestand.
39 CBS, Volkstelling 1909 en 1930.
40 Een voorbeeld hiervan is Adriaan Buter, *De kadans van de getouwen. Heren en knechten in de Nederlandse textiel*, Amsterdam 1985.
41 Buter, a.w., p. 153.
42 H. Kockelkorn, ‘De economische ontwikkeling van de machinenijverheid en enkele aspecten van de electrotechnische en transportmiddelenindustrie in Nederland vanaf 1850’, in: Historische Bedrijfsarchieven, *Machine-, elektrotechnische en transportmiddelenindustrie. Een geschiedenis en bronnenoverzicht*, Amsterdam 1992, p. 25.
43 *Hakken in het zand* is de titel van een boek dat verscheen naar aanleiding van de bouwvakstaking van 1995. Peter van der Aa, *Hakken in het zand. De staking van bouwvakkers en stukadoors in het voorjaar van 1995*, Woerden 1996.
44 Jeroen C. Sprenger, ‘Schets van de bouwnijverheid in Nederland, 19e-20e eeuw’, in: Historische Bedrijfsarchieven 9, *Bouwnijverheid en -installatiebedrijven. Een geschiedenis en bronnenoverzicht*, Amsterdam 1993, p. 20.
45 ‘Ontwikkelingen in de bouw. Berusting of verzet’, in: *Stadskrant Leiden*, jrg. 4, no. 1, 1984.
46 P. Boomgaard, ‘Tegen duizendpoters, duikboten en Shylock Ruys. Bouwvakstakingen in Nederland tussen de wereldoorlogen’, in: P. Boomgaard e.a. (red.), *Exercities in ons verleden. Twaalf opstellen over de economische en sociale geschiedenis van Nederland en koloniën 1800-1950*, Assen 1981, p. 150.
47 *De Arbeid*, september 1929.
48 *De Arbeid*, januari 1932.
49 Gegevens ontleend aan onderzoeksbestand.
50 Ook deze voorbeelden zijn aan het computerbestand ontleend.
51 ACR 1379.
52 John Godard, ‘Strikes as collective voice: a behavioral analysis of strike activity’, in: *ILRR* jrg. 46, no. 1, 1992, p. 170 .
53 Uiteraard is dit een subjectieve beoordeling. Ik heb alles binnen het gebied *Stakingsbereidheid 5* en *Bedrijfsgrootte 50* als ‘tamelijk dicht bij elkaar’ beschouwd.
54 De reeks loopt weliswaar door na 1986, maar verschillende beroepsgroepen zijn toen door het CBS samengenomen, zodat een vergelijking niet goed meer mogelijk was.
55 Hier is afgezien van deelname aan stakingen in het kader van landelijke acties.
56 Als metafoor kunnen we hier gebruik maken van de natuurkunde, waar de beweging van planeten volledig voorspelbaar is, maar de beweging van de kleinste delen van die planeten (de quanta) slechts met waarschijnlijkheidsberekeningen te benaderen is. Stephen Hawking, *Het heelal. Verleden en toekomst van ruimte en tijd*, Amsterdam 1988.

57 Het ontstaan van dit principe beschreef de Amerikaanse grondlegger in zijn autobiografie: Henry Ford, *My life & work*. London 1924, hoofdstuk 8.

58 Hans Binneveld, *De Rotterdamse metaalstaking van 1965*, Amsterdam 1977.

59 Uit een prospectus bij de emissie van aandelen op de beurs van New York in 1955. Geciteerd door: Ad Teulings, *Philips. Geschiedenis en praktijk van een wereldconcern*, Amsterdam 1976, p. 40.

60 *Leidsch Dagblad* 10 oktober 1951.

61 Teulings , a.w. , p. 47.

62 A. Heerding, *Het ontstaan van de Nederlandse gloeilampenindustrie*, Den Haag 1980. A. Heerding, *Een onderneming van vele markten thuis*, Leiden 1986. I.J. Blanken, *De ontwikkeling van de N.V. Philips' Gloeilampenfabrieken tot electrotechnisch concern*, Leiden 1992.

63 Tot mijn schande moet ik bekennen, dat ik de enige gelegenheid om zelf te staken die zich in mijn leven heeft voorgedaan juist bij dit bedrijf voorbij heb laten gaan. Toen ik in het voorjaar van 1980 in de Koudbandwalserij (KBII) werkte als Kort-Verbander riepen de bonden een staking uit. Van die gebeurtenissen heb ik een dagboekje bijgehouden:
"22-3.
Ik heb nu al twee pogingen van de FNV meegemaakt om de boel bij Hoogovens plat te gooien. Op 4 en 20 maart vonden deze akties plaats als protest tegen de loonmaatregel van de regering v. Agt. In beide gevallen werd er in KBII gewoon gewerkt hoewel een aantal mensen wel te laat op z'n werk was a.g.v. het posten. Hoewel ik ook m'n twijfels heb over deze stakingen geeft het me geen prettig gevoel te zien hoe arbeiders weigeren tegen de loonmaatregel te strijden. In andere fabrieken op het Hoogovens-terrein is wel gestaakt, maar bij ons dus niet. De reden waarom men dat niet wil lopen nogal uiteen. Paul heeft nog een kater van de stakingen in 1973 met hun Paasbestand en de verdeeldheid toen, Bobbie is bang dat hij onder Den Uyl nog meer zou moeten inleveren; Jan Pol vindt dat er nou eenmaal bezuinigd moet worden en i.h.a. bestaat er een groot wantrouwen tegenover de bonden. In gesprekken in de kantine heb ik toch ook wel andere geluiden gehoord, maar ja als de meerderheid niet wil is het gauw bekeken. Wat ik persoonlijk het vervelendst vond is dat we met de bus onder politiebegeleiding de poort in zijn gereden. Ik heb toen wel zitten schelden maar niets gedaan; een volgende keer ga ik lopen en stap ik dus uit.
Het vervelende is dat Cor en ik in onze proeftijd zitten en dus de zak wel zullen krijgen als we staken. Tegen Cor is dit ook gezegd door zijn chef toen hij een vakbondsvergadering had bezocht."

64 Sjef Stoop, *De sociale fabriek. Sociale politiek bij Philips Eindhoven, Bayer Leverkusen en Hoogovens IJmuiden*, Utrecht 1992, p. 58.

65 Stoop, a.w., p. 129.

66 Binnenveld, a.w., p. 154.

67 Het betreft hier de oorspronkelijke uitgave van de volkstellingen. Met de in 1999 verschenen digitale publicatie van de volkstellingen is het op eenvoudige wijze mogelijk de betreffende gegevens wel te achterhalen. Het leek schrijver niet van groot belang om deze exercitie alsnog uit te voeren.

68 Joh. de Vries, *Amsterdam-Rotterdam. Rivaliteit in economisch-historisch perspectief*, Bussum 1965, p. 7.

69 P.J. Bouman en W.H. Bouman, *De groei van de grote werkstad. Een studie over de bevolking van Rotterdam*, Assen 1952.

70 T.a.p., p. 74. Sjef Stoop verklaarde het geringe 'vakbondsbewustzijn' van de Eindhovense Philips-arbeiders eveneens vanuit hun agrarische achtergrond (a.w., p. 47).

71 Zelfs in het hedendaagse Rotterdam worden bewoners van Rotterdam-zuid nog vaak 'boeren' genoemd; Zuid heette lange tijd zelfs 'de boerenzij'.

72 Binneveld, a.w., p. 38.

73 Tony Jansen en Jacques Giele, '"Volgt het vaandel van den arbeid". Hein Mol en de rotterdamse havenarbeiders', in: Hein Mol, *Memoires van een havenarbeider*, Nijmegen 1980 (oorspr. 1932).

74 T.a.p., p. 245.

75 Raket, *Rood Rotterdam in de jaren '30*, Rotterdam 1984, p. 224.

76 Het tegenover elkaar stellen van beide begrippen is ontleend aan een brochure van de radencommunistische groepering Daad en Gedachte, die in 1979 uitkwam onder de titel *De 'arbeidersbeweging' en de beweging der arbeiders*, Lelystad 1979.

78 Jansen en Giele, a.w., p. 245.

79 Deze zin klinkt enigszins ongerijmd, maar dat heeft te maken met het feit dat in de grafiek gebruik is gemaakt van een meer-jaarlijks gemiddelde.

80 Het resultaat wordt weergegeven met de letter F, die het verhoudingsgetal aangeeft van de verschillen binnen de categorieën en daartussen. De F voor jaar en bedrijfsklasse bedraagt ca. 9 en voor regio minder dan 1.

81 Voor het jaar-effect geldt F ' 28, voor de beide andere F ' ca. 15.

300 P. Boomgaard, 'Tegen duizendpoters, duikboten en Shylock Ruys. Bouwvakstakingen in het interbellum', in: P. Boomgaard e.a. (red.), *Exercities in ons verleden*, Assen 1981, p. 129-152.

301 H. Flier & G. van Kooten, *Stakingen, statistiek en dynamiek. Een onderzoek naar arbeidsconflicten in Nederland gedurende de jaren zeventig*, Rotterdam 1981.

302 Florian Diepenbrock, *'Verbetering zij ons streven',een verkennend materiaalonderzoek naar de stakingsbeweging in Amsterdam tussen de beide wereldoorlogen*, Amsterdam 1979. Naast deze drie onderzoeken zijn er nog enkele kleinere en dan vooral lokale onderzoeken (bijvoorbeeld naar Leiden en Maastricht) bekend.

303 Gerrit van Kooten, *Stakingen en stakers. Een theoretische en empirische verkenning van fluctuaties in stakingsactiviteit in Nederland van 1951 tot en met 1981*, Delft 1988.

304 *Jaarverslag van het Nationaal-Arbeids Secretariaat in Nederland over 1898*.

305 Vanaf 1929 was het niet mogelijk de niet-rechtstreeks betrokken arbeiders en door hen niet-gewerkte dagen uit te splitsen en zijn ook mijn cijfers dus te hoog.

306 In de meerjaren-overzichten (75 jaar statistiek van Nederland en dergelijke) geeft het CBS geen cijfers voor aantallen stakers, een officieel overzicht van het aantal stakers treffen we in deze tabel dus niet aan.

307 CBS, *Sociale Maandstatistiek*, juni 1982.

308 CBS, Werkstakingen 1901-1918, berust op het IISG (in het vervolg: CBSI), map 28, 81.

309 CBSI, map 9, 24.

310 Dit knipselarchief is inmiddels overgedragen aan het IISG.

311 Een in Amersfoort woonachtige radencommunist, die diverse publicaties over verschillende aspecten van de arbeidersbeweging op zijn naam heeft staan. Hij heeft sinds de jaren dertig een knipselarchief bijgehouden, dat te zijner tijd aan het IISG zal worden aangeboden.

312 Gerrit van Kooten, a.w., p. 60.

313 T.a.p., maart 1995, p. 49.

314 CBS, *Statistiek der werkstakingen en uitsluitingen gedurende het jaar* 1927 e.v.

315 E.W. van Dam van Isselt, 'Over het verband tusschen werkstakingen, werkloosheid en prijzen', in: *De Economist* 1914, p. 1-9.

316 P. Boomgaard, 'Stakingen, vakbondslidmaatschap en conjunctuur gedurende het interbellum in Nederland', in: J. van Herwaarden (red.), *Lof der historie. Opstellen over geschiedenis en maatschappij*, Rotterdam 1973, p. 337-373.

317 F.A.G. den Butter, *De relatie tussen stakingen en de macro-economische ontwikkeling in Nederland*, Researchmemorandum Vrije Universiteit, Amsterdam 1988.

318 P. Galambos & E.W. Evans, 'Work-stoppages in the United Kingdom, 1951-1964: a quantitative study', in: *Bulletin of the Oxford University Institute of Economics & Statistics*, volume 28, 1966, p. 33-55.

319 Die in dezelfde aflevering van het Oxfordse Bulletin commentaar leverde op Galambos en Evans.

320 Bij de berekening van het aantal bedrijven is per landbouwstaking slechts een enkel bedrijf genoteerd, omdat die stakingen anders een onevenredige stijging van het aantal bedrijven met zich zouden brengen. In 1905 bijvoorbeeld vond in Nieuw-Buinen een staking van 400 landarbeiders plaats bij honderd boeren. De landbouwstakingen waarvan het aantal bedrijven bekend is waren goed voor drie procent van het totaal aantal stakingen, 1,5% van het aantal stakers en 5,3% van het aantal gestaakte dagen, maar 20% van het aantal bedrijven. Een correctie lijkt dus op zijn plaats. Deze werkwijze vindt extra steun in het gegeven, dat veel boeren -en zeker in het noorden- pachtboeren waren, die dus op hun beurt zeer afhankelijk waren van de landeigenaren. Overigens wordt in bijlage 5 nader ingegaan op de gevolgen van deze handelwijze voor de index.

321 In bijlage 5 treft men een uitgebreide verantwoording van de formule aan.

322 Er zij, misschien ten overvloede, op gewezen dat de berekening van het aantal gestaakte dagen rekening houdt met de duur van de afzonderlijke stakingen. Als voorbeeld kunnen we de reeds diverse keren gememoreerde 1-uursstaking van 15 december 1970 nemen. Daaraan namen volgens een schatting een miljoen werknemers deel, zodat voor die staking 1/8 * 1.000.000 ' 125.000 gestaakte dagen zijn opgenomen. Een uur is immers 1/8 van een werkdag.

323 Voor berekening van de correlaties zijn van de drie factoren de eerste verschillen genomen en van de index de logaritme en daarvan de eerste verschillen. De redenen om dat te doen worden in hoofdstuk 7 uitgelegd.

324 Grafisch weergegeven zien beide reeksen er als volgt uit:
Om de negentiende-eeuwse index te koppelen aan die van de twintigste eeuw is van beide over de jaren 1911-1920 het gemiddelde genomen. Het quotiënt van beide, waarbij de twintigste eeuwse in de teller is opgenomen, is vervolgens vermenigvuldigd met alle jaren van de negentiende eeuwse index.

325 E.W. van Dam van Isselt, 'Over het verband tusschen werkstakingen, werkloosheid en prijzen', in: *De Economist* 1914, p. 5.

326 P. Boomgaard, 'Stakingen, vakbondslidmaatschap en conjunctuur gedurende het interbellum in Nederland', in: J. van Herwaarden, *Lof der Historie. Opstellen over geschiedenis en maatschappij*, Rotterdam 1973.

327 Gerrit van Kooten, *Stakingen en stakers. Een theoretische en empirische verkenning van fluctuaties in stakingsactiviteit in Nederland van 1951 tot en met 1981*, Delft 1988; F.A.G. den Butter, *De relatie tussen stakingen en de macro-economische ontwikkeling in Nederland*, Amsterdam 1988; Henk Wals, 'Stakingen in Nederland tussen 1901 en 1938. Economische factoren en de rol van de vakbeweging', in: *TvSG*, jrg. 17, no. 2, 1991, p. 197-226.

328 E. Shorter en Ch. Tilly, *Strikes in France 1830-1968*, London 1974.

329 Van Kooten, a.w., p. 102.

330 Th. Van Tijn, 'Bijdrage tot de wetenschappelijke studie van de vakbondsgeschiedenis', in: *Mededelingenblad van de Nederlandse Vereniging tot beoefening van de sociale geschiedenis* no. 46, 1974, p. 89-108.

331 P. Boomgaard, 'Tegen duizendpoters, duikboten en Shylock Ruys. Bouwvakstakingen in Nederland tussen de wereldoorlogen', in: P. Boomgaard e.a. (red.), *Exercities in ons verleden. Twaalf opstellen over de economische en sociale geschiedenis van Nederland en koloniën 1800-1950*, Assen 1981, p. 129-152.

332 Voor de aardigheid heb ik toch de correlatie van de stakingsindex berekend met een variabele die niet in het model is opgenomen. Eerder is reeds opgemerkt dat de temperatuur in de winter staken een onaangename bezigheid maakt en daarom heb ik een correlatie berekend tussen de stakingsindex voor de wintermaanden en de gemiddelde

wintertemperatuur per jaar. Het resultaat van die berekening is R ‘ +0,03, een zeer lage waarde.

333 David Card, ‘Longitudinal analysis of strike activity’, in: *Journal of labor economics* jrg. 6, no. 2, 1988, p. 173. Op geaggregeerd niveau is door mij de correlatie berekend tussen de stakingsindex in jaar *t* en de stakingsduur in jaar *t-1*. Het resultaat is R ‘ - 0,03, een correlatie met het juiste teken maar met een zeer lage waarde.

334 Ik doe hier geen uitspraak over de vraag of dat meegroeien op een rechtvaardige wijze geschiedt.

335 Roberto Franzosi, *The puzzle of strikes. Class and state strategies in postwar Italy*, Cambridge 1995 geeft in hoofdstuk 6, ‘Class power, politics and conflict’, p. 190-256 een overzicht van de diverse auteurs, die politieke variabelen aan hebben gevoerd ter verklaring van stakingsgedrag.

336 Annette van den Berg, *Trade union growth and decline in the Netherlands*, Leiden 1995.

337 In de loonquote hebben we de lonen en salarissen berekend als deel van het Nationaal Inkomen, wat iets anders is dan de Arbeids Inkomens Quote (AIQ). In de AIQ worden ook de inkomens van zelfstandigen meegeteld.

338 J.E. Andriessen, *Economie in theorie en praktijk*, Amsterdam 1972, hoofdstuk 5; Conjunctuurberichten in de CBS-uitgave *Index*; J.J. van Duijn, *De lange golf in de economie. Kan innovatie ons uit het dal helpen?*, Assen 1979, hoofdstuk 4; J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914*, Amsterdam 1968, p. 245 e.v.; ; J. Tinbergen, *De conjunctuur*, Amsterdam 1933, p. 57; Joh. de Vries, *De Nederlandse economie tijdens de 20ste eeuw*, Bussum 1977, p. 61, 108-9; J.L. van Zanden, R.T. Griffiths, *Economische geschiedenis van Nederland in de 20e eeuw*, Utrecht 1989; Jan Luiten van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995*, Utrecht 1997.

339 Joh. de Vries, a.w., p. 61.

340 Voor een overzicht van deze conjunctuurcycli: Van Duijn, a.w., p. 9 e.v.

341 J.A. de Jonge, a.w., p. 249.

342 De volgende grafiek komt redelijk overeen met een grafiek, die ex-minister en ex-bankier Van den Brink in zijn magnum opus publiceerde: J.R.M. van den Brink, *Zoeken naar een ‘heilstaat’. Opbouw, neergang en perspectief van de Nederlandse welvaartsstaat*, Amsterdam 1984, p. 88.

343 J.J. van Duijn, a.w., p. 91.

344 Ernest Mandel, *Het laatkapitalisme. Proeve van een marxistische verklaring*, Amsterdam 1976 (oorspr. 1972), p. 104.

345 Van 8-14% in de jaren voor 1940, tot 2-4% na de oorlog. Jan Luiten van Zanden, *Een klein land* (1997), p. 44-45.

346 Dit probleem kennen we nog van de stakingscijfers in hoofdstuk 6!

347 CBS, *Index*, no. 6, 1995, p. 16.

348 Gerrit van Kooten gebruikte een soortgelijke verdeling voor de jaren 1951-1981. A.w., p. 102.

349 De in de tabellen vermelde correlatie-coëfficiënten hebben betrekking op populatiegegevens. In principe is het berekenen van de significantie van populatiegegevens niet noodzakelijk. Echter, aangezien hier wordt getracht om algemene uitspraken te doen over de verbanden tussen stakingsgedrag en sociaal-economische en politieke variabelen, alsmede om een indicatie te geven van het belang van de berekende coëfficiënten, worden hier toch significantie-aanduidingen gegeven. Als criterium is hierbij uitgegaan van een betrouwbaarheid van 95% of 99%. De coëfficiënten met ** zijn significant bij een niveau van betrouwbaarheid van 99%, een * geeft 95% betrouwbaarheid aan.

350 Van Dam van Isselt maakte bij zijn berekening gebruik van de in die dagen gepubliceerde werkloosheidsindex. Omdat die index slechts de werkloosheid onder vakbondsleden betreft en ik hem verder ook niet gebruik, zie ik er hier van af Van Dam van Isselt na te rekenen voor wat betreft de werkloosheid.

351 Van Dam van Isselt gebruikte een wijze van berekenen waarbij slechts wordt gekeken naar de al dan niet bestaande overeenkomst tussen de verhouding van de waarden van beide reeksen ten opzichte van het voorgaande jaar. Bij bepaling van de coëfficiënt deelde hij vervolgens slechts het verschil tussen de overeenkomsten en de tegenstellingen (uitgedrukt in respectievelijk plussen en minnen) op het totaal aantal jaren. Iets dergelijks deed hij ook voor de afwijking van het gemiddelde voor iedere reeks, met als uitkomst voor werkloosheid en stakingen -0,33. Bij een moderne correlatie-vergelijking wordt veeleer gekeken naar de werkelijke verschillen tussen twee reeksen in afwijkingen van het gemiddelde voor iedere reeks.

352 Roderick Floud, *An introduction to quantitative methods for historians*, London 1973, p. 152.

353 Deze autocorrelatie-functies (ACF) vormen een hulpmiddel om op eenvoudige en snelle wijze vast te stellen hoe een tijdreeks zich gedraagt. Zo is een trend in de data goed vast te stellen. Zie hiervoor: Onno Boonstra, Peter Doorn en François Hendriks, *Voortgezette statistiek voor historici*, Muiderberg 1990, p. 114 e.v.

354 De logaritme is genomen om het effect van de hevige fluctuaties na 1945 te dempen, anders bepalen de extreme uitschieters in de periode rond 1970 het beeld voor de gehele onderzoeksperiode. Omdat de logaritme van 0 (nul) niet valt te berekenen is voor het jaar 1859, het enige jaar zonder stakingen volgens ons onderzoek, voor de index 0,1 ingevuld.

355 Zie noot 27.

356 Boonstra e.a., a.w., p. 68 en Van Kooten, a.w., p. 104.

357 Boomgaard (1981), p. 147.

358 Het wekt verbazing dat Boomgaard hier geen rekening mee hield, want hij verwijst in noot 2 van zijn bijdrage naar Shorter en Tilly, die deze problemen uitgebreid behandelen. Edward Shorter en Charles Tilly, *Strikes in France, 1830-1968*, Cambridge 1974.

359 De waarde van de Durbin-Watson test is 2,9 wat duidt op een negatieve autocorrelatie in het model, terwijl autocorrelatie niet mag voorkomen in de fouttermen.

360 Van Kooten, a.w., p. 105.

361 A. van Knippenberg & F.W. Siero, *Multivariate analyse. Beknopte inleiding en toepassingen*, Houten 1994, p. 49.

362 De met een * of twee ** gekenmerkte correlaties kunnen in een multipel regressie-model aanleiding geven tot multicollineariteit.

363 Hoewel deze waarde in de kolom 1901-1920 staat, betreft het slechts gegevens over de jaren 1911-1920.

364 Mijn vader, die in die periode ging werken, vertelde mij dat zijn ouders hem min of meer dwongen een baan bij de overheid (in zijn geval de PTT) te zoeken. Daar had men tenminste zekerheid! Zelf was hij als instrumentmaker liever bij een horlogemaker gaan werken.

365 H.A. Becker, *Sociale methodologie. Inleiding tot de werkwijze van de sociale wetenschappen*, Meppel 1974, p. 60.

366 'Voorkomen' hier niet in de zin, die de machthebbers daar graag aan zouden geven!

367 Van Duijn, a.w., p. 24 e.v.

368 Het bestaan van een dergelijke golfbeweging is door eerdere onderzoekers weliswaar geconstateerd, maar zij baseerden zich dan slechts op afzonderlijke stakingsindicatoren. Een goed voorbeeld hiervan is Giorgio Gattei, 'Elke 25 jaar? Stakingsgolven en lange economische cycli', in: *VMT* jr. 25, no. 1, 1991.

369 In de eerste helft van 1944 staakten bijvoorbeeld bijna 13.000 Duitse arbeiders, terwijl ook nog eens 193.000 buitenlandse dwangarbeiders het werk neerlegden (Karl Heinz Roth, *Die 'andere' Arbeiterbewegung und die Entwicklung der kapitalistischen Repression von 1880 bis zur Gegenwart. Ein Beitrag zum Neuverständnis der Klassengeschichte in Deutschland*, München 1977, p. 172.

370 "On 14 May two hundred men were on strike; on 19 May, two million; on 22 May, over nine million." Patrick Seale & Maureen McConville, *French Revolution 1968*, London 1968, p. 152.

371 Georges Séguy, *Le mai de la C.G.T.*, Paris 1972, p. 165 en 169.

372 Walter Galenson, die in zijn boek *The American labor movement, 1955-1995* (Westport 1996, p. 89) concludeerde dat de staking weliswaar niet helemaal uitgestorven was, maar dat zijn belang in de arbeidsverhoudingen wel is afgenomen, illustreerde dit met een staatje waarin slechts arbeidsconflicten volgens het nieuwe criterium waren opgenomen. Volgens de oude norm vonden er in 1970 5.716 conflicten plaats, volgens de nieuwe norm 381. Meer dan vijfduizend stakingen worden alleen voor dit jaar dus al uit de geschiedenis gewist.

373 Giorgio Gattei, a.w., p. 18.

374 Gattei baseerde zijn gedachten deels op: James E. Cronin, 'Stages, cycles, and insurgencies: The economics of unrest', in: T.K. Hopkins en I. Wallerstein, *Processes of the world-system*, deel 3, Beverly Hills 1980, p. 101-118.

375 Aangehaald door Van Duijn (1979), p.35.

376 Uit de gigantische veelheid aan geschriften heb ik een kleine selectie gemaakt: P. Nijkamp, 'Voorspelbaarheid en chaos', in: *Mededelingen van de Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen*, Afdeling letterkunde. Nieuwe reeks 55, no. 4, 1992, p. 5-29; Cor van Dijkum en Dorien de Tombe, *Gamma chaos. Onzekerheid en orde in de menswetenschappen*, Bloemendaal 1992; H. Tennekes e.a., *De vlinder van Lorenz. De verrassende dynamica van chaos*, Bloemendaal 1990; In zowel 1991 als in 1995 verschenen enkele discussiebijdragen in het tijdschrift *History and Theory. Studies in the philosophy of history* (de titels van deze bijdragen staan in de literatuurlijst bij dit boek).

377 Ilya Prigogine & Isabelle Stengers, *Orde uit chaos. De nieuwe dialoog tussen de mens en de natuur*, Amsterdam 1985. De oorspronkelijke titel luidde: *La nouvelle alliance*.

378 Een voorbeeld van een niet-lineaire vergelijking is y_{t+1} ' $4\beta y_t (1-y_t)$. Als we deze vergelijking in een grafiek zetten en de computer haar door laten rekenen blijkt iets eigenaardigs. Afhankelijk van de waarde van β vertoont de lijn een ander gedrag. Is die waarde $\leq$ 0,75 dan volgt daar een stabiele waarde uit, tussen 0,75 en 0,862 treedt oscillatie op tussen stabiele waarden, tussen 0,862 en 0,892 volgt oscillatie tussen instabiele waarden en boven 0,892 wordt het patroon chaotisch.

379 P. Nijkamp, a.w., p. 22.

380 Andrey Andreev, Leonid Bordokin, Mikhail Levandovskii, 'Using methods of non-lineair dynamics in historical social research: application of Chaos Theory in the analysis of the Worker's Movement in pre revolutionary Russia', in: *Historical Social Research* no. 22, 1997, p. 64-83.

381 "(...) komt Hegel op met de tot dan ongehoorde zinnen dat het toeval een grond heeft omdat het toevallig is, maar evengoed ook geen grond heeft omdat het toevallig is. Dat het toeval noodzakelijk is, dat de noodzaak zich zelfs al toevallig bepaalt en dat omgekeerd dit toeval eigenlijk de absolute noodzaak is.(...) De natuurwetenschap heeft deze zinnen eenvoudig als paradoxale spelletjes, als zich zelf tegensprekende onzin terzijde laten liggen en is theoretisch blijven steken in enerzijds de gedachteloosheid van de metafysica van Wolff volgens welke iets *of* toevallig is *of* noodzakelijk, maar niet allebei tegelijk. Of anderzijds in het nauwelijks gedachteloser mechanisch determinisme, dat het toeval met woorden verloochent om het in de praktijk in ieder bijzonder geval te erkennen." In het Duits: "Gegenüber beide Auffassungen tritt Hegel mit den bisher unerhörten Sätzen, daß das Zufällige einen Grund hat, weil es zufällig ist, und ebensosehr auch keinen Grund hat, weil es zufällig ist;daß das Zufällige notwendig ist, daß die Notwendigkeit sich zelbst als Zufälligkeit bestimmt, und daß andrerseits diese Zufälligkeit vielmehr die absolute Notwendigkeit ist (...). Die Naturwissenschaft hat diese Sätze einfach als paradoxe Spielereien, als sich selbst wiedersprichenden Unsinn links liegenlassen und ist theoretisch verharrt einerseits in der Gedankenlosigkeit der Wolffschen Metaphysik, nach der etwas *entweder* zufällig ist *oder* notwendig, aber nicht beides zugleich; oder andrerseits im kaum weniger gedankenlosen mechanischen Determinimus, der den Zufall im allgemeinen in der Phrase wegleugnet, um ihn in der Praxis in jedem besondern Fall anzuerkennen." Friedrich Engels, *Dialektik der Natur*, Berlin 1971 (oorspr. 1885), p. 213.

382 Jan Faber en Henk Koppelaar, 'Chaos Theory and social science: a methodological analysis', in: *HSR* vol. 20, 1995,

no. 1, p. 70-82.

383 T.a.p., p. 81: “Social science is not helped by the trendy application of sophisticated mathematical models.”

384 Zie bijvoorbeeld Heinrich Volkmann, ‘Modernisierung des Arbeitskampfes? Zum Formwandel von Streik und Aussperrung in Deutschland 1864-1975’, in: Hartmut Kaelble u.a., *Probleme der Modernisierung in Deutschland. Sozialhistorische Studien zum 19. und 20. Jahrhundert*, Opladen 1978, p. 110-170.

385 I.J. Brugmans, *Paardenkracht en mensenmacht. Sociaal-economische geschiedenis van Nederland 1795-1940*, Den Haag 1961, p. 69 e.v.

386 Groen van Prinsterer, *Handboek der geschiedenis van het vaderland*, Amsterdam 1875, p. 830 (oorspr. 1846).

387 A. van der Woud, ‘De ruimtelijke orde’, in: *Geschiedenis van de techniek in Nederland. De wording van een moderne samenleving 1800-1890*, deel 2, Zutphen 1993, p. 96.

388 F. van Rijsens, *Geschiedenis van ons vaderland*, Groningen 1896, p. 387.

389 H.J. Keuning, *Het nederlandse volk in zijn woongebied*, Den Haag 1970, p. 125 e.v.

390 A. van Marken-Matthes, *Herinneringen uit het leven van J.C. van Marken, verzameld door...*, Delft z.j., p. 66.

391 Sjef Stoop, *De sociale fabriek. Sociale politiek bij Philips Eindhoven, Bayer Leverkusen en Hoogovens IJmuiden*, Utrecht 1992, p. 316.

392 J. Kleijntjens en H.F.M. Huijbers, *Beknopt leerboek der Nederlandsche geschiedenis*, Leiden ca. 1920, p. 262.

393 Dit kopje is ontleend aan het boek van P.J.A. ter Hoeven, *Arbeiders tussen welvaart en onvrede*, Alphen aan den Rijn 1969.

394 Een van de beleidsmakers van het na-oorlogse Amerika beschreef dit in zijn economisch testament: John Kenneth Galbraith, *Wereldeconomie in deze eeuw*, Baarn 1995 (oorspr. 1994), de hoofdstukken 14 en 15.

395 H. den Hartog & H.S. Tan, *Investeringen, lonen, prijzen en arbeidsplaatsen*, Centraal Plan Bureau augustus 1974.

396 Bert Breij, *Een kwestie van principe. Getuigschrift voor stakers*, Baarn 1973, p. 9.

397 Jan Luiten van Zanden, *Een klein land in de 20e eeuw. Economische geschiedenis van Nederland 1914-1995*, Utrecht 1997, p. 218.

398 Tot en met 1919 verschenen in het *Maandschrift* nog wel tamelijk specifieke data.

399 Jelle Visser, *European trade unions in figures*, Deventer-Boston 1989.

400 (‘Dependent labour force’), Visser, a.w., p. 151-152.

401 CBS, *Statistisch Jaarboek 1994*, p. 99.

402 W. Bos, ‘Overeengekomen jaarlijkse arbeidsduur, jaargemiddelde aantal banen en arbeidsvolume van werknemers, 1977-1986; methode en resultaten van een proefonderzoek’, in: *Sociaal-Economische Maandstatistiek* 1987, no.5, p. 9-20.

403 G.P. den Bakker & W. van Sorge, ‘Het onbenut arbeidsvolume in het interbellum’, in: *Economisch en Sociaal-Historisch Jaarboek* 54, 1991, p. 212-240.

404 Dirk van der Veen, ‘Arbeidsduur in Nederland vanaf ca. 1890 tot ca. 1925’, in: E. en P. Scholliers (eds.), *Werktijd en werktijdverkorting*, Brussel 1983.

405 ‘De sociale structuur van de Nederlandse samenleving rond 1850’, in: *Mededelingenblad van de NVSG*, nr. 45, 1974, p. 32. Later detailleerden zij dit in *TvSG* nr. 5, 1976, p. 167-186.

406 Zie bijvoorbeeld Knowles in zijn bespreking van de Galambos en Evans-formule. K.G.J.C. Knowles, ‘Work-stoppages in the United Kingdom: a comment’, in: *Bulletin of the Oxford University institute of economics ans statistics* 28, 1966, p. 61.

407 P. Galambos & E.W. Evans, ‘Work-stoppages in the United Kingdom, 1951-1964: a quantitative study’, in: *Bulletin of the Oxford University Institute of Economics & Statistics*, volume 28, 1966, p. 33-55.

3 Gerrit van Kooten, *Stakingen en stakers. Een theoretische en empirische verkenning van fluctuaties in stakingsactiviteit in Nederland van 1951 tot en met 1981*, Delft 1988, p. 63.